TARİH BOYUNCA KARADENİZ TİCARETİ VE CANİK

SAMSUN

I

Editör
Doç. Dr. Osman KÖSE

SAMSUN / 2013

canik belediyesi

"Karadeniz'in Gözbebeği"

Canik Belediyesi Kültür Yayınları
Yayın No: 55-13-01

Takım Numarası
978-605-87473-3-3

ISBN
978-605-87473-4-0

Samsun 2013

Editör: Osman KÖSE

Mizanpaj ve Kapak Tasarımı
Dty Ajans
0362 435 06 09
www.dtyajans.com
Ahmet Fazıl BİRİNCİ
Mustafa SOYLU

Baskı Tarihi
Mayıs 2013

Baskı Yeri
Dumat Ofset Matbaacılık San.Tic.Ltd.Şti.
Bahçekapı Mah. 2477 Sok. No:6 Şaşmaz / Etimesgut / Ankara
0312 278 82 00

Sertifika Numarası
14021

CANİK BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Belediye Evleri Mah. Girne Sokak (55080)
CANİK / SAMSUN
Tlf: +90 362 228 35 50
Faks: +90 362 238 84 30
Web : www.canik.bel.tr
E-posta : canik@canik.bel.tr

Değerli Okurlar;

Canik adı, sadece yaşadığımız bir ilçeden ibaret değildir. Canik, Samsun'un yanısıra Ordu, Sinop, Amasya'yı da içine alan büyük bir coğrafya'nın adıdır. Canik Sancağı bölgenin ticaret merkezi olmasının yanında sahip olduğu eşsiz konumu ile Anadolu'nun da İkinci İstanbul'u olma özelliğini taşıyordu. Peki köklü bir tarihe sahip olan Canik Sancağı'nı, daha doğrusu yaşadığımız toprakları, geçmişimizi ne kadar tanıyoruz?

Bu zamana kadar Samsun'un Cumhuriyet öncesi tarihi yazılmamıştı. Canik Belediyesi olarak daha önce yapılmayanı yaptık ve "Geçmişini bilmeyenler, geleceğini şekillendiremez" anlayışıyla yola çıkarak "İlkçağdan Cumhuriyete Canik" adlı ilk tarih kitabımızı Samsun kültürüne kazandırdık.

Samsun'un bu zamana kadar yazılmayan ve bilinmeyen tarihinin anlatıldığı "İlkçağdan Cumhuriyete Canik" kitabımız büyük ilgi gördü. Ve ardından önemli bir organizasyona daha imza atarak gerçekleştirdiğimiz 2. Uluslararası Canik Sempozyumu kapsamında ilçemize farklı üniversite ve ülkelerden gelen 93 bilimadamı "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik" konusunu işledi.

Bu sempozyumun devamı olarak şimdi Samsun'a ikinci önemli bir eser daha kazandırmanın haklı onurunu yaşıyoruz. Elinizdeki "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik" kitabımız Samsun ve bölgenin ticari hayatını gün yüzüne çıkarması bakımından oldukça önem taşıyor.

Samsun'un uluslararası bir şehir olduğunu, Mustafa Kemal Atatürk'ün kurtuluş mücadelesini başlatmak üzere Samsun'u seçişinin anlamını, Samsun'un genlerinde neler olduğunu düzenlediğimiz sempozyumlarda ve kazandırdığımız bu kültür yayınlarında öğreniyoruz.

Geçmişte büyük bir coğrafyaya hitap eden Samsun'un, uluslararası bir şehir olması için bugün de çevresindeki illeri ilçeleri olarak düşünmemiz gerektiğini anlıyoruz.

Samsun limanından 1902-1910 yılında 7364 geminin Rusya ve Avrupa'ya mal götürdüğünü düşünürsek, bugün bunu yeniden başarabilmemiz için Samsun'un genlerine bakmamız yeterli olacaktır. Sahip olduğumuz bu eşsiz eserlerle birlikte artık Samsun'un geleceğini daha iyi şekillendirebiliriz. Tıpkı İlkçağdan Cumhuriyete Canik kitabımız gibi eminim bu eserimiz de evlerimizde, okullarımızda, kütüphanelerimizde yerini alacaktır.

Canik Belediyesi olarak Samsun tarihi aydınlatma görevimizi sürdüreceğiz. İnşallah Samsun'un kültür-sanatını da ortaya çıkararak şehrimize kazandıracağız.

Unutmayalım ki, geçmişini bilmeyen bir toplum, geleceğini şekillendiremez.

Saygılarımla...

Osman GENÇ
Canik Belediye Başkanı

TARİH BOYUNCA
KARADENİZ TİCARETİ VE
CANİK
SAMSUN

Editörün Önsözü

Samsun, tarihin eski dönemlerinden beri Karadeniz'in önemli kentlerinden biridir. Romalılar döneminde Trabzon'dan sonra Karadeniz'in Anadolu kıyısında ticari açıdan önemli bir kenti olarak tarihte yerini almıştır. Samsun'un ve dolayısıyla Canik'in Türklerin eline geçmesiyle bölge, daha önceki dönemlerde olan canlılığını kaybetmemiş, hatta daha da önem kazanmaya başlamıştır. Samsun, 15. asrın yarılarından itibaren kesin olarak Osmanlı devleti yönetimine geçmiş ve bu durum devletin siyasi hayattan tasfiyesine kadar devam etmiştir.

Osmanlılar döneminde Samsun, Canik sancağının veya daha sonraki idari taksimattaki adıyla Canik Mutasarrıflığı'nın merkeziydi. Canik Sancağı da Trabzon eyaletine bağlıydı. Osmanlı devletinin yıkılışına kadar Trabzon, Canik'in de bağlı olduğu eyalet merkezi olmuştur. Canik'in sınırları da Cumhuriyet döneminde vilayet (il) haline gelen Samsun'dan farklıydı. Osmanlı devletinde Canik Sancağı Fatsa'dan Alaçam'a kadar olan sahayı kapsarken, modern zamanda Ünye ve Fatsa Samsun'a dahil değildir. Bunun yanı sıra Kavak, Havza ve Vezirköprü Samsun'a dahil edilmiştir.

Canik, Osmanlılar döneminde her zaman Karadeniz kıyısında yer alan özellikli bir bölge olmuştur. Sahil kenarında yaşamları düzgün, kültürlü ve iyi yaşam süren insanların hayat sürdüğü bir yer olmasının yanında, iç bölgelerle irtibat kurulan stratejik bir bölge olarak da öne çıkmıştır. Özellikle 19. asrın yarılarından itibaren Samsun, Karadeniz'in en çok büyüyen bir şehri olmuştur. Asrın sonlarına doğru kültürel hayatın canlı tutulmaya çalışıldığı onlarca tekke-zaviye, yabancı ülkeleri temsil eden 17 konsolosluk, canlı ticari hayatın sonucu olarak her ülkeden insanların uğradığı bir yer olarak Samsun, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile vilayet merkezi olarak öne çıkmıştır.

Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun adlı bu kitap özelde Samsun, genelde ise Canik bölgesi, eyalet merkezi olarak Trabzon ve Karadeniz'de ticari hayatı tüm yönleri ile ele almaktadır. Kitap, 19 – 21 Ekim 2012 tarihleri arasında Samsun - Canik Belediyesi ve History Studies Dergisi işbirliği ile Samsun'da yapılan ve aynı başlığı taşıyan II. Canik Sempozyum'unda sunulan bildirilerden seçilerek ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın bir kitap olarak ortaya çıkması ise tamamen Canik Belediyesi'nin desteği ile olmuştur.

Canik, Osmanlı devleti döneminde Samsun merkezli olarak Alaçam'dan Fatsa'ya kadar uzanan bir bölgenin idari adı ise de, bu gün Samsun merkezinde bir ilçeye verilen addır. Tarihsel geçmişi olan isimleri taşımak ve bu tarihsel mirasın ağırlığına uygun olarak hareket etmek elbette her yerleşim birimine düşen bir şans değildir. Bu açıdan Canik sancağının idare merkezi Samsun ise de isim olarak bu tarihsel mirasın sahipliğini merkez Canik ilçesi taşımaktadır.

Samsun'da Mert Irmağı'nın doğu tarafında Belediye Evleri ve Soğuksu mahallelerinin birleşimi ile 1994 yılında kurulan Canik Belediyesi, kısa zamanda gelişerek 2000'li yıllardan itibaren Samsun'un cazibe alanı haline gelmiştir. Canik'in kenar mahalleden cazibe alanı haline gelmesinde Canik belediyesinin rolü büyüktür. Özellikle 2004 yılında Belediye Başkanı seçilen Osman GENÇ'in yürüttüğü çalışmalarla Canik, Samsun'un en dikkati çeken yeri olmuştur. Canik Başarı Üniversitesi, büyük alışveriş merkezleri, özel hastaneler ve TOKİ'nin inşa ettiği konutlarla Canik, önceki siluetini terk ederek yeni bir görünüme bürünmüş ve Canik adının gereklerini yerine getirmeye başlamıştır. 2009 yılında ilçe statüsü ile Canik, Samsun'da bir merkez olarak ortaya çıkmıştır.

Bir kentin fiziksel görünümü ve gelişmişliği gelecek nesillere elbette kültürel değerler olarak kalır. Asırlarca ayakta duran yapıtlar atalarından kalan değerler olarak yeni kuşaklar için övünç vesilesidir. Geçmişin ihtişam ve görkemi modern zamana ulaşan eserlerden anlaşılır. Bunun yanında bir toplumun eğitim ve kültür düzeyini de yansıtan ve toplumun sanat, bilim ve kültür adamları tarafından vücuda getirilen eserlerin kalıcılığı çok daha uzundur. Binalar, köprüler ve çok paralar harcanarak yapılan fiziksel mekânlar bir felaket sonucu yok olabilir. Fakat yazılı olarak eser haline getirilen bilim, kültür ve sanat çalışmaları dünyanın sonuna kadar varlığını sürdürebilmektir. Bu gün 14. ve 15. asırdan kalma bir Osmanlı mahallesi veya evi bulunmamaktadır ama bunları anlatan çok sayıda kitap ve çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle dünyada ebedileşmenin yolu kültür, sanat ve bilime önem vermekten geçmektedir. **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun** adlı bu eser bu saiklerle dünya durdukça bin yıl sonra da var olacaktır. Canik Belediyesi, Kültür hizmetleri arasında böyle bir eserin çıkmasına vesile olarak bilim ve kültür alanına büyük hizmetler yapmakla, adını ve varlığını gelecek asırlara ulaştırmayı başarmıştır.

Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun adlı bu kitap, Samsun ve Karadeniz'in ticari tarihini ortaya koyan ve bu güne kadar bu bölgeye yönelik olarak yayınlanan yegane eserdir. Samsun ve Karadeniz tarihi ile yapılacak olan bir çalışmada bu kitap mutlaka görülmesi gereken bir eser olacaktır. Bu vesileyle bu eserin ortaya çıkmasına vesile olan Canik Belediye Başkanı Osman GENÇ'e, History Studies Dergisi'nde görev alan tüm akademisyenlere ve bu eserin oluşumuna göz nuru ve emekleriyle katkı sağlayan değerli bilim adamlarına teşekkür ediyoruz. Bu kitaba katkı verenler ortaya çıkardıkları bu eser ile tarihte de yerlerini almışlardırlar.

Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun kitabı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Canik – Samsun ticareti ele alınmıştır. Bu bölümde eskiçağlardan başlayarak Ortaçağ, Osmanlı devleti ve Cumhuriyet dönemlerinde Canik – Samsun'un ticari tarihi incelenmiştir. İkinci bölümde Canik – Samsun'un coğrafi olarak yer aldığı Karadeniz'in bir bütün olarak ticari tarihi araştırılmıştır. Bu bölümde yine eskiçağ, Ortaçağ, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Karadeniz ayrı ayrı olarak ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Karadeniz kenarında bulunan ve Canik – Samsun ve Karadeniz ticaretinin şekillenmesinde etken olan etraf yerleşim yerlerinin ticari tarihleri incelenmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun** adlı bu kitap II. Canik Sempozyumu'nda sunulan bildirilerden oluşmuştur. Şüphesiz Başkan Osman GENÇ destek vermeseydi böyle bir eser ortaya çıkmayacaktı. Böyle bir eserin ortaya çıkmasına vesile oldu-

ğu için kendilerini kutlamak gerekiyor. Belediye Başkanı GENÇ'e bu vesileyle sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz. Bahsedilen sempozyum sürecinden kitabın ortaya çıkmasına kadar olan zaman içinde katkılarıyla bu sürece destek verenleri unutmak haksızlık olur. Belediye Başkan yardımcısı Selçuk KEMERÖZ, Belediye Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Fatih HATİPOĞLU, eski Kültür Müdürü Davut ÖZ, Belediye basın danışmanı Musa ÖZTÜRK, Kültür Müdürlüğü çalışanları Cihad L. GÜRLER, Raif SADIÇ, Yusuf BİRKAN, Nuray İrez YURDAKUL, Gamze GÜVEN, Esra Balçık UZUN ve tüm Belediye çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik – Samsun kitabı değerli bilim adamlarının çalışmalarından oluşmaktadır. Burada çalışmalarıyla eseri renklendiren 79 bilim adamımıza teşekkür ediyorum. Kendilerinin adlarını burada tek tek yazmıyorum çünkü ilerleyen sayfalarda onların isimlerini çalışmalarının başında bulacaksınız. Kitabın her aşamasında katkıları olan Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT, Doç. Dr. Önder DUMAN, Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU'na da ayrıca çok teşekkür ediyorum. Yine kitapta yer alan Samsun'un tarihi resimlerini kendilerinden temin ettiğimiz Prof. Dr. Nedim İPEK, Doç. Dr. Fahri SAKAL, Ulugazi mahallesi Muhtarı Filiz KAVALCIOĞLU ve Facebbok'ta "19 Mayıs Lisesi Nostaljisi" adlı sitesinden Samsun ile ilgili resimleri sergileyen Kenan HAZNECİ'ye teşekkür ediyorum.

Sonuç olarak bu çalışma Canik Belediyesi ve History Studies Dergisi'nin iş birliğinin güzel bir sonucudur. Bu tür örneklerin Türkiye'nin her tarafında devam etmesi temennimizdir.

Bu çalışmanın Türk ve dünya tarihinin aydınlatmasına, geçmiş tecrübe ve değerlerin modern zamana taşınmasına vesile olmasını temenni ediyorum.

Sevgi ve saygılarımla

Doç. Dr. Osman KÖSE
Mart 2013

İÇİNDEKİLER

Sunuş III
Editörün Önsözü V
A - Canik – Samsun'da Ticaret 1
1 – Eskiçağ'dan Ortaçağa Canik – Samsun'da Ticari hayat 3
a- Roma Cumhuriyet Döneminde Canik Havzası: Siyasi ve Ekonomik Gelişmelere Genel Bir Bakış *(Osman Emir)* 7
b- Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadî Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun *(Emel Kılıç)* 19
2 – Osmanlı Devleti Dönemi Canik – Samsun'da Ticari Hayat 47
a- Samsun Örneğinde XIV.Yüzyıl Başlarında Karadeniz Ticaretinin Gelişmesi *(Tuncer Baykara)* 51
b- Âşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin Gözünden Canik Bölgesi *(Miyase K. Kaya - Niyazi Kaya)* 57
c- İstanbul'a Yapılan Bakır Sevkıyatında Tokat-Samsun Yolunun Ticari Bakımdan Analizi ve Taşımacılık (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Başları *(Mehmet Beşirli)* 71
d- II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar *(Serdar Genç)* 83
e- XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Limanı'nda İthalat ve İhracat *(M.Ziya Köse)* 103
f- Canik Sancağı'nda Tarımsal Kalkınma Teşebbüsü (1860-870) *(İbrahim Serbestoğlu)* 121
g- Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Canik Sancağında Tütün Tarımı ve Ticareti (1870-1904) *(Mehmet Köseoğlu)* 141
h- 19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyniyye (Acem) Tekkesi *(Osman Köse)* 165
i- 120. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. de Cortanze'nin Raporlarına Göre *(Özgür Yılmaz)* 181
j- Balkan Savaşı Sırasında Samsun Limanında Ticaret; "Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik" *(Ahmet Efiloğlu)* 199
k- Milli Mücadele'de Samsun Limanının İşlevi *(Zeki Çevik)* 263
l- Osmanlı Döneminde Canik Sancağı'nda (Samsun) Ticarete Konu Olan Mallar *(H.Vehbi İmamoğlu - Önder Deniz)* 279
m- XIX. Yüzyıl Samsunu'nda İktisadi Teşekküller, Esnaf ve Meslekler *(Filiz Dığıroğlu)* 293
n- Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması: Beslemelik Kurumu (Samsun Çevresinden Örnek Bir Vak'a) *(Abdullah Bay)* 313
o- Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü *(Kemalettin Kuzucu)* 323
ö- Vezirköprü'de Osmanlı Dönemine Ait Ticari Yapılar *(M. Sami Bayraktar)* 343
3 – Cumhuriyet Döneminde Canik – Samsun Ticareti 369
a- Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Liman ve Liman İşletmelerini Millileştirme Süreci ve Karadeniz Limanları *(Gurbet Gökgöz - Ahmet Yılmaz)* 373

b- Samsun Limanı İnşası *(Yaşar Baytal)* 385
c- Münakalât Vekâleti Teftiş Raporlarına Göre Samsun Limanı (1939-1940) *(Önder Duman)* 407
d- Cumhuriyet Dönemi'nde Samsun-Çarşamba Demiryolunun Yapımında Samsun Limanının Önemi ve Ticari Değeri *(Ferah Ayyılmaz)* 415
e- Cumhuriyet Döneminde Karadeniz Bölgesinde Limanları Besleyen Ürünler ve Ticari Etkinlikler *(Alev Gözcü)* 425
f- Kabotaja Geçiş Sürecinde Karadeniz Kömür Havzalarından Ticaret Gemilerinin Yakıt İkmali ve Karşılaşılan Güçlükler *(Kemal Arı)* 441
g- Lozan'dan Kabotaj'a Karadeniz Bölgesinde İnsan ve Yük Taşımacılığı *(Ercan Yalçın)* 451
h- Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Rus Sınır Ticareti ve Yaşanan Sorunlar *(Tuğba Korhan)* 465
i- Samsun Konsolosluk Belgelerine Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun'da Ticari Faaliyet *(Neslişah Leman Başaran)* 473
j- Samsun Gazetesine Göre 1932-1938 Yılları Arasında Samsun'da Ticari Hayat *(Bünyamin Kocaoğlu)* 481
k- Âli İktisat Meclisi Raporuna Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun İktisadiyatının Özellikleri *(Muzaffer Başkaya)* 533
l- Samsun'da Ticari Hayat ve Yumurta Ticareti *(Coşkun Topal)* 549
m- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Canik'de (Samsun) Tütün Ziraatı ve Ticareti *(Selim Özcan)* 555
n- Tütün ve Tütüncülüğün Canik İlçesindeki Sosyal ve Kültürel Hayata Etkisi *(Bekir Şişman)* 573
o- II. Dünya Savaşı'nın Samsun Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkisi (1939-1945) *(Civan Çelik - Kutlu Aksu)* 585
ö- CHP Teftiş Raporlarına Göre Tek Parti Döneminde Samsun Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu (1930-1945) *(Fahri Sakal)* 619
p- Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Samsun *(Metin Kopar)* 631
r- Samsun'un Bölge İlleri Arasındaki Toplumsal ve Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi *(Hasan Hüseyin Doğan)* 641
s- Türkiye'nin Enerji Güvenliği ve Karadeniz'in Önemi *(Coşkun Topal)* 681
t- İkinci İpekyolu ve Karadeniz Ticareti Stratejisi: Kuramsal Analiz *(Ergin Ayan)* 691
u- 19. Yüzyıl Canik Sancağı (Samsun) Sosyo-Ekonomisinin Günümüze Bakan Yönü *(Ahmet Dinç)* 707

B - Karadeniz'de Ticaret 721

1 – Eskiçağdan Ortaçağa Karadeniz'de Ticari Hayat 723
a- Antik Çağ'da Karadeniz'de Balık ve Balıkçılık *(Ali Güveloğlu)* 727
b- Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Binyılın İlk Çeyreğinde Orta Karadeniz Bölgesindeki Faaliyetleri *(Hasan Ali Şahin)* 747
c- Polis and Architecture in the Black Sea *(Riva Lava)* 763
d- The Argonauts In The Black Sea *(Dimitris Michalopoulos)* 773

e- Karadeniz-Dnepr Ticaret Yolu (VIII-IX. Yüzyıllarda) *(Yegana Gezalova)*..... 779
f- Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları *(Neslihan Durak)*..... 793
g- Kırım Toprakları İçin Rus – Bizans Mücadelesindeki Sarkel ve Tmutarakan Şehirlerinin Önemi *(Ağaiydarova Akmarcan)*..... 807
2 – Osmanlı Dönemi Karadeniz'de Ticaret..... 813
a- 14–15. Yüzyıllarda Azerbaycan-Avrupa Ekonomik İlişkileri Açısından Karadeniz Ticaretinin Rolü *(Tofiq Necefli)*..... 817
b- 15-16. Yüzyıllar Osmanlı-Azerbaycan Ekonomik ve Sosyo-Kültürel İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi'nin Rolü *(Bilal Dedeyev)*..... 827
c- XIV. ve XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Gözüyle Karadeniz Ticareti *(Mustafa Daş - Türkmen Töreli)*..... 843
d- 17. Yüzyılda Karadeniz'de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti *(Mehmet Ali Ünal)*..... 853
e- XVII. Yüzyıl Karadeniz Ticaretinde Ermeniler *(Hale Çalım Yiğit)*..... 861
f- Savaş Zamanı Karadeniz'deki Ticarî Gemiler (1700-1774) *(Temel Öztürk)*..... 871
g- Karadeniz'de Ticari Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yaptırma Çabaları (1750-1850) *(İlhan Ekinci)*..... 885
h- 18. Yüzyıl'dan 20. Yüzyıl'a Karadeniz Ticaretinde Türk - Rus Rekabeti *(Fevzi Çakmak)*..... 909
i- Batum'un Karadeniz Ticaretine Katkısı (1878-1917) *(Mustafa Sarı)*..... 923
j- Karadeniz Ticaretinde Hamallar ve Mavnacılar (1870-1930) *(Sinan Dinçer)*..... 951
k- XIX. Yüzyılda Karadeniz Deniz Ticaretinde Rumlar *(Özlem Yıldız)*..... 963
l- I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz'de İtilaf Gemilerinin Askeri Faaliyetleri ve Bunun Deniz Ticaretine Etkileri *(Mustafa Kırışman)*..... 973
m- Birinci Dünya Savaşi'nda (1914-1918) Karadeniz Bölgesinin İktisadi Durumu *(Sayim Türkman)*..... 985
n- Karadeniz Köle Ticareti *(Zübeyde Güneş Yağcı)*..... 999
o- Beyaz Köle Ticaretinde Karadeniz Ticaret Yolu ve Canik *(Civan Çelik)*..... 1025
ö- Yazma Eserlerde (cönk) Karadeniz Limanlarına Ait Bazı Kayıtlar *(Muhittin Eliaçık)*..... 1053
p- Osmanlı Başkentinin Zahire İhtiyacının Temininde Karadeniz Ticaretinin Önemi *(Mehmet Demirtaş)*..... 1063
r- Karadeniz Ticaretinde Seyyar İskeleler: Kayıkçılar *(Abidin Temizer)*..... 1077
s- Kaptanlar, Tüccarlar ve Devlet: Erken Modern Dönemde Karadeniz'de Osmanlı Ticareti *(K. İlker Bulunur)*..... 1089
t- The Building of Black Sea Economic Cooperation Process: Aims, Activities, Achievements and Future Prospects of BSEC, PABSEC, and BSTDB *(Tauseef Ahmad Parray)*..... 1101
C - Karadeniz ve Canik'te Ticari Hayatı Etkileyen Etraf Bölgeler.... 1113
a- Eski Çağdan Günümüze Trabzon Limanı ve Doğu Karadeniz Ticareti Açısından Önemi *(Mehmet Okur)*..... 1117
b- Osmanlı- İran Ticaretinde Trabzon (20. Yüzyılın Başlarında) *(Masoumeh Daei)*..... 1137
c- Trabzon'un Karadeniz Ticaretinde Rolüne Dair *(Dilaver Azimli)*..... 1149

d- XVI. Yüzyılda Kefe'nin Yakın ve Uzak Hinterlandı ile Ticareti *(Yücel Öztürk)*..... 1157
e- Osmanlı Devleti'nde Kırkkilise ve Vize Bölgesinden İstanbul'a Odun ve Kereste Nakli *(Volkan Ertürk)*..... 1167
f- 5248 Numaralı Gümrük Defterine Göre XVIII. Yüzyıl Sonlarında Sinop Gümrüğü *(Rıza Karagöz)*..... 1177
g- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çarşamba Kazasında Nüfus ve Sosyal Yapı *(Hasan Babacan)*..... 1189
h- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Giresun'da Deniz Ticareti *(Oktay Karaman)*..... 1239
i- Orta Karadeniz Ticaretinin Aktörleri -Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar (1830-1850)- *(Murat Hanilçe)*..... 1251
j- Giresun Belediye Başkanı Kaptan Yorgi Paşa 1829-1904 *(Sezai Balcı)*..... 1311
k- Pontus Sorunu ve Amerikan Merzifon Koleji'nin Bu Sorun Üzerindeki Etkisi *(Bayram Bayrakdar)*..... 1337

A.

Canik – Samsun'da Ticaret

1.

Eskiçağ'dan Ortaçağa Canik – Samsun'da Ticari hayat

Course de Samsoun

234561

Souvenir de Sinope

Roma Cumhuriyet Döneminde Canik Havzası: Siyasi ve Ekonomik Gelişmelere Genel Bir Bakış

Arş. Gör. Osman Emir
Karadeniz Teknik Üniversitesi - Trabzon

Elverişli konumu ve verimli topraklarıyla birlikte Samsun, erken dönemlerden itibaren Karadeniz'de önemli bir misyona sahip olmuştur. Geç Kalkolitik Dönem (M.Ö. 4000-3000)'den itibaren yerleşime açık hale gelen bu bölge, asıl ününü Miletos kolonistlerin bölgeye yerleşmesi ile birlikte duyurmuştur. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Karadeniz'e çıkan Miletos kolonistleri kuzeyde Brezan, Historia, Apollonia gibi verimli kıyı yerleşimlerini seçerken, güneyde ise zengin hinterlantlarıyla birlikte önemli stratejik noktalarda bulunan Sinope/Sinop, Amisos/Samsun ve Trapezus/Trabzon gibi kıyı yerleşimlerini tercih etmişlerdir.[1] Başlangıçta Karadeniz'in bu önemli liman kentlerine yerleşen kolonistler bölgedeki yerel haklarla dostane ilişkiler kurarak, aralarında bir ticaret ağı oluşturmuşlardır.[2] Birbirinden faklı bu iki etnik gurubun aralarında yaptıkları bu ticari faaliyetler, kısa zamanda uluslararası bir boyuta ulaşmış ve Karadeniz ile birlikte tüm Akdeniz dünyasını içine almıştır.[3] Lydia kralı Kroisos'un M.Ö. 5. yüzyılda Perslere yenilmesi üzerine Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Karadeniz ve dolayısıyla da Amisos'un da Pers idaresi altına girdiği anlaşılmaktadır.[4] Zira Perslere bağlı bir satraplıkla/valilikle yönetilen kent, bu dönemde de Karadeniz ticaretinde oynadığı aktif rol sayesinde ekonomik ve stratejik değerini artırmıştır.

M.Ö. 5. yüzyılın ortasından itibaren bölgede Pers etkisinin ve varlığın azatlığını görmekteyiz. Bunu kanıtlayan en önemli olay, Ksenophon önderliğinde *Onbinlerin* bölgeden geçişleri sırasında hiçbir satraplık ordusu ile karşılaşmamış olmalarıydı.[5] Zira M.Ö. 333-330 yılları arasında Büyük İskender'in Anadolu'da yaptığı üç savaş sonunda Pers Krallığı'nın ortadan kalkmasıyla bölgede siyasi olarak Pers hâkimiyeti tamamen son bulmuştur.[6] Böylelikle Anadolu, Makedonya Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Fakat Büyük İskender'in ölümü ve komutanları arasında başlayan mücadeleler ile birlikte Karadeniz ticaretinde bu şehirlerin rollerinde dikkate değer bir azalma olmuştur.[7] İskender'in generalleri arasında Thrakia, Küçük Asya, Mezopotamya ve Mısır'ı içine alan coğraf-

---

1 Gocha Tsetskhladze, "Greek Penetration of the Black Sea", Eds. G.R. Tsetskhladze and F. De Angelies, *The Archaelogy of Greek Colonisation, Essay Dedicated to sir John Boardman*, (Oxford: Oxford University Committe for Archaeology Press 1994), 115-118.

2 Pontos'un batısı ve doğusunda yaşayan yerel halklar ile kolonistler arasında dostane ilişkiler yaşandığını gösteren bilgiler bulunmasına karşın, Karadeniz'in kuzeydoğu bölgesinde, örneğin Kolkhis'in kuzeyinde modern Ahbazya'da savaşçı kabiller olarak bilinen Akhaiei, Zygi ve Heniokhilerin yaşadığı bölgelerde kolonistler ile bir takım mücadelelerin yapıldığını gösteren arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Gocha Tsetskhladze, "Ana Yurtları Dışında İonialılar", Yay. Haz. Sümer Atasoy, *Karadeniz'in Tarihi ve Arkeoloji Üzerine*, (İzmir: Ege Yayınları, 2005), 102.

3 Osman Emir, Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi, (Trabzon: Serander Yayıncılık, 2011), 85-90.

4 Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi,* (İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982), 280.

5 Bkz. Ksenephon, *Anabasis/Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998).

6 O'Brien, John Maxwell, *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography,* New York: Taylor &Francis, 1994, 73-93; Worthington, Lan (Ed.), *Alexander the Great: A Reader*, London and New York: Routladge, Taylor and Francis, 2005, 106-115.

7 Sergei Ju. Sprykin, "The Unificition of Pontos: The Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commerce in Euxine", Eds. By. Vincent Gabrielsen and John Lund, *The Black Sea in Antiquity Regional and İnterregional Economic Exhanges*, (Danmark: Aarhus University Press 2007), 196.

yada yaşanan iktidar mücadeleleri, bölge ticaretini de olumsuz etkilemiş olmalıdır. İskender'in ölümünü izleyen ve bir yüzyıl boyunca süren bu siyasi kargaşa dönemi, Pers hâkimiyeti döneminden kalan ve Kappadokia Bölgesi'nde muhtemelen valilik yapmış Mithradetes I Kitistes unvanı ile bir Pers soylusunun, Kimitiane yöresinde bağımsızlığı ilan ederek Pontos Krallığı'nı kurmasına imkân sağlamıştır.[8]

Başlangıçta Pontos kralları Karadeniz'in kıyı bölgelerinde bulunan Grek şehirlerinin kontrolünü kazanmak için bölgeye ulaşamamıştır. Fakat M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi'ndeki başlıca ticaret merkezlerini ele geçirmeye muvaffak olacaklardır. I. Pharnakes'den itibaren Pontos Kralları denizin gücünü takdir etmiş ve bölgede stratejik siyasi ve idari hamlelerde bulunmuşlardır.[9] Küçük Asya'daki diğer hükümdarlar Anadolu'nun zenginlikleriyle yetinirken, Pontos kralları gözlerini Karadeniz sahillerine dikmiş, verimli vadileri ve sık ormanlarıyla meşhur Amesia (=Amasya)'dan sonra Karadeniz'in diğer kıyı şehirlerine yönelmişlerdir.[10] Pontos Krallığı için Karadeniz kıyılarının önemini fark eden ilk kral, I. Pharnakes olmuştur. O Karadeniz'in doğu kıyılarına yönelerek bölgenin önemli ticaret kentleri olan Amisos, Sinope, Trapezus ve Kerasuz kentlerini ele geçirmiş ve böylelikle Karadeniz'in güney kıyılarına tamamen hâkim olmuştur.[11]

Pharnakes'in haleflerinden Mithradates V Euergetes döneminde Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Selefi Pharnakes'e göre daha sakin ve komşularıyla barışçıl bir politika sürdüren Mithradates Euergetes, fetihlerden daha çok ekonomik gelişmeler önem vermiştir. En büyük amacı, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki var olan ticari ilişkileri daha fazla geliştirmek olan Euergetes, bu amaçla Sinope, Amisos ve Trapezus gibi ticaret ve liman kentleri ile yakından ilgilenmiştir.[12]

Mithradates V Euergetes şehirlerin ticari aktivitelerinin büyük oranda bağlı olduğu Pontos ekonomisi için önemli bir katlı sağlayacak ticari ilişkileri kurmaya önem göstermiştir. Pharnakes'den farklı olarak Bosporos ile ticaretin devamlılığı için Skythia hakları ile dostane ilişkileri sürdürmeyi başarmış ve onların saygısını kazanmıştır.[13] Karadeniz şehirleri arasında oluşturduğu ticaret ağı ile bütün Karadeniz ticaretini kontrol etmeye başlamıştır. Buna en iyi örnek, Karadeniz çevresindeki kentlerde buluna sikkeleri gösterebiliriz. Öyle ki bu kral döneminde Grek şehirlerinin ekonomisinde dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Kentlerde görülen bu ekonomik arştın kanıtı, gelişmişliğin simgesi olan Hero tipindeki kaliteli gümüş *drahmiler*'dir.[14] Bunlar kuzeyde Nikonion, Khersones, Phanagoria, Olbia, Dioskorios, Kolkhis, Gorgippia'da bulunurken, güneyde Amisos, Sinope'de de keşfedilmiştir. Bu gümüş paraların çoğu Mithradates Euergetes zamanında basılmıştır.

Mithradates Euergetes'in ölümü ile Pontos Krallığı tahtına çıkan, Mithradates VI Eupator, M.Ö. 120 yılında tahta çıktığında Küçük Asya'nın en küçük krallıklarından, kendiside en genç krallarından biriydi.[15] Hellenistik krallıklar kendi aralarındaki mücadeleler ile uğraşırken ve Roma bu dönemde kendi iç meseleleriyle ilgilenmek zorunda kalmışken Mithradates, Küçük Asya'da oluşan bu otorite boşluluğunu krallığın gelişmesi ve güçlenmesi yolunda değerlendirmişti. Fakat O, gözünü ataların-dan çok daha yükseklere dikmişti. Onun asıl amacı büyüyen Roma gücüne karşı Karadeniz'de bir

---

[8] B. C. McGing, *The Froign Policy of Mithradates VI Eupator King of Pontos,* (Leiden: Brill Academic Publishers 1986), 15; François Chamaux, *Hellenistic Civilization*, (Oxford: Blackwell Publising 2002), 86.

[9] David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. I*, (New Jersey 1950), 190.

[10] A.g.e., 191; Murat Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, (İstanbul: Odin Yayaıncılık 2007), 64.

[11] Marianna Kromila, *The Greek and Black Sea from Bronze Age to 20th Century*, (Athens: The Panorama Cultural Society 2002), 297; Arslan, a.g.e., 64.

[12] McGing, a.g.e., 39; Mithradates V Euergetes döneminde Paphlagonia, Amisos ve Sinopeli göçmenlerin bir bölümünün bizzat kral tarafından Bosporos Krallığı'na gönderildiği ve orada yaşamaya başladıkları bilinmektedir. Kral bu hamlesiyle Karadeniz'in güneyinde yaşayan insanlarla kuzey bölgesinde yaşayan haklar arasında ortak kültürel, siyasi ve ekonomik bir ilişki oluşturmaya çalışmıştır. Bkz. Saprykini, a.g.m., 198.

[13] A.g.m., 198.

[14] A.g.m., 198.

[15] Appianus, *Appian's Roman History, Mithridates*, with an English translation by H. White I-IV. (Cambridge, Mass.–London: The Loeb Classical Library 1912-1913), 10; Strabon, *The Geography of Strabon,* (London and New York, The Loeb Classical Library 1917-1932), X. 4. 10.

Pan-Pontos devleti kurmaktı.[16] İskender ve onun halefleri döneminde bölgenin stratejik ve jeopolitik değeri azalsa da VI. Mithridates Eupator (M.Ö. 120-63) yönetimindeki Pontos Krallığı'yla Karadeniz, Eskiçağ'ın en hareketli ve en gözde bölgesi haline gelecektir. Karadeniz'de ilk kez bir Pan-Pontos Devleti kurmaya muvaffak olan Kral Mithradetes VI Eupator, krallığının gücünü de tamamen Karadeniz ve çevresinden sağladığı askeri ve ekonomik güç ile yönetmeye başlamıştı. Öyle ki kral, siyasi olarak meydana getirdiği Pan-Pontos devletini ekonomik olarak da birleştirme arzusundaydı. Hali hazırda Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret kolonileri ile güneydeki Miletos kolonileri arasında daha M.Ö. 6.yy'dan itibaren ticari bir ortaklık söz konusuydu.[17] Mithradates Eupator döneminde de sürdürülen Karadeniz'in kuzey ve güney şehirleri arasındaki ticaretin tamamı Paphlagonia ve Pontos Kappadokia sahili boyunca yapılmaktaydı. Anadolu'nun doğusuyla birlikte Dioskorios/Suhumi, Gorgippia, Kolkhis ve Armenia Minor'dan gelen mallar Trapezus ve Amisos limanları vasıtasıyla transfer edilmekteydi.[18] Bu tarihten itibaren Karadeniz'de yaşanan hareketlilik bölgenin orta ve doğu kısımlarına kaymış, Amisos, Kerasuz, Trapezus ve Kolkhis gibi kentler ön plana çıkarken, Herakleia Pontika, Amastris ve Sinope kentler ise daha çok ikinci plana itilmiştir.[19] Bütün bu liman şehirleri geleneksel olarak Ege ile arabulucu rolünü üstlenmişti.

Kral Mithradates, Karadeniz'in doğu ve kuzeyi ile Paphlagonia arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek için Karadeniz'de ortak para sistemi oluşturmaya çalışmıştır.[20] Mithradates bir yandan kendi kraliyet paralarını basarken, diğer taraftan bölgedeki Grek şehirlerinin kendi paralarına basmasına izin vermiştir. Böylelikle yerel bölgelerin daha fazla saygınlığını kazanmıştır.[21] Mithradates yönetimi altında, şehirlerde basılan paraların miktarında hızlı bir artış olduğu gibi, Laodikeia, Taulara, Gaziura, Komana, Khabakta, Kaberia ve Amesia gibi daha önce para basmayan şehirlerde bu dönemden itibaren gelişme ve zenginleşme ile birlikte para basmaya başlamıştır.[22] Bu paralar farklı şehirlerde basılmalarına karşın genelde ortak tipte üretilmişlerdi. Çünkü bu, Mithradates'in birleşik Karadeniz ekonomik politikasının bir adımıydı.[23] Mithradates Eupator döneminde çok çeşit para basan yer olmuştur, fakat en yaygın olarak kullanılan para Amisos paralarıydı.[24] Hali hazırda en çok para basan şehirde Amisos'tu. Öyle ki Amisos paralarının Doğu Akdeniz'den Karadeniz'e kadar geniş bir alanda yayılması bunun bir göstergesidir.[25]

Anaolu'da bu gelişmeler yaşanırken, Avrupa'da, kendi ekonomik özlemlerine daha uygun baskıcı ve savaş yanlısı bir politika yürüten Roma Cumhuriyeti, İtalya Yarımadası ve Batı Akdeniz'i kendi sömürüleri haline getirdikten bir müddet sonra, açgözlü bakışlarını başta Küçük Asya olmak üzere Ön Asya'ya, hatta daha da ötelere Uzak Doğu'ya çevirmişlerdir. Roma'ya bu doğu yolunu açan neden ise, Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurma hayali olan Seleukoslar ve daha sonra Pontos kralı Mithradates olmuştu. Önce Seleukoslar Roma'nın Küçük Asya'ya gelmesine sağlarken, daha sonra Mithradates, Roma'nın Karadeniz dolayısıyla Pontos algısını değiştirmiş, başta Amisos kenti olmak üzere Karadeniz kentlerinin zenginliği, Roma Cumhuriyetinin iştahını kabartmıştır. Özellikle Mithradates Savaşları'nda mücadelelinin Pontos Bölgesi'ni taşınması ile Roma, Karadeniz'in bu

---

16 Saprykini, a.g.m., 198 vd.

17 Gocha R. Tsetskhladze, "Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler", Yay. Haz. Sümer Atasoy, *Karadeniz'in Tarihi ve Arkeoloji Üzerine*, (İzmir: Ege Yayınları, 2005), 11 vd.; David, Braund, "Procopius on Economiy of Lazika", *The Classical Quarterly* 41:1 (1991), 221-225; Gary Reager, "Traders on Travelers in the Black Sea and Aegean Seas", Eds. Vincent Gabrielsen and John Lund, *The Black Sea in Antiquity Regional and İnterregional Economic Exchances*, (Denmark: Aarhur University Press 2007), 273 vd.

18 Tsetskhladze, "Greek Penetration of the Black Sea",119 vd.; Alan Greaves, *Miletos: Bir Tarih*, (İstanbul: Homer Kitabevi 2003), 142-143.

19 Saprykin, a.g.m., 199.

20 Saprykin, a.g.m., 201-202.

21 Erciyas, a.g.e., 177.

22 Saprykin, a.g.m., 200.

23 Erciyas, a.g.e., 177.

24 Warrick Wroth, *British Museum Cataloque of Greek Coins, Pontos, Paphlagonia, Bithynia, Kingdom of Bosphoros*, (London, 1889), 43.

25 Erciyas, a.g.e., 189-194.

zenginliğini bizzat yakından görmüştür. Roma generali Lucullus'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne yaptığı sefer sonrasında elde ettiği ganimetin büyüklüğünden söz eden Plutarkhos: "*Romalılar her şeyin bol olduğu yörede erzak ihtiyacını karşılaştıklarını ama kısa zamanda bolluğun para etmediğini fark ettiler. Öyle ki bir kölenin fiyatı dört, bir öküz ise bir drahmiye kadar düştü. Koyun keçi gibi diğer malların hemen hemen hiç değeri yoktu"* ifadesine yer vermiştir.[26] Zira Lucullus'un Pontos'un savunması için bölgede bıraktığı askerler, bölgenin zenginliği ve güzelliği karşısında o kadar büyülenmişlerdi ki, Mithradates ve Armenia kralı Tigranes'e karşı yapılacak savaş öncesi Pontos'da bıraktığı askeri birliği geri çağırmasına karşın, zenginlik ve bol ganimetten sarhoş olmuş Roma askerleri Pontos'dan ayrılmayı reddettikleri gibi, Lucullus'u da tehdit etmişlerdir.[27]

Lucullus askerleri, uzun kuşatmalardan sora elde ettiği Pontos şehirleri ve Armenia'da tam bir yağma ve katliamlarda bulunmuş,[28] Kolonizasyon döneminden itibaren zengin birer ticaret limanları olan bu kentler, savaşlar dolayısıyla yoksullaşmış ve birer hayalet kent haline gelmiştir. Strabon, kenti memleketinden söz ederken yaşanan bu olumsuz gelişmeleri şu ifadelerle belirtmiştir: *"Ülkemde Mithradates Savaşları nedeniyle tahrip edilmiş birçok müstahkem yer ve pek çok terk edilmiş arazi vardır"*.[29] Gelişmelerini tamamen Mithradates'in kurmuş olduğu Pontos Krallığı'na borçlu olan Miletos kentleri Amisos ve Sinope, uzun süre Roma'ya karşı direnen kentler oldular, buda kelimenin tam anlamıyla yeryüzünden silinmelerine neden olmuştu. Amisos ve Sinope'de Romalı askerlerin yaptığı yıkım o kadar büyük olmuş ki, Lucullus bizzat kenti hazinesinden sağladı imkânlarla bu iki kenti yeniden onarmış ve buraları özgür kent statüsü vermiştir. Ayrıca Amisos kentini 120 *stadia* daha genişletmiştir.[30] Fakat Roma senatosu tarafından Lucullus'un görevinden azledilmesi üzerine ortaya çıkan otorite boşluğunda Pontos Bölgesi yeniden Mithradates'in eline geçmesi ile bölge halkı bu kez Pontos kralı tarafında cezalandırılmıştır. Mithradates Savaşı dolayışla ekonomik yıkıma sebep olan Pontos Bölgesi için bu yeni gelişme Roma Cumhuriyet döneminde gelecek felaketlerin başlangıcı gibiydi. Pontos halkının yaşadığı ekonomik kayıp bir yana Birinci Mithradates Savaşları sonunda çoğu Karadeniz Bölgesi'nden sağlanan yaklaşık 120,000 asker, bu mücadeleler sonunda ya öldürülmüş ya da esir alınmıştı. Mithradates Savaşları sonunda ise bu rakam ikiye hatta üçe katlanmış ve Karadeniz havzasının büyük bir bölümünde nüfus neredeyse tükenme noktasına gelmiştir.[31]

Mithradates Savaşları süresince Karadeniz'in ekonomik durumunu gözler önüne seren en önemli arkeolojik kanıt, şüphesiz bölgede basılan Pontos kraliyet paralarıdır.[32] Örneğin Pontos'da bulunan paraların yaklaşık % 60'ı, M.Ö. 115-105 yılları arasında basılan paralar iken, % 30'u, M.Ö. 105-90 yıllarında basılan paralar oluşturmaktaydı ve bu paraların büyük bir kısmı başta Amisos olmak üzere Pontos'un diğer önemli kentlerinden gelmekteydi.[33] Fakat M.Ö. 85 yılından itibaren Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarındaki Pontos paralarının ciddi bir şekilde azaldığı ve bunun M.Ö. 70 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.[34] Çünkü bu dönmeden itibaren Mithradates Küçük Asya'daki hâkimiyetini kaybetmiş ve bölge ekonomisi tamamen çökmüştür. Aynı dönemde dikkat çeken diğer bir unsur Pontos Krallığı'nın son dönemlerine doğru Bosporos Krallığı'nda basılan paraların

---

[26] Plutarkhos, *Plutarch's Lives, Lucullus,* with an English translation by. B. Perrin I-IX, (London and New York: The Loeb Classical Library, 1959), XIV.1; ayrıca bkz. Appianos, a.g.e.,78.

[27] Eutropius, Lucullus'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yağma sonunda 8,000 *talent* para elde ettiği ve değerli eşyaların yanı sıra her bir insana 800drahmi dağıtıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Armenia Bölgesi'nden 3,000,000 *medimnoni* değerinde stoklanmış tahıl da ele geçirilmiştir. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti*. İstanbu: Kabalcı, 2007), 147.

[28] Plutarkhos'un ifadelerine göre Lucullus Tigronekerta'da 8,000 *talent* para elde ettiğini ve burada değerli eşyaların yanı sıra genel yağmada her bir insana 800 drahmi para verildiğini belirtmiştir. Ayrıva Tikronekerta'nın Zorbienus ve Gordyone bölgelerinden yağmalan altın ve gümüş eşyaların yanı sıra, 3,000,000 *medimnoi* de tahıl stokuna el konulmuştur. Plutarkhos, a.g.e., 29.

[29] Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası,* 52.

[30] Plutarkhos, a.g.e.,. 19; 23; Appianos, a.g.e., 83.

[31] Tenney Frank, *An Economic History of Rome*, (Kitchener: Batoche Books 2004), 112.

[32] Erciyas, a.g.e., 157-158; Saprykin, a.g.m., 196.

[33] Saprykin, a.g.m., 200.

[34] Saprykin, a.g.m., 201.

değerinin artmış olmasıdır. Çünkü Mithradates, Roma'ya karşı son bir mücadele başlatmak için bölgeye geçmiş ve Pontos'un tükenen ekonomisine karşı Karadeniz'in bu kısmından yardım almaya çalışmıştır.[35]

Mithradates Savaşları sonunda mutlak bir Roma hâkimiyeti altına giren Pontos Bölgesi'nde Pompeius'un yapmış olduğu bir takım siyasal düzenlemeler ile Pontos ekonomisi yeniden canlandırılmak istenmiştir.[36] Bu düzenlemelere Pompeius ilk olarak Amisos kentinden başlamıştır. (Magie, 1950: 368).[37] Hâlihazırda Amisos ve Sinope'de Lucullus zamanında bir takım düzenlemeler yapılmış olduğundan,[38] Lucullus tarafından bu kentlerde yapılan düzenlemeler, olduğu gibi kalmış ve kendilerine verilen özgürlükler Pompeius tarafında da onaylanmıştır.[39] Pompeius döneminde Lucullus'dan farklı olarak bu kentlere ayrıca vergiden muafiyet ve otonomi hakkı da verilmiştir.[40] Böylelikle Pompeius bulunduğu stratejik konum sebebiyle Amisos kentinin Karadeniz ticaretinde daha aktif bir rol oynamasını istemiş olmalıdır.

Bu siyasal düzenlemelerde bölgenin büyük bir kısmı Mithradates Savaşları döneminde Roma'nın en büyük müttefiklerinde biri olan Galat Beyi Deiotaros'a armağan edilmiştir.[41] Deiotaros döneminde Pontos Bölgesi ekonomik gelişmelerden ziyade askeri ve savunma politikası ile ön planı çıkmış, dolayısıyla bölge ekonomisi hiçbir suretle canlandırılamamıştır. Zira Deiotaros, Roma'nın bölgede kendisine yüklediği misyon gereği, Küçük Asya'nın bu kısmında Parthlara karşı bir tampon krallık görevi üstlendiği için bölgede yapılan bütün çalışmalar askeri ve siyasi alanda gerçekleşmiştir.

Caesar'ın Pompeius'a karşı Roma'da başlattığı mücadelenin bir iç savaşa dönüşmesi ile Pompeius'un Karadeniz ekonomisini yeniden canlandırmak için yaptığı cılız girişimler de sonlanmıştır. Öyle ki Pontos Bölgesi ve Küçük Asya halkı daha Mithradates Savaşları'nın açtığı derin ekonomik yaraları sarmadan bir başka felaketle karşı karşıya gelecek ve Roma'da Pompeius ile Caesar arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesi, bir iç savaşa dönüşecekti.[42] Zira bu iki büyük komutan arasında bir tercih yapmak zorunda kalan Pontos'un yeni kralı Deiotaros başta olma üzere bütün Küçük Asya yöneticileri kendilerine bu makamları sağlayan Pompeius'u desteklemişlerdir.[43] Fakat bu İç

---

[35] Saprykin, a.g.m., 205.

[36] Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, 49 v.dd.; Appianos, a.g.e., 78; ayrıca bkz. W. G. Fletcher, "The Pontic Cities of Pompey the Great", *Transactions and Proceedings of the american Philological Association*, 70, (1939) 18-20; Magie, a.g.e., 370-372; A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provincies*, (Oxford: Oxford University Press 1998) 154 vd; Pompeius'un Suriye ve Bithynia-Pontos Eyaletlerini kurarak çevre kentlerin bu eyaletlere dâhil edilmesi sonucunda buralardan yaklaşık 50,000,000 *denari* (=yaklaşık 10,000,000 milyon dolar) vergi aldığı anlaşılmaktadır. Frank, a.g.e., 103-104.

[37] Pompeius'un şehir düzenlemelerine Amisos'dan başlamasının nedeni, Mithradates Savaşları sırasında hem Mithradates güçleri hem de Romalı askerler tarafından bölgede yapılan yağma ve katliamın çok büyük bir boyutta olması ve şehrin neredeyse hayalet bir kent haline gelmesidir. Bkz. Plutarkhos, a.g.e., XIX, 2-4; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası,* 26.

[38] Plutarkhos*,* a.g.e., XIX. 5; Appianos, a. g.e., 83; A. N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and East" Eds. J.A. Crook, A. Lintott ve F. Rawson, , *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., CAH IX*, Oxford, New York: Cambridge University Press 2008), 224; Magie, a.g.e., 337; Arslan, a.g.e., 163-188.

[39] Mithradates savaşları esnasında büyük zarar gören bu iki ticaret şehrini yeniden canlandırmak isteyen Lucullus, yağmalanan yakılıp yıkılan ve adeta bir hayalet şehir haline gelen bu kentlere özgürlüklerini vermiş ve yeniden imar ettirmiştir. Kentin tekrardan cazip bir yerleşim haline gelmesi için buraya yerleşmek isteyen Hellen ve Roma halklarına ayrıcalık tanıdığı gibi, işgal sırasında bölgeden kaçan halkın geri dönmesi içinde onlara yarıdm etmiş ve bir miktar da para vermiştir. Appianos, a.g.e., 83; ayrıca bkz. Sherwin-White, a.g.m., 224; Magie, a.g.e., 337; Arslan, a.g.e., 163-188. Bununla birlikte Pontos Bölgesini ele geçirmede kedisine yardımcı olan Mithradates'in oğlu Makhares'e Bosporos Krallığı'nı bağışlayarak Roma'nın dostu ve müttefiki unvanını verir. Magie, a.g.e., 338 vd.

[40] Magie, a.g.e., 369; R.M. Kallert-max, *Hegomony to Empire: The Devolopment of the Roman Imperium in the East from 148 to 63 BC*., (Berkley, Los Angles, Oxford 1995), 327.

[41] Magie, a.g.e., 1237 dn. 41; F. E. Adlock, "Lesser Armenia and galatia after Pompeius Settlement of East", *Journal Roman History Studies* (Oxford, 1937), 11 vd.; Jones, a.g.m., 158; Deiotaros'a armağan edilen Pontos Bölgesi'nin sınırları: Batıda Halys'in denize döküldüğü yerde bulunan Gazelonitis Ülkesi ile doğuda Kolkhis'e güneyde Armenia Minor'a kadar uzana alanı ihtiva eder. Jones, a.g.e., 154.

[42] Metrius Plutarkhos, *Marcus Antonius*, Yunancadan Çev. Mehmet Özaktürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 10-11; ayrıntılı bilgi için bkz. Gaius Iulius Caesar, *De Bello Civili/İç Savaşlar,* Latince aslından Çev. F. Akderin, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007).

[43] Pompeius, Küçük Asya'da başta Pontos Bölgesi olmak üzere, Kolkhis ve Kilikia Bölgesi'nden gemi yapmalarını emretti ve böylelikle iç savaşlar için önemli ölçüde gemi elde etti. Ayrıca eyaletlerden çok büyük meblağlarda paralar toplattı.

savaş Caesar lehine sonuçlanınca Roma'nın bu yeni diktatörü, rakibini destekleyen Küçük Asya'daki yöneticileri çok ağır para cezalarına çarptırmıştı. Zaten iç savaşlar süresince büyük sıkıntı yaşayan Küçük Asya halkı, bu yeni vergiler ve cezalar karşısında tamamen tükenmişlerdi.[44] Öyle ki Pontos'un yeni Kralı Deiotaros bile, Caesar'ın kendisine yüklediği cezayı hâkim olduğu Pontos Bölgesi'nden karşılayamayınca, şahsi mallarını üç kez açık artırmaya çıkarmak zorunda kalmıştır.[45]Şüphesiz bu son gelişme Pontos Bölgesi halklarının ve Pontos Krallığı'nın Roma Cumhuriyet döneminde karşılaştıkları ekonomik krizin bir göstergesiydi.

Fakat Pontos'un başına gelen talihsizlikler bununla da sınırlı kalmadı. Pompeius döneminde Roma'nın müttefiki ve dostu olarak Bosporos Krallığına atanan II. Pharnakes, Roma'ya karşı isyan ederek Karadeniz'in kuzeyindeki savaşçı haklardan oluşturduğu muazzam büyüklükteki bir orduyla Kafkaslardan Pontos Bölgesi'ne girmiştir.[46] Bunun üzerine başta Amisos ve Sinope kentleri olmak üzere diğer Pontos kentleri II. Pharnakes'e karşı uzun bir süre mücadele etmiş, fakat bu güçlü ordu karşında fazla direnç gösterememişlerdir. Buna karşın bu kentler II. Pharnakes'e karşı mücadelenin faturasını çok ağır ödemişler ve özellikle Amisos ve Sinope başta olmak üzere birçok kent yağmalanmış, yakılıp yıkılmış hatta askerlik çağındaki bütün gençler öldürülmüştür.[47] Hızlı bir şekilde Küçük Asya'ya gelen Caesar, Zile yakınlarında II. Pharnakes'e karşı yaptığı savaşı çok kısa bir süre zarfında kazanarak Pontos kentlerini geri kazanmıştır. Karadeniz'in bu önemli ticaret kentlerinin maruz kaldığı bu zor durum, Caesar'ın gözünden kaçmamıştı. Zira öncelikli olarak Amisos ve Sinope gibi iki önemli ticaret kentini yeniden restore eden Caesar, bu iki kentin eski statüsü olan özgür kent ilan edilmesini sağlamıştı. Ayrıca ticaretin yeniden canlandırılması için de Grek ve Romalı tüccarların bölgeye gelmesi teşvik edilişti.[48]

Caesar'ın M.Ö. 44 yılında yapılması planlanan bir senato toplantısı öncesi öldürülmüş[49], böylelikle imparatorluk yeğeni Octavius ile Caesar'ın en yakın dostu olan Marcus Antonius arasında pay edilmişti.[50] Caesar'ın katillerinin mağlup edildiği Philippi Savaşı sonrası Octavius ve Antonius arasında M.Ö. 40 yılında Brindizi Antlaşması yapılmış ve bu anlaşma ile Antonius, Diakov ve Kovalev[51]'in ifade ettiği gibi *"kırkı geçen legioların askerlerinin isteklerini karşılamak için iliğini emmeyi düşündüğü"* bütün doğu eyaletlerinin hâkimi olarak derhal Küçük Asya'ya geçmiştir.[52] Marcus Antonius'un Parthlara karşı yapmak isteği sefer dolayısıyla özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da bir takım siyasi düzenlemelere gitmiştir. Özellikle Amisos kentinin Straton adında zorba bir tirana verilmesi[53] ve ticaret kentleri olarak ön plana çıkan Karadeniz'in kıyı kentlerinin Parth savaşlarına hazırlık amacı ile birer sınır karakolları haline getirilmesi, Antonius döneminde bölge ekonomisine vurulan bir darbe olmuştur.[54] Zira bu sefer dolayısıyla bölgede yaptığı düzenlemeler Pontos'daki kent

---

Hâkimiyeti altındaki eyaletlerdeki ticaret sahiplerini de kendisine para vermeye zorladı. Caesar, a.g.e., 106-107; Yine başta Pontos Bölgesi olmak üzere diğer devletlerden yaklaşıl 3,000 kadar okçu ve altı tabur sapan atıcısı sağladı. Caesar, a.g.e., 107-108; Pontos bölgesi hâkimi bu savaş öncesi Pompeius'a 6,00 atlı asker göndermişti. Caesar, a.g.e., 175-176.

44 İç savaşlar süresince Caesar ve Pompieus taraftarları güçlü bir ordu kurabilmek için Küçük Asya'yı adeta sömürmüşlerdir Caesar'da geçen şu ifadeler bunu adeta doğrula niteliktedir: "*Scipio tüm eyalet genelinden isteği paralar zorla toplanmıştı. Bununla beraber onun para hırsını tatmin etmek için değişik türde yeni vergiler çıkartılmıştı. Her köle ve çocuk için kişi başına vergi konmuştu. Sütunlar, kapılar, tahıllar, askerler, denizciler, silahlar, savaş makineleri ve yük arabaları hepsi vergiye tabi tutuldu. Bu vergileri toplamak için sadece şehirlerde değil neredeyse her köyde ve kalede memurlar görevlendirilmişti. Bunlara arasında en sert ve acımasız davrananlara en eğerli adam ve en iyi vatandaş olarak saygı görüyorlardı"*. Caesar, a.g.e., 128-129.

45 Magie, a.g.e., 406; Stephan Mitchell, *Anatolia I: Land, Man and Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule,* (Oxford: Clarendon Press 1993), 36.

46 Plutarkhos, *Paralel Yaşamlar: İskender ve Caesar*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007), 149; ayrıca bkz. Magie, a.g.e., 408.

47 Magie, 1950: 409.

48 Straban, Antik Anadolu Coğrafyası, 26; ayrıca bkz. Magie, 1950: 414.

49 Plutarkhos, Marcus Antonius, 18-19.

50 Plutarkhos, a.g.e., 34-35; ayrıca bkz. Magie, a.g.e., 427.

51 Diakov ve Kovalev, a.g.e., 217.

52 Eutropius, a.g.e., 171; ayrıca Magie, a.g.e, 427.

53 Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, 26.

54 Magie, a.g.e., 443 vd.; Mitchell, a.g.e., 38; Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'da Galatlar ve Galat Tarihi*, (İzmir: İlya İzmir

hayatının çok az gelişme göstermesine neden olmuştu.[55]

Sonuç

M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Miletos kolonistlerin bölgeye gelişi ile birlikte siyasi ve ekonomik olarak hareketli bir havza konumuna gelen Karadeniz bölgesi, önce Pers İmparatorluğu daha sonra Pontos Krallığı döneminde ileriye dönük ekonomik bir ivme yakalamıştır. Fakat Pontos Krallığı ve Roma Cumhuriyeti arasında ortaya çıkan güç mücadelesi ve bu mücadelenin Karadeniz'e taşınması ile havza sıkıntılı bir sürece girmiştir. Başta Amisos olmak üzere Karadeniz'in diğer ticaret limanlarına hâkim olmak isteyen bu iki gücün çatışması, bölgenin ekonomik ve siyasi olarak karanlık bir sürece girmesine neden olmuştur. Roma – Mithradates savaşlarına kadar Karadeniz'in en zengin ticaret limanlarından biri olana Amios, Roma Cumhuriyeti dönemi sonuna kadar siyasi ve ekonomik olarak bir çöküş süreci yaşamıştır.

Kaynakça

Adrian Nicholas Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and East", *The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C., CAH IX*, (New York: Cambridge Histories Online / Cambridge University Press, 2008), 229-274.

Arslan, Murat. *Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator.* İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007.

Appianus, *Appian's Roman Historia,* Whit an English translation by J.G. White I-IV, Cambridge, Mass-London: The Loeb Classical Library, 1912-13.

Caesar Gaius Iulius, *De Bello Civili/İç Savaşlar,* Latince aslından Çev. F. Akderin, İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

Cassius Dio. *Roman History.* With an English translation by. A. Carry I-IX. London: The Leob Classical Library, 1914-1920.

Chamoux François. *Helenistic Civilization*. Translated By Michel Roussel İn Coorparation With Margaret Roussel, Oxford: Blackwell Publising, 2002.

David Braund, "Procopius on the Economiy of Lazica", *The Classical Quarterly,* 41:1, (1991): 221-225.

_____ . *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*. Oxford: Clarendon Press, 1994.

Diakov, V. ve S. Kovalev. *İlk Çağ Tarihi II: Roma*. (Fransızcadan çeviren: Ö. İnce), İstanbul: Yordan Kitap, 2008.

Emir Osman. Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi. Trabzon: Serander Yayıncılık, 2011.

Erciyas, Deniz Burcu Arıkan. *Studies in The Archaeology of the Hellenistic Pontos: The Settlement, Monuments and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors,* University of Cincinati, Basılmamış Doktora Tezi, Cincinati, 2001.

Eutropius *Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti,* (Latinceden Çeviren Ç. Menzilcioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.

Frank E. Adcock, "Lesser Armenia and Galatia after Pompeius Setlement of East". *Journal Roman Studies,* , 27 (1937), 12-17.

Frank, Tenney. *An Economic History of Rome.* second Edition Revised, Kitchener: Batoche Books, 2004.

Gaius, Plinius Secundus, *Pliny Natural History.* Whit an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X, Cambridge, Mass. London: The Loeb Classical Library, 1938-1971.

Gary Reager, "Traders on Travelers in the Black and Aegean Seas", (Edit By Vincent Gabrielsen and John Lund), *The Black Sea in Antiquity Regional and İnterregional Economic Exchanges,* (Danmark: Aarhus University Press, 2007), 273-286.

Yayınevi 2005), 146.

[55] Magie, a.g.e., 431 vd.

Gocha R. Tsetskhladze, (1994). "Greek Penetration of te Black Sea". Eds. G. R. Tsetskhladze and F. De Angelies, *The Archaelogy of Greek Colonisation, Essay Dedicated to Sir Jhon Boardman,* (Oxford: Oxford University Committee for Archaeology Press, 1994), 111-116.

_____, "Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler", Ed. Sümer Atasoy, *Karadeniz Tarihi ve Arkeoloji Üzerine,* (Çev. Dilek Gogo vd.), (İzmir: Ege Yayınları, 2005), 9-35.

_____, "Anayutları Dışında İonialılar", Ed. Sümer Atasoy, *Karadeniz Tarihi ve Arkeoloji Üzerine,* (Çev. Dilek Gogo vd.), (İzmir: Ege Yayınları, 2005), 95-135.

Greaves, A. *Miletos Bir Tarih*. (Çev. H.Ç. Öztürk), İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.

Janses, Emile, *Trebizonde en Colchide*, Brussels, 1969.

Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces.* Oxford: Oxford University Press, 1998.

Kallet-Max, R. M. *Hegomony to Empire: The Devolopment of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC.,* Berkley, Los Angles, Oxford, 1995.

Kaya, Mehmet, Ali. *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi.* İzmir: İlya İzmir Yayınevi, 2005.

King Charles. *Karadeniz.* (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Kromila, Marianna. *The Greek and Black Sea from Bronze Age to 20th Century*, Athens, 2002.

Ksenephon. *Anabasis/Onbinlerin Dönüşü*. (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.

Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, Princeton, New Jersey, 1950.

McGing B.C. *The Froign Policy of Mithradates VI Eupator King of Pontos*. Leiden: Brill Academic Publishers, 1986.

Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi,* İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982, 280-324.

Mitchell Stephan. *Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, The Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule***.** Oxford: Calerondon Press, 1993.

O'Brien, John Maxwell. *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography.* New York: Taylor &Francis, 1994.

Plutarkhos Metrius, *Plutarch's Lives, Lucullus,* with an English translation by. B. Perrin I-IX, London and New York: The Loeb Classical Library, 1959.

Plutarkhos Metrius. *Marcus Antonius*. (Yunancadan Çev. Mehmet Özaktürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

_____. Paralel Yaşamlar: İskender ve Caesar. (Çev. F. Akderin),İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

Sergej, Ju. Sapriykin, "The Unification of Pontos: the Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commrece in Euxine", (Edit By Vincent Gabrielsen and John Lund), *The Black Sea in Antiquity Regional and İnterregional Economic Exchanges,* (Danmark: Aarhus University Press, 2008), 195-208.

Strabon, *The Geography of Strabo.* With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York: The Loeb Classical Library, 1917-1932.

Strabon, *Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), 5. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10:2, (2007): 133-155.

Tekin Oğuz, *Antik Nümismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar),* 3. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Worthington, Lan (Ed.), *Alexander the Great: A Reader*, London and New York: Routladge, Taylor and Francis, 2005.

Warwick William Wroth. *British Museum Catalogue of Greek Coins. Pontos, Paphlagonia, Bithynia, Kingdom of Bosphorus*, London: Logman & Co.,1889.

W. G. Fletcher, "The Pontic Cities of Pompey the Great", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70, (1939), 17-29.

Course de Samsoun

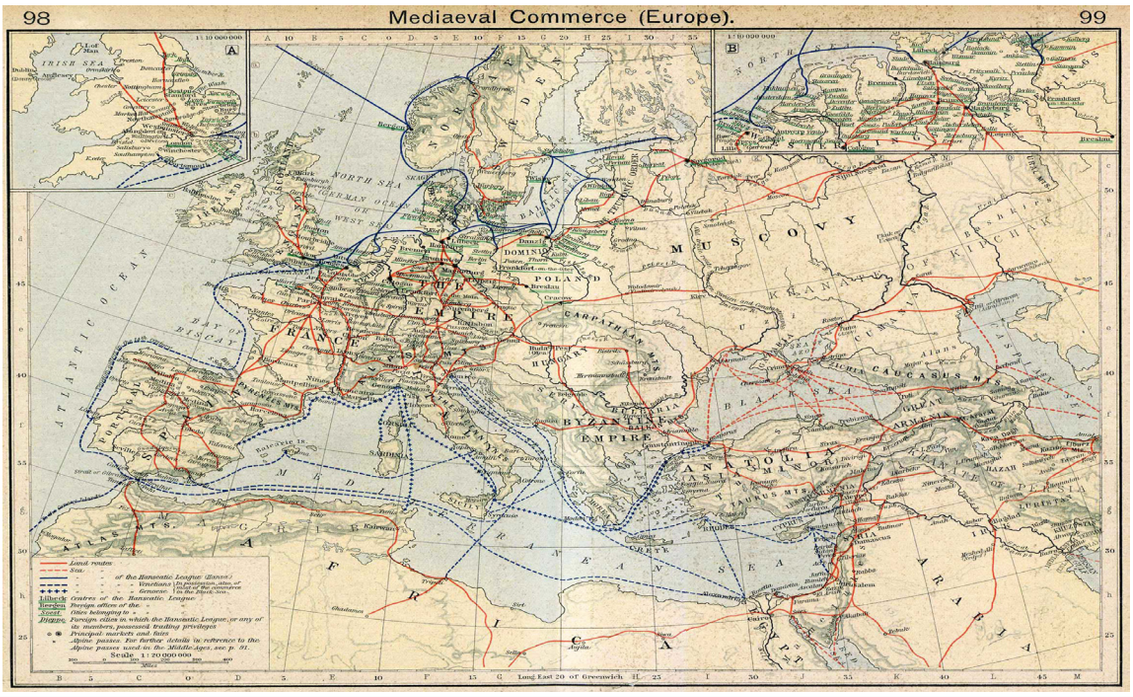
A
B
IRISH SEA
NORTH SEA
ATLANTIC OCEAN
BAY OF BISCAY
MEDITERRANEAN SEA
BLACK SEA
CASPIAN SEA
FRANCE
POLAND
MUSCOVY
BYZANTINE EMPIRE
ANATOLIA
ARMENIA
CRIMEA
CRETE
CYPRUS
Land routes
Sea
of the Hanseatic League (Bruges)
Venetians (in particular, also, of Genoese) Galley of the convoys in the Black Sea
Chief Centres of the Hanseatic League
Other belonging to
Foreign cities in which the Hanseatic League, or any of its members, possessed trading privileges
Principal markets and fairs
Alpine passes. For further details in reference to the Alpine passes used in the Middle Ages, see p. 91.
Scale 1:70 000 000
Long East 20 of Greenwich

BLACK SEA
Souvenir de Sinope

Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadî Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun

Emel Kılıç
Kültür ve Turizm Bakanlığı - Ankara

Giriş

XIII ve XV. yüzyılda Samsun'un iktisadî bakımdan en dikkate değer özelliği milletlerarası ticarette oynadığı önemli roldür. Samsun yerleşim bölgesi ticarî önemini tarih boyunca korumuştur. Çalışmada Samsun'un XIII-XV. yüzyıldaki iktisadî yapısı, iktisat tarihinin araç ve metotları dikkate alınarak incelenmiştir. Bildirinin Samsun'un Ortaçağ iktisadî tarihini değerlendiren çalışmalara katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Çalışmamızda Samsun'da Ceneviz dönemine ilişkin bilgiler veren Latince kaynaklar ve çeşitli dillerde tetkik eserler kullanılmıştır. Latin kaynakları sadece Ceneviz iktisadî hayatı hakkında veriler sunmakla sınırlı kalmayıp Samsun'da ithalat ve ihracatı yapılan mallar, ziraî üretim, fiyat hareketleri, vergilendirme, para ve bazı Türk tüccarların kimlikleri vb. hakkında da kayıtlara yer vermeleri bakımından konumuz için büyük önem taşımaktadır.

Francesco Balducci Pegolotti'nin, "La Pratica della Mercatura" adlı eseri, Karadeniz ticaret tarihi için vazgeçilmez kaynaklardan biri durumundadır. XIV. yüzyılda Batılıların Doğu ile ticareti, ticaret yolları, ticaret malları, fiyatlar ve yolların güvenliği hakkındaki bu önemli eseri yazan Pegolotti, 1340 yıllarında Bardi ticaret şirketi adına çalışan Floransalı bir banka memuru idi. Pegolotti, Moğol İmparatorluğu döneminde özellikle Altın Orda zamanında Avrasya ticareti, yol güvenliği ve büyük ticaret merkezlerindeki mevcut mallar ve fiyatları araştırmak üzere Doğu Akdeniz'de çalışmak üzere görevlendirilmişti. Pegolotti'nin, 1330-1340 tarihleri arasında yazdığı eser, Karadeniz ticaretinin de esaslarını belirleyen bir çalışmadır.

Giacomo Badoer'in Venedik Devlet Arşivlerinde bulunan Hesaplar Kitabı, (II. Mehmet döneminde tesadüfî olarak bir araya gelmiş beş tüccarın Konstantinopolis yolculuğunu anlatır. Badoer Venedik'ten 24 Temmuz 1436'da başlayan ve 40 gün süren bir yolculuk sonrasında 2 Eylül 1436'da İstanbul'a gelmiş ve gelişinin hemen ertesi günü kayıtlarını tutmaya başlamıştır. 26 Şubat 1440 yılına kadar yaklaşık üç buçuk yıl için günlük işlemlerin yoğun kayıtlarını tutan Badoer Nisan 1440 yılında vatanı Venedik'e dönmüştür[1].

XIII. Yüzyıla Kadar Samsun'un İktisadî Yapısına Genel Bir Bakış

Samsun şehri, stratejik konumu ve coğrafi yapısı ile birlikte büyük ticaret yolunun Anadolu ayağında önemli bir liman kenti görevi üstlenmiştir. Bölge, Grek Kolonizasyon döneminden itibaren önemli bir koloni kenti haline gelmiştir. Samsun yöresinde ticaret kolonileri M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlamış ve Samsun yerleşim bölgesi ticarî önemini tarih boyunca korumuştur.

[1] Tommaso Bertelè, Umberto Dorini, Ist. Italiano per il Medio ed Estremo Oriente (a cura di), Il Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440), Roma, Istituto poligrafico dello stato, 1956

Karadeniz'e yönelik ticari seferler erken bir tarihte başlamakla birlikte, Yunan Şehir Devletleri'nin Karadeniz Kolonizasyonu M.Ö.750-550 yılları arasında gerçekleşir[2].Amisos kentinde,M.Ö.670 yılında Amisos (Samsun) ticaret kolonisi kuran Miletoslu denizciler Yeşilırmak kıyılarına kadar uzanarak buralarda sömürge kurdular.Miletosluları özellikle Karadeniz'e yönelten sebep doğularında ortaya çıkan Lidya Devleti'nin hinterlantla olan ilişkilerini kesmeleri ve ticaretlerine büyük darbe vurmalarıydı[3].

Miletoslular, zengin balık rezervlerine sahip, aynı zamanda Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan önemli bölgeye de hâkim[4] olarak kısa bir zamanda bölgede hızla gelişmiş ve dönemin en zengin kentlerinden biri haline gelmiştir.Miletosluların, bölgede 90 kadar kent kurdukları ancak bunların çoğunun emporion (yükleme-boşaltma iskelesi/pazaryeri)olmaktan ileriye gidemediği görülür. Bununla birlikte, emporionların bir bölümü daha gelişmiş birer ticaret ve balıkçılık merkezi durumuna gelebilmişlerdir[5].

Hellenler, Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi),Sinope, Amisos (Samsun),Kotyora (Ordu), Kerasos (Giresun),Trapezus gibi hemen hemen Karadeniz sahillerinin bütün önemli liman ve koylarında tarım, maden, balıkçılık ve ticaret amaçlı birçok koloni kurmuşlardır[6].

Grek kolonilerinin Karadeniz'deki üstünlüğü, bölgedeki devlet ve kavimlerle iyi ilişkiler kurmak suretiyle uzun zaman devam etmiştir[7]. Karadeniz liman kentlerinden alınan mallar, gerek Karadeniz'in güneyindeki limanlara ve İstanbul vasıtasıyla daha güney ve batıdaki ülkelere, gerekse Tuna nehri ağzındaki limanlar vasıtasıyla karayoluyla ve "Doğu Yolu" vasıtasıyla Avrupa ülkelerine transfer ediliyordu. Kavimler Göçünden itibaren Doğu ile Batı arasında siyasî-dinî ve ticarî irtibat, çeşitli Türk ve Slav grupların daha güneye sarkmaları, Tuna ve Balkan bölgelerini bile hâkimiyet altına almaları üzerine tamamen kopmuş olsa da Samsun uluslararası ticaretteki önemini korumuştur.

XIII-XV. Yüzyıllarda Samsun Hâkimleri

Samsun ve Sinop kentleri I. İzzeddin Keykâvus zamanına kadar ne Selçuklu, ne Trabzon Rum Komnenosları ne de İznik Devleti'nin eline geçmişti. Samsun valisinin bu dönemde özerk bırakıldığı anlaşılmaktadır. Samsun'a hâkim olamamak Sivas transit ticareti için de çeşitli sorunlar doğurdu. Bu bunalım Sinop'un Selçuklu hâkimiyetine girmesine kadar sürdü[8]. Sinop'un fethinden sonra Selçuklular Karadeniz'de Latin Devletleri ve özellikle de Venedik ve Trabzon Devletlerinden sonra üçüncü ticarî güç haline geldi[9].

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz siyaseti, Ortadoğu ülkelerine gönderilecek olan Kuzey Karadeniz ürünlerinin kendi topraklarından sevk edilmesini sağlayarak gümrük vergisi almak, iç piyasada da talep gören kürk, köle ve diğer malları temin etmek ve Anadolu'nun kuzey sahillerindeki Rumların ekonomik-siyasi bakımdan tehdit oluşturmalarını önlemek üzerine kurulmuştu. [10]

---

[2] Arif Müfit Mansel,. *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1984: 557

[3] Osman Emir, "M.Ö. VI. Yüzyılda Samsun ve Çevresinde Kolonizasyon Faaliyetleri" http://www.samsunsempozyumu.org/TamMetinBildiriler.Aspx ET:: 12. 08.2012.

[4] Hammond, , N. G. L. *A History of Greece (to 322 BC),* Oxford 1959: 114; Cook, R. M "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B. C.", *JHS*, 66, s. 67-98,1946: 71-72

[5] R.Drews, ''Karadeniz' de En Eski Grek Yerleşmeleri" (Ö. Çapar), AU. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, XV/QÖ, (1991), 3.303-327.

[6] G.R Tsetskhladze, "Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods Some Observations", H. Parkins ve C. Smith [eds.] *Trade, Traders and The Ancient City*, London- New York, 1998, 52-74).

[7] G.R. Tsetskhladze, "Greek Penetration of the Black Sea", G.R. Tsetskhladze ve F. de Angelis [eds.], *The Archaeology of Grek Colonisation*, Essays dedicated to Sir John Boardman, Oxford, 1994, 111-135)

[8] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çeviren: Yıldız Moran), İstanbul 1994, 168.

[9] Claude Cahen, "13. Yüzyıl Başında Anadolu'da Ticaret", Cogito, Selçuklular, S: 29, yıl: 2001, s:135.

[10] M.Said Polat, "Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s: 177.

İstanbul'un 1204 tarihinde Latinler tarafından alınması üzerine Samsun'un Hıristiyanların elinde kalan kısmı İznik Rum İmparatorluğu'na bağlı kaldı. Bir ara Trabzon Rum İmparatoru Alexios Kommenos tarafından kuşatıldıysa da alınamadı. Kuşatmanın başarısız kalmasında Hıristiyan kesime Selçukluların yardım etmesinin de payı büyük oldu. Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Müslüman Samsun, İlhanlıların eline geçti. Amisos ise öteden beri burada kuvvetli bir tüccar zümresi bulunduran Cenovalılar'ın eline geçti.

XIV. yüzyılın ortalarında Müslüman Samsun ve Çevresi Eretna Beyliği'nin egemenliği altındaydı. Gıyaseddin Ahmed döneminde beyliğin hâkimiyetinin zayıflamasıyla, Kubadoğulları bölgenin yönetimini ele geçirdi.1398 yılında Kubadoğlu Cüneyd ise Yıldırım Beyazid'e herhangi bir şekilde direnmeden şehri teslim etti.Osmanlı Devleti Samsun'u ilk kez, Ak-Koyunluların 1398'de Kadı Burhaneddin'i öldürmelerinden sonra I. Bayezid'in (1389-1402) bölgeye düzenlediği sefer sırasında ele geçirmiştir.

Simisso Cenevizlilerin elinde bırakılmış ve bölgenin valiliği Bulgar kralı Şişman'ın Müslüman olan oğlu Aleksandr'a bırakılmıştır[11].Osmanlılar bu sırada Ceneviz kolonisi olan Samsun'a dokunmadılar.Bayezid'in Ankara yenilgisinin ardından, yöre Timur'un ordusu tarafından tahrip edildiyse de şehrin Ceneviz hâkimiyetindeki kısmı ayakta kaldı.Ankara Savaşı'nda Timur'un Yıldırım'ı yenmesinden sonra, daha önce Osmanlıların hâkimiyetine giren pek çok Anadolu beyliği gibi, Kubadoğulları Beyliği de yeniden canlandı ve Cüneyd Bey Samsun'a döndü.Fetret Devri'nde (1402-1413) Canik'teki diğer beyler Amasya'yı merkez edinip sonunda Osmanlı ülkesini yeniden birleştiren Mehmed Çelebi'yi metbu tanırken, Cüneyd Bey bağımsız hareket etmekteydi.

Osmanlılar döneminde Ceneviz ile barış halinde olunduğu gibi, Cenevizlilerden elde edilecek olan vergi ve hizmetler Osmanlılar için önemliydi.1403 tarihinde, Gelibolu'da Süleyman Çelebi'nin Bizans, Venedik, Ceneviz, Rodos Şövalyeleri, Sakız ve Naksos temsilcileriyle yaptığı antlaşmalarda Karadeniz'deki Ceneviz kalelerinin vergi yükümlülüklerinin kaldırılmasına yönelik bir maddenin bulunması da bunu desteklemektedir. Ayrıca bu limanın zarar görmesi, burada önemli bir ticaret kolonisine sahip olan Ceneviz'in Samsun'dan çekilmesi, iktisadi ve politik sıkıntıları da beraberinde getirebilirdi.

Osmanlı Devleti zamanında, XV-XVI. yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesi'nde, sınırları Bafra'nın batısından başlayan, Samsun Merkez, Kavak, Salıpazarı, Terme, Çarşamba, Ünye'yi içerisine alan ve Fatsa ile Perşembe arasından denize dökülen Bolaman Irmağı'na kadar uzayan coğrafyada Canik Sancağı bulunmaktaydı[12].

Bölgedeki küçük beylikler arasındaki iktidar mücadelelerinin sonucunda, muhtemelen 1417-18'de Niksar ve Çarşamba havalisini ellerinde bulunduran Taceddinoğulları'nın Cüneyd'i öldürmeleri üzerine Candaroğulları Samsun'u ele geçirmiş ve İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Samsun Valiliğine getirilmişti. Candaroğulları, burada bir kalesi olan Cenevizlilerle, ticarî ilişkiler kurdular.

Samsun'u İsfendiyaroğlu Hızır Beyden 1420 yılında alan Osmanlı sultanı II. Murat olmuştur. Samsun'un fethinden önceki gelişmeler ve bu hadiselerin tarihleri kesin bir şekilde bilinememektedir. Ancak, 1417 veya 1418'de yapılan Canik Seferi'nde Canik'in Kavak ve Havza gibi güney kısımlarının Osmanlı topraklarına katıldığı, Samsun'un ise iki yıl sonra (1420'de) ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar kaynaklarda Cenevizlilerin tamamen şehri terk ettikleri belirtiliyorsa da, İtalyan kaynakları 1424'te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından bahsederler. Nitekim 1485 tarihli tahrir defterine göre Samsun'da Frenkpazarı Cemaati adı altında beş kişilik bir grup vardır.

Moğolların Anadolu valisi Eretna Bey'in ölümünden sonra Kadı Burhaneddin Ahmed, Samsun ve civarının kontrolünü bölgede bulunan yerel beylere bırakmıştır. Böylelikle, Müslüman Samsun ve çevresinde bir takım küçük beylikler doğmuştur. Bazen Candaroğulları'na, bazen Eretna Beyliği'ne (Kayseri), bazen de Osmanlılara dayanarak varlıklarını sürdüren bu beyliklerden "Canik Beyleri"

---

[11] Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çeviren: Turgut Akpınar, İstanbul,1997, s. 48; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 21.

[12] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK yay., Ankara 1999.

adıyla bilinenler, Canik, Ladik ve çevresinde Kubadoğulları; Ordu, Giresun tarafından Emiroğulları; Niksar, Terme ve Çarşamba havalisinde Taceddinoğulları; Vezirköprü Havza civarında Taşanoğulları; Bafra ovasında Bafra Beyliği'dir. Bu beylikler daha sonra Osmanlı hâkimiyetine girmişlerdir[13].

Simisso Kolonisi:

Cenevizliler'in Amisos kentini nasıl ele geçirdikleri, buradaki Bizanslı tüccarların nereye gittikleri konularında kayıtlar bulunmamaktadır. Cenevizlilerin başlangıçta iki Samsun arasına küçük bir ticaret merkezi açmakla birlikte XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Amisos'u ele geçirmiş oldukları düşünülmektedir.

Şerafettin Turan, Cenevizlilerin Samsun'a kesin olarak ne zaman yerleştiklerinin belirlenemediğini fakat 1351 tarihli bir haritada Samsun'un Simisso adıyla gösterildiğini ve üzerinde Ceneviz bayrağı dikili olarak resmedildiğini bildirmektedir[14].Önemli bir liman kenti olan Amisos surlarla çevriliydi ve kentte Cenevizlilerin 'Podesta' unvanı vererek atadıkları bir yönetici bulunuyordu. Cenevizliler, başlangıçta iki Samsun arasında bir küçük ticaret merkezi açmış, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Amisos'u ele geçirmiş olmalıdır[15].Ceneviz konsolosluğu ise 1317 yılında açılmıştır. Cenevizliler şehri bir yüzyıldan daha fazla bir süre ellerinde tuttular.

Samsun'daki Ceneviz kolonisinin başında, diğer Latin kolonilerinde de olduğu gibi Kefe'ye bağlı bir podesta bulunmaktaydı.Kaynaklarda verilen bilgiler kıyasladığında Samsun'da, Sinop'ta olduğu gibi Türkler ve Cenevizliler arasında savaş-çatışma olmadığı anlaşılmaktadır. Samsun Kolonisi, çevredeki Ceneviz kolonileri arasında en sakin olanıdır. Örneğin Ceneviz kolonilerinin 1306 yılında Venedik'le yapılan anlaşmayı protesto etmek için Komnenoslar'a vergi ödememeleri, ısrar edilince meydanda bulunan evleri ateşe vererek Trabzon'da büyük bir yangın çıkartmaları, yine 1348'de Giresun'u yakmaları gibi sert çıkışları Samsun'da görülmez.

Altın Orda zamanında Kefe'de yerleşme izni alan Cenevizliler, burayı İstanbul'dan Hazar ötesine kadar uzanan ticaretlerinin merkezi haline getirdiler. Karadeniz kolonilerinin merkezi olan Kefe, merkez Cenova tarafından atanan podesta tarafından yönetiliyordu. Ceneviz, Altın Orda'nın zayıfladığı dönemde, hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymaya çalışıyordu. Hedefi, Kefe'nin batısından Akyar'a kadar uzanan sahil kesimindeki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusunun iktisadi potansiyelini koloni ağına dâhil etmekti.

Samsun, Kırım ile yoğun bir ticari faaliyetin gerçekleştirildiği kentlerden biriydi. İskitler ile bu deniz ticaretine katılan Giresun ve diğer Karadeniz kentleri kuzey Anadolu'nun en önemli tekstil merkezleriydi ve İstanbul'un giyeceğini karşılıyordu. Samsun'un 1204 yılında Trabzon İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiş olması Selçuklular için önemliydi. Trabzon'a karşı düzenlenen seferin bu olay ile de bağlantısı vardır. Müslüman tüccarlar sık sık Samsun'u ziyaret etmekte ve muhtemelen bazı tacirler Kırım'a gidip gelerek ticari faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bölgedeki Greklerin Müslüman tüccarlara karşı dostane bir tutum içerisinde olmadıklarını ticari faaliyetlerin aksamasından çıkarabiliriz.

Simisso kolonisi siyasi ve dini nitelikleri olmayan bir koloniydi. Venedik ise hemen Samsun'un yanı başındaki Trabzon Kolonisinin Katolikliği yayma amacıyla kullanmıştır. 1291'de açılan Ceneviz Konsolosluğu bu tür faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerden biriydi. Simisso ise böyle bir özelliğe sahip değildi.

XIII-XV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaret Güzergâhında Samsun'un Yeri

Anadolu, coğrafî ve jeopolitik konumunun etkisiyle tarih boyunca önemli ticaret yollarının

[13] Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940s. 31; Mevlüd Oğuz, "Taceddinoğulları", D.T.C.F. Dergisi, VI/5 (1948), s. 469-487s. 472.

[14] Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya ilişkileri: Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, 1. cilt, Metis Yayınları, 1990

[15] İbrahim Tellioğlu, *İlkçağdan Osmanlılara Samsun*, İlkadım Belediyesi kültür Yayınları, 2012, s: 147.

geçtiği bir merkez olmuştur. Türkiye Selçuklu döneminde Anadolu'daki transit ticaret yollarının en önemlisi kuzey-güney istikametinde olan ve XII. yüzyıldan itibaren büyük bir canlılık gösteren yoldur ki Bağdat ve Halep'ten başlıyor, Malatya-Sivas-Trabzon hattını takip ederek Karadeniz'e çıkıyordu[16].

Kıbrıs'tan gemilerle Antalya'ya gelen ticaret malları kervanlarla Konya'ya, buradan da Kuzey'e, Sinop ve Samsun'a geliyordu. XIII.yüzyıl başlarında Malatya- Sivas- Tokat- Amasya- Samsun ve Sinop kervan yolu yanı sıra Trabzon- Samsun- Sinop- Amasra ve İstanbul hattı da ayrı bir güzergâhtı ve Sinop- Samsun limanlarından deniz yoluyla Sudak'a ulaşılıyordu[17].

Deniz Ticaretinde Samsun Limanının Önemi

Karadeniz Bölgesi, deniz taşımacılığına imkân sağlayan geniş ırmakları, içinde her türden balığın bolca bulunduğu kıyıları, gemi yapımında kullanılan kerestenin bolluğu, içinde barındırdığı ticaret potansiyeli ile dikkati çekmiş bir coğrafyadır.

Eski Çağda Amisos (Samsun), Miletos (Balat), Smyrna (İzmir), Ephesos (Efes), Sinope (Sinop) gibi liman kentlerinin Karadeniz ve Akdeniz ticaretinde belirgin bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle VIII. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başlarından itibaren teknolojik gelişmelerle birlikte güçlü fırtınalara ve dev dalgalara karşı koyabilen büyük gemilerin yapımı, Miletoslu Kolonistlerin Pontos (Karadeniz)'a yönelmelerini sağlamıştır[18].Bu yerleşmeler doğal limanları, doğu-batı, kuzey-güney yol güzergâhlarının uç noktalarında olmaları dolayısıyla, hinterlanttan gelen ticarî ürünleri rahatça pazarlayabilmişlerdir.

Samsun'un Karadeniz'e uzanan iki büyük burnu ve bunlar arasında kalan geniş bir koyu vardır. Kıyılarının girinti ve çıkıntısı azdır.Kızılırmak'ın döküldüğü yerde Bafra Burnu ve Yeşilırmak'ın döküldüğü yerde Cıva Burnu bulunur. Günümüzde de Doğu Karadeniz bölgesinin en büyük limanı Samsun'dadır.

Bizans İmparatoru III. Aleksios Angelos, 1200 yılında Giresun (Kerasunt) yakınlarında batan bir geminin yükünü kurtarmak bahanesi ile Samsun sahiline yanaşan gemileri yağmalamış, tüccarların bir kısmını esir etmiş, bazılarını da öldürtmüştü. Tüccarların imparatora yaptıkları şikâyetler bir sonuç vermeyince, mağdur Konyalı tüccarlar durumu Sultan Rükneddin Süleymanşah'a arz etmişlerdi, Selçuklu sultanının müdahalesi ile tazminat karşılığı sorun giderilmişse de bu örnekten XIII. Yüzyılın başlarında Samsun Limanı'nın pek de güvenli olmadığı anlaşılmaktadır.

Cengiz Han'ın kurduğu Moğol Devleti, Kuzey Karadeniz kıyılarına ve limanlarına yerleşmiş ve 1206 tarihli kurultaylarıyla yabancı tüccarın bu limanlara gelmesini sağlayan bir dizi önlem almıştı. Bu önlemler ve Moğol Devleti'nin ticarete bilfiil katılmasıyla XIII. yüzyılda Karadeniz, uluslararası ticarette ön plana geçmişti[19].

Samsun-Sinop tersaneleri bölgenin ticari yaşamı içerisinde önemli bir yere sahipti. Selçuklu sultanlarından Keykâvus ve kardeşi Alâeddin Keykubat, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu doğuya doğru iterek küçülmesine sebep oldular. Selçuklular Samsun ve Sinop'u yeniden fethettiler. Samsun limanı, bu dönemde Kırım ile olan ticareti sebebiyle oldukça gelişen Sinop yanında sönük kalmıştır.

Cenevizlilerin Karadeniz ticaretini ele geçirmeleri üzerine de Amisos/Samsun limanının önemi iyice arttı[20]. Simisso Karadeniz'in kuzeyi ile özellikle Kefe ile ticarî bağlantıyı sağlayan bir merkez

---

[16] Pegolotti, La Pratica della Mercatura, 1936: 9.

[17] Mustafa Safran, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim1986, Samsun, 1988: 459-462.; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993: 97

[18] G. R. Tsetskhladze, 1994. "Greek Penetration of the Black Sea." In Tsetskhladze and De Angelis 1994: 111–36.1994: 144 vd.

[19] Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca* Karadeniz *Kongresi Bildirileri (Uluslar arası)*, 1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun, 1990, s.233.

[20] А. Г. Еманов, А. И. Попов. Итальянская торговля на Черном море в XIII—XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону. 1988 г. [76] — начало страницы. OCR Bewerr.

olması bakımından önemliydi. 1290'da Cenevizli Symon Bragarat d'Arenzano isimli Cenevizli bir tüccar ve iki Müslüman tacir arasında imzalanan bir anlaşmadan anlaşıldığı kadarıyla Kefe'den kalkan bir gemi beş günde Simisso'ya ulaşabilmekteydi.

Amisos Heraklia (Ereğli), Amastris (Amasra) gibi yönetimi Cenevizlilere bırakılmış bir liman kentiydi. Samsun, her ne kadar Sinop Limanının gölgesinde kalsa da canlı bir ticaret limanına sahipti. Hinterlandının geniş olması da Samsun Limanı'nın önemini artırıyordu.

Tersane ve gemicilik faaliyetleri açısından Müslüman Samsun sakinleri, Amisosluların tecrübelerinden faydalanıyorlardı. Önemli bir ticaret merkezi olan Amisos Limanı'ndan, Karadeniz ticaretiyle ilgilenmeye başlayan Selçuklular da yararlanıyorlardı.

XII. yüzyılda Sivas kentinde yerleşmiş Cenevizli noterlerin Karadeniz ötesindeki Kırım bölgesine seyahat etmek için Fatsa limanını kullandıkları görülmektedir[21].

Köle, şarap, maden, giysi, hububat vb. tüm ticari malların bulunduğu önemli bir liman olarak yaşamaya devam eden Samsun Limanının önemi Osmanlı fethi öncesi ve hemen sonrasında geçici olarak azalmıştır. XV-XVI. Yüzyıllarda Fatsa'da, Samsun'a bağlı üç köyde, Bafra'da, Arım ve Terme kazalarında yerleri belirsiz küçük iskelelere rastlanmaktadır.Samsun'da iskele ve gümrük mukataasının geliri 1485'te 16.000 akçe iken XVI. yüzyılın başlarında 80.000 akçeye çıkmıştır. Bu gelirlerin düzenli artışı deniz ticaretinin gittikçe canlandığını göstermektedir. 1554'te 90.000 akçeye çıkan bu gelirler, XVI. yüzyılın sonlarına doğru 160.000 akçeye kadar yükselmiştir.

1261 tarihli anlaşmayla Karadeniz'de Amasra-Sinop-Samsun-Fatsa ve Trabzon'da yeni koloniler kuruldu[22]. Bizans İmparatorluğunun Cenevizlilerle ilişkilerinin bozulması sonucunda Trabzon'da Venediklilere de ticaret kolonisi kurma izni vermişlerdir.

Bizans ile 13 Mart 1261'de kendilerine geniş ticari haklar tanıyan Nymhaion Antlaşması'nı imzalayan Cenevizliler,Bizans toprakları dâhilinde gümrük vergisi ödemeden ticaret yapabilecekleri gibi,Karadeniz limanlarının sorumluluğunu da ellerine geçireceklerdi.Bu antlaşmayla Ceneviz, Karadeniz'de rakibi Venedik karşısında daha üstün duruma geçmişti.

Evliya Çelebi Samsun limanının açık olduğunu, fakat demir atılabilecek bir durumda bulunduğunu, halkının tamamının gemici ve kendirci olduğunu belirtir[23].Sinop'tan sonra Karadeniz'in en fazla gemi inşa edilen ve özellikle kendir teli dokunan tersanesi Samsun'da idi. Samsun tersanesinde 1572'de 5 kadırga, 1601-2'de 7 kadırga, 1650'de kalyon (lar), 1655-56'da 2 kalyon vs. inşa edilmiştir.

XIII.-XV. Yüzyıllarda Samsun'un İktisadî Yapısı

Ele aldığımız dönemde iki Samsun bulunuyordu: Bugünkü Samsun'un bulunduğu yerde "Müslüman Samsun" ile 2-3 km kuzey-batı istikametinde, çoğunluğunu gayri Müslimlerin teşkil ettiği Ceneviz ticaret sitesi olan "Gâvur Samsun "veya "Kara Samsun" (antik Amisos) vardı.

Selçuklular, Bizans'ın Amisos adını verdiği sahil karşısında Samsun şehrini kurmuşlardı. Tarih kaynakları[24] ve buna dayalı tetkik eserlerde Müslüman Samsun ve Amisos/Gavur Samsun gibi ayrımlar yapılsa da, Samsun'da yerleşen Müslüman ahali ile Amisos'un gayr-ı Müslim halkı ticarî men-

---

[21] G. I Bratianu, , *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siecle*. 1929, s: 159

[22] İtalyan şehir devletlerinin Karadeniz'deki ticarî faaliyetleri hakkında bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I,* Ankara 2000, s. 15-90.

[23] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Y.Dağlı-S.A.Kahraman), II, İstanbul, 1998s:45-46.

[24] Elçi olarak Timur'a gönderilen İspanyol elçisi Ruj Gonzales de Clavijo'nun kayıtları XV. yüzyılın hemen başındaki Samsun hakkında bilgi vermesi bakımından bildirimizin önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Ruy Gonzales De Clavijo, 1403 yılında Kral III. Henry tarafından Timur'a elçi olarak gönderilmiş, seyahatinin bir kısmında İstanbul'dan hareket etmiş ve Karadeniz üzerinden Trabzon'a geçmiştir. Seyahatnamesinde, 1404 yılında Sinop'tan ayrıldıktan sonra Samsun'a uğradığını belirterek şehrin ikili yapısından da bahsetmiştir. "Nisan'ın beşinci cumartesi günü Sinop'tan hareket ettik. O gün bütün geceyi deniz üzerinde geçirdik. Ertesi gün öğle üzeri Samsun'a vardık. Burası Türklerin elinde idi. Samsun'un iki kalesi vardır. Biri Cenevizlilerin, diğeri Süleyman Çelebi'nindir. Biz burada limana girmeyerek deniz üzerinde kaldık. Hava müsaitti ve biz de ertesi gün öğle üzeri Ünye'ye muvasalat ettik…"

faatleri nedeniyle dostane ilişkiler kurmuşlardır[25].Cenevizliler, Müslüman Samsun'un tüccarlarından çeşitli ticari mallar aldıkları gibi, Samsun Limanı'na gelen Ceneviz mallarını da yine bu Müslüman tüccarlar aracılığıyla Anadolu içlerine pazarlıyorlardı.

XIII. yüzyılın başlarında muhtemelen Rum Amisos da üçüncü bir kısım olarak mevcuttu; ama bölgenin Türk kontrolüne girmesiyle, yalnızca, XIII.yüzyılda ticarî amaçlarla kurulan Simisso, Osmanlıların Samsun'u nihaî fethine kadar, muhtariyetini sürdürmüştür.

1403 yılında Kral III. Henry tarafından Timur'a elçi olarak gönderilen Ruy Gonzalez de Clavijo Seyahatnamesinde, 1404 yılında Sinop'tan ayrıldıktan sonra Samsun'a uğradığını belirterek şehrin ikili yapısından da söz etmiştir[26].

1404'te Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'nin hâkimiyetinde bulunan Samsun bir süre sonra Candaroğulları'nın eline geçti. Candaroğulları Beyliği, iktisadî bakımdan iyi durumdaydı. XIII, XIV ve kısmen XV.yüzyıllarda önemli ticaret limanı olan Sinop limanı, bu beyliğin elinde bulunuyordu. Sinop vasıtasıyla, Anadolu emtiasını ve kendi mallarını ihraç ettikleri gibi, Cenevizlilerin getirdikleri malları da içeri alıyorlardı.

Eski yerleşim Hıristiyan Amisos, önce Bizans ve XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren de bir koloni olarak Cenevizlilerin ikamet ettikleri bir yerleşim olarak 200 yıldan fazla bir süre ayakta kalmıştır.

VIII. Mihail Paleologos devrinde 13 Mart 1261 tarihinde yapılan Nymphaeus (Nif, Kemalpaşa) Anlaşması ile İstanbul'da yeni yerler verilen ve Ege adalarında haklar tanınan Cenevizlilere Karadeniz'e çıkma hakkı da verildi. Karadeniz'deki İtalyan ticareti, yasal hükümdar, yani Altın-Orda hanı tarafından kendilerine verilen hatırı sayılır derecedeki siyasî ve idarî otonomiden faydalanan ticaret kolonilerinin oluşmasına dayanıyordu. Bunların da en önemlileri, Venedik'in elinde olan Tana ile Cenova'nın elindeki Kefe olup, her ikisi de XIII-XIV. yüzyıllar Avrasya kıtasındaki Avrupa yayılmacılığının en uç bölgesinde yer alıyordu.1261 yılında elde ettikleri imtiyazla Karadeniz bölgesine çıkan ilk İtalyan grup olan Cenevizliler, Karadeniz ticaretinin kendilerine açılması ve bazı imtiyazlar karşılığında Karadeniz'in güney kıyılarında bazı üsler elde edip burada koloniler kurdular.Bundan böyle Karadeniz'e Pizzalıların ve Cenevizlilerin dışında hiç kimsenin giremeyeceği ve Bizans mallarını bunların dışında kimsenin taşıyamayacağı karara bağlandı.1268'de ise hem Venedik, hem de Cenova'ya İmparatorluk sınırları içinde ve Karadeniz'de yeni imtiyazlar veren Bizans, iki deniz gücünün birden esiri durumuna düştü. Cenevizliler, mahallî hükümdarlarla yaptıkları anlaşmalar ve onlara verdikleri destek karşılığında kıyı bölgelerinde önceleri küçük ve müstahkem olmayan yerler elde ediyorlar, "mal akışının sağlanması ve gümrük gelirlerinin artırılması" gibi hususlarda onlara sadakatlerini ve faydalı işler yaptıklarını ispat ettiklerinde ise o bölgenin idarecilerinden aldıkları izinle bu yerleşim ve ticaret yerlerini tahkim ederek kuvvetli bir kale haline getiriyorlardı.

1293 yılında Karadeniz havzası için Ceneviz-Venedik rekabeti kızıştı,Cenevizliler elde ettikleri imtiyazları kaybetmemek, bir başka gücün de Karadeniz'de yükselmesini engellemek için savaş başlattı.Ceneviz,tam altı yıl süren mücadelesini kazandı,Karadeniz havzasında Venediklileri devre dışı bırakmayı başardı. XIV.yüzyıllın başlarında Karadeniz'de Ceneviz ile rekabet edebilecek başka güç kalmamıştı.

1419 yılında Kâfir Samsun büyük bir felaketle karşılaştı. Çıkan bir yangın giderek büyüdü ve tüm şehri alevler sardı. Cenevizliler şehri terk ederken Kâfir Samsun'un yönetimini elinde bulunduran podesta da bir başka Ceneviz kolonisinin bulunduğu Kefe'ye kaçtı. Kâfir Samsun'un boşaldığı haberini alan Mehmet Çelebi, Rum beylerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey'i Samsun'un alınmasıyla görevlendirdi. Yangın sonrası büyük bir oranda boşalan şehir herhangi bir zorlukla karşılaşmadan teslim alınmış oldu[27].

---

[25] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s: 279.

[26] *Ruy Gonzalez de Clavijo Seyahatname Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, İstanbul 2007,

[27] Bu yangını kenti Türklere bırakmak istemedikleri için Ceneviz'in çıkartmış olduğunu savunan görüşler vardır. Bakınız:İbrahim Tellioğlu, *İlk Çağdan Osmanlılara Samsun*, I. Baskı, Samsun, 2012, s: 147.

Kaynaklar Cenevizlilerin yangın sonrası şehri terk ettiklerini söylese de Ceneviz ile Samsun'un ticari bağlantılarının kopmamış olduğu anlaşılmaktadır. 4 Aralık 1423 tarihli bir belgede,Şehzade Mustafa İsyanı sırasında II.Murada yardım eden Cenevizlilerin isteğiyle, Samsun'da bulunan koloniye ait kalenin yeniden imar edilmesi izni verildiği görülmektedir.Bu durum,Samsun her ne kadar eski ticarî yoğunluğundan yoksun olsa da yörede Cenevizlilerin varlığını kanıtlamaktadır. Öz, 1485 yılına ait tahrir defterinde bahsi geçen Frenk Pazarı adında beş kişilik bir grubun varlığının Ceneviz kolonisinin kalıntıları olduğunu savunur[28].

Cenevizliler Karadeniz ticaretinde Venedik, Trabzon Rum İmparatorluğu, Türkiye Selçuklu Devleti ve sonrasında da Candaroğulları ve Çobanoğulları gibi Türkmen Beylikleri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu güçlü rakiplerine rağmen Cenevizliler, Karadeniz'deki kolonilerini Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar ellerinde tutmayı başarmışlardır[29].

Üretici Sınıfa Dair: Ziraat ve Zanaat

Samsun, Orta Karadeniz Bölümünde Yeşilırmak ve Kızılırmak deltalarının arasında kalan verimli bölgede yer almaktadır. Kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Çarşamba, batısında Ondokuzmayıs ve Bafra, güneyinde ise Kavak ilçeleri ile çevrilidir. İlin ekonomisi tarihte de bugün de geniş ölçüde tarıma dayalıdır.Bafra ve Çarşamba ovaları Çukurova'dan sonra, Türkiye'nin en verimli ovalarıdır. Samsun'da yetişen başlıca tarım ürünleri buğday, çavdar, yulaf, mısır, pirinç, nohut, fasulye, şekerpancarı, ayçiçeği, bol miktarda soya, soğan, sarımsak, patates ve her çeşit sebze, domates, biber, lahana, pırasa, patlıcan, taze fasulye, ıspanak, salatalık ve barbunya yetişir. Türkiye'de mısır ve fasulyenin en çok yetiştiği yer yine Samsun'dur.Kaliteli tütün yetişir ve önemli gelir kaynağıdır. Meyvecilik ileridir.Fındık, armut, şeftali, erik, ceviz, kızılcık ve kiraz bol miktarda yetişir. Verimli Çarşamba ve Bafra Ovaları ile bu ovalara hayat veren Yeşilırmak ve Kızılırmak, Samsun'un belirgin coğrafi karakteristik özellikleridir.Bu ovalarda yetiştirilen tarımsal ürünler, Samsun'un ticari ve sınaî varlığının da asıl etkenleridir.

Samsun ilinin iklimi ve bitki örtüsü hayvancılık için çok müsaittir. İlde, sığır, koyun, kıl keçisi ve kümes hayvanları çok sayıda beslenir. Arıcılık da gelişmiştir.

Samsun iktisadî yapısını genel itibariyle ziraat teşkil etmekte olup halkın önemli bir çoğunluğu bu alanda istihdam edilmiştir. Bu ziraat anlayışının temel emek birimi ise köylü ailesidir. Bununla beraber vergi gelirlerinin çoğu tarımsal ürünlerden alınıyor ve ihracatın çoğu tarım ürünlerinden gerçekleştiriliyordu. Köylerde yaşayan askerî sınıf mensupları ve vergiden kısmen veya tamamen muaf insanlar da vardı ama bugüne kadar tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmalardan bunların kır nüfusu içinde küçük bir yer işgal ettikleri sonucu çıkarılabilir.

Samsun ve ilçelerinde, halk zanaatı kollarından bazıları şunlardır: ağaç işlemeciliği, ayakkabıcılık, bakırcılık, bıçakçılık, demircilik, dokumacılık (çulhacılık), kalaycılık, kaşıkçılık, nalbantlık, örücülük (hasır ve sepet örme) saraçlık, semercilik, süpürgecilik, tenekecilik ve urgancılıktır.

Samsun kentinin nüfusu, 1485 yılında dokuz Türk ve bir Rum mahallesinden oluşmaktaydı[30]. Şehirde 2.075 Türk ve 855 gayr-i Müslim (Rum, Ermeni, Cenevizli) bulunmaktaydı.Hıristiyan nüfus şehir nüfusunun % 29'unu oluşturuyordu[31]. 1485'te gayr-i Müslim nüfus kırsal nüfusun % 5'ini oluşturmaktaydı[32].1485'de, 1 dizdar, 6 mülazım, bir bevvab, 1554'de 1 dizdar, 1 kethüda, 1 bevvab, 18 mustahfız vardı[33]. Mustahfız timarlarının çoğu 1000-1400 akçe arası, dizdar timarı ise 4398 akçe

---

[28] Mehmet Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

[29] Michel Balard, "Genes et la mer Noire (XIII-XV. Siecles)", *Revue Historique*, CCLXX, Paris 1983, s: 23-32.

[30] Süreyya Faroqhi, (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (çeviri Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul,1993, : 111-112, 131

[31] Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun, 1991, s: 197.

[32] Mehmet Öz, "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s: 199-204.

[33] Mehmet Öz 1999:176.

idi[34].

Samsun XVII. yüzyılın ikinci yarısında durumunu korudu. Kâtip Çelebi burayı dağlar içinde havası kötü, evlerinin bir bölümü bataklık arazide kurulu bir kasaba olarak zikreder. Evliya Çelebi ise limanının açık olduğunu, fakat demir atılabilecek bir durumda bulunduğunu, halkının tamamının gemici ve kendirci olduğunu belirtir[35].

Ticarî Ürünler ve Fiyat Hareketleri

Antik dönemden beri Karadeniz Bölgesi'nin başlıca geçim kaynağı kereste ticareti, köle ticareti, balıkçılık, madencilik ve bağcılıktı. Karadeniz limanlarından ihraç edilen mallar arasında şap, gümüş ve bakırın da önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Sinop, Samsun ve Kastamonu'da bakır madenleri vardı. Karadeniz'in Batı ve Kuzey kıyıları, seyrek nüfuslu olmakla beraber, çok miktarda "tahıl, et, balık ve diğer hayvan ürünleri" üretiyordu. Karadeniz'in güneyindeki Anadolu kıyıları ve Ege bölgesi ise nüfus açısından kalabalık olmasına rağmen hayatta kalabilmek için kuzeyin bu gibi ürünlerine muhtaçtı; sonuçta Karadeniz kuzeyi ile güneyi ve Ege bölgesi arasında yoğun bir ticaret alışverişi başladı. Kuzeyin bu gibi ürünlerine karşılık Güney, onlara şarap, zeytinyağı, kurutulmuş meyve, kumaş, mücevherat, ilaç ve ecza gibi lüks emtia ihraç ediyordu.

XIV. yüzyıl coğrafyacılarından el-Ömeri, Mesalikü'l-Ebsâr fî Memalikü'l-Emsâr adlı eserinde Samsun'da yetişen ürünler hakkında da bilgi vermiştir[36]. Samsun ve civarının ihraç ettiği tarım ürünleri buğday, mısır, tütün, afyon, arpa, yulaf, keten ve kenevir tohumu, ipekböceği kozası, yün, deri, meyve ve sebze; ithal edilen tarım ürünleri ise pamuklu ve yünlü dokumalar, şeker, kahvedir.

Cenevizliler, Müslüman Samsun'un tüccarlarından çeşitli kumaşlar, halılar, madenler vb. ticari mallar aldıkları gibi, Samsun Limanı'na gelen Ceneviz mallarını da yine bu Müslüman tüccarlar aracılığıyla Anadolu içlerine pazarlıyorlardı.

Tablo: Samsun'da kumaş türleri ve fiyatları:

Tarihi	Türü	Maliyeti	fiyatı	Kaynaktaki Yeri
1437	pani loesti	12 casete = 7,355 asper	(700 hyperpyra)	= Giovanni de Rocha (Balard) col. 44, s. 89
1437	taffeta	20 palmi = 172 asper	(9 hyperpyra)	col. 152, s. 306
1437	zanbeloti	2 peze = 126 asper	(6.6 hyperpyra)	col. 152, s. 306
1437	bocasini	60 peze = 1,184 asper	(62 hyperpyra)	col. 152, s. 306

Simisso (Samsun), Samastris(Amasra) ve Castamena (Kastamonu) en azından bir Ceneviz konsolosu barındıran yerlerdi. Samsun, Kefe'ye yerleşen Cenevizliler için oldukça önemliydi çünkü

[34] Canik Livası ile ilgili kapsamlı çalışmalar Mehmet Öz tarafından yapılmıştır.15. Yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyıl ortalarına doğru demografik değişimin incelendiği bir çalışma için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi, Sayı:6, 1991,s. 173-205; aynı müellif, "XVII. yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", Doğumunun 50. Yılında ve hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan. Samsun, 1993, 193-206; XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999. Söz konusu defter yeni yazı metin ve tıpkıbasımı ile birlikte kısa bir süre önce Türk Tarih Kurumu tarafından Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi çerçevesinde yayınlandı. Bkz. Mehmet Öz, *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)–Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları* VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2008

[35] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Y.Dağlı-S.A.Kahraman), II, İstanbul, 1998s:45-46.

[36] Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri*, TTK, Ankara, 1980, s: 181-182

Komnenoslar ile yaşadıkları sorunlar nedeniyle Trabzon Limanı'nı verimli olarak kullanamıyorlardı. Venedikliler ile yaşadıkları rekabette önemli kayıplara uğramamaları için Samsun sakin ve Ceneviz menfaatlerine uygun bir konumdaydı. Samsun'a yönelik Ceneviz faaliyetleri XIII. yüzyılın ikinci yarısında başladı, Bizans tahtına geçişte Paleologos Hanedanı'na destek verme karşılığında Karadeniz'de koloni kurma imtiyazı kazandılar ve 13 Mart 1261'de Nymphaion (Nif) Analaşması ile Samsun'u da içeren geniş bir coğrafyada koloniler kurdular. Venedik karşısında Bizans'a silahlı yardımda bulunan Cenevizliler tüm imparatorluk arazisinde vergi ve gümrük muafiyeti elde ettiler, bu haklarına ek kendilerine pazar yerleri de tahsis edilen Cenevizliler, 1261 sonrası Galata merkez üs olmak üzere Amasra, Sinop, Samsun ve Fatsa'da ticaret merkezleri açtılar. Samsun'daki Ceneviz kolonisi 1285 yılında faaliyete geçti. Simisso adındaki bu ticarî istasyon, Amisos ve Müslüman Samsun arasındaki alana kurulmuş ve Samsun'daki Ceneviz varlığının temellerini oluşturmuştur.

Samsun ve civarının başlıca ihraç kalemleri buğday, mısır, tütün, afyon, arpa, yulaf, keten ve kenevir tohumu, ipekböceği kozası, yün, deri, meyve ve sebze; başlıca ithal kalemleri ise pamuklu ve yünlü dokumalar, şeker, demir, çelik, madeni eşya, tuz, sabun ve iplikti. Samsun ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranı genellikle birden büyüktür ve dönemin ihracat ağırlıklı limanıdır.

Karadeniz Bölgesi, deniz taşımacılığına imkân sağlayan geniş ırmakları, içinde her türden balığın bolca bulunduğu kıyıları, gemi yapımında kullanılan kerestenin bolluğu, zengin maden yatakları, köle kaynağı ve ticaret potansiyeli ile tarih boyunca iktisadî bakımdan önemini hep korumuştur.

Bölgenin doğusundan sağlanan maden, canlı ve kurutulmuş balık, gemi yapımında kullanılmak üzere kereste ve yenilenebilir bir kaynak olarak köle önemliydi. Bütün bunların yanında canlı hayvan ticareti (koyun, keçi, at eşek ve diğer evcil hayvanlar), zift, keten, bal mumu diğer önemli ithal malları arasında sayılabilmektedir.

Köle

M.Ö. VIII. yüzyılın sonuna kadar Karadeniz ve çevresinde herhangi bir köle ticareti ve buna benzer hususlar mevcut değildir.Bu dönemde köleler genelde savaşlar, adam kaçırma ve fidye bedeli ile elde edilmekteydi. Buna karşın, M.Ö. VII. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz havzasında köle ticaretinin başladığını görmekteyiz.Yunan ve Roma dünyası için önemli bir pazar yeri olduğu tahmin edilen Karadeniz havzasında, köle ticaretini gösteren birçok yazılı ve arkeolojik kanıt bulunmaktadır. Tanais, Olbia, Bosphorus, Berezan, Kolkhis, Panticapaeum ve Dioscorias Karadeniz'in kuzeyindeki başlıca köle pazarları olarak bilinirken, Amisos, Sinope, Heraklia Pontika, Teion (Bithynia'da) ve Kappodokia'da, Karadeniz'in güney bölgelerindeki başlıca köle pazarlarıydı. Euripides kayıtlarında M.Ö. 431'de Atina şehir devletlerinde tahminen 300.000 insan yaşadığı fakat bunların 25.000'inin Atinalı olmayan yerleşimcilerden oluştuğu bildirilmekte ve bu yerleşimcilerin büyük bir bölümünün Balkanlardan, Karadeniz'den ve Asya'dan getirilen köleler olduğu ifade edilmektedir. Kırım sahillerinden satın alınan köleler Sinop ve Samsun limanlarına getirilip, oradan da Anadolu'da Sivas, Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde satılıyordu. Türkler Ege adalarına ve Yunanistan'a yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri köle ve esirleri de bölgedeki köle pazarlarında değerlendirerek tacirler için önemli bir geçim kaynağını da beslemiş oluyorlardı. Köle ticareti, XIV. ve XV. yüzyıllarda Türkiye, kıyı kentlerinde, Pera'da, Girit, Sakız, Kıbrıs, Rodos ve Naksos adalarında sahip olduğu temel pazarlar ile Akdeniz dünyasında önemli bir ticarî faaliyet alanı haline gelmişti. Türkler bu pazarlarda köle ticaretinde etkindiler ancak Ceneviz ve Venedik tüccarları daha öndeydiler. Osmanlıların etkinliği daha çok pazarlara köle sağlayan coğrafî konumlarını kullanmaktan kaynaklanıyordu. Cenevizler Karadeniz kıyısında Sinop ve Samsun'da; Rodos ve Sakız gibi adalarda köle ticaretini devam ettiriyorlardı. Bu pazarlarda Türkler de köle olarak satılıyordu.1300-1408 yılları arasında Ceneviz pazarlarındaki kölelerin %2,4'ü Türk idi.1307 de aldıkları izinle kurulan Kefe kolonisi, bütün Kırım kolonisinin ve Karadeniz'in başkenti oldu. Cenevizliler bütün bu kolonilerle canlı bir ticaret sürdürüyorlardı. Ortaçağ Karadeniz ticaretinin en kârlı kalemi köle ticaretiydi. Kölelerin büyük kısmı Mısır'a ve diğer devletlere gönderiliyordu.

Kefe-Samsun hattında aktif rol oynamak Ceneviz'i Karadeniz ticaretinde vazgeçilmez unsurlardan biri kılmıştı. Köle Doğu Pontus havzasında Kafkasya bölgesinde birkaç izole yer yanında, Karadeniz'in Kefe kuzey bölgelerinde vergilendirilir. İnsan ticaretinin ilk hedefleri arasında yine Anadolu sahilleri, Simisso ve Sinope belirgin ölçüde hâkimdi[37].Bu yüzden, ana ekseninin Anadolu'ya, Anadolu'dan Kırım'a olduğu savunulmaktadır[38].Kırım sahillerinden satın alınan köleler Sinop ve Samsun limanlarına getirilip, oradan da Anadolu'da Sivas,Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde satılıyordu. Anadolu'da köle ticaretinin yapıldığı kentlerden ve kürk ve köle konusunda en önemli transit ticaret merkezlerinden biri olan Sivas'a gelen ticaret kervanları oradan Samsun ve Sinop limanları vasıtasıyla gemilerle Kırım'a canlı ticaret ürünü ulaştırıyordu.

Kereste

Karadeniz'in güney kıyılarını baştan sona bir kereste üretim yeri olarak düşünebiliriz. Gemi yapımından mobilyaya, ev yapımından yakacağa kadar birçok alanda kullanılan kereste, Grekler in bölgeden sağladığı en önemli ithal mallarıydı. Kereste Kolonilerin özellikle gemi yapım işlerinde kullanılıyor ve Karadeniz'in gür ormanlarından temin ediyordu. Thukydides, M.Ö. 424 yılında Amphipolis tahrip edildikten sonra burada ciddî bir kereste kaybı olduğunu belirtmektedir[39].

Tahıl

Karadeniz'in kuzeyi bir tahıl deposu gibidir. Atina ile Isparta arasındaki savaşlarda, Atina'nın bölgeden sağlanan tahıl sevkiyatına bağımlı hale geldiği ve Atina'nın teslim olmasında Spartalılar'ın Çanakkale boğazını abluka altına almasının etkili olduğu ifade edilmektedir. Ancak Grekler in Karadeniz ile yapmış olduğu düşünülen tahıl ticareti çalışmalarda tartışma konusu olmuştur. Heredotos'un M.Ö. 493/494 yılında tahıl yüklü ticaret gemilerinin Pontos'tan geçtiğini bildirmesine karşın[40], araştırmacılar bundan önce bölge ile tahıl ticaretinin yapıldığına dair ne bir edebi kaydın ne de arkeolojik bir verinin tespit edilemediğini belirtmektedir. Tsetskhladze, Miletosluların tahıl ihtiyaçlarını muhtemelen Lidyalılar ve daha sonra da Perslerin bölgeye yaptığı akınlar sonucu bu verimli toprakları kendi tekkelerinde birleştirmeleriyle gidermeye başladığını bildirir[41]. M.Ö. VI. yüzyıl ortalarından itibaren Attika'da üzümcülüğün ve yağ üretiminin artmaya başladığı, çünkü tahıl alabilmek için karşılığında bunları götürdüklerini, dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyi ile Grekler in tahıl ticareti yapmalarının da bu yüzyıla rast geldiğini söylemektedir. Greklerin M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Karadeniz bölgesinden tahıl ihraç ettiğini gösteren önemli kanıtlar bulunmaktadır. Bosporus Krallığı'nın Atina'ya yapılan tahıl ihracatı oldukça büyüktü. Bu oranda tahılı Bosporus Krallığı'nın kendi sınırları içerisinde karşılayamayacağı açıktı. Muhtemelen Greklere ihraç etmek için hazırlanan tahılın bir bölümü de kuzey bozkır topraklarında yaşayan İskit halklarından sağlanmaktaydı. Kuzeye oranla hububat yönünden fakir olan güney kolonileri, Karadeniz'in kuzeyindeki diğer kardeş koloniler vasıtasıyla hububat ve diğer gerekli ihtiyaç maddelerini alıp Hellas'a ve oradan başka yerlere transfer ederek tahıl ihraç ediyor ve bundan büyük kâr sağlıyorlardı. Karadeniz'in güney bölgeleri tahıl üretiminde aktif rol oynamasa da, ürünlerin toplanması ve ihraç edilmesinde önemli bir katkı sağlıyordu.

Türkiye söz konusu dönemde Levant'ın başlıca hububat ambarlarından biri olarak oldukça önemli bir yere sahiptir. Doğu'nun diğer hububat merkezleri olarak da Suriye, Mısır ve Karadeniz'in kuzeyi yani Altın Orda toprakları öne çıkmaktadır. Ancak XIV.-XV. yüzyıllarda Mısır'da hububat üretimi-

---

[37] С. П. Карпов Венецианская Работорговля В Трапе зу нде (конец XIV—начало XV в.), Текст любезно предоставил Hal gar Fennrsson http //annals xlego ET:: 18.10.2012.

[38] Annika Stello, La traite d'esclaves en Mer Noire au début du XVe siècle Intervention au colloque international « Esclavages en Méditerranée et en Europe Centrale. Espaces de traite et dynamiques économiques (Moyen Âge et temps modernes) » (Casa de Velázquez, Madrid, 26-27 mars 2009)

[39] Thukydides, I.105-6

[40] Herodotos (1983). *Herodot Tarihi*, (Çev. Mümtekin Ökmen), 2. Baskı, İstanbul: Kültür Yayınları. *Tarih*, VII.147.

[41] 2005: 12-14.

nin azalmaya yüz tutması ve Suriye'de de Moğol istilasından sonra hububat kıtlığının baş gösterip, fiyatların giderek artması, Batılı tacirler için başlıca hububat bölgeleri olarak Karadeniz'in kuzeyini ve yukarıda adı geçen beyliklerin egemen oldukları Türkiye'yi gündeme getirmiştir[42]. Samsun'da 1437'de Antonio de Negroponte, 85 Samsun akçesinden 26 moza tahıl ("fromenti") satın aldı, 19 Samsun akçesi 1 hiperpiron ettiği için bu rakam 116,3 hiperpiraya denk gelmekteydi[43].

Balık ve Balık Ticareti

Balık ticareti, Antik dönemlerden itibaren ticaret kolonilerinin Karadeniz'e yönelmelerindeki önemli bir etkendir[44].Özellikle yumurtlamak için Karadeniz'in büyük ırmak ağızlarını tercih eden somon balığı ve mersin balığının yanı sıra, deniz otu ile beslenen dikenli kalkan, çaçabalığı, kayabalığı, vatoz, kefal ve mezgit, antik dönemlerden itibaren Karadeniz'de yunus, domuz balığı, palamut ve hamsi çıkartılmaktadır[45].Bu dönemde değişik balık türlerinin Karadeniz'de yıllık göçleri, balıkçılar ve tacirler için önemli geçim kaynağıydı.Strabon'un bildirildiğine göre, göç mevsiminde balık sürüleri kıyıyı izleyerek güneye doğru inerken ilk palamut partisini Trapezuslular, ikinciyi Sinopelliler sonuncuyu da Bizanslılar yakalıyordu. Strabon, Haliç'te İstanbul surlarının dibine uzandığı bölümde koyda, palamudun çıplak elle bile yakalandığını belirterek, özellikle göç mevsimlerinde Karadeniz'de balığın bolluğuna vurgu yapmaktadır. Karadeniz kıyıları balık ve balıkçılık acısından o kadar zengindi ki XIV.yüzyıl Bizans'ında havyarın bir fakir yiyeceği olduğu belirtilmiştir[46].Karadeniz halklarının açık deniz balıkçılığı yapıp avlandıkları, balıkçılıkta ileri seviyede olduklarını ve deniz aşırı ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır.

Balmumu

Bu dönemde balmumu fiyatları ve balmumu ticaretinde tacirlerin karşılaştıkları masraflar bilinmemektedir. Ancak Venedikli tüccar Giacomo Badoer'in 1437 yılına ait kayıtları fiyatlar hakkında genel bir tablo çizilmesinde yardımcı olmaktadır[47]. Bu kayıtta, 1437 yılında Samsunlu Ramadan adlı bir Türk tüccarın, net ağırlığı 19 kantar 78 rotoli olan balmumunu kantar başına 22.5 hyperpyradan satın aldığı belirtiliyordu[48]. Burada adı geçen tüccarın ne kadar masraf yaptığı ise belirtilmemişti. Badoer, 1438 yılına ait bir kaydında bu ticarette tacirlerin yaptıkları masrafları da kaydetmişti. Bu kayıtta Agustin di Franchi adlı bir tüccarın Gelibolu'da 1369 aspere (=124.45 hyperpyra) üç çuval balmumu satın aldığı ifade ediliyor ve bu tüccarın yaptığı masraflar da ayrıntısıyla listeleniyordu. Burada tüccarın ödediği taşıma veya hamallık için 6 asper, simsarlık için 5 asper, çuval, halat ve çanta için 23 asper, tartımda görevlilere rüşvet (magnaria al pexador) için 5 asper, % 2 oranında gümrük vergisinin karşılığı olarak 26 asper, depolama için 9 asper ve erzak için 27 asperden oluşan toplam 101 asper (=9.18 hyperpyra) tutarında bir masraf söz konusuydu ki bu,1369 asperlik alım fiyatının % 7.4'üne karşılık geliyordu[49].

1437'de Samsunlu Ramadan, brüt 10 kantar 57 rotoli ağırlığında balmumu satmıştır. Halat ve çuvalların darası 34 rotoli, kantar başına "tara de fondi" ise 4,5 rotoli, yani toplam 45 rotoliydi. Bu durumda satılan balmumunun net ağırlığı, kantar başına 22,5 hiperpira fiyatla 19 kantar 78 rotoliydi[50].

---

[42] Zachariadou (1976), 239. *А. Г. Еманов, А. И. Попов*. Итальянская торговля на Черном море в XIII—XV вв. http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm ET: 17.04.2012

[43] Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, 65.

[44] Antik Çağda Karadeniz bölgesinde balık ticareti ile ilgili araştırmalar için Bekker-Nielsen Tønnes (Ed.), Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, Aarhus University Press 2006.

[45] Neal Ascherson, *Black Sea*, 2001: 17-19

[46] Ascherson, 2001: 18

[47] *İl Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436- 1440)*, (II Nuovo Ramusio 3), éd. U. Dorini - T. Bertelè, Rome 1956.

[48] Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, çeviri: Özkan Akpınar, Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti · Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2009, s: 34.

[49] Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*,34.

[50] Kate Fleet, age, s: 34-35.

Bakır

Kaynaklar, Anadolu Selçukluları zamanında başta bakır olmak üzere, gümüş, demir ve boraks gibi birçok madenin işletildiğinden, bu madenlerden üretilen eşyaların da ihraç edildiğinden söz etmektedir.

Pegolotti, Antalya'da ticareti yapılan bakırın buraya nereden geldiğini açıkça belirtmemesine rağmen, bu ürünün ithal bir ürün olmayıp, Türkiye'deki bakır madenlerinden elde edilerek buraya getirildiği anlaşılıyor. Söz konusu bakır madenleri ise Sinop, Samsun, Kastamonu ve Osmancık'ta bulunuyordu[51].

İbn Battuta[52] ise Erzincan bölgesinin bakır madenlerinin meşhur olduğundan söz etmesine rağmen buradan elde edilen bakırlar Ayasulug, Balat ve Antalya limanlarına kadar gelemiyor ve Karadeniz limanlarından ihraç olunuyordu.

Sabun

Venedikli tüccar Giacomo Badoer'in 1436 ve 1437 yıllarına ait sabun fiyatlarına dair kayıtları ise, ileri bir tarih olmasına rağmen, XIV. yüzyıl için de kabul edilebilecek bilgiler içeriyordu. Bu kayıtlarda Venedikli bir tüccarın 1437 yılında Samsun'da kantar başına 205 asperden sabun sattığından bahsediliyordu[53].

Kendir

1645 yılında Samsun'a gelen Evliya Çelebi bazı bilgiler vermektedir. Samsun halkının gemicilik ve kendircilikle uğraştığını söyleyen Evliya Çelebi, Samsun kalesinin deniz kıyısında taştan yapılmış sağlam bir yapı olduğunu belirtmektedir. Gemi palamarları için imal edilen kendir ipinin bütün dünyaya yetecek kadar çok olduğunu da söylemektedir.

Kürk ve Deri:

Samsun'dan kürk de ihraç edilmekteydi. 1437'de Samsun'da 26 sansar kürkü ve 4 tabaklanmış "funie", 445 akçeye (23 hiperpira 10 karati) satın alınmıştır. Samsun kıl ve tüy de ihraç etmekteydi. 1437'de Antonio da Negroponte, dexena (onluk demet) başına 22 akçeden (1.15 hiperpira) 304 dexena kıl aldı ve toplam 680 akçe (37,78 hiperpira) ödedi[54]. Daha sonra bunları Trabzon'da 2.038 Trabzon akçesine (50,95 hiperpira) sattı. Bu miktar Samsun'daki alış fiyatından %42 kâr ettiğini gösterir. Trabzon halkı kılı atlar için yular ve örtü yapmakta kullanıyordu.

Antonio da Negroponte'nin 1437'de Samsun'dan aldığı mallar arasında tabaklanmış öküz derisi de bulunmaktadır. Tacir, Samsun'dan 714 akçeye (37,57 hiperpira) mal ettiği ve daha sonra Trabzon'da parçasını 65 ve 75 akçeden sattığı 33 parça öküz derisinden 1.708 akçe (42,7 hiperpira) kazanmıştır[55].

Kumaş

Anadolu'dan Kefe, Kili ve Akkerman gibi Kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk ve kenevirden mamul kumaşlar ihracı ile karşılığında buralardan İstanbul'a tarım ve hayvancılık ürünlerinin ithali, kuzey-güney ticaretinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Bir yönüyle, Anadolu imalat ürünlerinin böyle büyük bir pazara kavuşması, Anadolu dokuma sanayinin gösterdiği gelişmenin başlıca nedenleri arasındaydı. Samsun'da da böyle faal bir kumaş pazarı olduğu ve Konstantinopolis'ten Samsun'a çok miktarda kumaş getirildiği anlaşılmaktadır. Kumaş, dönemin oldukça iyi kazanç sağlanan ticarî ürünlerinden biriydi, bu nedenle Galata Şeriye Sicillerinde de borçla

---

[51] Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.

[52] İbn Battûta Seyahatnâmesi , A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s: 418.

[53] 1439'da Karadeniz'de 1 kantar =18 perperi [100 pounds = 18 perperi; 1 pound = 0.18 perpero =1⁄6 = 1⁄8 perpero], 1 pound = 41⁄3 carats / Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, s:25.

[54] Kate Fleet, age, s:33.

[55] Kate Fleet, age, s:32.

alınan malların çoğunun kumaş olduğu dikkati çeker. Örneğin 1436'da Galeoto Lomellino'nun gemisine, Samsun'a gönderilmek üzere üçü al ve biri yeşil renkli dört kumaş yüklenmişti. Bir sonraki yıl burada farklı fiyatlara toplam 1.184 akçe (62,3 hiperpira) tutarında 60 parça kaliteli keten bezi (bocasin) satıldı.Biri mavi diğeri siyah renkli iki parça ipek kumaş 126 akçeye (6,6 hiperpira) ve tafta 70 akçeye (3,7 hiperpira) satıldı. Samsun ve Trabzon'a mal götüren Antonio da Negroponte, kendi kullanımı için ipek kumaş ve tafta satın aldı. Trabzon'da 2.773 akçeye (69,3 hiperpira; 40 Trabzon akçesi 1 hiperpiron etmektedir) kaliteli keten bezi (bocasin) satıldı[56]. Bu ticarette, Samsun'daki satış fiyatı ile Trabzon'daki daha pahalı olan satış fiyatı arasında 7 hiperpira fark olduğu görülür.

1437 yılında Samsun'da Kumaş Fiyatları:

Türü	Maliyeti	fiyatı	Kaynaktaki Yeri
pani loesti	12 casete = 7,355 asper	(700 hyperpyra)	= Giovanni de Rocha (Balard) col. 44, s. 89
taffeta	20 palmi = 172 asper	(9 hyperpyra)	col. 152, s. 306
zanbeloti	2 peze = 126 asper	(6.6 hyperpyra)	col. 152, s. 306
bocasini	60 peze = 1,184 asper	(62 hyperpyra)	col. 152, s. 306

Üzüm ve Şarap:

Anadolu'da asma yetiştiriliyor, hem üzüm hem de şarap ihraç ediliyordu. Şarap ticareti iki yönlüydü, şarap ithal eden Turchia üretim de yapıyordu. Amisos özellikle Hellenistik çağda ürettiği şarap gibi özel ürünlerin pazarlanması ile zenginleşmişti. Samsun'da 63 kantar ağırlığında yedi botte zebibo denilen kuru üzüm, kantarı 62 ve 72 akçeden toplam 4.210 akçeye (221,5 hiperpiraya)satıldı. Üzümler Galeoto Lumeli (Lomelli)'nin gemisine yüklendi, yükleme için yapılan harcamalar 137 hiperpira 17 karati tuttu. Lichomidia'dan (Nikomedia/İzmit) gelen bu üzümler, bunları kumaşla takas eden Amet (Ahmed) adlı bir Türk tarafından satıldı. Üzümün değeri burada kantar başına 2 hiperpira ve toplam 127 hiperpira olarak kaydedilmiştir[57]. Bu durumda, 1 hiperpironun 19 Samsun akçesi ettiği hesaplanırsa, kantar başına 3,3 ve 3,8 hiperpira arasında olan Samsun'daki satış değerinden azdır. Üzümün pazar değeri, takas amacıyla kullanılırken hesaplanan değerinden daha yüksektir. Josophat Barbaro da 1474'te yazdığı seyahatnamesinde üzüm ve şarabın yetiştirilip pazarlandığından söz etmiştir.

Esnaf Teşekkülleri:

Ele aldığımız devre, gerek doğuda ve gerekse batıda esnaf örgütlenmelerinin en yoğun görüldüğü teşkilatlanma dönemidir.Yerli ve yabancı esnaf zümreleri, örneğin diğer idarî bölgelerde görüldüğü gibi Ahi teşkilatının olası varlığı iktisadî politika disiplini içinde değerlendirilmesi gereken önemli bir husustur. Kaldı ki İtalyanların böylesi etkin olduğu bir ticarî sahada esnaf teşekkülleri ikili bir boyut arz etmektedir, sadece Türkler değil Latinler de Gild ve Hansa Birlikleri gibi adlarla örgütlenerek korsanlık vb tehlikelere karşı güç birliği yapmışlardı.Seyyahımız İbn-i Battuta Rıhle adlı eserinde Ahilerin Anadolu'da Türkmenlerin bulunduğu her yerde, köyde, kentte bulunduklarını haber verir.Bununla birlikte, Samsun'da esnaf örgütlenmelerine ilişkin somut kayıtlara, Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu kadar detaylı verilere (mevcut bilgilere göre) ulaşılamamaktadır.Oldukça geç bir tarihte, XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri isimli araştırmasında Mehmet Beşirli tarafından Ahi Evran Zaviyesi Gelirleri saptanmıştır.1757 numaralı siciline kaydedilen Pazar

[56] Kate Fleet, age, s:103.
[57] Kate Fleet, age, s:76.

Mahallesinde bulunan Ahi Evran Zaviyesi'nin zaviyedarı olanların gelirleri Canik sancağı ve dolayısıyla Samsun merkez kazasında Ahi varlığını işaret eder[58].

Samsun'da İktisadî Kaynaklı Yerleşim Adları

Pazar yeri, çarşı, esnafa ait dükkânların bulunması, şehir çevresindeki kırsal bölge ve köylerdeki tarımsal ürün ile şehirde üretilen çeşitli malların değişimi için gerekli altyapıyı oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra han, hamam, kervansaray gibi yapılar şehrin sahip olduğu ticari ve kültürel altyapının önemli elemanlarıdır.İktisadî kaynaklı yerleşim adlandırmaları iktisadî faaliyet kollarını belirlemekte yardımcı unsurlardır.Samsun'da 1485'te Pazarkapı Mescidi Mahallesi içinde XIV.yüzyıldan kalma Pazar Camisi vardır, 1520 tarihli tahrirde bu mahallenin ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Debbâğan (dericiler) Mahallesi iktisadî faaliyet kollarından bir diğerini işaret eder.

XVI. yüzyılda Pazarkapı Mescidi Mahallesi ortadan kalkarken Hoca Hayreddin, Girdeciyan Mahallesi adını Girdeci denilen Yufkacı Ekmekçilerden almıştır. Aslıhan ve Hacılar mahalleleri ortaya çıkmıştır.

Samsun'da Salıpazarı ve Buğday Pazarı yerleşimleri ve yine bu bağlamda, meslek ve tarımsal faaliyetlere dayanan yer adlarına örnek olarak Kavak kazasında; Koşaca ve Çuhacılı yerleşim yerleri örnek verilebilir.

Osmanlı tahrir defterleri, Samsun şehrinin XV-XVII.yüzyıllardaki mahalleleri ve nüfusu hakkında bilgiler içerir.1485 tarihli tahrir defterine göre Samsun'da Frenkpazarı Cemaatı adı altında beş kişilik bir grup vardır; bunların Ceneviz kolonisinin kalıntıları olduğu anlaşılır**.** İtalyan kaynakları 1424'te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından söz eder[59].Samsun'da 1485'te bulunan mahalleler arasında Pazarkapı Mescidi ve Debbâğan Mahalleleri iktisadî etkinliğe bağlı adlandırmalardır.Müslüman mahallelerin, bir kısmı belirli kişi adlarını taşıyan mescit ve camiler etrafında teşekkül etmiş olması dönemin olağan karakteristiğidir. Bunların dışında vergiden muaf Seyyid Kutbüddin Zaviyesi cemaatiyle kalede görev yapan, nekkârezen(nekkâre çalanlar), pâsbân ve zenberekçiler (zenberek denilen oku atanlar) kaydedilmiştir.İcmal defterlerinden kalede bir kale komutanı (dizdar) ile kale muhafızlarının var olduğu da anlaşılmaktadır. Bu kale görevlilerine tımar tahsis edildiği anlaşılmaktadır[60].

Selçuklu döneminde Sivas-Tokat-Amasya hattı üzerinden Yeşilırmak vadisini izleyerek Amisos/Samsun ve Sinop limanlarına uzanan milletlerarası ticaret yolu üzerinde yer alan Âzîne Pazarı, Hindistan'dan Güney Rusya'ya aktarılan mal ve ürünlerin alım-satım-pazarlama faaliyetleri ve ticaret kervanlarının konaklama merkezi olarak gelişerek, bölgesel ölçekli ticaret merkezi/pazar haline gelmiştir[61].

XIII-XV. Yüzyıllarda Samsun'da Ticaret Yapıları

Çarşı ve pazarlar, han ve bedestenler bulundukları kentin iktisadî yapısının bir göstergesidir. Karadeniz ticaret kervan yolunun önemli menzillerinden biri olan ve bugüne kadar Çakalhan, Taşhan, Çakallı Kervansarayı gibi isimlerle anılan kervansaray Samsun-Amasya yolunda Kavak İlçesi-

---

[58] Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu Bildirileri, (Haz.: Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s. 473-499. (ISBN: 975 92296-1-7).

[59] Virgil Cıocîltan, Chestiunea Strâmtorilor în politica sultanului otoman Murad II (1421-1451)/The Straits Question in the Policy of the Ottoman Sultan Murad II, Analele Universităţii „Dunărea de Jos" Galaţi, Seria 19, Istorie, tom VII, 2008, p. 41-57. „‹…› Batistam [sic!] Vayrolum a potentissimo Morat Bei obtinuisse rehedificari posse oppidum Simisso ‹…›" (N. Bănescu, Archives d'État de Gênes. Officium provisionis Romaniae (I), în „Revue des études Sud–Est européennes", IV, nr. 3-4, 1966, p. 576). S:49.

[60] Mehmet Öz, 1999: XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s:. 164

[61] Osman Turan "Selçuk Kervansarayları", *TTK Belleteni,* C.X, S.39, s.471-496, TTK Yayınları, Ankara, 1946: 488; İsmet Kayaoğlu, . "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.XXIV, s. 359-373, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981: 371

ne bağlı Çakallı köyünde Selçuklulardan kalma bir eserdir. Çakallı Han Orta Karadeniz Bölgesi'nde Anadolu Selçuklu döneminin önemli yapıtlarından birisi olmasına karşın, günümüzde oldukça bakımsız durumdadır. Kitabesinde yapanı yaptıranı belli değilse de 1493 yılında yapılan sayımlarda Kervansarayın Samsun'a bağlı nahiyelerden Kavak-Bergos (Çakallının eski ismi) Köyünde bulunduğundan bahsedilmiştir.

XIII-XV. Yüzyıllarda Samsunlu Tacirler

Ele aldığımız dönemde Latin kaynaklarından Samsunlu bazı tacirlerin isimlerini saptamak mümkündür.Sinop'un Türkler tarafından fethi ile zengin tüccarlar bölgeye yerleştirilmişlerdir[62]. Samsunda bazı tüccarların kimlikleri saptanabilmektedir.Venedikli tüccar Giacomo Badoer'in 1437 yılına ait kayıtlarında Samsunlu Ramadan adlı bir Türk tüccarın, net ağırlığı 19 kantar 78 rotoli olan balmumunu kantar başına 22.5 hyperpyradan satın aldığı belirtiliyordu[63].

Mart 1594'te, Samsunlu Piri Reis bin Şaban, Galata mahkemesine gelerek "Abaza" vilayetinden dönüşünde Sohum limanında yatarken gemisinin "Abaza kâfirleri" tarafından basıldığını, 4 esirinin, 70.000 akçelik eşya ve erzakının çalındığını, oğlu Müstecab ve kardeşi Bali'nin öldürüldüğünü, kendisinin esir edildiğini ve sonra bir yolunu bularak kurtulduğunu anlatmıştır.Piri Reis mahkemeden başına gelen bu hadisenin kendisini tanıyanlardan soruşturularak Dersaadete arz edilmesini istemiştir[64].

Vergilendirme Rejimi:

1300 civarında Moğolların bölgede görevlendirdiği Tiflisli Kemaleddin, maiyeti ile birlikte kentten alınan vergiyi arttırmak üzere Samsun'a geldiğinde Tacik ve Frenk askerlerin hücumuyla karşılaşmış, Amasya'ya geri çekilmek zorunda kalmıştı.

XIII-XIV.yüzyıllarda Anadolu'nun zenginliği ve ülkedeki ürünlerin ucuzluğu Memluklu Sultanlığı inşa divanı kâtibi Şehabeddin el-Ömerî ve Tunuslu Müslüman seyyah İbn Battuta, 1330'lu yıllarda Anadolu ile ilgili verdikleri bilgilerde bu husus üzerinde önemle duruyorlardı. El-Ömerî, Türkiye'de her çeşit meyvenin üretildiğinden, çok sayıda davar, sığır ve binek hayvanlarının yetiştirilmekte olduğundan, bunların Suriye, Mezopotamya, Irak ve İran taraflarına ihraç edildiğinden bahsetmekte ve düşük fiyatlar ile düşük vergiler üzerinde durmakta idi. "Bu diyarda hayat ucuz, fiyatlar düşüktür; bu da verginin az, mubah gelirin çok, ticaretin geniş ve bölgenin denizler ile çevrili olmasından ileri gelmektedir. Eğer bu ülkede bir kıtlık ve kuraklık olursa ancak o zaman fiyatlar aynen bugünkü Şam'daki rayiç fiyata kadar yükselebilir"[65].

Latinlerin XIV.yüzyılda Osmanlılara ödedikleri vergiler net olarak bilinmemektedir. 1387'de Cenevizlilerin I.Murat ile yaptıkları anlaşmada herhangi bir oran bulunmaz, Cenevizlilerin adet olduğu üzere ödedikleri gümrük vergilerinden söz edilir. XIV. yüzyılda Latinlerden ithalat ve ihracat ürünleri için %2 oranında vergi aldığı kabul edilmiştir. Süleyman'ın 1403'te yaptığı anlaşmada da oranların yine adet olduğu üzere ödendiği görülür. 1430'da Samsun'da %2 ithalat vergisi uygulanırken Gelibolu ve Edirne'de %2 comerchium alınmıştır.

İltizam, devlet gelirlerinin vergilerin bir bölümünün belli bir bedel karşılığında devlet tarafından kişilere devredilerek toplanması yöntemidir.İşletme şeklindeki vergi kaynağını (mukataa),iltizam yoluyla özel kişilerin (mültezimlerin) tasarrufuna bırakma yöntemi bugünkü özelleştirme tiplerinden

---

[62] Osman Turan, 1993: 303-307.

[63] Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, s:34.

[64] Galata Şer'iyye Sicilleri, nr. 17, s. 117/5. Galata Şeriye Sicillerinde konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için ayrıca bkz: İlker Bulunur "16. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde Ölen Osmanlı Tüccarları ve Muhallefatları",*History Studies, Enver Konukçu Armağan Sayısı,* Samsun 2012

[65] Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri*, TTK, Ankara, 1980, s: 181-182

işletme hakkı devri yöntemine benzemektedir.Bu yöntemde, mülkiyet kamuda kalmak üzere işletme hakkı; belirlenmiş bir bedel karşılığında ve yine belirli bir süre için özel sektöre devredilmektedir.İşletmeyi (örneğin bir gümrüğü ya da madeni) mültezim işletir ve vergisini toplarsa bu uygulama işletme hakkı devri yöntemine yaklaşmaktadır. İşletmeyi bir devlet yetkilisinin (emin) işletmesi durumunda ise bu yöntem, günümüzdeki kamu iktisadî teşebbüsleri uygulamalarına benzemektedir.1482'de Samsun ve Sinop'taki gümrük vergisinin iltizamı Tebrizoğlu Ermeni Yakub ve Kostandin "nam zımmî" ye satıldı.

Samsun Darphanesinden Günümüze Ulaşan Nümizmatik Materyaller

Tarihteki ilk madeni para basım yerinin Anadolu olması özellikle uygarlık gelişiminin göstergesi olarak oldukça önemlidir. Anadolu bu üstünlüğünü sürekli devam ettirmiştir. Para iktisadi hayatın işleyişinde büyük bir öneme haizdir. Mübadelenin yapılmasında sağladığı kolaylık sebebiyle kullanımı yaygınlaşmış ve günümüzün ekonomik yaşayışında vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Paranın kullanılmadığı dönemlerde bir malın doğrudan doğruya diğer bir malla mübadelesi yani trampa söz konusu idi. Çeşitli madenlerden yapılmış paralar (demir, nikel, tunç, bakır, kalay vs.) yakın zamanlara kadar altın, gümüş, banknot ve kâğıt para, kaydı para,kâğıttan yapılmış paralar (çeşitli senet ve bonolar)ufak paralar kullanılmaya başlanmıştır.

Samsun iktisadî tarihinin en önemli kaynaklarından biri, Venedikli tüccar-banker Giacomo Badoer tarafından yazılan "Libro dei Conti"(Hesaplar Kitabı) isimli eserdir. 1430'lu yıllarda Giacomo Badoer adlı Venedikli tacir ve bankerin tuttuğu kayıtlar, Samsun'da kullanılan paralar ve değerleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Giacomo Badoer'in Hesaplar Kitabı'nda çeşitli para hesaplarını ve tutulan nakit hesaplarını (cassa) ve nakit(chontadi) konularını sıklıkla ele aldığı görülür.

Samsun bölgesinde basılıp Anadolu başta olmak üzere dünyanın birçok yerinde rastlanan Amisos paralarının darp edildiği darphane henüz bulunamamıştır. Ancak söz konusu darphanenin Samsun Kale içinde olması kuvvetle muhtemeldir[66].

Mevcut sikkelerden anlaşıldığına göre Amisos paraları darp suretiyle basılmıştır. Sabit bir alt kalıp üzerine konan madeni pula hareketli bir üst kalıp yerleştirerek, bir çekiçle vurmak suretiyle darp gerçekleştirilmiştir.

Kentin ilk sikkeleri İ.Ö. IV. yüzyıla aittir ve Pers standartlarında basılmıştır.Amisos'da Pontus kralları döneminde darp edilmiş sikkelerde (İ.Ö.4.-1.yy.)„ΒΑ(σιλισσης)"ve „ΛΑ(οδικης)"ibareleri gözlenir.VI. Mithradates Eupater (İ.Ö. 120-63) dönemi sikkelerinde kent ibaresi ΑΜΙΣΟΥ, az da olsa ΣΑΜΙ-ΣΟΥ ve ΣΑΜΙΣΟΗΣ'dir.Bu dönem sikkelerinde Artemis, Dionysos, Amazon Lykastia (?)14,Herakles ve Apollon gibi ilahların portreleri bulunur.Kentin Roma imparatorluk dönemi sikkeleri Augustus'tan (İ.Ö. 63–İ.S. 14) Saloninus'a (İ.S. 242-İ.S. 260) kadar basılmıştır. Bu dönem sikkelerinde kentin ismi "AMICOY" olarak yer alır;Amisos İ.Ö. IV. yüzyıldan İ.Ö. II. yüzyıl sonuna kadar kendi gümüş sikkelerini basmıştır.Amisos sikkelerinde bu yöneticilerin adları kent sikkelerinde yer alır.VI Mithridates Eupator (İ.Ö.120-63) zamanında ise, gümüş sikke basımı sona erer.Pontus'da yer alan 13 şehirle birlikte, bronz/bakır sikkeler basılır. Pers sisteminden Rodos sistemine geçilir ve bu sikkeler İ.S.III. yüzyıla kadar basılmaya devam etmiştir.

Samsun'da III.Gıyas'el-Din Keyhüsrev (1264-1282),II. Gıyas'el-Din Mes'ud (1282-1297), Gazan Mahmud Han (1295-1304), Olcaytu Hudabende Muhammed Han (1305-1316), Ebu Said Bahadır Han (1316-1335),Muhammed Han (1336-1338),Toga Timur Han (1338-1351), Cihan Timur Han (1339-1341) dönemlerinde sikke bastırıldığı belirlenmekte, 1264 yılından 1341 yılına kadar sikke basım faaliyetinin devamlılık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Samsun'da darb edilen bir İlhanlı Sikkesi, Samsun, 17 mm ve 1.300 gram ağırlığındadır.Bir diğer Samsun darplı İlhanlı sikkesinde ağırlık 1.530 gram ve çap 20 mm'dir.

[66] Türkiye Ortaçağ tarihi uzmanı olan değerli hocam Prof. Dr. Tuncer Baykara ile konu üzerine yaptığımız görüşmelerde kendisi de bu kanaatte olduğunu belirtmiştir.

Asper Türk hükümdarları tarafından kullanılan gümüş sikkenin Latince adıdır. Rumca aspron olarak geçer[67]. Akçe ise Osmanlılar tarafından basılan ilk para birimi olma özelliğine sahiptir. Pegolotti, asper'e "denaro picciolo" (küçük dinar) adını vermiştir[68].Aspres olarak bilinen Simisso ve Tana sikkelerini Venedik dukasına dönüştürebilmek için 100'de 16 azaltmak gerekiyordu[69].

Ortaçağda madeni para geçerli olduğundan bütün devletlerin paraları her yerde geçerliydi. Çünkü madeni para rejimlerinde paranın kıymeti itibarı (nominal) değil, gerçek (reel)'dir. Her paranın kendisi bir değer ifade ettiğinden paraların dini, milliyeti veya menşei önemli değildi. Ticaretin yoğunlaştığı ülkelerde, bütün ülkelerin paralarını bulmak mümkündü. Batılı devletlerin veya Doğulu devletlerin paraları tedavül ediliyordu. Eskiçağda olduğu gibi, Ortaçağda da para endüstrisi altın, gümüş ve bakır madenlerine bağımlıydı.

Ticaretin en önemli değişim araçlarından olan para, batıda ve Osmanlı'da türleri ve oranları açısından farklılık arz etmekteydi. Paraların birbirine çevrilmesi çoğu zaman çeşitli sorunlara yol açıyordu. Sadece bir türden diğer türe parayı çevirmek değil, aynı zamanda paranın gramajının darb edildiği yere göre değişiklik göstermesi paranın değiştirilmesindeki en büyük sıkıntılardandı.

Selçuklular Anadolu'da altın dinar ve gümüş dirhem basarak İslamî biimetalist geleneği yaşattılar[70].Samsun Müzesinde teşhirde bulunan sikkelerden 2'si Tokat Meliki Süleyman Şah 1186-1197,1'i (bir) I. Ala'el-Din Keykubat 1219-1236, 5'i II. Gıyas'el-Din Keyhüsrev 1236-1246, 1'i (II.İzz'el-Din Keykavus 1246-1249, 1257-1259,2'si IV.Rükne'd-Din Kılıç Arslan 1248-49,1257-1264, 4'ü II.İzz'el-Din Keykavus, IV. Rükne'd-Din Kılıç Arslan,II. Âlâ el-Din Keykubâd 1249-1257 -Üç Kardeşler Dönemi-,1'i III. Gıyas'el-Din Keyhüsrev 1264-1282, 1'i II. Gıyas' el-Din Mes'ud 1281-82/1297-98 dönemlerine aittir. Sikkelerde genelde dövme ve darp teknikleri uygulanmıştır[71].

XVI. yüzyılda artık dünya transit ticareti Anadolu üzerinden geçmediği için altının kıtlaşmasıyla orantılı olarak ülkenin "Perpero" adı verilen altın parasının 1440'lara kadar, üçü bir Venedik dukasına ancak ulaşabilmiştir[72].

---

[67] Balard, Karadeniz kuzey sınırında bazı şehirlerde (Simisso ve Savastopoli Sinope'de 1368 ve 1391) "dolaşan küçük paralar «circolavano piccole monete d'ar gento coniate senza dubbio da zecche locali » olarak tanımladığı asperin yerel darphanelerde basılmış olduğunu savunur. M . Balard, La Romanie Génoise cit., p. 664.

[68] Pegolotti F. Balducci, *La Pratica della Mercatura,* ed. A. Evans (Cambridge, Mass., 1936), 103.

[69] Schulumberger, Numismalique de I'Orimf Latin sayfa 752, satır 4.

[70] Türkiye Selçuklu döneminde; Aksara (Aksaray), Alaiye (Alanya), Alaşehir, Amid (Diyarbakır), Ankara, Antalya, Bafra, Bartın, Bayburt, Belveran, Benlüpazar (Pazarören), Beyşehir (Süleymanşehir), Bitlis, Burdur, Burgulu (Uluborlu- Darülamin), Bünyan, Develu (Develi), Dımaşk (Şam), Dinar (Darülmülk), Duneysır (Kızıltepe), Durmuş (Derbent), Eğridur (Eğridir), El–Cezire (Cizre),Ermenek, Erzincan, Erzurum (Erzenelrum), Gümüşpazar (Gümüş), Halep, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kale-i Kuguyik (Hatunhisar), Ladik (Denizli), Lulue (Ulukışla- Hasangazi), Maden (Madenşehr), Madenpazar, Madenşehir, Malatya, Mardin, Meyyafarigin (Silvan), Milad (Milas), Musul, Samasur (Çapakçur), Samsun, Sanduklu (Sandıklı), Sarus (Sarız), Sarıkavak (Mut civarı), Sinop, Sis (Kozan), Sivas, Şarkpazar, Tokat (Erkiletlioğlu- Güler, 1996: 29-34) olarak darp yerlerini sıraya biliriz. Moğol ve İlhanlı dönemlerinde ise; Aksaray, Alanya, Amasya, Amid, Ankara, Bayburt, Besni, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Harput, Kastamonu, Kırşehir, Kayseri, Malatya, Mazgirt, Niksar, Oltu, Samsun, Tokat, Van darphanelerinde sikkeler basılmıştır (Pamuk, Ş- Aykut, T. (1992), Ak Akçe – Moğol ve İlhanlı Sikkeleri –Mongol And Ilhanid Coins-, İstanbul: Yapı- Kredi Koleksiyonları 1992: 21.) Mustafa Kemal Şahin, "Samsun Müzesinde Bulunan Anadolu'da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler"

[71] Gündegül Parlar,, Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler, Ankara, 2001, s:113

[72] Cecile Morrisson,"Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage)", 231.

Simisso Asperi[73]

1 1 Türk ducat	36 Simisso asperi
1 perpero	19 Simisso asperi

Türk duka(altın) (ağırlık ve altın içeriği bilinmeyen)
ca. 2 perperi, 1 carat

1 Venedik ducat	5 Türk ducat
1 Türk ducat	36 Simisso asperi
1 Türk ducat	80 Trabzon asperi[74]

Kambiyo senedi, uluslararası ticarette kullanılmak için, karşılığı ödenmek üzere hazırlanan senetlerdir.Bu tip senetler başka bir kişiye ciro edilebilirler. Ayrıca vadesi gelmeden piyasadan iskonto da ettirilebilirler. Kambiyo senetlerinin tedavülü, devredilebilme kabiliyetleri çok yüksektir. Bu nedenle kambiyo senetleri ticari ilişkilerde vazgeçilmez bir kredi ve ödeme aracıdır. Tedavül kolaylığının en önemli sebeplerinden biri, kambiyo senedinin tarafların gerçek amacı olan temel hukuki ilişkiden (satım sözleşmesi gibi) bağımsız olmasıdır. Bu sistem sayesinde, örneğin Cenova'daki bir tüccar gerekli olan miktarı Cenova'da senedi imzalayan alıcıya ödeyerek Avignon'daki malların parasını havale edebilirdi. Tüccar daha sonra Avignon'daki meslektaşına senedi gönderirdi. Avignon'daki tüccar da senedi Cenova'daki keşidecinin aracılığını yapan borçluya verirdi. Kambiyo, bankacılık, çek ve havale senetlerinin meydana çıkması, ticaret hacmi ve işlemlerin büyümesi, para iktisadiyatının ve sermayenin ilerlemesi ile ilgiliydi. Para iktisadının ilerlemesi para ticaretini de beraberinde getiriyordu. Bu dönemde borç alma ve borç verme işlemleri yaygınlaşarak, bu ilişki sade vatandaştan, devlet adamlarına, hatta din adamlarına (papa) kadar uzanıyordu. Krediler kısa, orta ve uzun vadeli olup, gıda, kumaş, çeşitli malzeme veya lüks harcamalar için "tüketim kredileri" olarak alındığı gibi, üretim veya ticaret finansmanında kullanılmak üzere "sermaye kredisi" olarak da alınabiliyordu.

Badoer'in defterinde yer alan kayıtlar bize Simisso (Amisos/Samsun)'da Türk ducatının geçerli olduğunu açıkça gösterir. Gerçek perperi contanti/chontadi şaşılmayacak biçimde, 30 Ekim 1436'da, örneğin, Bursa'ya gidecek olan bir tüccar olan Alexander/Alesandro Zen'e 1.300 Badoer tarafından beş Venedik dukasını(chontadi) borç/ödünç vermesi dikkati çeker. Badoer bir başka vesileyle, Bursa girişiminde olduğu gibi, Samsun ve Trabzon'a gelen bir tüccar Antonio Negroponte'ye üç Türk akçesi kredi vermiştir[75]. Kuzeyde olan gemilere ve oraya giden bir Türk ducats'in bugüne kadar Osmanlı sermaye akımına rağmen, şaşırtıcı bir biçimde Bursa girişimi yalnızca Venedik ducatlere uygundur. İlginçtir ki Bursa girişiminin hesabı yalnızca Venedik'e özgü dukatları ihtiva etmekteydi. Beş sikke oraya giden tacirlere borç olarak verilmiştir, oysaki biri Türk dukatlarının Osmanlı başkentinde ge-

[73] Cecile Morrisson, agm,245.
[74] Cecile Morrisson, agm, s:231-240.
[75] C.Morrisson,"Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage), p. 228

çerli olmuş olduğu beklentisi içerisinde olabilir.

Simissos ve Trebizond ("de Simiso e Trabexondo") ortak girişimi hesabında perparo açısından 19 olarak ve Türk dukatı bakımından da 36 olarak değerlendirilen"Simisso'nun 1165 kuruşu" ortaya çıkmaktadır[76]. Bunların değiş-tokuş (kambiyo) orantısı Kefe kuruşuna (±20) yakındır.Bunlar önceleri Cenevizlilerin yerleşimleri zamanına dek geri gidebilir mi ya da günümüzü kapsayabilir mi ve Nümizmatlar tarafından bunlar kuruş olarak nitelendirilememiş olmasına karşın Cenevizlilerin yerli kuruşları olabilir.

Cenevizliler yerleşimleri/kolonileri döneminde Kefe kuruşlarının ortamın akışkanlığını ve hatta şehir düştükten sonra 60 yıl veya daha fazla süre boyunca geçerli olabileceklerini kabul etmek olabilir ki bunların oranı Kefe'nin kendisinde mevcut olanından biraz düşük olma farkıyla söz konusu olabilir[77].

Balard, Romanie adlı çalışmasında Simisso asperinin sadece 0.80 g ince gümüş olduğunu yazar[78].Bu oran Badoer'in eserinde darphane atölyesine giriş ağırlığı 0.68g olan asperin değerinin %90 incelerek ince bir 14.2 g ince perpero haline getirildiği şeklinde açıklanmıştır[79].

Hiperpiron, 24 karatiye ayrılan altın Bizans sikkesidir.Başlangıçta Doğu Akdeniz'de egemen para birimi olsa da XIV.yüzyılda hiperpiron'un önemi azaldı ve bir hesap parasına dönüştü. XIV. yüzyılın ortalarından sonra, dolaşımdaki hiperpiron gümüştür. Venedikli tüccar Giacomo Badoer'in kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Konstantinopolis para piyasalarında akçe-hiperpiron kuru her gün değişmekle birlikte bölgede 1 hiperpironun yaklaşık 10,5 ila 11 akçe arasında kaldığı görülür. Aynı dönemde Samsun akçesi ve 1 hiperpironun kuru 19:1 civarındayken, Kefe akçesininki 20:1'dir. Bir Osmanlı akçesi ve bir Samsun akçesi arasındaki kur 1:1,73'tür. Aynı dönemde akçe-düka oranı ise yaklaşık 33:1'dir[80].

1330'lu yılların Türkiye'sine dair önemli bilgiler veren el-Ömerî, beyliklerde kullanılan paralara da değinmektedir. Beyliklerde kullanılan akçeleri dirhem olarak kaydeden el-Ömerî, bu dirhemlerin bütün Türk beylerinin ülkelerinde aynı değerde olmadığını ve bu dirhemlerin de Mısır dirheminin ¾'ünü karşıladığını yazıyordu. El Ömerî, "Türk ülkelerinde kullanılan dirhemin her ilde aynı değerde olmaması muhakkak ki o ilin kendi adet ve örflerinin değişik olması ve idare tarzının başka olmasından ileri gelmektedir." diyerek de bu durumun sebebini açıklıyordu[81]. Gümüş sikke demek olan bu Türk akçesi Grekçede aspron,Latincede ise asper olarak biliniyordu[82].Türkiye piyasasında geçerli olan yabancı paraların başında, başlangıçta 24 karatiye bölünmüş olan Bizans altın sikkesi hyperpyron gelmekteydi.Ancak XIV.yüzyıl boyunca piyasadaki değerini sürekli yitiren hyperpyron, yüzyılın ortalarından sonra da dolaşımda gümüşün değerine gerilemişti. Onun yerini ise florin ve ducat almıştı.XIV.yüzyılın büyük bir kısmında hyperpyron-ducat (florin) oranı ½ iken, bu oran aşağı yukarı 1389'dan sonra yaklaşık 1/3'e gerilemişti. Akçe-hyperpyron oranı ise kullanıldığı yer ve zamana göre değişiyordu. 1430'lu yıllarda Giacomo Badoer adlı bir Venedikli tacirin tuttuğu kayıtlardan 1 hyperpyronun 10,5 veya 11 akçeye karşılık geldiği anlaşılmaktadır[83].

Darphane hammaddesini altın üreten maden ocaklarından, piyasadaki kullanılmış altından, yer-

---

[76] C.Morrisson, agm, s: 231.

[77] Gıuseppe Lunardi Le Monete Delle Colonie Genovesi, Attı Della Socıeta Lıgure Dı Storıa Patrıa Nuova Serie - Vol. XX (XCIV) - FASC. I, s: 34.

[78] M. Balard, La Romanie Genoise cit., p. 664.

[79] A.M. de Guadan, "Alcunos casos de monedas medievales del Mediterráneo Oriental, sólo conocidas por fuentes literarias," Acta Numismatica 14 (1984): 169–89, esp. 170, T. Bertele`, "Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli, 1436–1440)," Byzantion 21 (1951): 123–26.

[80] C.Morrisson,"Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage), p. 218.

[81] Yaşar Yücel, XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar -oğulları Beylikleri, TTK, Ankara, 1980, 181-200, s: 181, 189

[82] Zachariadou, 1983: 140; Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, s: 16.

[83] Ganchou Thierry. Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès, « chomerchier di pesi » à Constantinople (flor. 1401-1449). In: Revue des études byzantines, tome 61, 2003. pp. 49-95. Revue des Études Byzantines 61, 2003, p. 49-95 http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766-5598_2003_num_61_1_2272 ET:: 21.05.2012

li ve yabancı altın sikkeden sağlıyordu. XVI. yüzyılda ticaret için gelen yabancı tacirlerin altın ve gümüş paralarını darphanelere götürüp yerli paraya çevirmeleri istendi.

Selçuklu Devleti'nin tarihe karışması ve İlhanlı Devleti'nin dağılmasıyla, güvensizliğin hüküm sürmesi üzerine, dış ticaret limanlarda yerli ürünlere münhasır kaldı. Bu da büyük paralarla ifade edilmiyordu. Bu yüzden tedavülde büyük bir değer taşıyan paraya gereksinim olmadı. Anadolu'da altın para darp edilmez oldu. Ufak bir sikke olan akçe her ihtiyaca cevap veriyordu. Liman kenti bir imparatorluk merkezi olmak, endüstrisi bulunmak, ulaşımı aksatacak engeli bulunmamak gibi ayrıcalıkları bulunan Bizans, altın monometalizmde direndi[84]. Ancak dünya ticareti yeniçağın başına kadar süren bir daralma dönemine girmişti. XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılın ilk yarısında gerileme ve dağılma sürecinde bulunan Bizans, altın parasını yeniçağların başına doğru 3.559 gr'lik Venedik Dukası'nın üçte birine kadar düşürmek zorunda kalmıştı. Oysa bir zamanlar 4.54 gr. ağırlığındaydı.

Samsun Müzesi'nde Selçuklu-İlhanlı ve sonrası sikkeler de bulunmakla birlikte, söz konusu sikkelerin darp yerleri incelendiğinde çoğunun Samsun dışı basımlar oldukları dikkati çeker. Mevcut verilere göre Samsun Darphanesi XIV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren darp işini önemli oranda bırakmış olmalıdır.

Sonuç:

*Bölgenin bulunduğu stratejik konum, coğrafi koşullar, uygun koloni alanları, zengin hammadde kaynakları ve bu kaynakların pazarlanmasını sağlayacak önemli pazar yerleri ve ticaret limanları sayesinde Samsun iktisadî bakımdan önemli bir coğrafyadır.

*Samsun yöresinde ticaret kolonileri M.Ö. VII.yüzyıldan itibaren kurulmaya başlamış ve Samsun yerleşim bölgesi ticarî önemini tarih boyunca korumuştur.

*Takas, kredi mektubu, havale, çek, kambiyo senedi gibi ödeme araçları XIV. ve XV.yüzyıllarda sınırlı olarak Karadeniz ticaretinde de kullanılmıştır.

*Karadeniz ticaretinin canlanmasında Moğolların bu bölgeye yerleşmeleri ve uygulamış oldukları iktisadi siyasetin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Moğolların Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya, İran ve Anadolu'yu kontrolleri altına almaları ve Hıristiyan dünyası ile Memluklular aleyhine anlaşmalar yapmaları Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasında etkili olmuştur.

*XIII ve XV.yüzyılda Samsun'un iktisadî bakımdan en dikkate değer özelliği milletlerarası ticarette oynadığı önemli roldür. Ele aldığımız yüzyıllarda Karadeniz ticaretinin milletlerarası bir nitelik kazanmasında özellikle Ceneviz ve Venedik gibi İtalyan şehir devletlerinin etkisi olmuştur.

*Ceneviz, henüz Osmanlı Beyliği tarih sahnesine çıkmadan önce Akdeniz, İstanbul ve Karadeniz'deki kolonileriyle ticarette elde ettiği önemli konumu bazı kesinti dönemlerine rağmen, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonrasına kadar sürdürmüştür. XVI.yüzyıl sonlarında Venedik yavaş yavaş yeniden Karadeniz ticaretinde etkin olmaya başlarsa da Samsun ticaretinde üstünlük Ceneviz elinde kalmıştır.

*Samsun Limanı köle, şarap, maden, giysi, hububat vb. tüm ticari malların bulunduğu önemli bir liman olarak yaşamaya devam etse de eski ticaret yoğunluğunu kaybetmeye başlamıştır.

*Osmanlı Devleti Karadeniz'deki yabancı devletlerin ticaretinin birden kesilmesini ve ticaret hacminde bir gerileme yaşanmasını istemediği için Osmanlı sultanı II.Mehmed Karadeniz bölgesindeki bütün Ceneviz kolonilerinin kendi yüksek egemenliğini tanımasını talep etti. Bu sayede sultana haraç vermeleri koşulu ile bu koloniler kendi bölgesel ve bölgeler arası ticaretlerini serbestçe sürdürebildiler. II. Mehmed, böylece I. Bayezid'ın da yaptığı gibi İtalyan devletlerinin statüsünü kısıtlamaya ve vergi veren bir konuma getirmeye çalışmıştır.

*Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını kapsayan XVI. yüzyıl Canik Livası'nda XVI. Yüzyı-

[84] Monometalizme göre piyasada tedavül edilmesi gereken gerçek para altın sikkelerdir. Ancak, altının değerine değişimde eşit olacak ufaklık para ve banknot da kullanılabilir.

lın ikinci yarısında meydana gelen nüfus artışının bir takım problemlere yol açtığı, özellikle yetişkin erkek nüfus içindeki bekâr sayısının artışının özelde yörede, genelde de Osmanlı ülkesinde bir geçim zorluğuna işaret ettiği söylenebilir.

*Samsun limanının iktisadî bakımdan önemi, kayda değer ölçüde, ancak XIX. Yüzyılda artacaktır. Yine yörede tütün ekimi de bu yüzyılda iktisadi canlanmaya sebebiyet verecekti

Ek 1: Samsun Akçesi ve Dönemin Diğer Sikkeleri[85]

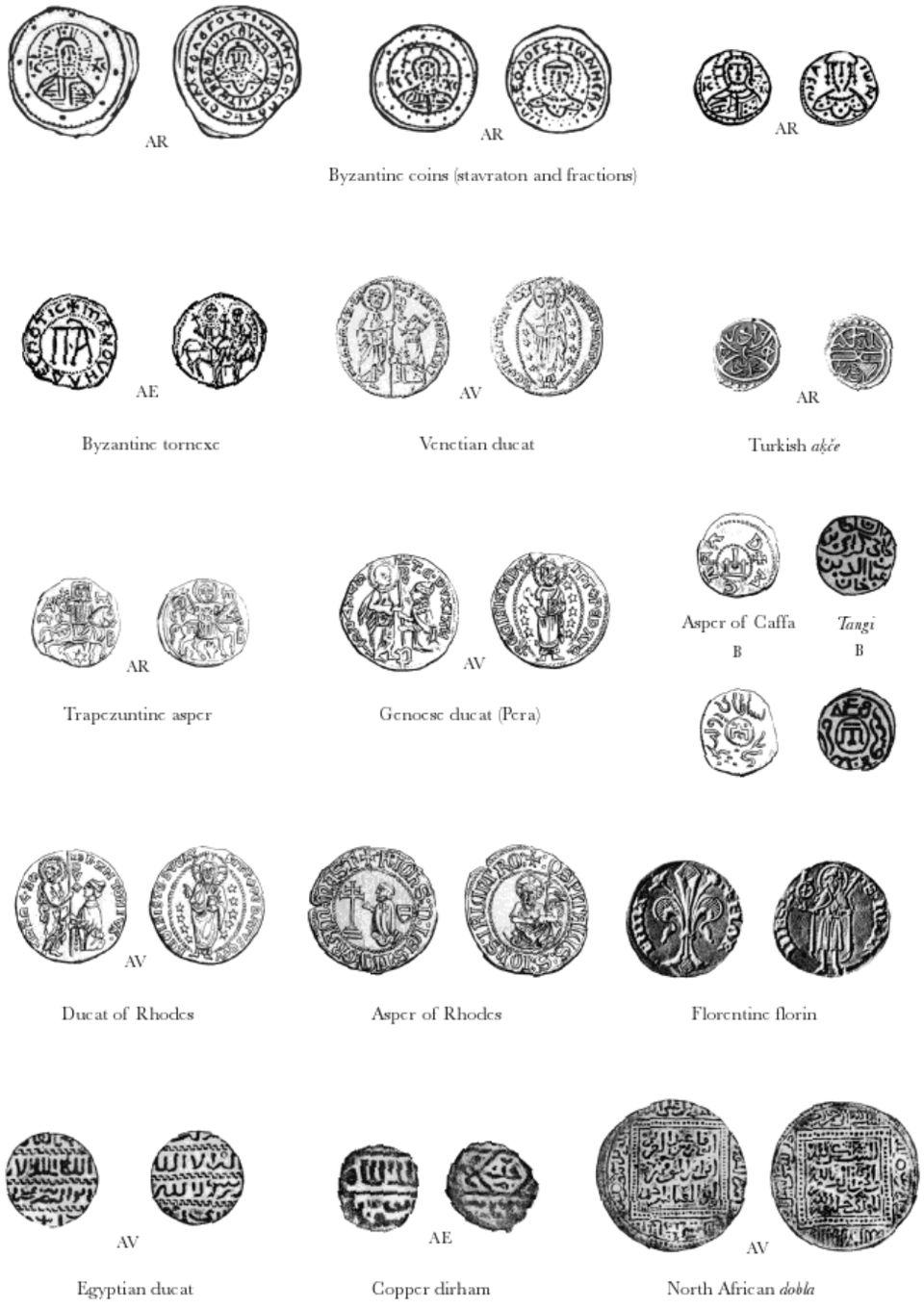

[85] Tablo Cecile Morrisson,"Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage)", sayfa 245'den alınmıştır.

Ek 2. Samsun'da Basılan İlhanlı Dönemi Sikkelerine Örnekler[86]

<table>
<tr><td colspan="3">
Çapı: 20 mm.
Ağırlığı: 1.530 gram
Tarihi: 734</td><td></td></tr>
<tr><td>لااله الاالله
محمد رسول‌الله
ابوبكر عمر عثمان على</td><td>La İlahe İllallah
Muhammed'unResulallah
Ebu Bekir Ömer Osman
Ali</td><td>السلطان الاعظم
ابوسعيد بهادرخان

خلدالله ملكه
ضرب سامسون

ضرب فى سنة
اربع وثلاثين وسبعمائة</td><td>Es-sultanu'l azam
Ebu Sa'id Bahadır Han
Halledallahu mülkehu
duribe Samsun
duribe fi sene erbain ve selasin ve seb'a mieten</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Çapı: 17 mm.
Ağırlığı: 1300 gram
Tarihi: okunamamaktadır</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">بهادرخان خلد ملكه</td><td>السلطان العلام العادل
ضرب سامسون</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Bahadır Han

hallede mülkehu</td><td>Es-sultanu'l allemu'l adl

duribe Samsun</td><td></td></tr>
</table>

[86] Şennur Aydın, Tuncay Aykut, Ak Akçe – Moğol ve İlhanlı Sikkeleri –Mongol And Ilhanid Coins-, İstanbul: Yapı-Kredi Koleksiyonları 1992: 21.

Kaynakça

AYDIN, Şennur Aykut, Tuncay (1992), Ak Akçe – Moğol ve İlhanlı Sikkeleri –Mongol And Ilhanid Coins-, İstanbul: Yapı-Kredi Koleksiyonları 1992.

ASCHERSON Neal, *Black Sea*, New York, 2001.

BALARD Michel, *La Romanie genoise (Xllle-debut du XVe siecle)* Genoa, 1978.

BALARD Michel, "Genes et la mer Noire (XIII-XV. Siecles)", *Revue Historique*, CCLXX, Paris 1983, s: 23-32.

BERTELÈ Tommaso, Umberto Dorini, Ist. Italiano per il Medio ed Estremo Oriente (a cura di), Il Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440), Roma, Istituto poligrafico dello stato, 1956

BRATİANU G. I, , *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siecle*. 1929.

BAKIR Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.

BEKKER-Nielsen Tønnes (Ed.), Ancient *Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus University Press 2006.

BERTELÈ, Tommaso, Dorini, Umberto.-*II libro dei confi di Giacomo Badoer*. Roma. Instituto Poligráfico dello Stato. 1 volumen en 4.0, con S57 pág. y V Iám. 1956.

BEŞİRLİ Mehmet, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu Bildirileri, (Haz.: Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s. 473-499. (ISBN: 975 92296-1-7).

BULUNUR Kerim İlker, "16. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde Ölen Osmanlı Tüccarları ve Muhallefatları",*History Studies*, Enver Konukçu Armağan Sayısı, Samsun 2012

CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çeviren: Yıldız Moran), İstanbul 1994.

CAHEN Claude, "XIII. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", *Cogito* (Selçuklular Özel Sayısı), XXIX, Çeviri: Aykut Derman, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2001, 132-143.

COOK, Robert Manuel "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B. C.", *JHS*, 66, s. 67-98,1946: 71-72.

СЕРГЕ́Й Па́влович Ка́рпов Венецианская Работорговля В Трапе зу нде (конец XIV—начало XV в.), Текст любезно предоставил Hal gar Fennrsson http //annals xlego ru Erişim Tarihi: 18.10.2012.

CIOCÎLTAN Virgil, Chestiunea Strâmtorilor în politica sultanului otoman Murad II (1421-1451)/ The Straits Question in the Policy of the Ottoman Sultan Murad II, Analele Universității „Dunărea de Jos" Galați, Seria 19, Istorie, tom VII, 2008, p. 41-57. „‹…› Batistam [sic!] Vayrolum a potentissimo Morat Bei obtinuisse rehedificari posse oppidum Simisso ‹…›" (N. Bănescu, Archives d'État de Gênes. Officium provisionis Romaniae (I), în „Revue des études Sud–Est européennes", IV, nr. 3-4, 1966, p. 576). S:49.

DİLCİMEN Kâzım, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940.

DREWS R., ''Karadeniz' de En Eski Grek Yerleşmeleri" (Ö. Çapar), *AU. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/QÖ, (1991), 3.303-327.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Y.Dağlı-S.A.Kahraman), II, İstanbul, 1998.

ЕМАНОВ А. Г., А. И. Попов. Итальянская торговля на Черном море в XIII—XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону. 1988 г. [76] — начало страницы. OCR Bewerr. http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm ET: 17.04.2012

ЕМАНОВ Александр Георгиевич, *Попов* Александр Иванович. "Итальянская торговля на Черном море в XIII—XV вв. " http://coins.ucoz.ru/publ/4-1-0-32 Erişim Tarihi: 19.04.2012.

EMİR Osman, "M.Ö. VI. Yüzyılda Samsun ve Çevresinde Kolonizasyon Faaliyetleri" http://www.samsunsempozyumu.org/TamMetinBildiriler.Aspx Erişim Tarihi: 12. 08.2012.

FAROQHİ Süreyya, (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (çeviri Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul,1993.

FLEET Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, çeviri: Özkan Akpınar, Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti · Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2009.

HAMMOND N. G. L. *A History of Greece (to 322 BC),* Oxford 1959: 114

HERODOTOS (1983). *Herodot Tarihi*, (Çev. Mümtekin Ökmen), 2. Baskı, İstanbul: Kültür Yayınları. *Tarih*, VII.147.

İL Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436- 1440), (II Nuovo Ramusio 3), éd. U. Dorini - T. Bertelè, Rome 1956.

İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* , A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s: 418.

Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çeviren: Turgut Akpınar, İstanbul,1997.

KAYAOĞLU İsmet, . "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.XXIV, s. 359-373, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981: 371

LUNARDİ Gıuseppe, "Le Monete Delle Colonie Genovesi", *Attı Della Socıeta Lıgure Dı Storıa Patrıa Nuova Serie* - Vol. XX (XCIV) - FASC. I, s: 34.

GALATA ŞER'İYYE SİCİLLERİ, nr. 17, s. 117/5 (İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi)

GANCHOU Thierry. Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès, « chomerchier di pesi » à Constantinople (flor. 1401-1449). In: Revue des études byzantines, tome 61, 2003. pp. 49-95. Revue des Études Byzantines 61, 2003, p. 49-95

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766-5598_2003_num_61_1_2272

GUADAN A.M. de, "Alcunos casos de monedas medievales del Mediterráneo Oriental, sólo conocidas por fuentes literarias," Acta Numismatica 14 (1984): 169–89, esp. 170, T. Bertele`, "Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli, 1436–1440)," Byzantion 21 (1951): 123–26.

MANSEL Arif Müfit,. *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1984.

MORRİSSON Cecile,"Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage),. 217-245.

OĞUZ Mevlüd, "Taceddinoğulları", *D.T.C.F. Dergisi*, VI/5 (1948), s. 469-487.

ÖZ Mehmet, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1991, s: 197.

ÖZ Mehmet, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

ÖZ Mehmet, "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s: 199-204.

ÖZ Mehmet, "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi*, Sayı:6, 1991,s. 173-205;

ÖZ Mehmet,"XVII. yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Doğumunun 50. Yılında ve Hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, 193-206; XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.

ÖZ Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK yay., Ankara 1999.

ÖZ Mehmet, *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)–Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2008

ŞAHİN Mustafa Kemal, "Samsun Müzesinde Bulunan Anadolu'da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler"http://www.samsunsempozyumu.org/Makaleler/2056001359_12_Yrd.Do%c3%a7.Dr.Mustafa%20Kemal%20%c5%9eahin.pdf Erişim Tarihi: 18.03.2012.

PARLAR, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler*, Ankara, 2001.

PEGOLOTTİ F. Balducci, *La Pratica della Mercatura,* ed. A. Evans (Cambridge, Mass., 1936).

POLAT M.Said, "Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s: 177.

RUY GONZALEZ DE CLAVİJO, *Seyahatname Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seya-*

hat, İstanbul 2007.

SAFRAN Mustafa, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim1986, Samsun, 1988: 459-462.;

SCHULUMBERGER, Numismalique de I'Orimf Latin sayfa 752, satır 4 http://www.fnmt.es/content/files/siaen/1956_21.pdf Erişim Tarihi: 12.04.2012.

STELLO Annika, "La traite d'esclaves en Mer Noire au début du XVe siècle Intervention au colloque international" *Esclavages en Méditerranée et en Europe Centrale. Espaces de traite et dynamiques économiques* (Moyen Âge et temps modernes) » (Casa de Velázquez, Madrid, 26-27 mars 2009.

TELLİOĞLU İbrahim, *İlk Çağdan Osmanlılara Samsun*, I. Baskı, Samsun, 2012.

TSETSKHLADZE Gocha R., "Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods Some Observations", H. Parkins ve C. Smith [eds.] *Trade, Traders and The Ancient City*, London-New York, 1998, 52-74).

TSETSKHLADZE Gocha R., "Greek Penetration of the Black Sea", G.R. Tsetskhladze ve F. de Angelis [eds.], *The Archaeology of Grek Colonisation*, Essays dedicated to Sir John Boardman, Oxford, 1994, 111-135)

TURAN, Şerafettin, *Türkiye–İtalya İlişkileri (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine)*, I, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2000.

TURAN Osman "Selçuk Kervansarayları", *TTK Belleteni,* C.X, S.39, s.471-496, TTK Yayınları, Ankara, 1946: 488

TURAN Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993

TURAN Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1993.

YUVALI Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca* Karadeniz *Kongresi Bildirileri (Uluslararası)*, 1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun, 1990, s.233.

YÜCEL Yaşar, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar -oğulları Beylikleri*, TTK, Ankara, 1980, 181-200, s: 181, 189

ZACHARİADOU Elizabeth A, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin* (1300-1415), Venice 1983

ZACHARİADOU Elizabeth A. "Trebizond and Turks (1352-1402)", 'Αρχεϊον Πόντου, " Black d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, 239 Çeviri: Murat Keçiş, "Elizabeth A. ZACHARIADOU, "Trabzon ve Türkler (1352-1402)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 22 (Güz 2007), s. 221-241.

2.

Osmanlı Devleti Dönemi Canik – Samsun'da Ticari Hayat

Course de Samsoun

Souvenir de Samsoun. Vue panoramique.
صامسونك منظرهٔ عمومیه سی
Samsun Manzara-i umumiyesi.

Souvenir de Sinope
Samsun

Samsun Örneğinde XIV. Yüzyıl Başlarında Karadeniz Ticaretinin Gelişmesi

Prof. Dr. Tuncer Baykara

Karadeniz ticareti, kendi içinde en eskilerden beri devam eden bir vakıadır. Eskiçağların sonlarında, İtalyan deniz devletçiklerinin Karadeniz'e açılmalarıyla yeni bir dönem başlamıştır. İslamların gittikçe gelişmesi, büyümeleri ve Karadeniz güneyindeki bölgelerin çok büyük bir kesimine hakim olmalarıyla, ticaret yolları bu yöne doğru kaymıştır. Bir yandan Mısır, öte yandan Bağdad yöresinin büyük malî imkânları sebebiyle buraya akan ticaret yolu, üç yolla gerçekleşiyordu.

1. Kafkaslar'dan, kara yolu ile olan ticaret yolu; Bu yol uzun bir süre işlemiş, fakat XIII. yüzyıl ortalarından itibaren tehlikeli olmuştur.
2. Deniz yoluyla ticaretin, ilk önemli yolu, Boğazlardan geçerek Doğu Akdeniz limanları yoluyla gerçekleşiyordu. Bu yol, İslamların Akdeniz'de denizlere hakim olmaları ile sekteye uğramış gibidir. Daha doğrusu Akdeniz'in batısıyla ticaret devam ederken, Akdeniz doğusu ihmal edilmiş gibidir.
3. En kısa olan yol ise Karadeniz'i güneye doğru denizden geçip, Sinop, Samsun, Ünye ve Trabzon limanlarına çıkıp oradan kara yolu ile güneye yönelmektedir. Kırım'ın uygun limanlarıyla Karadeniz güneyindeki elverişli limanlara indirilen mallar, kara yolu ile istenen diyara sevk ediliyordu. Türkler bu ticaret yolunun kara uçları olan limanları, Trabzon dışında peyderpey hakim olacaklardır.

Bu sonuncu yol, Rum diyarının tek bir siyasi idareye kavuşması ile daha bir canlılık kazanacaktır. Bu yolda, deniz ve kara yolları ortak olarak kullanılmakta idi.

Karadeniz güney kıyılarındaki sahil şartları her yerde uygun tabii limanlara imkan vermemektedir. Uygun liman olmak yetmemekte, buradan Rum diyarı içlerine kolay geçiş imkanları olmak gerekmektedir. Çünkü Karadeniz güney kıyılarında, denize paralel dağ sıraları heryerde uygun geçit vermemektedir.

Kıyılardaki limanlardan en uygun olanları batıdan doğuya Ereğli, Sinop, Ünye limanlarıdır. Geçmiş yüzyıllarda nehirlerin uygun yerleri imkan verdikçe Samsun ve Trabzon da bunlara eklenmektedir. Bunlardan Samsun, içerilere daha uygun bir yol bulunmaktadır. Sinop limanı da geri ile irtibatı, Samsuna göre daha uzun, fakat uygundur.

II. Türkiye Selçuklularının, takib edebildiğimiz kadarıyla ekonomik hayatında, sikkeler yeterince kullanılmamıştır. Oysa iktisadi hayatın en önemli göstergelerinden birisi para-sikke basımı ve tedavülüdür. Bizler vaktiyle yayınlanmış olan katalogları kullanmaya çalıştık. Fakat 40 yıl öncesinin, gerçek nümuzmatları Artukların yayınlarındaki malzemenin çok eksik olduğunu yeni yeni öğrendim.

Ülkemizin mali bakımdan güçlenmesi, yeni para koleksiyonerlerinin ortaya çıkmasına imkan vermiştir. Buna dair bilgilerin çok önemli olduğunu Aydın ve Menteşe Beyliği sempozyumlarında gözlemledim. Orada bildiri sunan meslektaşlarımın Betül Sağıt ve Gültekin Teoman'ın, çabalarını çok takdirler karşıladım ve hatta kıskandım. Yeni bulunan sikkelerin ışığında bu bildiriyi hazırlarken nümizmat Betül Sağıt hanıma sonsuz teşekkürlerimi bir kere daha tebarüz ettirmek isterim.

Vaktiyle Anadolu şehirlerindeki sikke basım tarihlerini bilmeye çalışmıştım. XIII. yüzyılın

ikinci yarısında, ve onun son zamanlarında, Sinop ve Samsun'daki sikke basımı bir hayli kesifdir. H. Erkiletlioğlu-Oğuz Güler'in *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri* adındaki Erciyes Üniversitesi yayını kitaplarında bu durum şöyledir:

SİNOP :665,666,667,671,673,675,676,678,680,682,683,687,688,689,690,691,692, 693,694,695,696,698.

SAMSUN :664,683,684,690,691,692, 693,694,695,696,697,698,702,

BAFRA :699,700,702,

Biz burada Sinop veya Bafra'dan söz etmeyeceğiz. Ama Samsun için bilgiler şöyledir. Hemen belirtelim ki bu bilgileri Setül Hanıma sormadım. Belki daha çok örnek verilebilirdi.

Şu halde Samsun Darphanesi, 664/1266 ?' lerde ilk numunesini vermiş, bir başka ifade ile kurulmuş, fakat asıl verimli çalışması 683/ 1284 dan sonra olmuştur. ,

Tarihi olmayan bir sikke Samsun darplı Gazan Mahmud ile ortaktır.701/1302 den önce basılmış olmak gerekir.

İtalyan liman devletlerinin zamanlarında Samsun, kuzey Anadolu üretimlerinin yüklendiği Amissos adında bir limandır. Fakat buranın şartları limanının senenin sadece bazı mevsimlerde uygun şartlar içermesi sebebiyle tam güvenli ve emin değildir.

Amissos, muhtemelen geç Bizans döneminde biraz ses değişimlerine uğramış, Türkler geldiğinde Samsun olabilecek şekilde yazılır ve söylenir olmuştur. Burası Danişmendiye ülkesinin içinde sayılmakta idi (Aksarayi, 46,122)

Selçuklular Sinop'u erken sayılabilecek bir tarihte, 1214 de eale geçirmişlerdir. Samsun bu yıllarda İtalyan devletçikleri elindedir. Ayrıntılarını bilemesek de Türk hakimlerinin, bu yöredeki İtalyan devletçikleri ile ticari işbirliği içinde olmaları akla geliyor. Çünkü burada da tıpkı İzmir gibi iki Samsun, Gavur ve Müslüman Samsun oluşmuş idi.

Samsun, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Türk idaresine geçmiş ve gelişmeye başlamıştır. Canlanan iktisadî hayat sebebiyle burada bir darphane oluşturulmuştur. Yöreden getirilen gümeş madeninden dirhem=akçalar bastırılmıştır. 692 h. yılından itibaren burada kesilen sikkeler yakın yıllarda gittikçe artmıştır.

Samsun'unun ekonomik hayatının canlanması, İlhanlı döneminde daha da artmıştır. Nümiszmat Betül Sağıt hanımın verdiği bilgiye göre İlhanlılar döneminde Samsun darphanesinde hemen her sene sikke basılmıştır.

Gazan Mahmud Han: 698,699,700,701,702,703…. 6 sene.

Olcaytu Han: 704,7055,706,707,708,709,710,711,7122,713,714,715,716,.717 =14 sene

Ebu Said Bahadır Han: 717,18,19,20,,22,23, 24,25, 727,28 ,29,30,31,32,33, 34,35, 36,37, 38 =17 sene

Muhammed Han. 738,739…..2

Toga Timur Han: 739,740,41,43…. 4

Cihan Timur Han. 741,742.

Vaktiyle yayımlanan kataloglarda bu kadar bol sikke örneği görülmediğinden bu bilgi tahkike muhtaç gibi geliyor. Fakat son yıllarda ülkemizin gelişmesiyle sikke koleksiyonerleri gittikçe artmıştır, sikkelerin para ettiğini gören köylüler ve ötekiler de sikkelerini bu koleksiyonerlere satmaya başlamışlardır.. Böylece Samsun yöresinden çıkan sikkeler sebebiyle darphane verileri gittikçe artmıştır.

Kişisel olarak, internetten kısa bir arama ile Samsun da, altın değli, fakat çoğunluğu dirhem=akça= gümüş para olarak şu yılları tespit ettim.

Gazan Han: 699, 701,

Olcaytu Han :704, 705,706,707,710,+,+,+,+, +, =10 sene sikke

Ebu Said Bahadır Han: 716, 723,724,730,732, 734, +,+,+,+,+, 11 sikke.

Muhammed Han (736-38=1337-1338. devrinde üç ayrı kesimde sikke görülmüş.

Anlaşılıyor ki Samsun Darphanesi, bizim kısa süreli araştırmalarımızla dahi 691-738 yılları arasında 46 hicret, 45 miladi senede durmaksızın çalışmıştır,

Samsun darphanesi ile ilgili olarak Aksarayî'de bazı çok önemli kayıtlar vardır. Öncelikle

Darphane ile ilk kayıt,. Kemalettin Tiflisî'nin , vergi açısından hissesine düşen Samsun'a gelmesiyle ilgilidir. Öncelikle zaten buraya "bol miktarda nakit" elde etemek için gelmişti (s.178). "Orada Tacik ve Frenk askerleriyle savaşa girdi.Orda onun için denizin dibinden sahile nakit ve mal çıkmadı. Oranın darphanesinin (dârü'd-darb) görevlilerinden şiddete ve zulme başvurarak aldığı rüşvet ve haracın kötülükleriyle kötkülenmeyi içine sindirdi. Rüşvetin ipiyle karanlıklar kuyusuna düştü. Bir avuç ayarsız serserinin saf gümüşü ,kalp para için kullanmalarına ve paranın ayarını bozmalarına izin verdi. Hükmü ülkede geçmese de sahte iş yapma ünü her yerde geçerli oldu" (sh. 178).

Samsun darphanesi, xııı yüzyıl sonlarında birçok hevesi üzerine çekiyordu. Mesela Sinop yöneticisi olan Muineddi Pervane'nin torunu Mühezzibeddin Mesud, Bafra ile Samsun'a ele geçirip, "ehrin ve vilayetin mahsulünü ve darphanenin mevcudunu talan etmişti.(s.207, 1297 yıllarında). Bu sırada Samsun yöneticisi denizden Canit'e firar etmiş, yönetici olarak Sivaslı Rükneddin Rahat tayin edilmişti. O da Mesud ile anlaşma yolunu tutmuştu. Bu olay muhtemelen 699/1299 yılında gerçekleşti.

Müstevfi Taceddin Abdurahman, önceleri Nizameddin Yahya'nın yanında olmuşsa da zamanla olumsuzluklarını gördüğünden yanından ayrılmış, dostlarıyla Müciredddin Emirşah'ın huzuruna varmıştı. Birlikte Samsun'a hareket ettiler. Orada yukarda belirtildiği gibi, "Samsun'un işleriyle, sikkenin değiştirilmesiyle …" meşgul oldular.

Onlar Samsun'da kıyıda, denizde de gezintiler yaparak güzel vakit geçiriyorlardı. (s.214). N.Yahya, kendisi için olumsuz fikirler beyan eden Şerefeddin Abdurahman'ı ortadan kaldırmak için, Belek Rinidî adlı kişiyi, Samsun darphanesini teftiş etmek bahanesiyle, aslında Abdurahman'ın kanını dökmek için Samsun'a göndermişti. O kişi Samsun'a gelip, " sikkenin ayarını kontrol etmek bahanesiyle Şerefeddin Abdurahman'ın huzuruna çıktı. .". Aralarında bir yakınlık başladı, evine rahat girip çıkmaya başlamıştı. Bir gece iki kılıç darbesiyle yaraladı, öldü sanıyla uzaklaştı, fakat Abdurrahman ölmemişti, durumu bildirince, "Muciredddin Emirşah'ın askeri ve maiyeti, Samsun Frenkleri zümresinin ve oradaki vilayet naiblerinin arasında velvele koptu. Onlar Samsun'un yollarını ve ormanını köşe bucak aradıktan sonra onu yakaladılar." (s.216). O da kendisine kimin tuttuğunu itiraf ettikten sonra öldürüldü.

Görülüyor ki kendisi de bir maliye görevlisi olan Aksarayi Kerimüddin Mahmud, dönemindeki darphaneler arasında sadece Samsun hakkında bilgi vermektedir. Onun bilgileri Selçuklu devrinin sonlarıdır ama, İlhanlı etkisini taşımaktadır.

Samsun darphanesinde İlhanlılar döneminde de sikke kesimine aralıksız devam ettiğine şu halde kesinlikte inanabiliriz. Bu kesintisiz sikke kesiminin yorumu ise, dikkati çekicidir.

1. Genellike Mogol/İlhanlı döneminin bir soygun dönemi olduğuna inanılırı. Ama bu darphanenin faaliyeti, bizim farklı düşünmemizi sağlamak zorundadır.
2. Demek ki Samsun'daki ekonomik hayat öylesine canlıdır ki darphane durmaksızın işlemekte, çalışmakta ve her sene sikke basılmaktadır. Bu sikkeler, paralar şüphesiz ekonomik hayatın yürümesini sağlıyordu.
3. Samsun'un bu canlı ekonomik hayatı, bize kalırsa XIII yüzyılın ortalarında başlamış, son çeyreğinde iyice artmıştır. Bu çok canlı ekonomik hayat, XIV yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür.
4. Bu canlılığın sebeplerinden birisi, belki de ön önemlisi, Kafkaslardaki muharebelerdir. Coçı ve Hulagu aileleri arasında Kafkaslardaki silahlı mücadele, bu yolun tamamın kapanmasına yol açmıştır.
5. Samsun darphanesi, bir başka ifade ile sikkeler, geçmişteki tarihimizin, peşin hükümlerden uzak olarak yeniden yorumlanmasında önemli katkılar yapabilecek niteliktedir.
6. Biz Samsun örneğinde, Anadolu sahasının, yani diyar-ı rumun İlhanlılar dönemindeki gelişmesini, yeni sikke imkanlarının ortaya koyduğu bilgilerle yorumlamaya çalıştık. Samsun'un yanındaki Gavur Samsun'la birlikte ahenkli bir işbirliği içinde olduklarını tahmin edebiliyoruz.
7. İlhanlı dönemi sonrasında ve Beylikler çağında ise, buradaki Avrupalı gayrimüslim unsurlar buradan ayrılmak zorunda kalacaklardır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

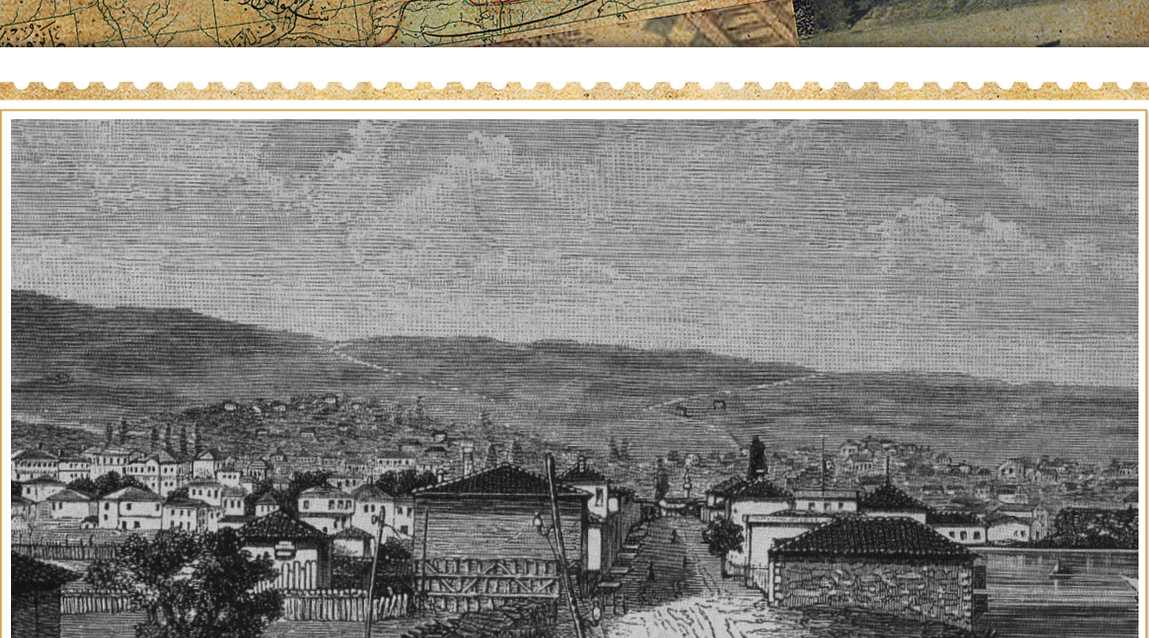

Âşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin Gözünden Canik Bölgesi

Yrd. Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Ankara
Dr. Niyazi Kaya
Millî Eğitim Bakanlığı - Ankara

Giriş

Canik bir idarî bölge olup, bu adı taşıyan yerleşim yeri bulunmamaktadır. Bir kısım Selçuklu tarihlerinin sadece Samsun'u tanımlamak için kullandıkları Canik tabiri; sahilden ibaret olmayıp, güneyde Niksar'dan Gümüşhane'ye uzanan hattı da içerisine almaktadır. Karadeniz sahilindeki sınırları ise doğuda Trabzon'a kadar genişlemekte, batıda ise Sinop'a kadar ulaşmamaktadır (Tellioğlu, 2004; Kılıç, 2006: 31) . Osmanlı döneminde Canik Sancağı'nın sınırları ise bugünkü Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını içerisine almaktadır (Öz, 1999: 25).Canik deyince hep Samsun akla gelmiştir. Ancak Osmanlı döneminde yerel halkın dilinde tüm Karadeniz sahili boyunca uzanan şeride "Canik" veya "Cenik" adı verilmekteydi. Bu yerel yaygın anlayış, Karadeniz bölgesinin iç kesimlerinde halk söyleminde hala devam etmektedir.(Köse, 2012:83)

1. Osmanlı İdaresinden Önce Canik

Canik bölgesinin iskân tarihi M.Ö. 5000 yıl öncesine kadar götürülmektedir. Türk hâkimiyetine girmeden önce Hititler (M.Ö. 1650- 1200), Pontus Krallığı (M.Ö. 302-71), Roma İmparatorluğu (M.Ö. 71- M.S. 395) ve Bizans (395-1086) gibi eski ve ortaçağ devletlerinin hakimiyeti altında bulunmuştur. Türklerin 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşmeleri sürecinde Canik'in tarihi Bizanslılar, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları ve daha sonraları da İlhanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölge civarındaki Türk beylikleri arasındaki hâkimiyet mücadelesine bağımlı olarak şekillenmiştir. Osmanlı öncesi Türk hâkimiyeti döneminde Samsun ve çevresinde kurulan Canik beylikleri, bölgedeki Türk varlığının her bakımdan yerleşmesi ve gelişmesi için önemli roller üstlenmişlerdir (Öz, 1999; Kılıç, 2006: 31).

Canik bölgesinin tamamı ile Osmanlı Devletinin hakimiyetine girene kadarki süreçte bölgede hüküm süren beylikler şu şekilde sıralanabilir: Ünye ve Tirebolu arasında hüküm süren Hacı Emiroğulları, Terme ve Çarşamba arasında hüküm süren Taceddinoğulları, Samsun ve Kavak arasında hüküm süren Kubadoğulları, Bafra ve çevresinde hüküm süren Bafra Beyleri (Öz, 1999:18), Vezirköprü ve Havza arasında hüküm süren Taşanoğulları'dır (Kılıç, 2006: 32).

2. Osmanlı İdaresinde Canik

I. Bayezid (1389-1402) döneminde Anadolu'daki beyliklerin toprakları Osmanlılar tarafından ilhak edilirken Canik bölgesi de Osmanlı hakimiyetine girmişti. Ancak 1402 Ankara Savaşı yenilgisinin ardından Timur'un Anadolu'daki beylikleri yeniden canlandırma faaliyeti çerçevesinde Canik bölgesinde varlıklarını sürdüren beylikler kısa süreli de olsa müstakil hareket etmeye başlamışlardır

(Kılıç, 2006: 33). Fetret Devrinden sonra Canik bölgesi, II. Murad (1421-44) döneminden itibaren kesin şekilde Osmanlı hâkimiyetine alınmış ve Samsun merkez olmak üzere, Canik sancağı kurulmuş ve Rûm Vilâyetinin[1] beş sancağından birini teşkil etmiştir (Gökbilgin, 1945; Şahin, 2002: 402).

1530'lu yıllarda Rûm vilâyetine bağlı olarak görülmekte olan Canik livası bugünkü Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını kapsamaktaydı (Öz, 1999: 25). Vezirköprü, Lâdik ve Havza ilçeleri hariç olmak üzere Samsun ve Ordu'ya bağlı Ünye, Fatsa ve Korgan o zamanki Canik Livasında yer alan önemli yerleşim merkezleridir. Öz'ün XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı adlı çalışmasında incelediği Tapu Tahrir defterleri ve kroniklere göre XVI. Yüzyılda Canik Livası yedi kazadan oluşmaktadır. Bunlar; Satılmış (Mezid Bey)[2], Ünye, Terme, Arım[3], Samsun[4], Bafra[5] ve Kavak'tır.

Kâtip Çelebi Cihânnümâ adlı eserinde Canik Livası'nın sınırlarını şöyle çizmektedir: Doğusu Trabzon, batısı Kastamonu, Kuzeyi Karadeniz, Güneyi Sivas'tır. Liva'nın kazaları olarak da Erim (Çarşamba), İfraz, Akçay, Ünye, Ökse, İdecek, Bafra, Terme, Cûreki, Cevizderesi, Hisarcık, Serkiz, Satılmış, Samsun, Fenaris, Kavak, Keşderesi, Meydan, Vone ve Fatsa olarak sıralamaktadır (Kâtip Çelebi, 1654: 704).

3. Âşık Mehmet ve Canik Seyahati

Âşık Mehmet, yaklaşık olarak h. 963 veya 964 (1556-1557) yılında Trabzon'da sur içinde Erdoğdu bey caminin kuzeybatısında ve camii ile arasından bir anayol geçen evde doğmuştur. Tam adı Mehmet b. Ömer b. Bayezid el-Âşık'tır. Kendisinin verdiği bilgilere göre, annesi Trabzon'da Orta hisar kule hamamı mahallesinden, babası Ömer b. Bayezid Trabzon'da sur dışında Tekfur Sarayı mahallesindendir (Ak, 2007: 37-39).

Babasının ilmiyeye mensubiyeti ve ikamet ettiği yerde Fatih Medresesi, Hatuniye Medresesi ve İskender Paşa Medresesi gibi üç medresenin bulunmasından dolayı genç yaşta ilim tahsil etme imkanına kavuşmuştur. Rumca, Arapça ve Farsça bilen Âşık Mehmed bilgisini artırmak amacı 20 yaşından itibaren çıktığı seyahatinde büyük kültür merkezlerinde kalarak tahsiline devam etmiştir (Ak, 2007: 40).

H. 983 (M. 1576) veya H.984'de (M. 1577) başlayan seyahatleri H. 1006 (M.1597) yılına kadar 22-23 yıl sürmüştür. Trabzon-İstanbul arasında sahil ve sahile yakın şehirleriyle Karadeniz Bölgesi, Trabzon-Erzurum, Erzurum-Tiflis, Tiflis-Derbend arasındaki Doğu Anadolu ve Kafkaslar, Marmara ve Ege Bölgesi, Ege denizindeki adalar ve Kıbrıs adası, Mısır, Beyrut, Şam, İstanbul-Edirne-Selanik, Kıratova-Belgrad-Yanık hattındaki çeşitli yerleşim merkezlerine deniz ve daha çok kara yolu ile seyahatler yapmıştır.

Seyahatleri sırasında belli yerleri merkez seçerek, o daire içerisinde kalan yerleri gezmiştir. Seyahatleri sonucunda 1596 yılında Şam'da "Menâzırü'l- avâlim" adını verdiği eserini kaleme almaya başlamıştır. Âşık Mehmed, eserini bir tertiple ara vermeden baştan sona numara vererek iki kitap halinde her bir sayfa 21 satır olacak şekilde talik hattı ile 11 ayda yazılmıştır (Ak, 2007: 75-80).

Âşık Mehmed, kitabının giriş bölümü olarak tanımlanabilecek kısmında şahsı, seyahate çıkma ve eseri kaleme alma nedenleri, yararlandığı kaynaklar ve içeriği hakkında bilgilere yer vermiştir. Kitabın içeriğini oluştururken bir çocuğun gelişim safhaları arasında irtibat kurarak bölümleri oluşturduğunu söylemektedir.

Menâzırü'l-Avâlim, Fâtiha-i Kelâm, Hâtime ve Hatm-i Merâm ve Târîh-i İtmâm olarak düzenlenmiştir. Fâtiha-i Kelâm başlığı altında Allah'ın varlığı, ülûhiyeti ve sıfatlarını ayet ve hadisler ile

---

[1] XV. yüzyıl başlarında Amasya-Tokat-Sivas bölgelerini içerisine alacak şekilde Osmanlı idarî yapılanmasında kurulmuş bir eyalettir. Burada geçen Rum kelimesi memleket, bölge anlamında eski Roma İmparatorluğu hâkimiyeti altında bulunan yerler ve özellikle Anadolu için kullanılmıştır (Demirci, 2012: 1).

[2] Bugünkü Fatsa ve Korgan.

[3] Bugünkü Çarşamba, Asarcık ve Ayvacık.

[4] Bugünkü Samsun Merkez ve 19 Mayıs İlçesi.

[5] Bugünkü Bafra ve Alaçam.

müfessirlerin görüşlerine yer vererek, hatta seyahati esnasında karşılaştığı Hıristiyanlar ile münakaşalar yaparak anlatmıştır (Ak, 2007: 84).

İlk Bâb'ta yaratılış ve bununla ilgili olarak yer ve gökteki tabiî ve manevi konulara ait kozmografik bilgilere yer verilirken 18 alt başlıktan oluşan ikinci Bâb'ta yer yüzünün yaratılışı ve ölçüleri, coğrafyaya ait (denizler adalar, göller, nehirler, su gözleri, kaplıcalar, dağlar, şehirler, madenler, güzel kokular, bitkiler, hayvanlar ve iklim gibi) konular işlenmiştir.

Âşık Mehmet eserinde gözlem ve incelemeleri yanında çeşitli kişilerden duyduklarına dayanan sözlü kaynaklara devrin ve kendinden önce yazılan genellikle Müslüman coğrafyacılara ait eserlere yer vermiştir. Kaynakları kullanırken birebir kullanmak yerine tenkit, tahkik ve ikmal ederek kullanmış ve kaynaklarının isimlerini ısrarla belirtmiştir.

Büyük bir titizlikle kaleme alınan eser, Âşık Mehmet'ten sonra benzer çalışmalar ortaya koyan Katip Çelebi, Ebûbekir b. Behrâm ve Evliya Çelebi gibi ilim adamlarınca kullanılmıştır. Hatta birçok ilim adamı İslam coğrafyacılarının eserlerinden Âşık Mehmet sayesinde istifade etmiştir (Ak, 2007: 258).

3.1. Âşık Mehmet'in Canik Seyahatleri

Âşık Mehmet'in Canik bölgesiyle tanışması, maiyetinde bulunduğunu zikrettiği Özdemir oğlu Osman Paşa'nın[6] kendisine tevcih ettiği tımarı zapt etmek üzere Aralık 1584 yılında bölgeye gelmesiyledir. Âşık Mehmet, Şubat 1584'te Kefe'de olup burada ikamet ettiğine göre (Âşık Mehmet,2007: I, XLVIII) Osman Paşa'nın maiyetiyle hareket etmiştir. Özdemiroğlu Osman Paşa, Kafkasya'daki faaliyetlerinin ardından İstanbul'a dönmüş, kendisine vezir-i azamlık verilerek Tebriz'e sefere çıkmıştır. Paşa, Demirkapı'dan Rûm'a çıktığında onunla birlikte olan Âşık Mehmet, kendisine tevcih edilen *zeametten mâ-dûn* (aşağı) tımarını zapt etmek üzere, Canik'in Arım nahiyesine bağlı Zîvgar[7] köyüne gelmiştir. (Âşık Mehmet, 2007: 404) Âşık Mehmet'in Canik'e dair ilk bilgileri de bizzat görüşme imkanı bulduğu Zîvgar köyü halkından gelmiştir. Onların anlatımlarını seyyahımız, Canik Dağı'nı tanıtırken -kendi kitabının formatını dikkate alarak- dile getirmektedir. Âşık Mehmet'in köy ahalisinden dağın özelliklerini dinlerken bizzat anlatılanlarını yerinde görmek üzere dağda dolaşma isteği kış koşullarında gerçekleşemese de seyyahın mekanları anlatı yanında bizzat müşahede isteğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Canik dağı, Trabzon ve Karahisar-ı Şarki'ye bitişik olup Amasya sınırına kadar uzanır. Yüksektir ve yolları ulaşımı güçleştirmektedir, ulaşım sıkıntısında Âşık Mehmet'in bölgeye çetin kış aylarında dağın kar ve buzlarla kaplı olduğu bir dönemde gelmesinin de etkisi vardır. Köylüler, zerdeva[8] dedikleri bir hayvandan bahsederler ve bu hayvanı avlayıp postunu satarak geçimlerine katkı sağladıklarını ifade ederler (Âşık Mehmet,2007: II, 404).

Âşık Mehmet, köylülerin rehberliğinde bir ara av amaçlı dağın zirvesine de çıkmayı başarmıştır. Önce dağın zirvesinde kendi gördüklerini ifade eder, ardından halk arasındaki yaygın inancı dillendirir ve sonunda halkın inancını sorgulayarak kendi yorumunu yapar. halkın batıl inancını aynen aktarı ama bahsi geçen olaya dair kitapların sessiz kalmaları ve dolaysıyla kitabî bir desteğin olmaması halk arasındaki yaygın görüşün yazara göre gerçekçi olmadığını gösterir. Ancak kendisi de bizzat müşahede ettiklerinden bir sonuç çıkarmayı ihmal etmez ve gördüklerini, ulaştığı sonuca delil olarak sunar. Yazarın gördükleri, halkın inancı ve sonunda değerlendirmesi şöyledir: Zirvede bir iki yerde yontulmuş taşlar ve belirli bir kalıba sokulmuş demirden büyük halkalar vardır. İnsan boyunda büyük direkler vardır. Halkın batıl inancına göre İstanbul halici, İskender'in açtığı bir yerdir. İskender halici açmadan önce Karadeniz'in suyu bu dağa kadar yüksek olup gemiciler o halkalara ve direklere

---

[6] Özdemir oğlu Osman Paşa'nın seferleri için bkz. Yunus Zeyrek, Tarih-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya fetihler (H.986-988/M.1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (h.993/m.1585),(Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001).

[7] Köy, bugün Samsun ili, Ayvacık ilçesine bağlı olup adı resmiyette Koçyurdu'dur, ancak halk arasında Zîvgar/Zevgar adı yaygın olarak kullanılmakta ve köy bu adla tanınmaktadır.

[8] Sansargillerden, sırtı koyu esmer, karnı daha açık, iyi tırmanan, postu değerli memeli türü.

büyük gemiler getirmişlerdir. Ama İskender'in İstanbul halicini açması kitaplarda yer almadığından bu inanç gerçek değildir. Bu durumda o dağda eskiden kalan direk ve halkalar, geçmişte bu dağın başında bir yapı olduğuna işaret eder.(Âşık Mehmet, 2007: II,404)

Âşık Mehmet'in Zîvgar köyü'nde kaç gün kaldığını tam olarak bilemesek de Aralık 1584'te Canik'ten Kastamonu'ya doğru yola koyulmuştur. Yolda uğradığı Samsun'da bir gece, gidiş ve dönüşte de Bafra'da bir kaç gece kalmıştır. Boyâbad ve Taşköprü'yü takiben gittiği Kastamonu'da ise bir aya yakın ikamet etmiştir. (Âşık Mehmet,2007: I, XLVIII)

Âşık Mehmet, şehirleri anlatısında önce isminin yazımını doğru bir şekilde gösterme gayesi güderek harf harf şehir adlarını telaffuz etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu tür bir yaklaşımın ebced hesabıyla ilgisi olup olmadığı muallaktır, yazar aleni bir şekilde ebced hesabına gönderme yapmamış, harfleri zikretmekle yetinmiştir. şehrin bulunduğu iklimi ifadeden sonra ise kullandığı kaynağı özellikle belirterek alıntı yapmıştır. Âşık Mehmet'in şehirleri anlatımında ana kaynağı, Takvîmü'l- Buldan[9]'dır. yazar, kaynağını eleştirel bir bakış açısıyla kullanmış, zaman zaman Takvîmü'l- Buldan'ın asıl kaynaklarına giderek şüphe ya da tereddüde düştüğü noktaları doğrulamak gereği duymuştur.

Klasik şehrin adını oluşturan harfler ve ikliminden bahsinden sonra Samsun anlatısına şehrin Kırım'dan gelen gemiler için önemli bir liman olması özelliğini vurgulayarak devam eder. Bu vurgunun nedeni, seyyahın Samsun'dan önce Kırım-Kefe civarında bulunmasının etkisi muhtemeldir. Samsun'un coğrafi konumu, Çarşamba suyunun bulunduğu mevkii, Takvîmü'l Buldan yazarının İbn-i Said'den aldığı nakle dayanarak anlatır. Ancak seyyahımıza göre, İbn-i Said'den yapılan "Samsun, Amasya yakınlarından çıkan nehrin doğusundadır" sözünde şüphe vardır. Çünkü nakil; nehrin, şehrin doğusundan denize döküldüğünü ifade eder. Bu durumda nehir ve Samsun'un ikisinden biri doğuda diğeri ise batıda olur. Samsun, bu nehrin doğusunda olunca; nehir, Samsun'un batısında olur ve yazan kişinin ifadesi de böyledir. Ancak Amasya yakınlarından çıkan nehir halk arasında Çarşamba suyu diye bilinir ve şehrin doğusundadır. Bu durumda Takvîmü'l- Buldan'ı nesheden kişi, bu bölümde bir hata yapmıştır. (Âşık Mehmet,2007: III,1016) Görünen o ki Âşık Mehmet, ana kaynağının kaynaklarını da eleştirel gözle kendi gözlem potasından geçirerek bir değerlendirmeye tâbi tutmakta ve kaynaklarını teker teker belirterek bilimsel ve objektif bir yaklaşım sergilemektedir.

Yine Takvîmü'l- Buldan'dan ama İbn-i Said dışındakilerin zikrettiği bir hususa göre Samsun'un kaynakları vardır. Samsun sahil beldesidir, alçaktadır. Güney tarafından dağ, sahil üzere ve batıdan ve doğudan denize bitişiktir. (Âşık Mehmet, 2007: III,1017)

Coğrafi anlatımının ardından Âşık Mehmet,Samsun'la kişisel bağlantısını kurar. Şehre geliş tarihleri ve sebebini belirtir. Buna göre Âşık Mehmet'in, iki kez geldiği ve bir gelişinde bir gece konakladığı Samsun, Canik'ten Kastamonu'ya giderken yolu üzerindeki bir geçiş noktasıdır.

Yazarın bir gece konaklayıp iki defa (Aralık 1584 ve Şubat 1585) uğradığı Samsun'un müşahedelerine dayanarak anlattığını -ki kaynak verme konusunda oldukça sadık olan yazar burada herhangi bir kaynaktan bahsetmez- yerlerin başında kale gelir. Çok eskiden kalan kale, harap durumdadır ama hala izleri görünmektedir. Şehirde cuma kılınır bir cami, hamam ve küçük bir de çarşı mevcuttur. Samsun'da gemiler, demir atabilir ama duracakları bir liman yoktur. Havası da serttir. (Âşık Mehmet,2007: III,1017)

16. yüzyıl idari taksimatında Canik sancağı sınırlarında bulunan Bafra, Âşık Mehmet'in Samsun'un ardından Kastamonu'ya giderken yolu üzerinde bulunan ve bir kaç gün kaldığı bir Canik kasabasıdır. Bafra anlatısı, kasabanın isminin harfleri ve iklim kuşağının ardından ulaşım ve yerleşim yerleri ile coğrafi unsurlar arasındaki mesafe izahları ile devam eder. Şöyle ki; Samsun-Bafra arası "iyi gidilirse" bir günlük yoldur. Kasaba, Samsun'un batısında olup denizle arası iki fersah (üç

[9] Ebülfidâ'nın 1321'de kaleme aldığı Takvîmü'l- Buldan, coğrafî bir eserdir ve 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarında tercümelerine rastlanmaktadır. eserin tam bir Türkçe tercümesi yoktur. Sipahîzade Mehmed bin Ali önce 1572'de Arapça olarak "Evzahu'l mesâlik ilâ ma'rifeti'l büldân ve'l-memâlik" adı altında eseri telif ve tasnif etmiştir. Bu telif, bir mukaddime ve beş bab üzere düzenlenmiştir. Takvîmü'l- Buldan, daha sonra Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle yine aynı müellif tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. M. Ak, "Menaziru'l Avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l- Buldan",Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, (İstanbul, 1991), s.107.

mil)tan azdır. Bafra, Kızılırmak'ın denize döküldüğü yere yakındır. Bu nehirle Bafra arası da bir günden daha kısa sürer. Nehir üzerinde bir köprü vardır. Kalesi olmayan Bafra'da cuma kılınır iki cami, iki hamam ve küçük bir çarşıyla (Âşık Mehmet,2007, III, s.1017) Samsun'dan nüfusça daha kalabalık gibidir. Yazar, Bafra özelinde diğer Canik kasaba ve köylerindeki binaların ağaç ve ahşaptan olduğunu zikreder.

4. Evliya Çelebi ve Canik Seyahati

Günümüz tarihçilerinin Osmanlı sosyal ve kültürel konuları ele aldıklarında en sık değindiği Osmanlı yazarı olan Evliyâ Çelebi (Dankoff, 2010: 15), her zaman İslambol dediği İstanbul'da doğan (25 Mart 1611) bir Türk'tü[10]. Üç kıtaya yayılmış bulunan ihtişamlı "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye"nin bulunduğu hazineleri bize aktarmaya çalışan Evliyâ Çelebi bir medeniyet gezginidir. Kendisini sürekli "Evliyâ-yı bî-riyâ" olarak tanıtan, ata binip cirit oynayan ve ömrünün 40 yılını seyahat ile geçiren bu büyük gezginin, iyi eğitim görmüş, üslup sahibi bir edip, şair, hattat, musikişinas, zarif ve entellektüel bir İstanbul çelebisidir (Karlığa, 2011).

Evliyâ Çelebi tipik bir nedimdir. Musahib yahut nedim 19. asırda karîn dedikleri kudemâ, kurenâ dedikleri meslek sahibidir. Nedim, kimdir? Nedim, ta eski İran'dan beri gelen sultanların, hükümdarların sırdaş olarak yanlarında bulundurduğu, hükümdarın birçok hizmetlerini yapan, onu eğlendiren, onu bilgilendiren kişidir (İnalcık, 2008; 14).

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'si ya da "Seyahatler Kitabı", Çelebi'nin neredeyse 40 yılı aşan (1640-1680) seyahatlerinden hem Osmanlı Devletini ve çevresini kapsamlı olarak ele aldığı muazzam bir panoramadır (Dankoff, 2010: 8). Bu yönü ile 17. yüzyıl Anadolu Türkçesinin en önemli eserlerinden biri sayılmaktadır (Duman, 1995: 4).

Evliyâ Çelebi ömrü boyunca, Osmanlı Devletinin dört bir yanını gezmiş, ayrıca Osmanlı Devletinin rakibi büyük ülkeleri, Avusturya ve Safevî imparatorluklarının topraklarını da dolaşmış, daha sonra kabaca kronolojik bir sıra ile gördüklerini Seyahatnâme'de yazıya dökmüştür (Bruinessen, 2003; Aydın, 2008: 81). On ciltten oluşan (Bakınız Tablo-1) bu muazzam eseri, birtakım çerçeveler dahilinde kaleme almıştır. Çelebi, bir şehre gittiği zaman ilk çerçeve olarak evvela coğrafyadan bahseder, ondan sonra ikinci çerçeve olarak şehrin kalesini tasvir eder, adımlar. Üçüncü çerçevede kadıdan başlamak üzere şehrin idarecilerini ziyaret eder. İdareciler hakkında bilgi verirken de ekonomik gelirleri, asker miktarı, tımar sistemindeki belli başlı kişiler hakkında açıklamalarda bulunur. Dördüncü çerçevede o yerin din müesseseleri hakkında bir hiyerarşi doğrultusunda bahseder. Beşinci çerçevede halka ait bilgiler vermeye başlar. Bunu yaparken de halkın hangi tabakalardan oluştuğu, ileri gelenleri, kullanılan isimleri detaylı olarak anlatır (İnalcık, 2008; 16-17) .

Tablo-1. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinde Ele Aldığı Konuların Ciltlere Göre Dağılımı

Cilt Nu.	Ait Olduğu Dönem	İçeriği
I	1630-1640	İstanbul'un tarihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'daki kutsal makamlar, camiler, Sultan Süleyman Kanunnâmesi, Anadolu ve Rumeli'nin mülkî taksimâtı, çeşitli kimselerin yaptırdığı câmi, medrese, mescit, türbe, tekke, imâret, hastane, konak, kervansaray, sebilhâne, hamamlar... Fâtih Sultan Mehmed zamânından itibaren yetişen vezirler, âlimler, nişancılar, İstanbul esnâfı ve sanatkârları hakkında bilgiler yer almaktadır.

[10] Evliyâ Çelebi bu ismi "islamı bol" ifadesinden türetmiştir (Dankoff, 2010: 29). İfade, fethin ardından Sultan II. Mehmed'in kenti iskân etmesi ile ortaya çıkmıştır.

II	1640-1648	Mudanya ve Bursa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı sultanları, Bursa'nın âlimleri, vezirleri ve şâirleri, Sinop, Trabzon ve havâlisi, Gürcistan dolayları; Kırım, Karadeniz, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçivan, Tebriz, Baku, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Merzifon ve Ankara hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Celaliler, Varvar Ali Paşa, Sultan İbrahim'in tahtan indirilmesi ve yeniçeri isyanı. Kara Haydaroğlu Destanı gibi kendince önem gördüğü olaylar hakkında da açıklamalara yer vermiştir.
III	1650-1655	Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar; Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Akra, Kızıl Deniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilik, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. Ayrıca kendisine desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Melek Ahmet Paşa'nın vezirliği, İpşir Paşa'nın vezirliği, Melek Ahmet Paşa'nın Van'a sürülüşü hakkında da malumatlara yer vermiştir.
IV	1655	İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat. Evliya Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidişi, İran ve Irak hakkında bilgiler; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdad, Necef/Kufe, Basra, Abadan, Cizre,Musul, Tikrit.
V	1656-1658	Tokat, sonra Rumeli, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyâletler; Kırklareli/Kırkkilise, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu, Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya, Semendire. Ayrıca Kaya Sultan'ın ölümü (1658), Köprülü ile Celalilere karşı ve Seydî Ahmed Paşa Destanı hakkında da bilgiler vermiştir.
VI	1659-1664	Macaristan ve Almanya; Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar, Kanije ve Melek Ahmet Paşa'nın ölümü hakkında bilgiler vermiştir.
VII	1664-1665	Avusturya, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; Belgrad, Viyana, Wallaçya, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov.

VIII	1667-1670	Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit olayları, Babadağı, Hasköy, Edirne, Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya, Kandiye, Arnavutluk; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştip, Tikveş, Cisr-i Mustafa Paşa, Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş seyahatleri bulunmaktadır.
IX	1671	İstanbul'dan hareketle Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Sakız, Kuşadası, Aydın, Tire, Denizli, Muğla,Bodrum, Ege adaları, Isparta, Antalya, Alanya, Karaman, Silifke,Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Haleb, Lazkiye, Şam, Beyrut,Sayda, Safet, Nablus, Kudüs, Evliya menkıbeleri ile Mekke ve Medîne hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.
X	1672	Mısır ve çevresi yer almaktadır; Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan (Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum).

(Kaynak: Şavk, 2011: 28-32; Dankoff, 2010:30-31).

Seyahatnâme günümüz tarihçisi için çok zengin bir kaynak (Faroqhi, 1999; 225) olduğu gibi esasında sosyal bilimlerde bu eşsiz eserin;

- Camiler, köprüler, medreseler, hamamlar, çeşmeler gibi tarihi yapılar konusunda kaynak eser olması,
- Günümüzde harabeye dönmüş anıt eserlerin o günkü durumlarını anlamak için karşılaştırma yapmaya kaynaklık etmesi,
- Bugün bile siyasal sınırlar bakımından kesinlik kazanmamış olan Balkanlar'daki gelişmelerin tarihsel geçmişi ve Orta Avrupa'daki son yapılanmaların arka planını gözler önüne seren bir kaynak olması,
- Yemek kültüründen bitki bilime, konuşma dilinden edebi dile, geçmişten geleceğe toplumsal yapının bütün unsurlarını içeren zengin bir antoloji olması,
- Her ne kadar birçoğu günümüzde kütüphanelerde olmasa da eserin kaleme alınırken birçok kaynağın kullanılması sebebiyle bir eski eser arşivi olması (Şavk, 2011: 55)

gibi özellikleriyle karşılaştırmalı çalışmalar yapmağa olanak sağlayan en önemli kaynaklardan biridir.

4.1 Evliyâ Celebi'nin Canik Seyahati

Evliyâ Çelebi, 18 Eylül 1640'da babasının dünya ahiret oğulluğu Ketenci Ömer Paşa, Trabzon valisi olup babası da Ömer Paşa'nın kapı kethüdası olunca İstanbul'dan, Batum vilayeti, rahatlıklar şehri Trabzon'a gitmek üzere Unkapanı'ndan Trabzonlu Fırtıloğlu'nun dikmeli karamürseli ile yola çıkar. (Evliya Çelebi, 2011: 92) Evliya Çelebi'nin de yolcuları arasında bulunduğu gemi, Yeniköy, Kavak, İrve, Şile, Kefken, Kerpe, Akçaşar, Karadeniz Ereğlisi, Bartın, Amasra, İnebolu, Şatırköy, İstefan Köyü, Sinop'u geçtikten sonra Canik Sancağına ulaşmıştır.

Evliya Çelebi, uğradığı yerleri ayrı başlıklar altında sırasıyla anlatır. Canik sancağı dahilinde ilk anlattığı yer Bafra'dır ama Bafra öncesinde Kızılırmak menzili diyerek Kızılırmak'ın *deryâya ka-*

vuştuğu mahalden bahseder. Kızılırmak'ın doğduğu yeri ve isminin kızıl kan gibi olmasından dolayı Kızılırmak olduğunu söyleyip coşkun akışından dolayı deli diye nitelendirir. Bölgesinin yukarısında dağların içinde su kenarlarında yalçın kayalarda akik-i Yemeni bulunduğu bilgisini paylaşan seyyahımız, Kazak korkusundan bölgede mamur kasaba olmadığını (Evliya Çelebi, 2011: 92) ifade eder. Gemiyle geçerken karaya inmediğini düşündüğümüz bu menzille ve akik-i yemeni bulunmasına dair aktardığı güncel bilgiler kaynağını tam olarak bilemesek de Evliya Çelebi'nin muhtemelen gemide ortak olduğu sohbetlerin mevzuları arasında idi.

Bafra, Canik sancağı toprağında subaşılıktır. Samsun'a bir merhale uzaklıktaki Bafra, yüz elli akçe mamur köyleri olan kazadır. Başta serdarı vardır. Bafra güneye meyl ile Samsun'un batı tarafındadır. Bafra'nın Karadeniz'e uzaklığı iki fersahdır. Bafra'ya yakın bir yerden Karadeniz'e karışan Kızılırmak, Günanâbâd nahiyesinden beri gelip Bafra'nın batı tarafından akar. Bafra'da iki cami, iki hamam ve küçük bir çarşı var. Bütün evleri ahşap tahta ile yapılmış güzel hanelerdir. (Evliya Çelebi, 2011: 92). Evliya Çelebi'nin Bafra'ya dair anlatısının en renkli kısmını Kızılırmak üzerindeki ahşap köprü oluşturur. Çam direkleri ile yapılan köprü, nehrin iki tarafından ayaklara oturtulmuş olup kavs-ı kuzah (gökkuşağı) gibi birbirine bitişip büyük köprü olmuştur. Görmeye değer ibret verici bir köprüdür.

Evliya Çelebi, gemi arkadaşlarıyla Samsun'a inmiş ve şehri gözlemlemiştir. Samsun şehrine, kaleyi anlatarak başlar. Kalenin tarihçesini verir, kimin (Rum kayseri oğlu Harkıliye) yaptığını zikreder. Samsun kalesi deniz kıyısında şeddadi[11] taştan sağlam bir yapıdır. Eğri fatihi (III. Mehmed) zamanında Ruslar bu kaleyi işgal edip kalenin bazı yerlerini yıkmışladır. Sonra yine tamir edip başka kale muhafızı ve askerler tayin edilmiş ve askeri mühimmat konulmuştur. Hâlâ mükemmel ve mamur kaledir. (Evliya Çelebi,, 2011: 93). Evliya Çelebi'nin kale bahsinde kalenin büyüklüğüne dair ayrıntılar 70 kulesi, 200 bedeni olması dışında net değildir, eksiktir. Bu durum bize Çelebi'nin konuya dair etrafından tam bilgi alamadığı ve kaleyi bizzat gezmediğini düşündürür. Körfez kenarına kurulmuş olan şehrin güney tarafında Servar dağının etekleri batı tarafından denize bitişiktir.

Samsun voyvadalık ve eminlik olan yüz elli akçelik bir kazadır. Ancak müftüsü ve nakibüleşrafı yoktur, ama a'yan ve eşrafı çoktur. Halkı, tamamen gemici ve kendircidir. A'vanı yoktur ve âlimleri çoktur. Herkes gücüne göre akça, gökçe ve pakça elbiseler giyerler.

Nüktedan kişiliğini ve halk arasındaki söylentileri süsleyerek aktarmakta usta olan Evliya Çelebi, Amasya'dan çıkıp şehri önünden akan bu Samsun'un doğu tarafında Karadeniz'e karışan ve geçit vermez büyük ırmak olan Çarşamba pazarı suyu ile ilgili de halk arasındaki bir darb-ı meseli zikreder. Çarşamba Nehri, ilk olarak Tokat'a oradan Amasya'ya uğrayıp nice şehirlere de uğradıktan sonra Samsun dibinde Karadeniz'e katıldığında Amasya ile Tokat halkı arasında "Tokat sıçar, Amasya içer" şeklinde sözler darb-ı mesel olmuştur. Samsun şehrinin suyuna kanavü kariz derler, tatlı sudur. (Evliya Çelebi, 2011: 93).

Evliya Çelebi, eserinde şehir anlatısını bir format dahilinde sunar. Şehrin mimari yapılarını sayılarıyla birlikte özellikle belirtir. Ancak Samsun'a dair yazdıklarında şehirdeki mahallelerin; bağlı, bahçeli ve bostanlı hane diye nitelediği evlerin, camilerin, mescitlerin, hanların, dükkanların, hamamların sayısı hakkında bilgi mevcut değildir. Evliya'dan öğrendiğimiz, Samsun'da medrese, imaret ve dârülhadisin olmadığı ancak yedi çocuk mektebinin var olduğudur. Samsun'un bir limanı yoktur, açık yerdir. Ama demir bırakılınca iyi demir tutar yerleri vardır.

Samsun'un en beğenilenleri, meşhurları başlığı altında Evliya'nın tadıp tatmadığını bilemediğimiz armut turşusu vardır ki fıçılarla İstanbul'a gönderilir. Samsun dağlarında yaban üzümü de meşhurlar listesinin başındadır. Şehrin gemi palamarları için kendir ipleri, gemi gomanaları, katran ve ziftleri çok meşhurdur. Evliya'ya göre bütün dünyaya kendir ipleri bu diyardan yayılır.(Evliya Çelebi,, 2011: 93).

Deniz kıyısında dörtgen şeklinde kârgir taş yapı güzel bir kale olan Ünye kalesi, **e**ski zamanlarda Trabzon Tekfuru Ünyesi adlı kral yaptığını ifade ederek kasabanın isminin kökenine de atıfta

[11] Çok büyük ve sağlam yapı.

bulunur. Kalenin Türklerin eline geçişi Selçuklular zamanındadır. Voyvodalık olup 150 akçelik bir kazadır. Yeniçeri serdarı, kale muhafızı ve neferatına ev sahipliği yapan kazada müftü ve nakip yoktur. (Evliya Çelebi, 2011: 94).

Deniz kıyısında 300 haneli bir camii, hanı, hamamı ve küçük bir çarşısı olan Faça kasabası Canik sancağı toprağında zeamettir. Bağ ve bahçesi ve türlü türlü meyvesi olan kasabanın halkı genellikle Rum'dur. İstefani Burnu, denize doğru 10 mil çıkmış bir sivri burundur. Dağlarında bayındır ve bakımlı Rum köyleri vardır.

Ceneviz yapısı olan Vona kalesi, fatih Sultan mehmet zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Deniz kıyısında yuvarlak şekilde eski bir kaledir ve subaşılıktır. Kale muhafızı ve neferatları olmasına rağmen cebehane ve neferatıyla o kadar mamur değildir. Serdarı ve 150 akçe kadısı vardır. O kadar ileri gelenleri yoktur. Mahalle, hane, mabet, camii sayılarını bilemesek de Evliya, hamamı, hanları ve küçük bir çarşısı olduğunu söyler. Halkı genellikle Rum ve Vona Etrâki meşhurdur. Ama bir güzel demir tutar büyük bir limanı var. Bir mürsel üzere gemiler demir bırakmadan yatmak mümkündür (Evliya Çelebi, 2011: 94).

Vona kalesinin ardından Evliya Çelebi ve arkadaşları yollarına Giresun'a uğrayarak devam eder. Giresun Canik ve Trabzon arasındadır, dolayısıyla Evliya Çelebi'nin Canik sancağına dair anlatısı da Vona kalesi ile son bulmuştur.

Sonuç

Âşık Mehmet, Canik'ten Evliya Çelebi'den yaklaşık yarım asır kadar bir zaman önce geçmiştir. İki seyyahın da bölge ziyaret amaçları farklıdır. Aslında her ikisinin de bölgeyle ilgi ve alakaları oldukça kısa sürelidir. Âşık Mehmet'in Samsun ve Bafra'yı içine alan Canik sancağı dahilinde geçirdiği süreyi tam belirlemek mümkün olmasa da parmakla sayılacak kadardır. Evliya Çelebi'de söz konusu sancağın belli başlı deniz kıyısı yerleşimlerinden geçmiş görünmektedir ama onu buralarda gecelediği ya da konakladığına dair bilgimiz yoktur, kendisi de buna dair bir ipucu vermemektedir.

Âşık Mehmet'in Canik'e gelişi, doğrudan Canik'le alakalıdır. Zira kendisine bu bölgede bir tımar tevcih edilmiş ve kendisi de bizzat bu amaçla bölgeye gelmiştir. Ancak Âşık Mehmet'i iki kez geldiğini söylediği Canik'e ilk gelişinin hangi yolla olduğu biraz muallaktır. Zira Canik'ten önce Özdemiroğlu Osman Paşa ile birlikte Kefe'dedir. Paşa'nın Kefe'nin ardından İstanbul'a geldiği ve ardından veziriazam olarak Tebriz'e sefere çıktığı bilinmektedir.(Yücel ve Sevim,1991:23) Âşık Mehmet, Paşa'nın Demirkapı'dan Rûm'a sefere çıktığında Canik sancağındaki tımarını zapt etmek için aynı yıl Canik'e geldiğini söyler.(Menâzirü'l Avâlim, 2007: II, 404) Samsun'u anlatırken ilk önce limanın Kırım'dan gelen gemiler için önemini belirtmesi Kırım'dan Samsun'a gemiyle gelmiş olma ihtimalini de düşündürmektedir.[12] Âşık Mehmet'in ilkinde gemiyle ikincisinde kara yoluyla Samsun'a gelmiş olma ihtimali olabilir. Ama Demirkapı'dan Rûm'a Osman Paşa ile geldiği dikkate alındığında ilkinde de karayoluyla gelmiş olması ihtimali daha kuvvetlidir.

Âşık Mehmet'e nazaran Evliya Çelebi'nin Canik sancağına -tabiri caizse- kıyıdan köşeden şöyle bir uğramasının sebep ve şekli daha nettir. Evliya Çelebi, Trabzon valiliğine atanan Ketenci Ömer Paşa'nın kapı kethüdası olan babasının isteğiyle Trabzon'a denizden gitmektedir. Trabzon yolunda geminin hangilerine uğrayıp hangilerine uğramadığı -Samsun hariç- net olmayan bir dizi Canik kıyı kasabalarından söz eder. Evliya Çelebi'nin genel olarak tüm seyahatnamesi göz önünde bulundurulduğunda maalesef Canik sancağı onun canlı, renkli üslubundan çok da nasiplenememiştir ki bunda Evliya Çelebi'nin yolculuğunun nihai noktasının bu sancakta olmamasının da etkisi vardır.

Âşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin şehir, mekan anlatımlarında ilgi odakları farklıdır. Âşık Mehmet'in coğrafyacı karakteri baskındır ve şehirlerin, yerleşim yerlerinin coğrafi unsurlarını, dağ-

[12] Menâzirü'l- Avâlim'i hazırlayan M. Ak'ın Âşık Mehmet'in seyahat rotasını çizdiği haritada da Kerş'ten Samsun'a gemiyle geldiği gösterilmektedir. (Menâzirü'l Avâlim, 2007: I,Ek-5) Samsun öncesinde de aynı yıl içinde yakın tarihlerde bulunduğu yer Kerş'tir.

larını, denizlerini, iklimini bir ilim adamı hüviyetiyle ifade etme yolunu seçer. Anlatısında kaynaklarını ısrarla zikreder ve kaynaklarının kaynaklarına da inerek bilginin doğruluğunu test etmeye çalışır. Bilgi de önceliği kitabi kaynaklardır ama halk arasındaki yaygın görüşlere, düşüncelere de kulak asar; kitabi kaynaklar da olduğu gibi onları da teste tâbi tutar. Bu arada devreye kendi gözlemleri de girer ve sonuca ulaşır. Âşık Mehmet, bilimsel bir tavır sergiler ve eleştirel yaklaşımı benimser. Evliya Çelebi'nin şehir anlatısında bir format vardır ve bunu uygular. Şehir ya da kasabanın kalesi, tarihi, idari yapısı, dini yapıları, şahsi mülkleri, ekonomik ve sosyal hayatına dair ayrıntılar eğlenceli, nükteli bir anlatımla sunar. Evliya Çelebi duyduklarını, okuduklarını, halk arasındaki yaygın inançları bizzat görmüş ya da olayların içinde bulunmuş gibi anlatır ki onun anlatımında gerçekle uydurmanın/hayalin karmaşası vardır. Evliya Çelebi, kaynak gösterme konusunda Âşık Mehmet gibi "tutucu" değildir ama üslubundan ve tarzından kitabi kaynaklar kullandığı da sarihtir. Onun isim zikretmeden kullandığı kaynaklardan biri de Âşık Mehmet'in eseridir. Samsun şehrini anlatırken özellikle Çarşamba nehri ve liman anlatısında Âşık Mehmet'in izleri vardır. Limanın olmaması ama demir atılabilir nitelikte olması da her iki seyyah da hemen hemen aynıdır.

Her iki seyyah da anlatılarında gözlemlerine yer verir ama aynı nesne ya da gerçeklik ikisinin kaleminden farklı üslupla aktarılır. Örneğin, her ikisi de Bafra yakınlarında Kızılırmak üzerinde ahşap bir köprüden bahseder. Âşık Mehmet, köprünün varlığı ve ahşap olması dışında bir şey söylemeyip salt gözlemini aktarırken Evliya Çelebi, köprünün büyüklüğüne, ustasına, güzelliğine övgüler düzüp işi gök kuşağına benzetmeye kadar götürür; anlatısı ya da gözlemini duygularıyla süsler. Âşık Mehmet, sıfatlardan uzak kalmayı yeğlerken Evliya Çelebi kimi zaman abartılı şekilde sıfatları bol bol kullanır.

Her iki seyyahın da bahsettiği cami, hamam, çarşı gibi yapılar bugün varlıklarını koruyamamıştır. Örneğin, hem Âşık Mehmet hem de Evliya Çelebi Bafra'da iki cami, iki hamam ve küçük bir çarşıdan söz ederler. Muhtemelen Evliya Çelebi, Âşık Mehmet'in verilerini aynen almıştır. Bugün Bafra'da bulunan en eski cami, Cami-i Kebir (Büyük Cami) olup yapım tarihi 1679'dur. Yani iki yazarın da seyahatlerini gerçekleştirdikleri tarihlerde henüz yapılmıştır. Bafra'da şehir merkezine yakın bir yerde bulunan hamam yıkıntılarında ise tarihini belirten bir ibareye rastlamak mümkün görünmemektedir.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde olduğu gibi Âşık Mehmet ve birçok Osmanlı döneminde ve onun öncesinde kaleme alınan eserlerin transkripsiyonun yanında günümüz Türkçesine manası bozulmadan aktarılması bu eserlerin karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilmesi için önem arz etmektedir. Ancak bu şekilde sosyal bilimlerin farklı alanlarında lisans ve lisansüstü öğrenim gören öğrenciler ile araştırmacılara bu eşsiz eserler sunularak yazarlarına hak ettikleri saygıyı sunabilmek mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Ak, Mahmud, "Menaziru'l Avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l- Buldan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991.

Âşık Mehmed, *Menâzırü'l- Avâlim,* Haz. Mahmut Ak, 1-3 Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.

Aydın, Mehmet,"Seyahatnâme'deki Yazıcıoğulları ile İlgili Bilgiler Üzerine", *Uluslararası Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâme: Çağının Sıra Dışı Yazarı ve Eseri Sempozyumu,*3-5 Nisan 2008 Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.

Bruinessen, M. Martin, *Evliyâ Çelebi Diyarbekir'de,* Çev.: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Dankoff, Robert , *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı,* Çev.: Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Dankoff, Robert, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesini Okuma Sözlüğü*, Çev. Semih Tezcan, Yapı

Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Demirci, Süleyman, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Canik Livâsında İdarî Taksimat ve Vergilendirilebilir Nüfus", , *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, Sayı 25, Sayfa 1-10.

Duman, Musa, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesime Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Evliya Çelebi Derviş Mehmed Zılli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım- Girit,* (*Günümüz Türkçesiyle)* Haz.:Y. Dağlı, A., Seyit Kahraman, 2. Kitap 1. Cilt, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?,* Çeviren Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, İstanbul, 1999.

Gökbilgin, M. Tayyib, "XV ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi,* S. 6 (1945), s.52.

İnalcık, Halil, *Uluslararası Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâme: Çağının Sıra Dışı Yazarı ve Eseri Sempozyumu* Açılış Konuşması, 3-5 Nisan 2008 Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.

Karlıağa, Bekir, *Bir Medeniyet Gezginin İzinde*, *Evliyâ Çelebi'nin İstanbul'u Konulu Resim Sergisinin Açılış Konuşması***,** T.C Başbakanlık İstanbul Dolmabahçe Ofisi Sergi Salonu, İstanbul, 2011.

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ,* Haz. Hüseyin Koyunoğlu, Zeki İzgöer, Hüseyin Yorulmaz, Dursun Küçükbaltacı, Ahmet Eryüksel, Ramazan Tuğ, Yılmaz Karaca, Yahya Okutan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütür A.Ş. Yayınları, İstanbul. 2010.

Kılıç, Orhan, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu***,** 1. Kitap, 4-5-6 Mayıs 2006, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun, Ekim 2006, s. 31-54.

Köse, Osmann, "Canik'in Osmanlılara Geçişi ve Canik'te İktisadi Hayat", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Canik Belediyesi Kültür yayınları, 2012.

Öz, Mehmet , *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Şahin, Burhan, 16. Yüzyıl 2. Yarısında Samsun'un Asayiş Durumu, *Kastamonu Eğitim Dergisi* **,** Ekim 2002, Cilt:10 No:2 , S.399-408.

Şavk, C. Ülkü, *Sorularla Evliyâ Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,* I.Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

Yücel, Y., A. Sevim, *Türkiye Tarihi***,** 3. cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Zeyrek, Y., *Tarih-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/ M.1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (h.993/m.1585*), Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.

Zerdeva

Zivgar (Bugünkü adıyla Koçyurdu) köyünün karşıdan görünümü

Course de Samsoun

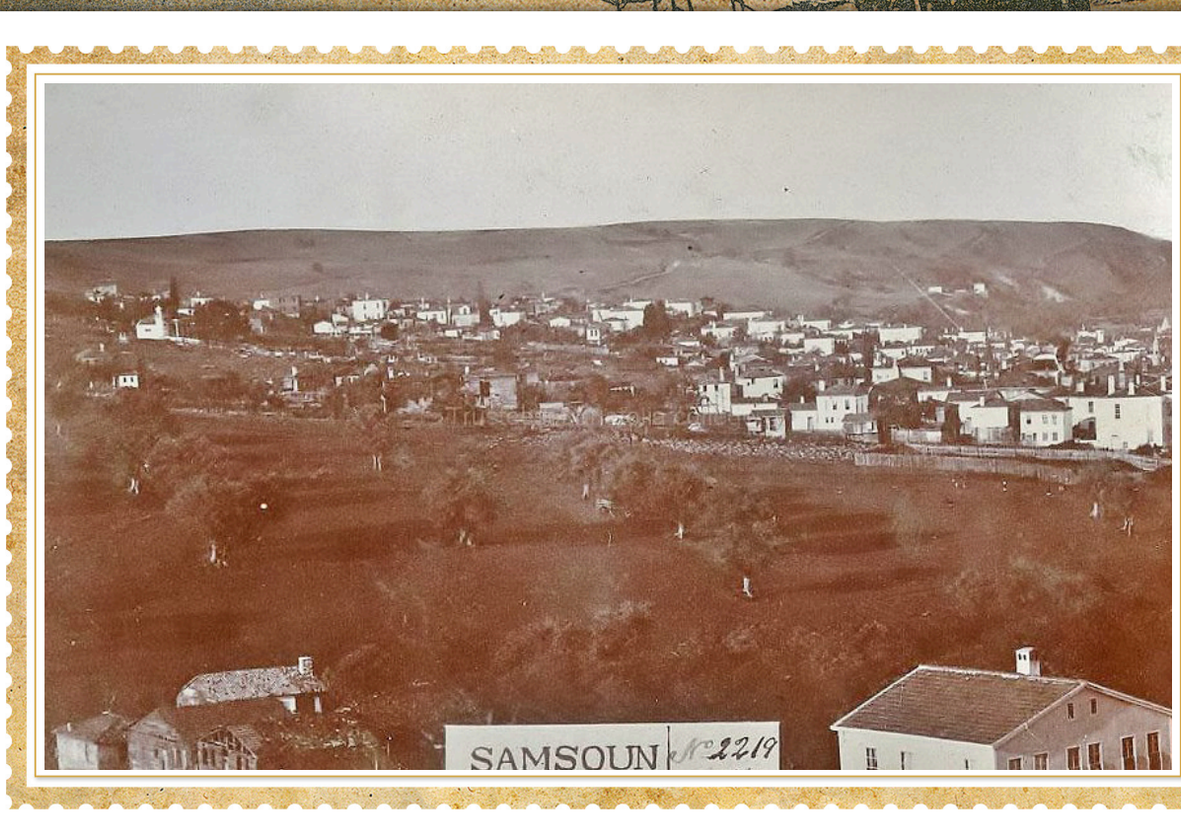
SAMSOUN

BLACK SEA
Souvenir de Sinope

İstanbul'a Yapılan Bakır Sevkıyatında Tokat-Samsun Yolunun Ticari Bakımdan Analizi ve Taşımacılık (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Başları*)

Prof. Dr. Mehmet Beşirli
Çankırı Karatekin Üniversitesi - Çankırı

Giriş: Tokat'ta Madencilik ve Tokat Bakır Kalhanesi

Kalhâneler, maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin eritilip külçe haline getirildiği tesislerdir. Osmanlı Anadolu'sunda Tokat Kalhânesi bu tesislerin en önemlilerinden biriydi. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren üretime başlanan Ergani madeninde bakır birinci derecede üretilen bir cevherdi. Burada çıkarılan ham bakır, tasfiye edilmek üzere develerle Tokat bakır kalhânelerine taşınıyor, burada bir dizi işlemlerden geçtikten sonra mamul hale getiriliyordu. Mamul bakır, yine kazâlardan kiralanan arabalarla İzmit ve Samsun iskelelerine nakledilyordu. Ayrıca Samsun iskelesine nakledilen bakır, buradan gemilerle genellikle İstanbul'a ya da devletin istediği her hangi bir mahalle gönderiliyordu.

Bu çalışmada Ergani'den başlayarak İstanbul'a kadar geçen süreçte bakır madeninin işlenme ve taşınma süreçleri, bu işlemde yer alan yol güzergahının ticari bakımdan fonksiyonu şer'iye sicilleri ve diğer arşiv belgeleri çerçevesinde incelenecektir.

Bakır madeni, Osmanlı Devleti'nde askerî tesislerde alet ve edevât yapımında ve özellikle donanma için tersanede üretilen gemilerin dış yüzeylerine kaplama malzemesi olarak kullanılmaktaydı. 14 Haziran 1811 tarihli bir fermanıyla Padişah II. Mahmud, bakır madeninin tersane başta olmak üzere devletin birçok işlevi için önemini zikretmiştir[1]. Yine 23 Mart 1831 tarihli bir başka fermanında Sultan, Ma'âdin-i Hümâyûn-ı Şâhâneye bağlı Ergani Ma'den-i Hümâyûna bağlı bütün bakırın Darbhâne-i Âmire, kılâ'-ı hâkâniye, mühimmât-ı harbiye, Tophâne-i Ma'mûre, Donanmâ-yı Hümâyûn ve sâir edevât-ı cihâdiyye lâzımesi için kullanılması gerektiğini ve önemli bir harp malzemesi olduğunu hasseten vurgulamaktaydı[2]. Yine özellikle Devletin para rejiminin örgütlenmesinde ve tedavüle sunulmasında maden ocak ve işletmeleri temel girdilerdi. Gümüş ve altının ocaklardan çıkarılması ve darphanelerde sikkeye dönüştürülmesi, devletin malî ve iktisadî mekanizmalarının işlevini kolaylaştırıyordu[3]. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren hem Rumeli hem de Anadolu'da maden ocaklarına gereken önemi vererek, bir madencilik sektörünün oluşmasına zemin hazırlamıştır[4].

---

* Bu çalışma, "Tokat Bakır Kalhânesi'nde Tasfiye İşlemleri ve İstanbul'a Sevkiyat (1793-1840)" adıyla *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 1 ve "Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)" adıyla *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1'de yayımlanan makalelerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

1 *Tokat Şer'iye Sicili*, Defter No. 16, Sayfa No. 107 (Bundan sonra *Tokat Şer. Sic., 16, 107* şeklinde gösterilecektir).

2 08 Şevval 1246/22 Mart 1831 tarihli Tokat Kalhânesi'nde tasfiye edilen bakırın İstanbul'a gönderilmesini hâvî emr-i 'âlî kaydı. *Tokat Şer. Sic.*, 36, 59/1.

3 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı*, Ankara 1978, s. 4.

4 XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu maden yatakları için bk. Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 295-304.

Ergani'de çıkarılan ham bakır, Bozok Sancağı'ndaki deve kervanlarıyla Tokat'a getirilmekte[5], burada kalhanelerde tasfiye edilip saf hale getirildikten sonra, ilgili kazalardan sağlanan arabalarla Samsun İskelesi'ne, oradan da gemilerle İstanbul'a nakledilmekteydi[6]. Ayrıca 1795'ten önce ve çok az olmakla birlikte bazen sonra da[7] karayoluyla Tokat'tan İzmit'e de bakır gönderilmiştir[8].

Tokat kalhânelerine ham bakır, XVII. yüzyılda Kastamonu Küre'den, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise, Ergani'den getirilmeye başlanmıştır. Ergani'de çıkarılan ve Tokat'a sevk edilip, burada kalhânelerde mamul hale getirilen bakır, Avrupa pazarlarında "Tokat Bakırı" olarak rağbet görmüştür[9].

Tokat'ı gezen Charles Texier, burada bakırdan kazan, mangal ve yemek kapları yapıldığı bilgisini vermektedir. Ona göre, bakır madeni tasfiye edilmek üzere ham olarak Tokat kasabasına getirilir. "Kasabanın halkı bu bakırdan kazan, mangal ve mutfak ile kervanlara yarayacak kaplar yaparlar; bu eşya İstanbul'a kadar ihraç edilir"[10].

Tokat Bakırının İstanbul'a Sevkıyatı

Ergani'den Tokat'a Ham Bakır Nakli

Ergani madeninde çıkarılan ham bakırın, Bozok Sancağı'nda bulunan aşiretlerin develeri ile Tokat Kalhânesi'ne naklolunmaları "kâ'ide-i kâdîmeden" idi[11]. 1795'de Ergani'den Tokat'a getirilen ham bakır için 8.000[12], 1809'da 6-7.000, 1824'de de 4.000 deve kullanılmıştır. 1825'de Pehlivanlı aşireti ile birlikte, yine Bozok'ta bulunan Yeniil aşiretine mensup olanların develeri de bu iş için kullanılmaya başlanmıştır[13].

Tokat'a ham bakır nakledileceği zaman Bozok Sancağı mutasarrıfına deve ihtiyacı bildirilir, mutasarrıf da adı geçen aşiretlerden temin ettiği develeri Keban'a ulaştırır ve develerin taşıma işlemine hazır olduğunu İstanbul'a bildirirdi. Devlet, 1825'te Yeniil voyvodalığını Ma'âdin-i Hümayun Emâneti'ne bağlamış ve Darbhâne-i Âmire tarafından yönetilmesine karar vererek, bakır naklinde kullanılan aşiretlerin yönetimini Darbhane-i Âmire'ye vermiştir. Bu yolla bakır taşıma işini savsaklamaya çalışan aşiretlerin tavrı önlenmiş ve bunlar zabt u rabt altına alınarak bakır nakli kolaylaştırılmak istenmiştir[14]. Çünkü bakır taşıma işi, aşiretler için kazançlı bir yol değildi. Bu bakımdan bakır taşıma işinde sıkıntı çıkmaktaydı.

Bakır taşıma işi her zaman sorun olmuştur. Örneğin, 21 Ekim 1793 tarihli bir belgeye göre, adı geçen yıla mahsuben 130 bin batman ham bakır Devlet adına Yusuf Ziya Paşa tarafından satın alınıp mahzenlere konulmuş, bunun ancak 300 kantarı Tokat kalhânelerine nakledilebilmiş, gerisi Ergani'de kalmıştır. Çünkü nakil işlemini gerçekleştirmek için, aynı dönemde madene sadece 150 adet deve gelmiş, ham bakırın her kantarına 15'er kuruş ödenerek nakil işlemi gerçekleştirilmiş, geri kalanı ise Keban'a yakın mahallerde olan nakil vasıtalarına yüklenerek Tokat'a gönderilmiştir. Ancak Keban'a bağlı kaza ve nahiyelerdeki nakil vasıtaları madene kömür taşıma işleriyle görevli olduklarından, bunların uzun süre bakır naklinde kullanılamayacağını emîn İstanbul'a bildirmiştir. Eğer bu kiralanan vasıtalar kömür taşıma işini terk edip, bakır nakli için görevlendirilseler kömür işinin aksayacağını ve madenin çalışamaz duruma gelebileceğini de Yusuf Ziya Paşa birkaç defa

---

5 *Cevdet Darbhâne*, No. 350.
6 *Tokat Şer. Sic.*, 24, 14/1; *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.
7 21 Rebî'ü'l-âhir 1245/ 20 Ekim 1829 tarihli İznikmid (İzmit)'e bakır naklinin yapıldığını hâvî i'lâm kaydı. *Tokat Şer. Sic,* 34, 116/3.
8 Bozok Mütesellimi Cabbarzâde Süleyman Bey tarafından İstanbul'a gönderilen yazı. *Cevdet Darbhâne*, No. 326.
9 *Genç*, 1987*,* 167.
10 *Texier*, 2002, III, 167.
11 *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.
12 *Cevdet Darbhâne*, No. 326.
13 *Tızlak*, 1995, 646.
14 *Tızlak*, 1997, 646.

İstanbul'a bildirmiştir[15].

Ziya Paşa, tüccarlardan da 25, 22, 20, 10 ve 8'li kafileler halinde bakır taşıma işi için nakil vasıtalarının kiralanmasını, bunlara da her kantarına 15 kuruş nakliye ücreti ödenmesini, bu yolla nakil vasıtalarının artacağını ve bakır taşıma işinin kolaylaşacağını belirtmiştir. Ayrıca nakli sağlayan Bozok aşiretlerinin bir nizama bağlanmasını ve bakır işlerini aksatmamalarını isteyen Paşa, "hüsn-i rızâ ve ihtiyârlarıyla râzı olmazlar ve gelmezler. Cabbârzâde tarafına te'kîde muhtâçdır" diyerek Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey'in uyarılmasına yönelik emr-i şerif yazılmasını da istemiştir[16]. Aslında Ergani'de çıkarılan bakırın Tokat'a naklinde en önemli sorunlardan birisi nakliye ücreti idi. Deveciler, kantar başına 15 kuruşu az bulmakta ve ihtiyaçlarını karşılamadığını, hatta ceplerinden ek ödeme yaptıklarını ileri sürerek, bu işten kaçmaya çalışmaktaydılar.

Daha sonraki yıllarda Ergani'den Tokat kalhânelerine bakır nakli yine sorun olmaya devam etmiştir. Nitekim Ergani madeninin 1218/1803-1804 senesi hasılatının yarı miktarı ile 1219/1804-1805 senesi ürünü ham bakır Tokat'a nakledilememiş, mahallindeki mahzenlerde ve Çarkışla'da metruk kalmıştır. Bu dönemde Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Abdi Bey'dir. Emîn'in inhası üzere Darbhâne nâzırı, devecilerin nakliye ücretlerini az bulduklarını, 3'er kuruş daha zam yapılarak her kantarın 18 kuruştan taşınmasını ilam etmiştir. Bu ilam muvacehesinde devecilerin ücretlerinin Darbhâne-i Âmire tarafından süratle ödenmesi ve Süleyman Bey'in de bu hususa nezaret ederek, seri bir biçimde 9.000 devenin tertip edilerek madene gönderilmesini öngören mufassal emr-i şerif yazılmıştır[17].

1806 yılının başlarından itibaren Tokat kalhânelerine bakır nakli konusunda yine aksaklıklar devam etmiştir. Bu yılın ortalarına doğru bakırın taşınması için deve tedariki konusunda Bozok'a tekrar emirler yazılmasına rağmen, sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Örneğin, 14 Mayıs 1806 tarihli bir belgeye göre, Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey, kendisine verilen ferman gereği sancağında olan aşiretlerin bir devesi geriye kalmayarak hepsini madene sevk etmiş olduğunu, ancak kışın erken gelmesi sebebiyle yolların kapandığını, şiddetli kıştan dolayı develerin telef olduğunu, bazı devecilerin elleri ve ayakları kötü bir durumda geri geldiklerini, sonra kar eriyip yollar açıldığında tekrar giderek muvaffak olabilecekleri kadar bakırı naklettiklerini, bunda gerek kendisinin gerek kiraladığı deve sahiplerinin kusuru olmadığını, bu sebepten büyük bir miktarda bakırın Tokat'a nakledilemediğini belirtmiştir. Süleyman Bey, ayrıca "şimdi yaylâ hengâmı olduğundan cümle aşâyir hânelerini develerine tahmîl ve yaylâya azîmet" ettiklerini kendilerine bakırın nakli için baskı yapmasına rağmen, ihtiyarlarının kendisine geldiğini "kerem edin bize iki mah mikdârı mühlet verin şimdi yaylaya azîmet olundı. Develerimiz bu hengâmda ma'dene gitmek lâzım gelse yaylâya azîmetden sâkıt olub, davârlarımız külliyen telef ve mûcib-i perîşâniyetimiz olur ve hem develerimizde dahi bakır ve kurşun ve güherçile naklederek tâb u tâkat kalmadı. İnşa'Allahu Te'âlâ yayladan avdet eylediğimüzde develerimizün birisini âhar mahalle göndermeyerek cümlesini çıkarub ma'dene azîmet ve her ne mikdâr mevcûd olur ise mecmû'unu topdan tahmîl ve Tokad'a nakl ve teslîm iderüz" dediklerini belirtmektedir. Bütün aşiret ihtiyarlarının bu konuya kefil olduklarını, durumun bu minval üzere Ma'âdin-i Hümâyûn emînine yazıldığını da aktaran Cabbarzâde Süleyman Bey, bu kadar önemli olan maddenin naklinde kusur etmeyeceğini, bir iki ay sonra aşiretlerin yayladan döndüklerinde bütün develerini madene sevk ile, bakırın hepsini nakletmeleri hususuna "bendeniz dahi ikdâm ve ihtimâmda kusûr etmeyeceğim" diyerek kendi taahhüdünü de teyit etmiştir[18].

Darbhâne-i Âmire Nâzırı Ebubekir de, 05 Haziran 1806'da Bozok aşireti develerinin yaylada olduğundan yük taşımalarının mümkün olmadığının açık olduğunu, dönüşlerine kadar izin verilmek lazım geleceğini, Ağustos'tan itibaren bütün develerin Tokat'a ham bakır naklinde kullanılmasının uygun olduğunu belirterek, her kantarı 180 kıyye olmak üzere "bundan böyle zamm ve zamîme

[15] Yusuf Ziya Paşa'nın 15 Rebiyülevvel 1208/21 Ekim 1793 tarihli mektubu. *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

[16] 15 Zilkade 1208/21 Ekim 1793 tarihli Ma'âdin-i Hümâyûn sarrafı Hüdavirdi Manik sarrafın kapusu mühürdarından gönderilen kaime. *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

[17] *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

[18] Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey'in arizası. *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

kanusunu kâl ü kâle alınmayarak vakt u zamâniyle nakline dikkat olunmak şartıyla emîn-i mûmâileyhin inhâsı üzere beher kantârın ücret-i nakliyyesi olan on sekiz kuruşa ikişer kuruş dahi zamm ile yirmişer kuruşa iblâğ ve emîn-i mûmâ-ileyh tarafından tamâmen an nakd ashâbına" ödenmesi hususunun tanzim edilmesini hâvî emir buyrulmasını ilam etmiştir[19]. Bu ilama istinaden 8 Haziran 1806 tarihinde de Cabbarzâde Süleyman Bey'e hitaben nakil işinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda bir ferman yazılmıştır[20].

31 Ekim 1819 tarihli bir belgeye göre, bu tarihte ham bakırın Ergani'den Tokat ve Diyarbakır'a intikaline, yine "mine'l-kadîm" Pehlivanlı aşireti memur kılınmıştır. Yeniil mutasarrıfı, develerin Tokat ve Diyarbakır'a nakli gerekli olan ham bakırı ulaştırılmak için Keban'a gittiklerini, bu hususta aşiretten kimsenin "atâlet" göstermeyeceğini ve bakır nakli emrinin yerine getirileceğini belirtmiştir[21].

Yine 02 Haziran 1840 tarihli bir belgeye göre, Ergani madenine her sene bakır nakline giden develerin, madene bir dönüm kömür nakletmeleri hususu madende Meclis'te müzakere edilmiş, Sadaret'e ve oradan Pehlivanlı aşiretine bildirilmiştir. Ancak "ehl-i aşîret nuhâs nakline me'mûriyetleri cihetiyle Ağustos'a değin develeriyle bir gûna ticâretleri olmayub ma'den-i mezkûreden Tokad Kalhânesi'ne nakl eyledikden sonra vakt-i şitâ müsâ'id olur ise aralığında ticâret ile me'lûf" olacaklarını, çünkü "kesb idecekleri ticâret", develerinin masraflarını karşılayamayacağını ileri sürerek, kömür taşıma teklifine kesin cevap vermemişlerdir. Eğer bunlara cebre başvurulursa, gitmeyecekleri ve her birinin bir tarafa dağılacağı ve bakır naklinin dahi sekteye uğrayacağını belirten dönemin Bozok Mutasarrıfı Alaeddin Paşa, kömür naklinin öneminden dolayı işi olmayan aşiretlere havale edilmesini istemiştir. Ayrıca Yeniil aşiretinin yıllık 7.500 kuruş karşılığında nakliye ücretlerinin Darbhâne-i Âmire'den ödenmesi şartıyla kömür taşıma işini yapabileceklerini ve bunu taahhüt ettiklerini de bildiren mutasarrıf, ne surette ferman verilirse gereğinin yapılacağını Sadaret'e yazmıştır[22].

Özetle Ergani madeninden Tokat kalhânelerine ham bakır, Pehlivanlı ve gerek duyulduğunda diğer aşiretlerin develeriyle nakliye ücretleri Darbhâne-i Âmire'den ödenmek suretiyle taşınmaktaydı. 1793'den 1216/1801-1802 tarihine kadar ham bakırın her kantarı 15, bu tarihte 2 kuruş zamla 18 kuruştan, 1806 senesinde ise 2 kuruş daha zam ile 20 kuruştan taşınmaya başlanmıştır. Bakır nakil işlemlerine genelde Ağustos ayından itibaren başlanmakta ve Tokat'a intikal ettirilmektedir. Nakil işlemi gecikirse, kış ayına rastlama ihtimali yüksek olduğundan nakil sekteye uğramakta ve deveciler de büyük zarar görmekteydiler. Aşiretlerin develeri madenden döndüklerinde, arada başka ticaret işleriyle meşgul olmakta ve masraflarını karşılamaya çalışmaktaydılar. Aşiret devecilerinin Tokat'a taşıdıkları devlete ait bakır, iyi bir kazanç yolu olmamaktaydı. Bu sebepten fırsatını buldukça bu işten sıvışmaya çalışmaktaydılar.

Tokat'tan Mamul Bakırın Samsun ve İzmit İskelelerine Nakli

Ergani madeninden Tokat'a gönderilen ham bakır, Tokat kalhânelerinde işlendikten sonra İstanbul'a sevk edilmekteydi. Bu sevkiyat 1795 yılına kadar arabalarla İznikmid (İzmit) iskelesine; bu tarihten sonra da kara yolu ile Tokat'tan Samsun iskelesine, oradan deniz yolu ile gemilerle İstanbul'a gönderilmekteydi. Ancak çok az olmakla beraber 1795'den sonra yine karayoluyla İzmit iskelesine matbuh bakır sevkiyatı devam etmiştir. Örneğin, 11 Haziran 1811 tarihli bir belgede, "Ergani ma'deni hasılâtından beher sene Darbhâne-i Âmire'me irsâli mu'tâd olan ma'lumü'l-mikdâr nuhâs ifrâz ve Tokad'a nakl ve îsâl ile Tokad Kalhânesi'nde ba'de't-tabh ve't-tasfiye Samsun iskelesine nakl u tenzîl ve andan münâsib sefâyine tahmîlen der-i Sa'âdet'ime bâ'is ve tesyîr olunugelmekden nâşî" ifadesi

[19] Deveciler bakırın her kantarını Ergani'den Tokat'a 15'şer kuruş ücret ile taşımaktaydılar. 1216/1801-1802 senesinden itibaren 3'çer kuruş zam yapılarak bakırın her kantarının ücret-i nakliyesi 18 kuruşa çıkarılmıştır. Darbhâne-i Âmire Nâzırı Ebubekir'in ilamı. 24 Rebiyülâhır 1221/11 Haziran 1806'da gereği için Defterdar'a havale edilmiştir. *Cevdet Darbhâne*, 1707.

[20] *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

[21] Yeniil Voyvodası'ndan gelen yazı. *Cevdet Darbhâne*, No. 552.

[22] Yeniil Voyvodası'ndan Sadaret'e yazılan ariza. *Cevdet Darbhâne*, No. 350.

genel hatları ile yol güzergahını çizmektedir[23]. Yine "Tokad'da ma'mûl nuhâsın dahi irâde buyrulduğu vechile İznikmid'e ve bundan başka Asitâne-i Sa'âdet lâzımesiçün eyâlet-i Sivas'dan matlûb-ı hazret-i cihandârî buyrulan mubâya'a zehâ'yirini Samsun iskelesine nakl u tenzîl etmeleri" ifadesi, İstanbul'a bakır naklinde iki yolun varlığını ortaya koymaktadır[24].

Örneğin, 01 Temmuz 1795 tarihli bir belgeye göre, İzmit'e bakır nakli için Ma'âdin-i Hümâyûn emîni tarafından Bozok Sancağı'ndan 8.000 devenin gönderilmesi istenmekteydi. Bu isteğe Bozok Mütesellimi Cabbarzâde Süleyman Bey, Bozok Sancağı'nda ahaliye ait deve olmadığı, Harameyn re'âyasına ait olan 4.000 kadar devenin ise, Ergani'den Tokat'a bakır nakli ile Sivas'tan Samsun'a mirî zahire taşımakta oldukları cevabını vermiştir. Süleyman Bey, Bozok Sancağı ahalilerinde kiralanacak nakil vasıtaları olmadığı, halkın cümlesinin ziraat ve çiftçilikle uğraştıklarını, ancak "Hârameyn-i Şerîfeyn re'âyası fukarâlarının mecmû'unda kimisinin ikişer üçer ve kimisinin dörder beşer develeri olarak dört bin mikdârı şütürânları olmağla, anlar dahi bir iki senedir sâdır olan evâmir-i şerîfe mûciblerince vakt-i harîfde ma'âdin-i hümâyûnda olan nuhâsı Tokad'a ve Tokad'da ma'mûl nuhâsı dahi irâde buyrulduğu vechile İznikmîd'e" ve gerektiğinde de yine Sivas'tan İstanbul'a ulaştırılmak üzere Samsun iskelesine zahire taşıdıklarını belirtmekteydi. Diğer taraftan saman ve zahirenin darlığı sebebiyle 4.000 adet develerden 500 tanesi kışın yolda yük taşırken telef olmuşlar, bu gelişme re'âyanın zararına sebep olmuştur. Bu durumda mîr aşiret ve mahalleler kethüda ve ihtiyarları yaylağa çıkmadan önce Süleyman Bey'e gelerek, durumlarını anlatmışlar ve bu taşıma işinden muâf tutulmalarını talep etmişlerdir. Bunların anlattıklarına istinaden Süleyman Bey, fazla bir zarar ve ziyan olmadan bakırın taşınmasını istediğini, ancak Hâremeyn re'âyaları bu işi kendi rızaları ile görmezlerse baskı ile yerine getirilemeyeceğini, bunların taşıma işinde kusur etmediklerini, ancak bu defa sıkıntılarını ortaya koyduklarını, Hâremeyn develerinin perişan olmamalarına riayet edilmesi gerektiğini Ma'âdin-i Hümâyûn emînine bildirmiştir. Ancak Süleyman Bey, yine eğer İzmit iskelesine bakır taşıma işlevinin zorla yapılmasını hâvî ferman gelirse, devecilerin söylediklerine bakmayıp, hepsini bakır taşıma işine yönlendireceğini de belirtmiştir[25].

1795'ten sonra Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen bakırın arabalarla Samsun iskelesine, oradan da İstanbul'a nakil süreci başlamıştır. Bu yol güzergahı Tokat, Ezine Pazarı, Amasya ve Kavak yoluyla Samsun iskelesi idi. Örneğin, 1811 yılında Tokat'ta tasfiye edilen 10 kantar 25 bin batman bakırın nakliye ücretleri Darbhâne-i Âmire'den verilmek suretiyle İstanbul'a nakledilmesi öngörülmekteydi. Bakırın nakliye ücretlerinin sahiplerine ödenmesi işlemini bu tarihte Ma'âdin-i Hümâyûn sarrâfı Hüdavirdioğlu Manik Bezirgân ile Tokat nuhâs nâzırı Ahmed birlikte gerçekleştirmekteydiler. Mamul bakırın Samsun iskelesine taşınması Sivas, Amasya, Tokat ve Canik sancakları ile, Canik'e bağlı Kavak ile Amasya'ya bağlı Ezine Pazarı vb. yerlerden kiralanan araba ve hayvanlarla gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde Samsun'a bakır intikaline Tokat naibi, Darbhâne görevlilerinden mübaşir Peşkirci Mehmed ve ilgili bilumum memurlar nezaret etmekteydiler. Nakil vasıtalarının tedarik edilmesi için de, Sivas, Amasya ve Canik'teki en üst idarî görevlilere ayrı ayrı emirler yazılmaktaydı. Tokat voyvodası da, Tokat'ın payına isabet eden nakil hayvanlarını gerekli yerlerden tedarik etmek ile görevlendirilmiştir. Ayrıca voyvoda da bakırın nakliye ücretlerinin Tokat

---

[23] Tokat naibi, voyvodası, nâzırı Ahmed, zâbitân, iş erleri ve Darbhâne-i Âmire tarafından mübaşir atanan Peşkirci Mehmed'e hitaben Ergani'den İstanbul'a bakır naklini hâvî ferman. *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

[24] 13 Zilkade 1209/01 Temmuz 1795 tarihli Bozok Mütesellimi Cabbarzâde Süleyman Bey'in Sadaret'e tahriri. *Cevdet Darbhâne*, No. 326.

[25] Bakır nakil işlemi ile ilgili olan aşiret ileri gelenlerinin ve ihtiyarlarının Süleyman Bey'e ricaları. *"Bizler külliyetlü emvâl-i harameyn ile mukayyid re'ayâyız. Emvâl-i harameynimizin edâsı ve ehl-i iyâllerimizin me'kûlât ve elbise ve sâ'ir umûrlarımızın idâre ve rü'yet içün kendü tabi'timizle yedimizde bulunan develerimizle muvaffak olduğumuz kesb u kârımızda manût olub gerçi bizlere ma'denden Tokad'a onbeşer kuruş ve İznikmid'e yiğirmibeşer kuruş kirâ veriliyor. Verilen ol-mikdâr kirâların üzerlerine beş kuruş dahi yedimizden zamm idüb mesârif idiyoruz ba'de-zîn dahi bu nuhâsın nakli bizlere münhâsır olur ise yaylağa hurûcumuzda re'âyâ fukarâsını ber-vechile zabt idemeyüz. Kimi Rakka ve yük tarafına kimi sâ'ir mahallere firâr u perâkende ve perîşân olacaklarında kat'an şübhe yokdur. Bize bahâne bulmayın. İşte hal ve keyfiyetimüzü size ifâde itdük. Bu maddenin def'î'l-keredir. Halimizi der-i Âliyye'ye dahi ifâde ve bu barkîrânı üzerimizden def' itdük. Fimâ-ba'd bir kantâr nakli vesa'mızda değildür deyü kat'î cevâb"* vermişlerdir. *Cevdet Darbhâne*, No. 326.

kalhânesi müdürü ve nuhas nâzırı vasıtasıyla sahiplerine ödenmesi, bakırın arabalara yüklenmesi ve iskeleye ulaştırılmasına ihtimam ve dikkat ediyordu. Yani kısaca mübaşir, naip, nâzır, ilgili zabitler ve iş erleri bakırın nakil ameliyesiyle bire bir görevliydiler[26]. Naip ve kadılar da kazalardaki en üst düzeydeki ehl-i şer‘ görevlileri olduklarından nakil işinin organizasyonunda yazışmaları koordine etmede etkili ve yetkiliydiler. Nitekim bakır nakli hususunda herhangi bir emir verildiğinde, bu mahkemede okunur ve naip vasıtasıyla gerekli yerlere duyurulurdu.

06 Mayıs 1817 tarihli Sivas valisi, kadısı, zabitler, iş erleri ve Darbhâne-i Âmire adına bölgede olan mübaşire hitaben yazılan fermana göre, İstanbul'a her yıl gönderilmesi zorunlu olan 150 bin kıyye bakır ile ayrıca ikinci tertip olarak da yine 150 bin kıyye olmak üzere toplam 300 bin kıyye bakır istenmekteydi. Bakır emri, Ma‘âdin-i Hümâyûn emîni, Sivas valisi, Canik muhassılı, Amasya mütesellimi, Tokat voyvodası, Tokat'ta nuhas nâzırı ve ilgili olan diğer görevlilere hitaben yazılarak mübaşirle gönderilmiştir. O halde nakil işinin organizasyonu ve arabaların tedariki hususlarında sancakların ileri gelen bütün yöneticileri de rol oynamaktaydılar. Her yıl taşınması gereken 150 bin kıyye mamul bakır için sancak ve kazalar üzerlerine düşen arabaları vermekteydiler. Ancak bu dönemde Canik'e bağlı Kavak kasabası halkı zorunlu olan birinci tertip için 150 araba vermeyi kabul etmekte, ancak ikinci tertip bakırı taşıma işinden kaçınmaktadırlar. Dönemin Ma‘âdin-i Hümâyûn Emîni Salih Paşa da, ikinci tertip bakırın nakli için araba ve hayvan tedarikinden kaçınan Kavak kazası mütesellimine emir verilmesini istemiştir. Bu istek çerçevesinde Tokat Kalhânesi'nde mamul hale getirilmekte olan ikinci tertibin de, mevsimin uygunluğu sebebiyle bir an evvel geriye hiç bakır kalmayarak Samsun'a ve oradan da İstanbul'a sevkini Darbhâne-i Âmire Emîni Abdurrahman Bey de ilamıyla bildirince, ikinci tertip bakırın da taşınması, nakil vasıtalarının ücretlerinin Tokat Kalhânesi müdürü ve nuhâs nâzırı vasıtalarıyla nakit olarak sahiplerine ödenmesi emredilmiştir[27].

Emrin yerine getirilip getirilmediği hususunu 23 Eylül 1820 tarihli bir fermanı inceleyerek anlamak mümkündür. Bu defa Ma‘âdin-i Hümâyûn Emîni Vezir Seyyid Ahmed Paşa'dır ve Tokat kalhânelerinde işlenen 1233/1817-1818 senesi hasılatından birinci tertip 150 bin, ikinci tertip 150 bin olmak üzere toplam 300 bin kıyye bakırın Tokat'tan Samsun iskelesine naklinin gerektiğini bildirmiştir. Bu nakil, yukarıda da belirtildiği üzere her yıl nakliye ücretleri ödenerek Kavak, Canik, Amasya ve Ezine Pazârı kazalarından sağlanan arabalarla gerçekleştiriliyordu. Bunlardan Kavak ve Canik kazaları ahalilerinin hisselerine ise, bakırın nakli için her yıl mutat olarak 450 araba isabet etmekte idi. Ancak 1233/1817-1818 seneleri hasılatının sevk edilmesi için "Kavak ve Canik kazâları ahâlileri bu sene-i mübârekede yüzelli arabadan ziyâde virmeyüz deyü kat‘i cevâb virmişler"dir. Bu cevap ikinci tertip bakırın Tokat mahzenlerinde kalma ve sevk edilememe riskini ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten Ahmed Paşa da adı geçen kazaların yükümlülüklerini yerine getirmeleri için emr-i şerîfin yazılmasını talep etmiştir[28].

Kazaların durumları Darbhâne-i Âmire Nâzırı Seyyid Hayrullah'a havale edilmiş ve bilgi istenmiştir. Nâzır, "hâl mevsim-i deryâ hulûlünden" önce bakırın acilen Samsun'a naklinin zorunluluk, Kavak ve Canik kazalarının muhalefetlerinin ise emr-i şerîflere aykırı olduğu, bundan sonra bu hususta ihmal olur ise, sebep olanların yola getirilmeleri gerektiğini ilam etmiştir. Bu bilgilere istinaden Tokat'taki mamul bakırın Samsun'a nakli için ihtiyaç duyulan nakil vasıtalarından Kavak ve Canik kazalarının hisselerine düşen kısmının tamamının tedarik edilmesini hâvî Trabzon Valisi ve Canik Muhassılı İbrahim Paşa, Canik ve Kavak kazaları naipleri ve tayin olunan mübaşire hitaben ferman yazılmıştır[29].

Ayrıca Tokat-Samsun arasında arabaların gitmediği yerlerde ve nehirlerin geçişlerinde at, katır ve eşekler kullanılmaktaydı[30].

---

[26] *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107; 24, 14/1; 29, 113/1.
[27] *Cevdet Darbhâne*, No. 1000.
[28] *Tokat Şer. Sic.*, 26, 142/1.
[29] *Tokat Şer. Sic.*, 26, 142/1.
[30] *Tokat Şer. Sic.*, 2, 20/2.

Samsun İskelesi'nden İstanbul'a Gemilerle Bakır Nakli

Tokat'tan mirî nuhâs emîninin nezaretinde arabalarla Samsun'a gönderilen mamul bakır, "kabz-ı nuhâs-ı mirî" olan bir memur tarafından iskelede teslim alınmakta idi. Bakır teslim alındıktan sonra, gemilere yüklenene ya da İstanbul'a sevk edilene değin iskelede mirî nuhâsı teslim alan memur tarafından mahzenlerde koruma altına alınmaktaydı. 14 Ocak 1812 tarihli bir belge ile, 1222/1807-1808, 1223/1808-1809 ve 1224/1809-1810 senelerine mahsuben Samsun iskelesi mahzenlerinde olan mirî bakırın İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi. Bakırın uygun gemilerle gönderilmesi ve nakliye ücretlerinin (navlun) İstanbul'da ödenmesi amacına matuf Canik Muhassılı Hazinedâr-zâde Süleyman Ağa'ya ferman yazılmıştır. Yani Samsun'da mahzenlerde bulunan bakırın sevki "Canik muhassılı ma'rifeti ve kabz-ı nuhâs olan Mehmed Ağa yediyle" gemilere yükleniyordu. Sonrasında da bakır miktarını belirten mühürlü ve imzalı bir defter düzenlenerek, bir sureti Darbhâne-i Âmire'ye gönderilmekte bir sureti de Samsun şer'iyye siciline kaydedilmekteydi[31].

Tokat'tan gönderilen bakır Samsun'da teslim alınırken gerektiğinde ayrıca tartım işlevine tâbi tutulabilirdi. Örneğin, 17 Eylül 1804 tarihli Samsun naibinin bir ilamına göre, Tokat kalhânelerinde Nuhas Nâzırı Mehmed Emîn Efendi ve mu'temedi Dimitri 1217/1802-1803 senesine mahsûben Tokat'tan arabalar ile Samsun iskelesine 70.400 batman 400 kıyye ve 18.847 kıt'a bakır sevk edip, nuhas kabzına memur Mehmed Said Ağa'ya teslim etmiştir. Bundan 3.660 kıt'a 13.148 batman 400 kıyyesi yazılan ferman gereği bir adet gemiye yüklenerek İstanbul'a gönderilmiştir.

Diğer taraftan Tokat'ta tasfiye edilen bakır madeni, gerektiğinde emirle İstanbul dışında başka yerlere de gönderilebilmekteydi. Örneğin, 29 Nisan 1814 tarihli Samsun Kazâsı Naibi Mahmud Efendi'nin ilamından, 1227/1812-1813 senesi malından Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen ve Samsun iskelesine gönderilen 8.983 batman bakırın Bergos iskelesine sevk edildiğini anlamaktayız. İlama göre, Darbhâne-i Âmire Nâzırı İbrahim Sarım adı geçen miktar bakırın Bergos iskelesine gönderilmesi hususunda Samsun'daki mirî bakır kabzına memur Samsun Mütesellimi ve Gümrük Emîni Seyyid Ali Efendi'ye hitaben emirname göndermiştir. Bakırı teslim almak için Bergos iskelesinde bakır kabzına memur Allahvirdioğlu'nun ortağı İstefan Bezirgân Samsun iskelesine gitmiş, burada Ali Efendi ile bakırı tartarak, Samsun'lu Seyyid Halil Reis'in kaptanı olduğu bir adet gemi ile Bergos iskelesine götürmüştür[32].

Bazı zamanlar merkezî yönetim Tokat'tan Samsun iskelesine gönderilen ve mahzenlerde koruma altına alınan bakırın tam olarak miktarının bildirilmesini isteyebilirdi. Örneğin, 30 Nisan 1797 tarihli Samsun kadısı ve iskelede mirî kabzına memur olan kişiye hitaben yazılan bir fermanda, İstanbul'da top ve diğer mühimmatın yapılması için her sene hasıl olan 800 bin kıyye bakırın Erzurum Valisi ve Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından Tokat'a intikal ettirileceği, orada Nuhâs Emîni Hasan Efendi tarafından kalhânelerde tabh ettirilerek Samsun iskelesine ve oradan da gemilerle İstanbul'a nakledileceğinin kararlaştırıldığı belirtilmekteydi[33]. Ancak şimdiye değin Samsun'a ne kadar bakırın naklolunduğu hususunda İstanbul'a herhangi bir haber ulaşmadığı, buna mukabil bilinmesi gerektiği, bunu öğrenmek için Sadrazam tatarlarından Osman'ın Samsun'a gönderildiği kadı ve nuhas kabzına memura hatırlatılarak, "siz ki kādı ve nuhâs kabzına me'mur mûmâileyhümâsız şimdiye değin Tokad'dan Samsun iskelesine ne mikdâr mirî nuhâs nakl olunmuşdur, el-yevm mevcûdu nedir sıhhati üzere mikdârını tahrîr ve tâtâr-ı merkûm ile acâleten ve müsâra'aten der-i Sa'âdetime irsâl eylemenüz fermânım olmağın" şeklinde emir verilmiştir[34].

Bu fermana istinaden Mayıs ortaları 1797'de Samsun mahkemesinden bir ilam yazılmıştır. İla-

---

[31] *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 41-A/1.

[32] *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 42-A/1.

[33] 20 Zilhicce 1211/16 Haziran 1797 tarihli bir belgeye göre, 800 kıyye bakırın Tokat'tan Samsun'a intikali için 5-600 miktarında arabaya ihtiyaç olduğu, bunların Canik'e bağlı Kavak kazası ile Ezine Pazarı'ndan karşılanmaları ve paralarının nakit olarak sahiplerine bakır emîni tarafından ödenmesi istenmekteydi. Bakırın İstanbul'da devlet için önemine binaen araba tedarikine muhalefet edenlerin yola getirilmeleri de istenmekteydi. *Cevdet Darbhâne*, No. 95.

[34] *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-A/1.

ma göre, yukarıdaki ferman 12 Mayıs 1798 tarihinde Şeref Efendi ile Samsun'a ulaştırılmış, ilgili olan herkes mahkemeye davet edilerek okunmuş, nuhas kabzına memur da mahkemeye gelip, yalnız 11.724 tam kıt'ât mirî nuhasın Samsun iskelesinde mevcut olduğu ve kendi nezâretinde mahzenlerde bulunduğunu beyan etmiştir. Durumun bu merkezde olduğuna alimler ve âyânın da şahit olduğunu belirten Samsun naibi, Tatar Osman'ın bir an önce dönüşünde durumu bildirmesini istemiştir[35].

Yine 03 Mayıs 1797 tarihli Samsun naibi, gümrük emîni, Samsun iskelesinde mirî nuhâs kabzına memura ve Donanma kaptanlarından bakır nakli ile görevlendirilen Konik Muhammed Kaptan'a hitaben bir ferman yazılmıştır. Buna göre, Tokat'taki Nuhâs Emîni Hafız Hasan, İstanbul'a ilettiği bir arzuhalde, Samsun iskelesinde 45 bin batman bakır olduğu, peyderpey 55 bin batman bakırın da gönderilmek üzere olduğunu, bu kadar miktar bakırın İstanbul'a nakli için uygun gemilerin gönderilmesi gerektiğini yazmıştır. Bu arzuhal çerçevesinde her kantarı 6'şar kıyyeden 13.636 kantar bakırı İstanbul'a göndermek üzere Kaptan-ı Deryâ Vezîr Hüseyin Paşa, Konik Muhammed'in kaptanı olduğu Zâhir Sa'âdet adlı fırkateyni görevlendirmiştir[36].

06 Mayıs 1817 tarihli bir başka belgeye göre, Samsun'dan İstanbul'a sevk edilmesi istenen "üç yüz bin kıyye bakırın irsâliyye defteri vezn u kantâr ve vaz'-ı mahzen kılınarak sâbıkları mûcibince beher kantârı kırk paradan iktizâ iden navl nakliyyesi der-i Sa'âdet'e vürûdunda Darbhâne-i Amire'mden an nakd ashâb-ı sefâyine virilmek üzere ma'rifet-i şer' ve kabz-ı nuhâs Kethüdâzâde Mehmed zîde kadruhû ma'rifetiyle" İstanbul'a "gelecek sefâyinlerin yedlerine vaz' u tahmîl" ettirilmesi hususunda Canik muhassılı ve Trabzon valisine, Samsun kadısına ve nuhâs kabzına memur Kethüdâzâde'ye hitaben ferman yazılmıştır[37]. O halde 1817'de mamul bakır, Samsun'dan her kantarına 40 para navlun ödenerek gemilerle İstanbul'a taşınmaktaydı.

Sonuç

Tokat Bakır Kalhânesi, Osmanlı Devleti'nin bakır ihtiyacını karşılayan vazgeçilmez tesislerinden birisiydi. Kalhâne, özellikle Ergani maden ocaklarında bakır çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte, daha fazla gelişme ve üretim yapma kapasitesine kavuşmuştur. Teknik eleman ve ekipmanlarının tecrübesi ve Samsun İskelesi'ne yakınlığı sayesinde kalhânenin önemi XIX. yüzyılın ilk yarısında daha fazla artmıştır.

Kalhâne'de üretimin gerçekleştirilmesi için, yönetimden usta ve amelelere kadar birçok kişi istihdam edilmiştir. Bunların yönetimini, koordinasyonunu sağlamak ve verimliliği kesintisiz sürdürmek görevi, Kalhâne nâzırına verilmiştir. Sarrâflar, ustabaşılar, ustalar ve işçiler nâzırın denetimi ve gözetiminde çalışıyorlardı. Tokat'taki diğer örfî ve şer'î görevliler de kalhânenin iyi çalışmasına nezaret etmekteydiler. Önemli olan Devlet'in mühim maddelerinden biri olan bakırın salimen ve kesintisiz üretimi ve İstanbul ya da ilgili yerlere nakli ve kullanılması olduğuna göre, bütün devlet görevlilerinin kusurlara fırsat vermeden işlerin devamına olanak sağlaması aslî görevlerinden addediliyordu.

Sonuç olarak denilebilir ki, incelediğimiz dönemde Tokat Bakır Kalhânesi verimli bir biçimde Osmanlı tersane, tophane ve kaleleri gibi askerî tesislere gerekli bakırı sağlarken, aynı zamanda ihtiyaç hasıl olduğunda özel sektör olarak nitelendirilen esnaf ve tüccarlara da ucuz hammadde temin ederek, bakırdan eşya üretiminin ve ticaretinin de yaygınlaşmasına hizmet etmiştir.

Ergani'de üretilen ham bakır, Bozok Sancağı'nda ikamet eden aşiretlerin develeri ile Tokat'a nakledilmekte ve burada kalhânelerde tasfiye edilmekteydi. Madenden, Tokat'a getirilmesi zorunlu olan ham bakırın nakli oldukça sorunlu bir yükümlülüktü. Her ne kadar ham bakırın nakliye ücretleri deve sahiplerine ödenmekteyse de, bu nakliyat aşiret devecileri için kazançlı bir ticaret olarak görülmüyordu. Bu sebepten çoğu zaman deveciler, ham bakırı Ergani'den Tokat'a taşıma işini sav-

[35] *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-A/2.
[36] *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-B/1.
[37] *Cevdet Darbhâne*, No. 1000.

saklamaktaydılar. Bu da istenilen ham bakırın zamanında Tokat kalhânelerine intikalini zorlaştırmaktaydı.

Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen bakırın arabalarla İzmit ya da 1795'ten sonra Samsun iskelesine nakilleri de diğer bir sorundu. 1795'e kadar yine develerle kara yoluyla İzmit iskelesine taşınan işlenmiş bakır, bu tarihten sonra güzergah değiştirerek Samsun iskelesine nakledilmeye başlanmıştır. Tokat nuhâs nâzırı tarafından yine nakil ücretleri ödenerek kazalardan sağlanan arabalarla Samsun iskelesine nakledilen bakır, iskelede kabz-ı nuhâs adı verilen bir görevli tarafından irsaliye ile teslim alınmaktaydı. İskelede teslim alınan mamul bakır, İstanbul'a sevk edilene kadar iskeledeki mahzenlerde korunuyordu.

Deniz mevsiminin uygunluğu dikkate alınarak Samsun iskelesindeki bakır, gemilerle navlun ücretleri ödenmek suretiyle İstanbul'a nakledilmekteydi. Bu nakil işleminde devletin gemileri de kullanılıyordu. Ancak çoğu zaman kiralanan ticaret gemileri ile de bakır sevk edilmekteydi.

Her ne şekilde olursa olsun Ergani'de üretilen ham bakırın Tokat'ta mamul hale getirilmesi ve İstanbul'a nakledilerek devlet için lüzumlu olan araç-gereç yapımında kullanılması oldukça zahmetli bir süreçti. Özellikle devletin içinde bulunduğu malî bunalım ve kaynak sıkıntısı, bakırın çıkarılması ve işlenmesi için gerekli sermayenin zamanında gönderilmesini güçleştiriyordu. Bu sorun, nakliye işleminden tasfiye işlevine kadar bir bütün olarak bütün süreçleri etkilemekteydi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Tokat Şer'iye Sicilleri: Defter Numaraları: 2; 16; 24; 29; 34; 36.

Samsun Şer'iyye Sicilleri: Defter Numarası: 1755.

BOA, Cevdet Darphane: No: 95; 326; 350; 552; 1000; 1707; 2797.

Diğer Kaynaklar

GENÇ, Mehmet, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı*, Ankara 1978.

TExier, 2002, III, 167

TIZLAK, Fahrettin, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993.

TIZLAK, Fahrettin, Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezi Olarak Tokat ve Diyarbakır", *Belleten*, Cilt LIX, Sayı 226, Anakara 1995.

TIZLAK, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850),* Ankara 1997.

Course de Samsoun

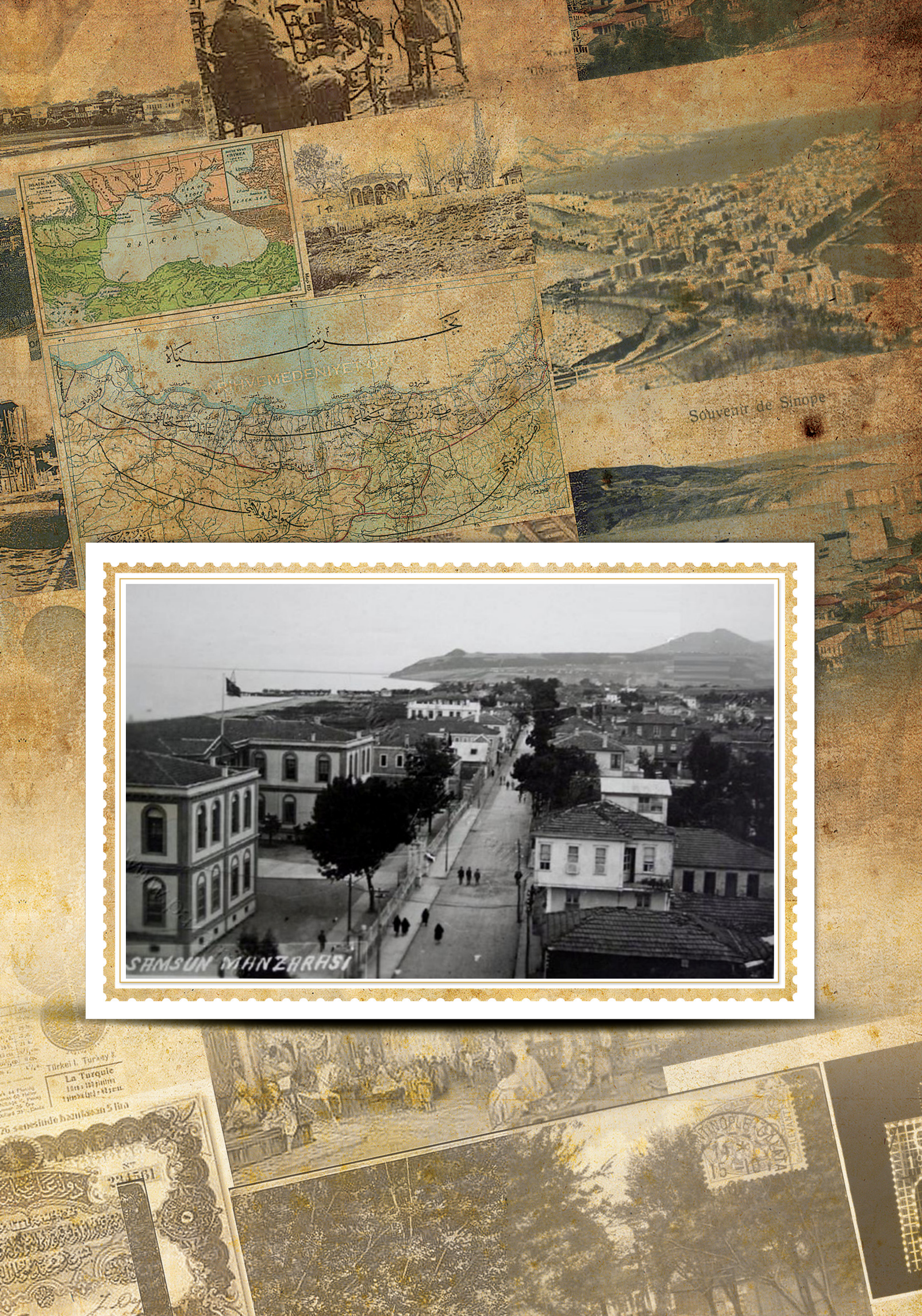
SAMSUN MANZARASI
Souvenir de Sinope
BLACK SEA
SİVİLMEDENİYET

II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar

Dr. Serdar Genç
Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir

1. Giriş

XIX. yüzyıl başları ve hemen önceki döneme dair Canik Sancağı'ndaki esnaf ile ilgili müstakil bir çalışma olmamakla birlikte sancakla ilgili muhtelif çalışmalarda esnaf hakkında bazı bilgiler verilmiştir[1]. Fakat buradaki sıkıntı böyle bir çalışmanın hazırlanmasına temel kaynak niteliğinde olan şer'iyye sicili defterlerinin noksanlığıdır. Çünkü Samsun'a ait mevcut şer'iyye sicili defterlerinin en erkeni 1785 yılından başlamaktadır[2].

XIX. yüzyıl başlarında Canik sancağında esnaf ile ilgili birkaç noktaya değinmekte fayda vardır. Birincisi bu dönemde Samsun başta olmak üzere sancağın diğer kazalarındaki vakıfların gelirleri içerisinde çeşitli esnaf kolları tarafından işletilen dükkânlar yer almaktadır[3]. Özellikle Canik muhassılı olan Haznedarzâde Süleyman Paşa'nın[4] Samsun, Bafra, Çarşamba ve Fatsa'daki imar faaliyetleri ve kurduğu vakıflar arasında çok sayıda dükkân bulunmaktadır[5]. Bunun yanı sıra ahaliden bazı kişilerin vakıfları arasında da dükkânlara rastlanmaktadır. İkincisi mahkemede görülen davalarda zaman zaman şuhûdü'l-hâl içerisinde Samsun'daki esnaf da yer almıştır. Son olarak sancağa gelen bazı idarecilerin tayinatlarını karşılamak üzere esnaftan çeşitli emtia alınmış ve bunun karşılığında kendilerine ödeme yapılmıştır[6].

2. 1830 Yılında Canik Sancağında Esnaf Sayımı ve Dükkânlar

Osmanlı Devleti'nde esnafı kontrol amaçlı olarak daha XVI. yüzyılda esnaf sayımları yapılmaya

---

1 Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyıl Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839), C. I-II, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993; M. Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara, 1998.*

2 Bu defter Mehmet Beşirli tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bk. Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyıl Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839), C. I-II, Samsun, 1993.*

3 Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun, (Yay. Haz. Cevdet Yılmaz), Samsun, 2006, s. 473-502; XIX. Yüzyıl Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839), C. I-II, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993.*

4 Süleyman Ağa 1794 yılında kapıcıbaşı unvanını alarak Canik muhassılı tayin edilmiş ve 1797 kadar asaleten veya vekâleten bu görevi sürdürmüştür. 1805'de yeniden muhassıl vekili tayin edilen Süleyman Ağa 1806-1807'de muhassıllık yapmıştır. 1808 yılından vefat ettiği 1811 yılına kadar kesintisiz olarak muhassıllık görevini sürdürmüştür. Bununla beraber 1812 yılında Trabzon valisi tayin edilmiştir. Ayrıntılar için bk. Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa, Samsun, 2009; Abdullah Bay, Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.*

5 Süleyman Paşa'nın vakıflarına ait gayrimenkulleri arasında; Samsun kasabasında bir bezezistan, iki attar dükkânı, beş çubukçu dükkânı, bir demirci dükkânı, iki kahvehane, iki adet oda, çeşitli sayıda kapan dükkânlarını, Çarşamba kasabasında dört oda, bir kahvehane, on dükkân, bir boyahane, Terme kasabasında dört oda, bir kahvehane, Akçay kasabasında bir su değirmeni, bir çeltik dükkânı, Satılmış kasabasında dört oda, on sekiz dükkân, üç mahzen ve bir hanı yer almaktadır. Bk. Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s. 286.*

6 Beşirli, *a.g.t., s. 128-129, 152, 378-79, 632, 641.*

başlanmıştır. Bu sayımlar ihtiyaç duyuldukça XVIII. yüzyılda da tekrarlanmıştır. Sayımlarda bazen tek bir esnaf bazen de başkentteki tüm esnaf kolları yazılmıştır. Ayrıca sayımlarda esnafın nizamları ihlal etmesi, kalitesiz ve fahiş mal satması gibi hususları önlemek üzere esnaf birbirine kefil yapılmıştır[7]. Sayımların diğer nedeni esnaftan alınmakta olan vergileri tespit etmektir. Zira esnaftan vergi toplayan kol oğlanlarının belirlenen vergi miktarı ile yetinmeyip çeşitli adlar altında esnaftan para toplamaları sebebiyle bunun bir düzene sokulması için 1681[8] yılında bütün esnafa ait dükkânların sayımı yapılarak ihtisab vergisi tespit edilmiştir[9].

II. Mahmud döneminde daha önceki yüzyıllarla mukayese edildiğinde çok daha kapsamlı olduğu görülen bir esnaf sayımı yapılmıştır. Zira 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra yerine kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu için yapılan masrafların finansmanında kullanılmak üzere öteden beri alınmakta olan ihtisab vergisinde yeni bir düzenleme yapılma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda öncelikle İhtisab Nezareti kurulmuş ve ihtisab vergisindeki yeni nizamın tüm idari birimlerde uygulanması için hazırlık başlatılmıştır[10]. İşte bu kapsamda ilk ayağı İstanbul'da yapılan düzenlemeye paralel olarak 1827 yılında Ankara, Kayseri, Bursa, Sivas gibi kentlere gönderilen emirler gereğince esnaf kethüdalarının birer İhtisab Nazırı seçmeleri ve bu kişilerin atanması için merkezden berat istemeleri emredilmiştir. Buna ilaveten ihtisab vergisinin yeniden düzenlemeye tabi tutulması kapsamında şehirlerdeki dükkân, han ve hamamlar, kahvehane ve değirmenler ile pazar ve panayırlarda satılan bütün emtiadan ihtisab vergisi alınması için çalışma başlatılmıştır. Bunun için bütün işyerlerinin sayımı yapılacak ve alınacak ihtisab vergisi miktarları tespit edilerek deftere kaydedilecek ve bir nüshası merkeze gönderilecektir[11].

Bu sayımlar tüm Osmanlı coğrafyasında aynı anda yapılmamıştır. Esnaf sayımları 1827'de İstanbul, Bursa, Edirne, İzmir[12] ve Ankara'da[13]sonrasında ise peyderpey diğer eyalet ve sancaklarda uygulanmıştır. Sayımlar 1827'de başlamış ve 1835 yılına kadar devam etmiştir[14]. Bu sayımlar Trabzon, Canik ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarında1830 yılında gerçekleştirilmiştir[15].

Canik Sancağı kazaları esnaf sayımının kayıtlı olduğu Cevdet Belediye 4290 numaralı defter, Padişahın emri doğrultusunda Canik Sancağı'ndaki kasaba ve iskelelerdeki dükkân, han ve saireye tahsis olunan ihtisab vergisini beyan ettiğini belirten bir açıklama ile başlamaktadır[16]. Devamında, sırasıyla İskele-i Samsun, Kaza-yı Bafra, Kaza-yı Çarşanba, Kaza-yı Terme, İskele-i Ünye ve İskele-i Fatsa başlıkları adı altında buralarda bulunan dükkân, han, hamam ve mağazalar sayılmış ve alınacak ihtisab vergisi miktarı belirlenerek deftere kaydedilmiştir. Defterin bundan sonraki kısmında ise değirmenlerden ve pazarda satı-

---

[7] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, *Bildiriler 9-10 Mayıs 2002, C. II, İstanbul, 2003, s. 405-409.*

[8] 1681 yılı esnaf sayımı ile ilgili olarak bk. Mustafa İsmail Kaya, *Shops and Shopkeepers in the Istanbul Ihtisâb Register of 1092/1681, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006.*

[9] Kütükoğlu, "a.g.m.", s. 409.

[10] "Bâlâda muharrer olduğu vechile asâkir-i nizâmiyye masârifine karşılık tedâriki devletin o esnâda en başlı meşguliyyeti olduğundan ibtidâ Der-sa'âdetde ihdâs olunmak ve ba'de taşralara ta'mîm kılınmak üzere rüsûmât-ı cihâdiyye nâmıyla dükkânlardan ve erzâkdan vergi alınmasına şürû' ve müstakil nezâret teşkîliyle Kapıcıbaşı Dede Ağa ihtisâb nâzırı ta'yîn olundu..." Bk. AhmedLûtfi Efendi, *Vak'anüvîsAhmedLûtfî Efendi Tarihi, C. I, YKY, İstanbul, 1999, s. 177.*

[11] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara, 1992, s. 121.*

[12] Mübahat S. Kütükoğlu, «1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, 1987, s. 481-520; "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisabı Muhasebeleri (1826-1838), Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), Sayı: 15, 1997, s. 49-144.*

[13] Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:1, Samsun, 1986, s. 156-181.*

[14] Örneğin Edremit, Kemer Edremit, Çorum ve Yenişehir'de esnaf sayımı 1835 yılında yapılmıştır. Bk. BOA, *İhtisab Defteri, nr. 31; Serdar Genç, "1835 Yılı Esnaf Sayımı Çerçevesinde Edremit Esnaf Teşkilatı", U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:17, 2009/2, s. 279.*

[15] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

[16] "İşbu iki yüz kırk altı senesi Canik sancağının hâvî olduğu kazalarında vâki' şehr ve kasaba ve iskelelerinde olan dekâkîn ve han ve sairenin resm-i ihtisâbiyesi vaz' ve tahkik olunmak muktezâ-yı irade-i seniyyeden olub ol babda cümleye hitâben sâdır olan fermân-ı celil-i nişân ve buyruldu-yu hazret-i serasker-i şerif muciblerince liva-yı mezbûrede vâki' kasaba ve iskelelerinde olan dekâkîn ve han ve sairenin ba ma'rifet-i şer'i şerîf ve esnaf kethüdaları ma'rifeti ve vücûh ve ahali ittifakıyla bervech-i tahkik tahrîr ve tanzîm olunan defterdir ki bervech-i zikr-i âtîbeyân olunur 246"

lan her çeşit emtia ve hayvanlardan alınacak vergi miktarları yer almıştır.

Defterde her bir esnaf koluna ait dükkânların sayısı ile her bir dükkândan günlük olarak alınacak vergi miktarı yazılmıştır[17]. Örneğin, "etmekçi dükkânı 10 beherinden yevmiye 2,5 para" gibi[18]. Buna karşın bazı sancak ve kazaların şer'iyye sicillerinde kayıtlı esnaf sayımlarında dükkân sahiplerinin isimleri ile mensup oldukları dinin de kaydedildiği görülmektedir. Örneğin Antakya esnaf sayımında bu ayrıntıları bulmak mümkündür[19]. Fakat sayımlar şer'iyye sicili defterlerine her kazada bu denli ayrıntılı kaydedilmiş değildir[20].

2.2. Esnaf ve Dükkânlar

Esnaf sayımında kazalardaki dükkânların bulundukları mevki ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamaz iken şer'iyye sicilleri ile ilgili bazı çalışmalarda XIX. yüzyıl başlarında Samsun'daki dükkânların bedesten ve hemen yanındaki Taşhan[21] ile Sûk-ı sultani, Kemeraltı, arasta, iskele ve gümrük civarında olduğu belirtilmiştir[22].

1830 yılında Canik Sancağı'nda 1100 dükkân, 199 mağaza, 5 kapan, 8 han ve 8 hamam bulunmaktadır. Dükkânlarla ilgili ayrıntılara girmeden önce kazalardaki han, hamam, kapan ve mağazalardan kısaca bahsetmek gerekir. Esnaf sayımı listeleri incelendiğinde Terme kazası hariç diğer kazalarda han ve hamam mevcut iken ekseriyetle gıda maddelerini tartmakta kullanılan büyük terazi olarak tanımlanan kapanlar[23]sadece Samsun, Bafra ve Çarşamba'da tespit edilmiştir. Samsun ve Çarşamba'da hem dakik kapanı hem de duhan kapanı, Bafra'da ise sadece dakik kapanı mevcuttur. Esnaf sayımı listesinde vergi tahsil edilecek işletmeler arasında kaydedilen mağazalar, çeşitli emtiayı depolamak üzere kullanılan dükkânlardır[24]. Bu mağazaların bazılarının hangi emtianın depolanmasında kullanıldığı belirtilmiştir. Buna göre mağazaların bir kısmının pirinç ve tütünün depolanmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Canik Sancağındaki Dükkân-Mağaza-Kapan-Han-Hamamlar

Kazalar	Dükkân[T1]	Mağaza	Kapan	Han	Hamam
Samsun	261	61	2	2	3
Bafra	271	--	1	3	2
Çarşamba	236	17	2	1	1
Terme	45	20	--	--	--
Ünye	218	61	--	1	1
Fatsa	69	40	--	1	1
Toplam	**1100**	**199**	**5**	**8**	**8**

[T1] Dükkan kategorisi içerisine kahvehaneler ile çömlek fırınları da dahil edilmiştir.

[17] Defterde sadece Bafra kazasında duhancı dükkânı ve mağazaları tek bir kayıt altında yazılmıştır.

[18] Kazalara ait sayım listeleri ekteki grafiklerde gösterilmiştir.

[19] Antakya esnaf sayımları için bk. Rifat Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilâtı (1709-1860), Mustafa Kemal Üniversitesi Yay., Antakya, 2002, s. 56-82.*

[20] Örneğin Edremit esnaf sayımı Edremit şer'iyye siciline kaydedilmiş olmasına rağmen Antakya'daki gibi dükkân sahiplerinin isimleri ve dini mensubiyeti kaydedilmemiştir. Bk. Serdar Genç, "1835 Yılı Esnaf Sayımı Çerçevesinde Edremit Esnaf Teşkilatı", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:17, 2009/2, s. 277-293.*

[21] Taşhan, bedesten ve arasta ile ilgili ayrıntılar için bk. M. Sami Bayraktar, "Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Üç Ticari Yapı; Taşhan, Arasta ve Bedesten", *Geçmişten Geleceğe Samsun, 2. Kitap, (Yay. Haz. C. Yılmaz), Samsun, 2007, 429-462.*

[22] *XIX. Yüzyıl Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839), C. I-II, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993.*

[23] Kapanlar aynı zamanda gıda maddelerinin toptan ticaretinin yapıldığı yerlerdir. Bk. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, 2011.*

[24] Örneğin H. 1205 senesinde Samsun'da imal edilen peksimet ile bir miktar un Samsun'daki bir kısım vakıf mağazalarında depolanmıştır. Beşirli, *a.g.t., s. 148-149.*

Tablo 1. de yer alan rakamlar incelendiğinde hemen göze çarpan birkaç husus vardır. Bunlardan ilki Bafra'daki dükkânların toplamının Samsun'dan daha yüksek olmasıdır. Ancak bu farklılık Bafra'daki sayımda duhancı esnafının dükkânları ile mağazaların"duhancı ve mağaza aded 33" biçiminde tek bir kalemde kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Muhtemelen mağazalar duhancı mağazası olduğundan bu şekilde yazılmışlardır. Dolayısıyla kayıtta belirtilen 33 dükkândan kaç adedinin duhancı dükkânı kaç adedinin mağaza olduğunu kestirmek güç olduğundan Tablo 1'de bunlar dükkânlar içerisinde değerlendirilmiştir. Kısaca Bafra'daki dükkân sayısının Samsun'dan fazla görünmesi bundan kaynaklanmaktadır. Öte yandan Terme kazasında gerek dükkânların gerek mağazaların sayısının çok düşük kaldığı görülmektedir. Üstelik Terme'de diğer kazaların aksine han ve hamam da mevcut değildir. Bunun yanında dükkân sayısı göz önünde bulundurulduğunda Canik Sancağı kazaları arasında 4. sırada olan Ünye'de Samsun'daki kadar mağazanın bulunması dikkat çekmektedir.

Canik Sancağı'ndaki kazaların her birindeki dükkânlar göz önünde bulundurulduğunda sancakta ellinin üzerinde farklı türde esnaf kolunun faal olduğu tespit edilmiştir. Her bir esnaf kolunun dükkân sayıları hesaba katıldığında en kalabalık esnaf kolları sırasıyla 164 dükkân ile terziler, 139 dükkân ile attarlar ve 81dükkân ile duhancılardır[25].

Bu sıralama içerisinde öncelikle bölgenin tarımsal yapısı ile de doğrudan alakalı olan duhancılara değinmekte yarar vardır. Duhanın/tütünün Osmanlı coğrafyasında ziraatının başlangıcı ile ilgili kesin bir tarih verilmemekle birlikte 1604-1606 yılları arasında tütün ziraatına başlandığı tahmin edilmektedir. Kısa sürede üretimi yaygınlaşan tütün 1609 yılında devrin padişahı I. Ahmed tarafından yasaklanmıştır. Benzer yasaklar II. Osman ve IV. Murad dönemlerinde de devam etmiştir. Tütün ziraatı ile ilgili yasaklamalar 1649 yılında son bulmuştur. Yasaklamaların sona ermesinden sonra bazı kaza ve köyler tütün ziraatının yapıldığı önemli merkezler haline gelmiştir[26].

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde tütün ziraatı yapıldığı belirtilmektedir. Tütün ziraatı yapılan bu sahalar arasında Canik de yer almaktadır. Nitekim 1697'de tütün gümrüğü mukataası kayıtları arasında "mukataa-i gümrük-i duhan-ı Canik livası" kaydının yer alıyor olması bu tarihlerde Canik havalisinde tütün ziraatının yapıldığını göstermektedir[27]. 1750-1800 döneminde tütün ekilen sahaların genişlemesine paralel olarak Sinop ve Bafra civarında da tütün ziraatına başlanmış, XIX. yüzyılın ilk yarısında gelindiğinde ise Sinop, Bafra, Samsun, Ordu ve Trabzon'a kadar olan hatta tütün tarımı yapılır hale gelmiştir[28].

Bundan başka tütüne yerli ve yabancı tüccarların ilgi duyması Canik havalisinde tütün tarımı yapılan sahaların genişlemesinde rol oynamış olmalıdır. Zira 1793-94 yıllarında Karadeniz bölgesinde önce Avusturyalı tüccarlar kısa bir süre sonra da Rus tüccarlar Karadeniz ve Rumeli'de yetiştirilen Osmanlı tütününü kendi ülkelerine ihraç etmeye başlamışlardır[29]. Buna ilaveten M. 1816/17 yılında İstanbul'a tütün getiren yerli tüccarlar arasında Bafra'dan 19, Çarşamba'dan 2, Samsun'dan 5 ve Ünye'den 5[30] tüccarın bulunması Canik havalisinde tütünün ticari bir meta olarak önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Yine İstanbullu bazı sermayedarların Bafra ve Samsun'dan tütün satın alarak İstanbul'a götürmeleri[31] yerli tütün tüccarları açısından bölgenin potansiyeline bir işaret olarak yorumlanabilir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda 1830 yılında Canik Sancağı'nın her bir kazasında tütüncü dükkânlarının bulunması şaşırtıcı değildir. Kazalardaki tütüncü dükkânlarının dağılımı şöyledir: Samsun'da 27, Bafra'da 33[32], Çarşamba'da 13[33], Terme'de 2, Ünye'de 6, Fatsa'da 4. Bunun yanında Samsun ve Çarşamba'da birer duhan kapanı ile tütün mağazalarının varlığı bu yıllarda

[25] Sancakta faal olan diğer esnaf için bk. Tablo 3.

[26] Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 22-27.*

[27] Yılmaz*, a.g.t., s. 31-32, 160.*

[28] Yılmaz, s. 35-36.

[29] Yılmaz, s. 57.

[30] Yılmaz, 180 numaralı dipnot.

[31] Yılmaz, 200 numaralı dipnot.

[32] Bafra'da "duhancı dükkânı ve mağaza" şeklinde tütüncü dükkânları ve mağazalar birlikte kaydedilmiştir.

[33] Çarşamba'da 4 adet duhancı mağazası vardır.

tütünün bölge ekonomisindeki yeri hakkında fikir verebilir.

Tütün ile birlikte gelişme göstermiş bir diğer esnaf kolu çubukçulardır. Çubuk, tütün içmeye yarayan, içi delik silindirik bir uzunca bir alettir. Genellikle kiraz ve yasemin ile güzel kokulu ağaçlardan ve fildişinden yapılmaktadır[34]. Bu çubukları imal eden esnafa çubukçu denilirdi. Çubukçu esnafının sancak genelinde toplam 11 dükkânı mevcuttur.

Canik Sancağı kazalarındaki esnaf ve dükkânları tek tek ele almaktan ziyade esnaf kollarını uzmanlık sahalarına göre gruplandırılarak değerlendirme yapmak tercih edilmiştir.

Gıda imal eden ve satan esnaf; arpacı, aşçı, attar, bakkal, çörekçi, ekmekçi, kasap, kebapçı, manav, salepçi, şerbetçi, uncu ve tuzcular. Ekmek temel gıda maddesi olduğundan doğal olarak her kazada ekmekçi esnafı bulunmaktadır. Bu kapsamda Samsun ve Bafra'da 8'er, Çarşamba'da 16, Terme'de 8, Ünye'de 10 ve Fatsa'da 3 ekmekçi dükkânı vardır. Ekmekçi esnafı ihtiyacı olan unu, uncu esnafı ile bazı kazalarda mevcut olan dakik kapanlarından temin ediyor olmalıdır. Ancak Fatsa ve Terme gibi uncu dükkânı veya dakik kapanı bulunmayan kazalarda ekmekçi esnafı ihtiyacı olan unu muhtemelen civardaki değirmenlerden karşılamıştır[35].Ekmekçi esnafı, kaza ahalisinin ekmek ihtiyacını karşılamanın yanı sıra bazen devletin talepleri doğrultusunda Samsun iskelesinde peksimet tabh etmişlerdir[36]. Keza sancağa misafir olarak gelen bazı idarecilerin tayinatları için yine esnaftan ekmek satın alındığı olmuştur.[37] Ekmekçilerin yanı sıra unlu gıda imal eden ve satan esnaf arasında çörekçiler bulunmaktadır. Çörekçi esnafı sadece Samsun'da teşkilatlanmış olup kayıtlarda kazada 4 çörekçi dükkânının bulunduğu belirtilmektedir.

Gıda içerisinde ele aldığımız attarlar tüm sancak içerisinde terzilerden sonra en fazla dükkâna sahip olan ikinci esnaf koludur. Attar/aktar, baharat, güzel kokular, iğne, iplik vesaire satan kimse veya dükkân olarak tanımlanmıştır[38]. Dükkânlarının bu denli fazla olması şaşırtıcıdır. Dükkânlarının dağılımına bakıldığında; Samsun'da 20, Bafra'da 25, Çarşamba'da 31, Terme'de 10, Ünye'de 27 ve Fatsa'da 26 dükkân mevcuttur.

Canik'te halkın et ihtiyacını karşılayan kasap dükkânları yoktur. Buna karşın Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye'de birer "kasaphane" yer almaktadır. Muhtemelen halk et ihtiyacını buralardan sağlamaktaydı. Öte yandan hazır yemek sektörünün de canlı bir yapıya sahip olduğu anlaşılıyor. Zira Samsun'da 4, Çarşamba'da 1, Bafra'da 2 ve Ünye'de 2 kebapçı dükkânı olmak üzere sancak genelinde toplam 9 kebapçı dükkânı bulunuyordu. Bu rakamlar kebabın sancağın kıyı kesiminde rağbet gördüğüne işaret olarak yorumlanabilir. Hazır yemek sektörü sadece kebapçılarla sınırlı kalmamış aşçı dükkânları da bu sektörde kendisine yer edinmiştir. Fakat aşçı dükkânları 2'şer dükkân olmak üzere sadece Samsun ve Bafra'da mevcuttur. Aşçı ve kebapçıların yanında şerbetçi, bozacı ve hoşafçı gibi dükkânların da olması beklenmektedir. Ancak bunlar arasında sadece Ünye'de 2 şerbetçi ile Samsun'da 1 salepçi dükkânı kayıtlıdır.

Gıda mamulleri imal eden veya satan esnaf değerlendirilirken kazalarda bazı esnaf kollarının bulunmaması dikkat çekicidir. Bunun en iyi örneği helvacı esnafıdır. Çünkü sayım listeleri incelendiğinde kazaların hiçbirinde helvacı dükkânına rastlanmamıştır. Bu durumda halkın ihtiyacı olan helva dışarıdan pazara getiriliyor olmalıdır. Nitekim pazarda satılan emtiadan alınacak vergilerle ilgili listede "taşradan gelen tahin helvası ve ceviz helvası" kaydının yer almış olması bunu desteklemektedir[39].

Dericilikle ilgili esnaf; çarıkçı, debbağ, dikici, kürkçü, saraç ve semercilerdir. Debbağlık, deri işlemeciliği olup Anadolu'da gelişme gösteren ilk mesleklerdendir. Debbağhaneler genellikle şehir

---

[34] Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, 2011, s. 175.*

[35] Kazaların her birinde kaç adet değirmen bulunduğu belirtilmemiş ancak değirmenlerden de günlük hesabıyla vergi tahsil edilmiştir. Buna göre değirmenler a'lâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kategoride değerlendirilmiştir. Bu değirmenlerden sırasıyla günlük 6, 4 ve 2'şer para vergi kaydedilmiştir.

[36] Beşirli, *a.g.t., s. 147-149.*

[37] H. 19 Z. 1221 senesinde sancakta bulunan muhassıl Ali Ağa için yapılan masraflar arasında fırıncı esnafına 1809 para ekmek ücreti ödendiği kayıtlıdır. Beşirli, *a.g.t., s. 128.*

[38] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2006, s. 52;* http://tdkterim.gov.tr/bts/

[39] BOA, *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

ve kasabaların dışında, deniz veya akarsu kenarlarında yer almıştır[40]. 1485 yılında Samsun kazasında Debbağan Mahallesinin bulunması keza Bafra'da Hüseyin Debbağ Mahallesi ile sonrasında kurulan Debbağhane/Tabakhane Mahallesinin[41]bulunması Canik Sancağı'nda debbağlığın kökenlerinin oldukça erken döneme dayandığını göstermektedir. Fakat 1830 yılına gelindiğinde Samsun'da debbağhanenin varlığına dair herhangi bir işaret mevcut değildir. Zira bu tarihte Canik Sancağı kazaları arasında sadece Bafra ve Çarşamba'da debbağhane bulunduğu tespit edilmiştir.

Bu iki debbağhanenin sancağın işlenmiş deri ihtiyacını ne derece karşıladığı tartışmalıdır. Üstelik debbağların deri ihtiyacını temin edecekleri kasap/kasaphanenin de tüm sancakta sadece 4 adet olduğu düşünüldüğünde bu esnaf birliklerinin alternatif yollardan deri ve gön temin etme ihtiyaçlarının hasıl olabileceği akla gelmektedir. Nitekim pazara getirilip satılan emtiadan alınacak vergi miktarının kayıtlı olduğu kalemler arasında ham gön, keçi ve koyun derileri ile tavşan derisinin yer alması ve bunlara vergi tayin edilmiş olması dericilikle ilgili esnafın bir kısım ihtiyaçlarını bu yolla temin ettiği anlaşılmaktadır[42]. Yine debbağ esnafı için gerekli olan mazı ve palamudun da dışarıdan geldiği tahmin edilmektedir. Çünkü dışarıdan gelen ve pazarda satılan emtia arasında mazı ve palamutta yer almakta olup bunların her bir bargir yükünden 30 para vergi tahsil edilmiştir[43].

Dericilik ile bağlantısı olan diğer meslekler arasında dikici, çarıkçı, saraç, semerci ve kürkçüleri sayabiliriz. Bu esnaf kolları Samsun başta olmak üzere Bafra, Çarşamba, Ünye ve Fatsa'da hatırı sayılır bir yere sahiptir. Bunlar arasında özellikle dikiciler ve çarıkçılardan bahsetmek gerekir. Dikiciler ayakkabıcı esnafı olup Bafra'da 17, Çarşamba'da 13, Samsun'da 9, Ünye'de 8 ve Fatsa'da 1'er olmak üzere toplam 48 dikici dükkânı mevcuttur. Defterde ayakkabıcı esnafı; çizmeci, postalcı vb. gibi ayrı ayrı kaydedilmediğinden bu esnafın ne tür ayakkabılar imal ettikleri hakkında bir bilgi edinilememiştir. Ancak Çarşamba'da kökeni bir asır öncesine dayandığı ileri sürülen *basık ya da Çarşamba ayakkabısı denilen yöreye özgü bir ayakkabı çeşidinin varlığı*[44]*dikiciliğin Çarşamba ve civarında önemli bir zanaat olduğunu göstermektedir. Bundan başka bir çeşit ayakkabı olan ve genellikle sığır ve manda gönünden yapılan çarıktan bahsetmek gerekir*[45]*. Çarıkçıların Samsun ve Bafra'da 3'er, Ünye'de 2'şer dükkânı vardır.*

Dokuma ve giyim ile ilgili esnaf; abacı, bezzaz, boyacı, hallaç, iplikçi, kazzaz, muytab, urgancı ve terzilerdir. Canik Sancağı'nda en fazla dükkâna sahip olan esnaf kolu terzilerdir. Osmanlı Devleti'nde terzilerle ilgili bilgiler son derece kısıtlıdır[46]. Necdet Özdemir, Osmanlı kroniklerinden yola çıkarak terzilerle ilgili hazırladığı çalışmasında XV. yüzyılın ilk çeyreğinde kroniklerde "terzi başı" tabirine rastladığını dolayısıyla terzilerin örgütlenmesinin bu tarihlerden daha eskiye dayandığını belirtmektedir[47]. Terzilerin Samsun'da 23, Bafra'da 67, Çarşamba'da 31, Ünye'de 40 ve Fatsa'da 3 dükkânı vardır. Terzilerin dükkânın bulunmadığı tek kaza Terme'dir. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda Bafra'da 67 terzi dükkânın bulunması oldukça dikkat çekici olmakla birlikte bunun nedenine dair bir tespitte bulunmak şimdilik zor görünmektedir.

Bezzaz,bez ve kumaş satan esnafa denilirdi. Ancak Samsun kazası esnaf sayımı listesinde bezzaz esnafının yer almaması ilginçtir. Ziya Kazıcı ihtisab vergisi belirlenirken kumaş satan esnaftan damga vergisi alındığından esnaf sayımlarında bezzazların kaydedilmediğini ifade etmektedir[48]. Nitekim bazı kazaların esnaf sayım listeleri arasında bezzazların yer almaması bunu doğrular görünmektedir.

---

[40] Zeki Tekin, "Türkler'de Dericilik", *TDVİslam Ansiklopedisi, IX, İstanbul, 1994, s. 177.*

[41] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, TTK, Ankara, 1999, s. 57-60.*

[42] "ham gön hamulesinden 60 para, koyun ve keçi derisi hamulesinden 30 para"

[43] BOA, *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

[44] Ayrıntılar için bk. Aytek Ersan, "Çarşamba Ayakkabısı", *Samsun Sempozyumu, 2011.*

[45] Çarık, genel olarak sığır fakat daha çok iyilenmiş ham manda derisinden kesilen dört köşe parçaların ayağa uydurulmak üzere çeşitli biçimlerde dikilen bir ayakkabıdır. Bk. Fahrünnnisa Bilecik, "Çarık Kelimesi", *Ayakkabı Kitabı, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 40.*

[46] Terzilikle ilgili bk. Acta Turcica, "Türk Kültüründe Terzilik" Ed. E. Gürsoy Naskali-H. Oytun Altun, Yıl:1, Sayı: 2/2, 2009.

[47] Necdet Özdemir, "Osmanlı Kroniklerinde Terziliğe Dair İlk Kayıtlar (Kuruluştan 1502'ye Kadar), *Acta Turcica, Sayı: 2/2, 2009, s. 60.*

[48] Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi), İstanbul, 2006, s. 174.*

Ancak Canik Sancağı bir bütün olarak değerlendirildiğinde ileri sürülen bu görüşün geçerli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira böyle bir uygulama söz konusu ise sancağın diğer kazalarındaki esnaf sayımı listeleri içerisinde bezzaz dükkânlarının kaydedilmemiş olması gerekirdi. Oysa listeler incelendiğinde Bafra'da 13, Terme'de 5 ve Ünye'de 4 bezzaz dükkânı bulunduğu kayıtlıdır. Bu durumda Samsun, Çarşamba ve Fatsa'da bezzaz dükkânlarının yer almamasının başka nedenleri olsa gerek. Öte yandan bezzazların sattığı kumaşların Halep ve Diyarbakır taraflarından geliyor olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü kayıtlarda buralardan Samsun'a çeşitli emtianın geldiğine dair ipuçları vardır. Bununla birlikte bu dönemde Halep tekstil ürünlerinin Samsun, Bafra, Merzifon, Amasya ve Sivas'ta rağbet gördüğünü belirtmekte yarar vardır[49].

Dokuma ile ilgili esnaf içerisinde sadece Bafra kazasında teşkilatlandıkları anlaşılan ve 18 dükkâna sahip olan urgancılardan bahsetmek gerekir. Urgan; kalın ip, ince halat olarak tanımlanmıştır[50]. Urgan, halat ve tel bölgede öteden beri ziraatın yapılan kendirden yapılmaktaydı. Kendir, kenevir sapından çıkarılan lif olup gemilerin inşası ve donatılmasında Tersâne-i Âmire'de çokça ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kendir temin ettiği bölgelerin başında Canik Sancağı gelmektedir[51]. Mehmet Öz, kendir ile bağlantılı olarak halat, urgan vb. imalinin bölgesel ekonomi için önemli olduğunu ve XVI. yüzyılda Samsun'daki zimmîlerin kendir bükücülük mükellefiyetinin bulunduğunu belirtmektedir[52]. Keza Evliya Çelebi Samsun ile ilgili bilgi verirken halkının tamamının kendirci olduğu üzerinde durmaktadır[53]. Bunun yanı sıra Sinop Tersanesi'nde gemi inşasında kullanılacak olan ip ve halatlar yine Canik Sancağı'ndan temin edilmiştir[54]. Bu bağlamda kendir üretimi Canik Sancağı ile İstanbul arasında bağlantıyı sağlayan önemli bir araç olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira Erim, Terme, Ünye, Hisarcık, Ayvacık, Ökse, Fenârî, İfrâz-ı Fenârî ve Akçay kazaları Tersâne-i Âmire ocaklığı arasında yer almaktadır[55]. Sancağın kendir yükümlülüğünün XIX. yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. Örneğin H. 1237 ve H. 1240 tarihlerinde Canik Sancağı'ndan Tersane'ye 5611 kantar tel ile 400 kantar kendir gönderilmiştir[56]. XIX. yüzyıla gelindiğinde kendir üretim sahasının ne ölçüde olduğunu belirten bir veri mevcut değildir. Fakat 1830 yılında Bafra'da 18 urgancı dükkânının bulunması bölgede kendir üretimine devam edildiğini göstermektedir.

Canik Sancağı'nda kıymetli ve madeni eşya ve silah imal eden ve satan esnaf arasında; bıçakçı, bakırcı, demirci, çilingir, kuyumcu, kazancı, nalbant ve kalaycılar ile hizmet sektörü arasında berber, eskici, çıfıtçı, çerçici, kundakçı, saatçi vb. sayabiliriz.

Bunların dışında esnaf sayımı listelerinde bahsedilmeyen esnafın olması da muhtemeldir. Çünkü pazarda satılan emtia ve bunlardan alınacak vergilerle ilgili kayıtlar arasında değirmenler, meyhane ve balıkçı kayıtlarının yer alması değirmenci, meyhaneci ve balıkçıların varlığını doğrulamaktadır[57].

Esnaf sayımı listesinde her bir kazadaki dükkânlar ayrı ayrı listelendikten sonra defterin son kısmında dışarıdan pazara gelen ve pazarda satılan emtia ve bunlardan alınacak olan vergi miktarları sıralanmıştır[58]. Bu emtia arasında; odun, kömür, kereste, buğday, arpa, tuz, nohut, kara bakla, kokoroz,

---

[49] Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, (İletişim Yay.), İstanbul, 1999, s. 129.*

[50] Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî, İstanbul, 1998, s. 197.*

[51] XVII. asrın ikinci yarısından itibaren Canik Sancağı'nda ocaklık olarak ayrılan kazalardan Tersane için ortalama 5000 kantar kendir temin edilmiştir. Ocaklık olarak temin edilen kendir yeterli gelmediği zamanlarda yine Canik civarından bu defa satın alınmak suretiyle kendir temin edildiği de olmuştur. Kendir ham olarak alındığı gibi kendir teli ve urgan halatı olarak da alınmıştır. Bk. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara, 1992, s. 137-139.*

[52] Öz, *a.g.e., s. 96-97; "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", Geçmişten Geleceğe Samsun, I, Samsun, 2006, s. 18.*

[53] Evliya Çelebi Mehmed Zıllî ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İkinci Cild, İstanbul, 1314, s. 77.*

[54] Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun, (Yay. Haz. C. Yılmaz), 2006, s. 236.*

[55] Bostan, *a.g.e., s. 137.*

[56] BOA, *Cevdet Bahriye, nr. 5269, 4847.*

[57] "meyhâne dükkânından 2 para balıkçı 1 para" BOA, *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

[58] Canik Sancağı kazalarından Samsun ve Çarşamba'da pazar kurulduğuna dair bilgi mevcuttur. Nitekim Samsun'un pazarı Cuma günleri kurulmaktadır. Ancak esnaftan bazılarının Cuma namazına gitmeyip ticari faaliyetlerine devam ederken bazı esnaf da Cuma namazına gitmekteydi. Bu konuda şikayetlerin gitmesinden olmalı ki devlet, pazarın Cuma

fasulye, saman, kuru meyve, zeytin, palamut, mazı, kil, şap, kaşık, fındık, leblebi, sarımsak, soğan, revgan, asel, pekmez, demir, nal, ham gön, keçi ve kuzu derisi, pirinç, ceviz içi, helva, bezir yağı, sabun, hamsi balığı, üzüm vb. çok çeşitli emtia yer almaktadır. Ayrıca pazara getirilip satılan manda, katır, at, inek, öküz, keçi, koyun, kuzu ve oğlak başına vergi alınmıştır[59].

Sancak kazalarındaki tüm meslek kolları göz önünde bulundurulduğunda özellikle Samsun'da daha çeşitli bir meslek örgütlenmesinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşın nispeten içerde kalan Terme'de ise sadece ahalinin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mesleklerin var olduğu görülür.

3. İhtisab Vergisi

Bu sayımda dükkân sayılarının yanı sıra her bir dükkândan alınacak olan ihtisab vergisinin de belirlendiğini yukarıda ifade etmiştik. Osmanlı Devleti'nde ihtisab bir yönüyle kamu düzenini sağlamaya yönelik bir müessese iken diğer yönüyle devlet maliyesinin bir gelir kaynağı olmuştur. İhtisab vergisi; çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanuna aykırı davranışlarda bulunarak verilen narhtan fazla fiyata satan, esnaf arasında sürüp gelen geleneklere aykırı nitelikte üretim yapanlardan alınan cerîmelere, çarşı ve pazara gelen ve perakende olarak satılan maddelere konan vergilere denilir[60]. Bu vergi günlük olarak hesaplanmış ve her bir dükkândan ne miktar alınacağı deftere kaydedilmiştir. Bu yönüyle her gün açılan dükkân ve hanlardan alınan bu vergi bir tür "kepenk açma" parası olarak da değerlendirilmiştir[61].

Canik Sancağı kazalarına ait esnaf sayımında her bir dükkân, han, mağaza, kapan ve hamamlardan alınacak olan vergi miktarı kuruş olarak değil "para" olarak hesaplanmıştır. Dükkânların yanı sıra iskele ve kazalardaki mağaza/depolardan, hanlardan ve hamamlardan alınacak vergiler ile pazara getirilen her türlü emtiadan ve hayvandan alınacak olan vergi miktarları da deftere kaydedilmiştir.

İhtisab vergisi ile ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak gerek dükkânlardan gerekse kapan, mağaza, han ve hamamlardan alınan vergi miktarlarının kazalar arasında farklılık gösterdiği saptanmıştır. Samsun kazasında vergi miktarları diğer kazalara nispetle daha yüksek tutulmuştur. Bunda Samsun'un merkez kaza olmasının yanı sıra kazaların sosyo-ekonomik yapılarının da etkili olması muhtemeldir. Zira her bir esnaf kolunun dükkânlarından alınacak bu verginin miktarı İstanbul'dan veyahut eyalet merkezinden gönderilen emirlerle belirlenmiş değildir. Aksine ihtisab vergisi mahkemede her bir esnaf kolunun kethüdaları, kazaların ileri gelen kişileri ve ahalinin ortak kararı ile şekillenmiştir[62]. Örneğin Samsun ve Çarşamba'da bulunan duhan kapanları için sırasıyla onar ve ikişer para vergi kaydedilmiştir. Görünen o ki Samsun'daki kapan için 5 kat fazla vergi belirlenmiştir. Benzer durum hamamlar için de söz konusudur. Samsun'daki üç hamamın her biri için günlük onar para vergi belirlenmişken diğer kazalardaki hamamlar için bu vergi Bafra'da 2, Çarşamba'da 3, Ünye'de 8 ve Fatsa'da 2 paradır. Keza hanlardan alınan vergilerde de kazalar arasında farklılık mevcuttur. Hatta bu farklılıklar aynı kaza içerisindeki hanlarda da tespit edilmiştir. Örneğin Samsun'daki Taşhan için günlük 20 para vergi kaydedilmişken Sagirhan için 8 para vergi kaydedilmiştir. Öte yandan Bafra'da

---

gününden Cumartesiye alınmasını ve bunun dellallar aracılığıyla halka duyurulması istenmiştir. Böylece 1800 tarihinden sonra Samsun'da pazarın Cumartesi günleri kurulması için buyrultu gelmiştir. Beşirli, *a.g.t., s. 97, 141-142. Yine bugünkü Çarşamba kazasının teşkilatlanmasından önce ırmak kenarında Çarşamba günleri bir pazar kurulduğu belirtilirken Evliya Çelebi'nin de burada pazardan bahsedip bir yerleşim biriminden bahsetmemesi nedeniyle Çarşamba kazasının bu pazarın kurulduğu yerde teşekkül ettiği ifade edilmektedir. Ayrıntılar için bk. Osman Köse, "XVIII. Yüzyılda Çarşamba (Canik), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 4, Sayı. 19, 2011, s. 168.*

[59] "bazarda füruht olunan camusun beherinden 15 para esbin beherinden 20 para esterin beherinden 20 para merkebin beherin 10 para, karasığır ineğinin beherinden 8 para karasığır öküzünün beherinden 10 para ağnamın beherinden 3 para keçinin beherinden 2 para kuzu ve oğlağın beherinden 1 para" BOA, *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

[60] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, TVYY, İstanbul, 2012, s. 138.*

[61] Ayrıca çeşitli sebeplerle kapanan dükkânlardan yevmiye-i dekâkin alınmamıştır. Bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi), İstanbul, 2006, s. 165-167.*

[62] BOA, *Cevdet Belediye, nr. 4290.*

üç hanın her biri için günlük beşer para vergi belirlenmişken Çarşamba'daki han için günlük 20 para, Ünye'deki han için 8 para ve Fatsa'daki han için 5 para vergi belirlenmiştir. Dükkânlar dışında kalan bu işletmelere farklı miktarda vergi belirlenmesinde bunların işlekliği ve kapasiteleri göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

Tablo 2. Canik Sancağında Günlük İhtisab Vergisi Miktarı

Kazalar	İhtisab Vergisi (Para)	Dükkân Başına Düşen Ortalama VergiMiktarı (Para)
Samsun	822	2.49
Bafra	565	2.03
Çarşamba	439	1.70
Terme	80	1.23
Ünye	486	1.72
Fatsa	146,5	1.31
Toplam	**2538,5**	

Canik Sancağı'ndaki her bir kazayı bu vergi miktarları kapsamında değerlendirdiğimizde Samsun kazasında en fazla vergi 20 para ile Taşhan için belirlenmişken onu hamamlar, duhan kapanı, Sagirhan, un kapanı, nalbantlar ve ekmekçiler takip etmiştir. Geriye kalan esnafın dükkânları için ise 1 ila 3 para arasında değişen miktarda vergi kaydedilmiştir. Bu hesapla 1830 yılında Samsun kazasından günlük 822 para vergi tahsil edilirken dükkân başına düşen vergi ortalama 2,49 paradır.

Bafra'ya baktığımızda ihtisab vergisi miktarlarının 1 ila 5 para arasında değiştiği görülmektedir. Bu doğrultuda en fazla vergi; hanlar, boyacılar, un kapanı ve debbağhane için belirlenmiştir. Kazadaki dükkânlardan günlük toplam 565 para vergi kaydedilmiştir. Bu durumda her bir dükkân için ortalama 2,03 para vergi tahsil edilmiştir.

Çarşamba'daki dükkân, mağaza, han ve hamamlar için belirlenen ihtisab vergisi miktarlarına baktığımızda kazada bulunan tek han için günlük 20 para vergi kaydedilirken hamam, kasabhane, bezzaz ve attar dükkânları için 3'er para vergi kaydedilmiştir. Geriye kalan dükkânlara için ise 1 ila 2 para arasında vergi yazılmıştır. Bu durumda Çarşamba'nın günlük ihtisab vergisi toplam 439 para olup dükkân başına ortalama vergi 1,70 para olarak hesaplanmıştır.

Terme, tüm kazalar içerisinde dükkân sayısı en düşük olan kazadır dolayısıyla buradan elde edilecek ihtisab geliri de diğerlerine kıyasla oldukça düşük miktardadır. Kazada mevcut 65 dükkân ve mağazanın her biri için 1 ila 1,5 para arasında vergi belirlenmiştir. Kazadan tahsil edilecek günlük ihtisab vergisi sadece 80 paradır. Bu hesaba göre Terme kazasındaki dükkânlardan günlük ortalama 1,23 para vergi tahsil edilmiştir.

Ünye kazası dükkân sayısı göz önünde bulundurulduğunda sancak içerisinde dördüncü, mağazalar ile han ve hamamlar dahil edildiğinde üçüncü sırada yer almıştır. Diğer kazalarda olduğu üzere Ünye'de de en fazla vergi han ve hamamlar için belirlenmiştir. Her ikisi için 8'er para olan vergi, kasaphane için ise 6 para olduğu görülmektedir. Ünye'de bunlar haricindeki dükkânlardan 1 ila 3 para arasında ihtisab vergisi tahsil edilmiştir. Bu durumda kazanın ihtisab vergisi toplam 486 para olup dükkân başına vergi miktarı 1,72 para olarak hesaplanmıştır.

Son olarak Fatsa'da toplam 111 dükkân, mağaza, han ve hamam bulunup yine en fazla vergi 5 para ile han için belirlenmiştir. Geriye kalan dükkânlardan ise 1 ila 2 para arasında vergi tahsil edilmiştir. Buna göre Fatsa'nın günlük ihtisap vergisi toplam 146,5 para olup dükkân başına vergi ortalaması 1,31 paradır.

Sonuç olarak 1830 yılında Canik Sancağı kazalarında yapılan esnaf sayımı kapsamında Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'daki dükkânlar göz önünde bulundurulduğunda esnaf kollarının çeşitliliği, dükkân sayıları ve dükkân başına ödenen ihtisab vergisi miktarları bakımında

sancağın merkez kazası olan Samsun'un ön plana çıktığı görülmüştür. Ancak esnaf kollarının çeşitliliği açısından Bafra ve Çarşamba'nın Samsun'dan pek de geride kalmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında 1830 yıllarda sancağın her bir kazasında tütüncü dükkânlarının bulunması tütün ziraatı ve ticaretinin sancak genelinde oldukça yaygın olduğu izlenimini vermiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

BOA, *İhtisab Defteri, nr. 31.*

BOA, Cevdet Belediye, nr. 4290.

BOA, Cevdet Bahriye, nr..5269, 4847.

2. Kitap ve Makaleler

Bay, Abdullah. *Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.*

Beşirli, Mehmet. *XIX. Yüzyıl Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839), C. I-II, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993.*

Bilecik, Fahrünnnisa. "Çarık Kelimesi", *Ayakkabı Kitabı, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 39-42.*

Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara, 1992*

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara, 1992.*

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2006.*

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, TVYY, İstanbul, 2012.*

Genç, Serdar. "1835 Yılı Esnaf Sayımı Çerçevesinde Edremit Esnaf Teşkilatı", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:17, 2009/2, s. 277-293.*

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi), İstanbul, 2006.*

Köse, Osman. "XVIII. Yüzyılda Çarşamba (Canik), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 4, Sayı. 19, 2011, s. 167-175.*

Kütükoğlu, Mübahat S.. "Osmanlı Esnaf Sayımları", Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, *Bildiriler 9-10 Mayıs 2002, C. II, İstanbul, 2003, s. 405-409.*

Öz, Mehmet. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, TTK, Ankara, 1999.*

_____. "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I, Samsun, 2006, s. 3-29.*

Özdemir, Necdet. "Osmanlı Kroniklerinde Terziliğe Dair İlk Kayıtlar (Kuruluştan 1502'ye Kadar), *ActaTurcica, Sayı: 2/2, 2009, s. 58-63.*

Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, (İletişim Yay.), İstanbul, 1999.*

Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türkî, İstanbul, 1998.*

Tekin, Zeki. "Türkler'de Dericilik", *TDVİslam Ansiklopedisi, IX, İstanbul, 1994, s. 176-177.*

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul, 2011.*

_____. "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun, (Yay. Haz. C. Yılmaz), 2006, s. 231-252.*

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.*

Tablo 3. Sancaktaki Han-Hamam- Mağaza ve Dükkânların Sayısı

Dükkânlar	**Samsun**	**Bafra**	**Çarşamba**	**Terme**	**Ünye**	**Fatsa**
Abacı	3	3	3	--	3	4
Arpacı	--	--	3	--	--	--
Aşçı	2	2	--	--	--	--
Attar	20	25	31	10	27	26
Bakırcı	1	2	--	--	2	--
Bakkal	25	--	21	2	7	--
Berber	10	12	10	3	11	2
Beziryağcı	--	--	3	--	2	
Bezzaz	--	13	--	5	4	--
Bıçakçı	--	--	--	--	1	--
Boyahane	1	--	--	--	--	--
Boyacı	1	2	4		4	--
Çakmakçı	1	2	--	--	3	2
Çarıkçı	3	3	--	--	2	--
Çerçi	--	--	--	--	--	1
Çıfıtçı	--	--	--	--	1	--
Çıkrıkçı	--	2	1	--	--	--
Çilingir	2	--	1	--	2	--
Çubukçu	5	2	2	--	2	--
Çömlekçi	6	3	2	--	2	3
Çömlekçi fırını	--	--	--	--	5	--
Çörekçi	4	--	--	--	--	-
Dakik kapanı	1	1	1	--	--	--
Debbağhane	--	1	1	--	--	--
Demirci	7	4	7	--	12	--
Dikici	9	17	13	--	8	1
Duhancı	27	33	9	2	6	4
Duhan kapanı	1	--	1	--	--	-
Ekmekçi	8	8	16	8	10	3
Eskici	--	7	8	2	--	--
Hallaç	2	7	3	--	--	--
Hamam	3	2	1	--	1	1
Han	3	3	1	--	1	1
Hurdacı	--	--	4	--	--	--
İplikçi	--	--	1	--	--	--
Kahvehane	13	12	12	5	17	4
Kalaycı	2	2	3	--	4	--
Kaltakçı	--	--	--	--	1	--
Kasabhane	1	1	1	--	1	--
Kazancı	--	--	4	--	--	--
Kazzaz	--	-	3	--		--
Kebapçı	4	2	1	--	2	--
Kofacı	3	--	--	--	--	--

Kundakçı	--	--	2	--	--	---
Kuyumcu	4	8	5	1	7	1
Kürkçü	1	--	---	--	3	--
Mağaza	61	--	17	--	61	40
Makaracı	--	---	--	--	3	--
Manav	10	--	--	--	--	--
Mumcu	1	1	--	--	1	1
Muytab	--		1	--	--	--
Nalbant	11	5	4	--	4	2
Saatçi	---	--	--	--	1	--
Salepçi	1	--	--	--	--	--
Sandıkçı	1	--	1	--	--	1
Saraç	2	5	6	--	1	1
Semerci	1	--	5	--	--	--
Şem'ahane	1	--	1	--	--	--
Şerbetçi	--	--	--	--	2	--
Terzi	23	67	31	--	40	3
Tuzcu	19	--	3	7	15	9
Uncu	--	2	--	--	2	--
Urgancı	--	18	--	--	--	--
Yağhane	--	--	--	--	--	1

Tablo 4. Samsun Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Kahvehane	13	3	39
Duhan kapanı ve müştemilatı	1	10	10
Duhancı	27	3	81
Çubukçu	5	2	10
Tuzcu	19	2	38
Kuyumcu	4	1	4
Nalbant	11	5	55
Terzi	23	2	46
Manav	10	1,5	15
Çarıkçı	3	1	3
Bakkal	25	2	50
Berber	10	3	30
Ekmekçi	8	4	32
Çörekçi	4	3	12
Dikici	9	2	18
Attar	20	3	60
Boyahane	1	3	3
Şem'ahane	1	2	2
Kasaphane	1	3	3
Abacı	3	3	9
Kebapçı	4	1	4

Bezzaz	21	3	63
Aşçı	2	1	2
Eskici	4	1	4
Hallaç	2	1	2
Çömlekçi	6	1	6
Dakik kapanı	1	7	7
Kalaycı	2	2	4
Saraç	2	1	2
Kofacı	3	1	3
Salepçi	1	1	1
Mumcu	1	1	1
Kürkçü	1	1	1
Semerci	1	1	1
Demirci	7	2	14
Çilingir	2	1	2
Çakmakçı	1	1	1
Boyacı	1	1	1
Sandıkçı	1	1	1
Bakırcı	2	1	2
Hamam[T2]	3	10	30
Han[T3]	2	20+8	28
Mağaza	61	2	122
	329		822

Tablo 5. Bafra Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Duhancı ve mağaza	33	3	99
Kahvehane	12	2	24
Urgancı	18	1	18
Attar	25	2	50
Terzi	67	2	134
Dikici	17	2	34
Hallaç	7	1	7
Saraç	5	1	5
Eskici	7	1	7
Bezzaz	13	3	39
Çömlekçi	3	1	3
Kuyumcu	8	1	8
Abacı	3	3	9
Çakmakçı	2	1	2
Demirci	4	2	8
Kebapçı	2	1	2
Kasaphane	1	3	3

[T2] Hamam-ı kebir 1: yevmiye 10'ar para, Hamam-ı sagir 2: yevmiye 10'ar para
[T3] Kebir Taşhan 20, Sagirhan 8

Mumcu	1	1	1
Çıkrıkçı	2	1	2
Ekmekçi	8	2	16
Çarıkçı	3	1	3
Berber	12	2	24
Çubukçu	2	1	2
Bakırcı	2	2	4
Kalaycı	2	2	4
Boyacı	2	5	10
Nalbant	5	2	10
Aşçı	2	1	2
Dakik kapanı	1	4	4
Uncu	2	1	2
Debbağhane	1	4	4
Hamam	2	5	10
Han	3	5	15
	277	69	565

Tablo 6. Çarşamba Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Ekmekçi	16	2	32
Berber	10	1,5	15
Bakkal	21	1,5	31,5
Saraç	6	1	6
Nalbant	4	2	8
Arpacı	3	1	3
Terzi	31	2	62
Kahvehane	12	1,5	18
Semerci	5	1	5
Hallaç	3	1	3
Kundakçı	2	1	2
Duhancı	9	1,5	13,5
Eskici	8	1	8
Attar	31	3	63
Tuzcu	3	1	3
Şem'ahane	1	2	2
Kalaycı	3	1	3
Kasaphane	1	3	3
Boyacı	4	1	4
Duhancı mağazası	4	1	4
Beziryağcı	3	1	3
Muytab	1	1	1
Debbağ	1	1	1
Duhan kapanı	1	2	2
Demirci	7	2	14

Kebapçı	1	1	1
Dakik kapanı	1	2	2
Abacı	3	2	6
Bezzaz	10	3	30
Kuyumcu	5	1	5
Çubukçu	2	1	2
Sandıkçı	1	1	1
Kazzaz	3	1	3
Dikici	13	2	26
İplikçi	1	1	1
Çıkrıkçı	1	1	1
Kazancı	4	2	8
Pirinççi mağazası	13	1	13
Hurdacı	4	1	4
Çilingir	1	1	1
Çömlekçi	2	1	2
Han	1	20	20
Hamam	1	3	3
	257	82	439

Tablo 7. Terme Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Ekmekçi	8	1,5	12
Kahvehane	5	1,5	7,5
Bezzaz	5	1,5	7,5
Attar	10	1,5	15
Duhancı	2	1	2
Mağaza	20	1	20
Bakkal	2	1,5	3
Tuzcu	7	1	7
Eskici	2	1	2
Kuyumcu	1	1	1
Berber	3	1	3
	65	13,5	80

Tablo 8. Ünye Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Ekmekçi	10	2,5	25
Demirci	12	2,5	30
Çilingir	2	1	2
Tuzcu	15	1,5	22,5
Saraç	1	1	1
Kuyumcu	7	1	7
Kahvehane	17	3	51
Bakkal	7	2	14
Berber	11	2	22
Duhancı	6	2	12
Attar	27	2	54
Terzi	40	1,5	60
Çubukçu	2	2	4
Çarıkçı	2	1	2
Uncu	2	1	2
Şerbetçi	2	1	2
Bezzaz	4	3	12
Abacı	3	2	6
Dikici	8	2	16
Kürkçü	3	1	3
Saatçi	1	1	1
Makaracı	3	1	3
Nalbant	4	2	8
Beziryağcı	2	2	4
Kaltakçı	1	1	1
Bakırcı	2	2	4
Kalaycı	4	1	4
Mağaza	61	1	61
Han	1	8	8
Kasaphane	1	6	6
Kebapçı	2	1	2
Mumcu	1	1	1
Boyacı	4	2	8
Bıçakçı	1	1	1
Çakmakçı	3	1	3
Çıkrıkçı	1	1	1
Çömlekçi fırını	5	2,5	12,5
Çömlekçi	2	1	2
Hamam	1	8	8
	281	78,5	486

Tablo 9. Fatsa Kazası Esnaf Sayımı

Dükkân-Han-Hamam-Mağazalar	**Sayı**	**İhtisab Vergisi (Para)**	**Toplam Vergi**
Nalbant	2	1	2
Tuzcu	9	1	9
Çömlekçi	3	1	3
Berber	2	2	4
Kuyumcu	1	2	2
Çerçi	1	1	1
Saraç	1	1	1
Attar	26	1,5	39
Ekmekçi	3	2	6
Duhancı	4	2	8
Dikici	1	1	1
Çakmakçı	2	1	2
Sandıkçı	1	1	1
Mumcu	1	1	1
Kahvehane	4	2	8
Han	1	5	5
Terzi	3	1,5	4,5
Abacı	4	1,5	6
Yağhane	1	1	1
Mağaza	40	1	40
Hamam	1	2	2
	111	32,5	146,5

Course de Samsoun

Souvenir de Sinope
Les prisons
Le canak des autorités
Le top-hané
Souvenir de Samsoun.
AMIS S-SAMSOUN
Théodora HOMERIDES

XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Limanı'nda İthalat ve İhracat

Yrd. Doç. Dr. Metin Ziya Köse
Nevşehir Üniversitesi - Nevşehir

1. Bir Liman Kentinin Büyümesi

Bu çalışma 19. yüzyıl ortalarında ithalat ve ihracat göstergelerini kullanarak Samsun Limanı'nın durumunu resmedecektir. Ancak Samsun'un Osmanlı İmparatorluğu için ekonomik önemini göstermesi bakımından 15. yüzyıl başlarına geri dönmek gerekir. Aşıkpaşazade'nin sürükleyici anlatımı ile şehrin Çelebi Mehmet dönemindeki ele geçiriliş hikayesinde başlangıçta Cenevizlilerin elinde olan "*gavur Samsun*" alınır. Canik beyi Hızır bir süre direnmesine rağmen geçimlerinin kaynağı saydığı gavur Samsun'un el değiştirmesi üzerine *Müslüman Samsun*'u da Osmanlılara teslim eder[1].

Bu rivayette bir fethetme olayı tasvir edilse de, gerçekte Aşıkpaşazâde Samsun Limanı'nın gerek şehir gerekse Cenevizliler için önemini dolaylı yoldan vurgulamaya çalışır. Ama aynı zamanda Çelebi Mehmet'in burayı Ankara Savaşı'ndan sonra yalnızca Anadolu hakimiyetini sağlamak üzere yeniden ele geçirdiğine işaret etmez, Osmanlı yönetiminin ekonomik beklentilerine de ışık tutar.

Genel kanaat fethin gerçekleştiği bu andan Samsun'un 19. yüzyıl ortalarına kadar kendine yeten ve fazla gelişemeyen bir liman kenti olduğu yönündedir[2]. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'de tek hükümran güç olma ve yabancı gemileri Karadeniz'e sokmama siyaseti ile açıklanmaktadır. Hakikatte bunu kapitalizm öncesi Osmanlı ekonomik zihniyetinin bir yansıması olarak kabul etmek ve büyümenin Osmanlılar için ne anlama geldiğini sorgulama temeline dayandırmak gerekmektedir[3]. Buna bir de henüz yeteri kadar yapılamamış ve anlaşılamamış olan Osmanlı dahili ticaret yapısının ayrıntılarını ihtiva eden bilimsel çalışmaların sonuçlarına duyulan ihtiyaçta göz önünde bulundurulmalıdır.

Samsun limanının işlerlik kazanmasının arka planında Karadeniz'in uluslar arası statü kazanması ile bağlantısı olduğu ileri sürülmektedir[4]. Ancak yalnızca bu gelişme ile durumu açıklamak doğru olmayacaktır. Karadeniz'in bir iç deniz olmaktan çıkıp uluslar arası bir statü kazanması Küçük Kaynarca Antlaşması ile olmuştur[5]. Rusya'nın Karadeniz'e girmesinin ardından[6] sırası ile Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya Karadeniz'de ticaret yapma hakkını elde etmişlerdir[7]. Samsun'un ilk ciddi uluslar arası atağını 19. yüzyılın ortalarına doğru yapmış olması ise başlangıçta Samsun'un

---

1 Aşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* (haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç), İstanbul 2007, s.133-134.

2 Trabzon ve Sinop'a nazaran gelişememesinin sebepleri için bk. Cevdet Yılmaz (ed.), *İlkçağdan Cumhuriyet'e Canik*, Samsun 2011, s.85.

3 Bu konuya değişik bir bakış açısıyla yaklaşan bir çalışma için bk. Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 86, No. 2 1966, s.109 vd.

4 Gerçekte 19. yüzyılda Samsun Limanı da dahil olmak üzere hemen her önemli Osmanlı limanının ithalat-ihracat kapasitesi büyümüştü. Bu konuda bk. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren and Donald Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspective", *Review*, Vol. 16, No. 4, s.531 vd.

5 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması,* Ankara 2006, s.114.

6 İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, LIX/23, s.358.

7 Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kütahya 2003, s.2.

Karadeniz'in milletlerarası durumundan neredeyse elli yıl etkilenmediğini göstermektedir. Bu sürenin geçmesinin ardından kıpırdanmaya başlayan Samsun, nihayet aynı yüzyılın sonunda daha çok İran transit ticaretinden beslenen Trabzon'u yakalar duruma gelmiştir[8]. Bu yüzden büyümeyi yalnızca bu nedene bağlamak doğru değildir. Aşağıda zikredilecek olan sebeplerle Samsun'un büyümesi arasında bağlantı kurmak elzemdir.

Bu çalışmanın ana kaynağı Public Record Office'de bulunan, Samsun'a konsolos yardımcısı olarak atanan R.W. Stevens'in liman hakkında tuttuğu rapor kayıtlarına ve istatistikî verilere dayanmaktadır. Raporların ilki başka bir çalışmada detaylıca kullanılmıştır[9]. 1841 yılına ait raporda, Türk bandıralı gemilerin sayısının diğer uluslara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Limana hiçbir İngiliz gemisi henüz yanaşmamaktadır. Ancak İngiltere'nin amacı şehrin ithalat ve ihracat potansiyelinin eşliğinde doğrudan limanı kullanmak yönündedir. Çünkü bazı mallar Canik üretimi olmakla beraber Malatya, Amasya, Çorum, Tokat, Sivas ve Kayseri başta olmak üzere Anadolu'da üretilmekte olan birçok mal Samsun'da toplanmaktadır[10]. Bunun yanında tüketim amaçlı muhtelif Avrupa malının limana diğer uluslara ait-bilhassa Avusturya-gemiler tarafından getirilerek gümrüğe sokulması da dikkat çekicidir. Rapora göre, buharlı gemilerin limana düzenli uğramaya başlaması Samsun'u bölgenin ticaret merkezi haline getirecektir. Daha da ileri bir açıklama ile şehir artık uluslar arası ticaretin Anadolu'ya giriş noktası olmaya aday haline gelecektir.

Buna rağmen, Samsun'un henüz bir Trabzon olmadığı yönünde görüş belirtilse de Stevens'in beklentilerinde yanılmadığı Samsun'un 1841-56 yılları arasındaki ithâlât-ihrâcât anlaşılmakla beraber bunu yalnızca Avrupalıların şehre olan ilgisi ile açıklamak doğru olmayacaktır. Dönemin genel karakteristiği olarak Osmanlı şehirleri bu dönemde zaten kabuklarını kırmaya başlamış ve büyük bir değişim sürecine girmiş bulunmaktaydılar. Osmanlı idaresinin bu yöndeki çalışmalarını göz önünde bulundurmak gerekir[11]. Ancak bu konu hakkında başka bir müstakil çalışmada değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Limanın büyüdüğünün en önemli göstergelerinden biri gemi şirketlerinin sefer listesine girmesidir[12]. Bunun yanında iç bölgeler için giderek bir ihracat limanı haline gelmesi vurgulanmalıdır. Şehrin bu yükselişinin 1840'lardan itibaren başladığını görülmektedir[13]. Hemen aynı yıllarda ilan edilen ve uygulanmaya başlanan Tanzimat Fermanı'nın da aynı etkiye sahip olduğunu belirtmek gerekir.

İngilizlerin şehre olan ilgisi Balta Limanı Antlaşmasından sonra oldu. Gerçekte bu gibi ticaret anlaşmaları ticaret hacminde artışlara yol açtı[14]. Anlaşmaların getirdiği ticareti kolaylaştırıcı hükümler büyümeyi ve değişimlerin yaşanmasında diğer etkenlerle birlikte harekete geçirici bir lokomotif oldu[15]. İngilizlerin Samsun'a olan ilgisi 1841-1856 aralığında muazzam biçimde gelişti. İstatistikî veriler incelendiğinde 1842'de 375 sterlin olan İngiliz ithalatı, 1856'da 319.926 sterline ulaşmıştı.

---

[8] Samsun'un Trabzon'u uzun bir süre takip ettiğine dair bk. Eyüp Özveren, "A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789-1915", *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 20, No. 1 (Winter, 1997), s.93.

[9] K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* (haz.Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s.283-298.

[10] Bu durumu 18. yüzyıl sonlarına ait bir liman gümrük defteri de teyid etmektedir (Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* Samsun 1993, s.96. Ayrıca Sadece Canik'te üretilen mallar göz önüne alındığında geliştirilebilir bir ticarî yapı için uygun zeminin var olduğu kolayca anlaşılacaktır (Mehmet Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ankara 1998, s. 79-143).

[11] Akdeniz'de birincil olmayan bir liman durumunda iken tıpkı Samsun gibi 19. yüzyıl ortalarından itibaren büyük bir değişim gösteren ve büyüyen Mersin için bk. Ensar Köse, "XIX. Yüzyıl Başlarında İçel Limanları", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III, Mersin ve Doğu Akdeniz Bildiriler Kitabı,* Mersin 2011, s. 139 vd. ve *19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, s. 2 vd.

[12] İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2. Kitap,* (haz. Cevdet Yılmaz), Samsun 2007, s.113-141.

[13] Cevdet Yılmaz (ed.), *İlkçağdan Cumhuriyet'e Canik*, Samsun 2011, s.100-101.

[14] Yine de başlangıç için ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Zira Balta Limanı antlaşmasını takip eden süreçte Trabzon limanının ithalat ve ihracat değerleri küçük bir artış göstermişti (Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/7(Bahar 2009), s.372).

[15] Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 67-3, s. 34.

Limanın uluslar arası pazar olarak gelişmesi Türk girişimcilere ait istatistikî verilere bakılarak da rahatlıkla söylenebilir. Zira, 1852 yılı çıkarılırsa başlangıçta limanı en çok kullananlar Türkler olmasına rağmen, 1845'ten sonra Avusturya ve İngilizlerin giderek arayı açtıkları fark edilecektir[16].

Tablo I: İngiltere'nin 19. Yüzyıl Ortalarında Türkiye'ye ve Samsun'a İhracatı (Sterlin)

Yıllar	Toplam İhracat	Yıllar	Samsun'a İhracat
1840-44	1.564.447	1842	375
1850	2.515.821	1856	319.926

Kaynak: Türkiye için, Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 67-3, s. 35 ve Samsun için, kaynakçada gösterilen vesikalar.

Samsun'un büyümesine göz atıldığında Avrupalıların Osmanlı tarımsal ürünlerine olan talepleri zikredilmelidir. Osmanlı ordusunun malzeme ve ihtiyaçlarının bir kısmının Samsun'dan karşılanmaya başlanmasını da göz ardı edilmemelidir. Bunu Kırım Savaşı'nın koşulları ile elde edilen önem olarak tanımlamak yerinde olur. Limanın ihracat değerlerinin artmasına paralel olarak gelişmesine neden olan bir diğer durum ise ithalattır. Samsun'a mal getiren Osmanlı tüccarlarının şehirden ayrılmadan önce Avrupa mallarından satın alarak götürdükleri de görülmektedir.

Samsun limanının buharlı gemilerin seyrüsefer listesine girmesi en çok Trabzon'u olumsuz yönde etkiledi. İç bölgeler için önemli bir ihracat limanı olarak Samsun, yüzyıl ortalarında yükselmeye başladı. Ayrıca yüzyılın sonlarına doğru ihracat değerlerinde Trabzon'u geçer hale geldi[17].

2. İngiliz Konsolos Raporlarına Göre 1842'de Samsun Limanı'na Ait Verilerin Değerlendirilmesi

İngiliz konsolos yardımcısının tuttuğu 1842 yılına ait istatistikî veriler ışığında Samsun Limanı'na gelen milletler içerisinde Avusturyalılar hem ithalat hem de ihracatta ilk sıradaydılar. Bunun gerekçesi olarak düzenli gemi seferleri ve Karadeniz ticaretinde uzmanlaşan bir gemi şirketlerinin bulunması dile getirilebilir. Takip eden ulus ise Türklerdi ki yerel tüccarların bunda önemli bir katkısının olduğu düşünülmektedir. Rusların Samsun'a karşı duyarsız kalmış olmaları şaşırtıcı olsa da birçok Karadeniz limanından ihtiyaçlarını karşılamaları bu ilgisizliğin nedeni olarak ileri sürülebilir. İngilizler için Samsun henüz tanınması gereken ama potansiyeli olan ümit verici bir limandır[18].

1842'de limanı yerel/bölgesel tüccarlar tarafından işletilen gemilerin kullandığı görülmektedir. Karadeniz sahillerinde Sinop-Rize arasında işleyen küçük gemilerin limana önemli sayılabilecek miktarda mal getirdikleri, ithal edilen mallardan götürdükleri anlaşılmaktadır. Kıyı hattındaki sahil kentlerinin dahil olduğu bu ticari ağın Samsun limanı gibi henüz büyümeye başlayan bir liman üzerinden yapılması, yerli tüccar ve gemi sahiplerinin ilgisini çekmiş olmalıdır. Bunun yanında henüz uluslar arası etkinin yoğunlaşmadığı bir dönemde geleneksel ticarî yapının varlığını muhafaza ettiği de ileri sürülebilir[19]. Bu gemi sahibi tüccarların getirdikleri mallar incelendiğinde genelde kıyı kesimindeki kentlerde üretilen mallar ya da eşyalar olduğu görülecektir. İthal edilen malların önemli bir kısmı da Samsun Limanı'na getirilen mamul mallardır. Kıyı ticareti yapan bu gemiler, diğer Karadeniz kentlerinden getirilen ama kendilerinde olmayan mallardan da almaktaydılar. Bunun yanında imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen malların da revaçta olduğu gözden kaçmamaktadır[20].

1842 yılında Karadeniz'de Samsun'un ileride rakip olacağı diğer iki önemli liman kenti Sinop

[16] Bk. Ek 6.
[17] Baskıcı, *agm*, s.53.
[18] Bk. Ek 1.
[19] Bk. Ek 4.
[20] Bk. Ek 5.

ve Trabzon limanlarının ticaret hacminin bir hayli gerisinde kaldığı açıktır. Bu yıl içerisinde Sinop limanına ithalat amaçlı 265 gemi uğrarken, Samsun limanına 188 gemi demir atmıştır. Aynı durum ihracat amacıyla gelen gemiler için de geçerlidir. Samsun'dan ithal edilen malların kargo değeri 122.463 sterlin iken, aynı yılda Trabzon'un ithalat kargo değeri neredeyse Samsun'un ithalat hacminden 10 kat daha fazladır. İhracat değerlerinde ise Trabzon iki kat daha fazla bir rakama ulaşmış görünmektedir. Trabzon'un bilhassa İran ticareti nedeniyle elde ettiği bu üstünlüğü yüzyılın sonlarına doğru Samsun'a kaptırdığı birçok araştırmada zikredilmektedir[21].

Ek 3'te gösterilen mallar 1842'de Samsun Limanı'na Canik, Anadolu ve imparatorluğun diğer bölgelerinden getirilen ve ihraç edilen malların listelenmiş halidir. Canik başta olmak üzere dikkat çeken diğer şehirler Amasya, Sivas, Tokat, Malatya ve Kayseri'dir. Bunun yanında Diyarbakır ve Halep gibi şehirlere de rastlanılması Samsun limanının kurduğu ticari ağın gelecekte daha da büyüyeceğine işaret etmektedir.

Samsun hakkında söylenebilecek diğer önemli bir durum da tütün üretiminin şehir iktisadı için hayâtiyet taşıyan bir nitelik kazanmasıdır. Yüzyılın başından itibaren ekilmeye başlayan tütün, yalnızca yerel amaçlarla üretilmemiş, batılı devletlerin tüccarlarının da dikkatini çekebilmeyi başarmıştır. Yüzyılın ortalarına doğru Samsun limanından ihraç edilen tütün miktarı bir miktar düşüş yaşamışsa da 1856'da yeniden yükselişe geçmiştir. Üretimdeki artış sonucunda bu ihraç miktarına ulaşıldığı açıksa da tam olarak neden kaynaklandığını belirtmek eldeki veriler ile mümkün görünmemektedir[22].

Tablo 1: Samsun Limanı'ndan ihrac edilen tütün miktarı ve değeri

YIL	İHRACAT	
	Miktar (balya)	Değer (sterlin)
1841	6.044	4.370
1842	7.109	…
1844	4.765	…
1845	5.247	…
1846	….	…
1852	2532	11.394
1856	13.662	81.972

Kaynak: Konsolos raporlarından derlenen veriler. Belge numaraları kaynakçada gösterilmiştir.

3. Sonuç:

Samsun limanının uluslar arası hale gelmesi 1850'lerden sonra olmuştur. Kırım Savaşı'na rağmen, liman bundan etkilenmemiş görünmektedir. 1856 yılı istatistikleri incelendiğinde katılımları düşük olmakla birlikte Türk, İngiliz, Rus, Avusturyalı ve Rumlara diğer Avrupalı uyruklar da katılmıştır. İthalat-ihracat değerleri ise 1841'e göre muazzam bir artış göstermiştir ve neredeyse 5 kat

[21] Bk. Ek 1. Trabzon Limanının yükseliş ve gerileyişi hakkında bk. Baskıcı, *agm*.

[22] Liman, tütün ihracında 1870'lerde Karadeniz limanları içerisinde çok önemli bir gelişme göstermişti. Bu konuda bk. Özveren, *agm,* s.95. Benzer görüşler için bk. Keyder-Özveren-Quataert, *agm,* s. 531, 534.

fazlalaşmıştır.

Samsun Limanı'nda 1841-1852 aralığında rekabet eden iki devlet Osmanlı ve Avusturya olmasına rağmen takip eden yıllarda Kırım Savaşı koşulları da göz önünde bulundurulmak sureti ile rekabet eden devletlerin İngiltere ve Avusturya olduğu görülecektir. Avusturya'nın ciddi buharlı gemi trafiği kendine üstünlük ve devamlılık sağlarken, İngilizlerin yaptığı sıçramayı her geçen gün artan ithalat ve ihracat ilgisi yanında Osmanlıların ihtiyaç duyduğu savaş malzemelerini temin etmedeki ustalıklarına bağlamak gerekir.

Karadeniz'in uluslar arası statüye kavuşmasından yaklaşık 50 yıl sonra Samsun'un ciddi bir ithalat ihracat merkezi haline dönüştüğü görülmektedir. Bu değişimi yalnızca Avrupalıların şehre olan ilgisine bağlamak doğru olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun değişim hamleleri ile eşgüdüm gösteren Samsun Limanı ve şehri asıl atağını aynı yüzyılın sonunda yapacaktır. 1880'de Trabzon konsolos vekili Biliotti'nin Samsun hakkındaki şu görüşü 19. yüzyıl sonlarında şehrin potansiyelini yansıtması bakımından önemlidir: *"Görünüm, Samsun'un gelecekte Karadeniz'de ticari bir şehir olarak önemli bir rol oynayacağı şeklindedir"*[23].

Sonuç olarak birçok etkenin bir araya gelmesiyle Samsun şehri-kente ait değeri fazlalaştıranliman sayesinde ciddi bir atılım gösterdi. Bu yükselişin ilk adımları yüzyılın ortalarında atıldı. Yalnızca Avrupalılar değil, yerli halk, bölge ve Anadolu insanı da bu gelişmenin farkındaydı. Böylece kapitalizmin güçlü ayakları Samsun limanını daha kudretli bir şekilde adımlarken, değişmenin yalnızca ona bağlı olarak gerçekleştiğini söylemek doğru olmayacaktır. Gelişme imparatorluğun bünyesel ihtiyaçlarından da beslenmekteydi. Samsun bunu anladığında henüz çok erkendi. Ekonomik değerleri bünyesine zerkettiğinde karşılığını büyüme ve zenginleşme olarak geri aldı ki, bunu en çok hak eden şehrin kendisiydi.

Kaynakça

A- Arşiv belgeleri

Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO)
PRO, FO 336/1.
PRO, FO 78/533.
PRO, FO 78/615.
PRO, FO 78/655.
PRO, FO 78/704.
PRO, FO 195/304.
PRO, FO 195/418.

B- Kronikler

AŞIKPAŞAZADE, *Tevârîh-i Âl-i Osmân* (haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç), İstanbul 2007.

C- İncelemeler

BOSTAN, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, LIX/23, s.353-394.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* (haz. Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s.283-298.

EKİNCİ, İlhan, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2. Kitap,* (haz.Cevdet Yılmaz), Samsun 2007, s.113-141.

[23] Baskıcı, *agm,* s.54.

KALELİ, Hüseyin, "19. Yüzyılda İran Transit Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kütahya 2003, s.1-19.

KEYDER, Çağlar-ÖZVEREN, Y. Eyüp-QUATAERT, Donald, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspective", Review, Vol. 16, No. 4, s.519-558.

KODAMAN, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* Samsun 1993, s.92-97.

KORPEPETER, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 86, No. 2 1966, s. 86-113.

KÖSE, Ensar, XIX. Yüzyıl Başlarında İçel Limanları", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III, Mersin ve Doğu Akdeniz Bildiriler Kitabı,* Mersin 2011, s.139-162.

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması,* Ankara 2006.

19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası, Mersin 2002.

ÖZVEREN, Eyüp, "A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789-1915", *Review,* Vol. 20, No. 1, 1997, s.77-113.

YILMAZ, Cevdet (Ed.), *İlkçağdan Cumhuriyet'e Canik*, Samsun 2011.

YILMAZ, Özgür, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/7(Bahar 2009), s.359-382.

YOLALICI, Mehmet Emin, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ankara 1998.

EK 1: 1842'DE SAMSUN LİMANINDA DIŞ TİCARET HACMİ[24]

Limana Gelen					Limandan Ayrılan				
Uluslar	Gemi sayısı	Tonaj	Mürettebat sayısı	Kargo Değeri (sterlin)	Gemi sayısı	Tonaj	Mürettebat sayısı	Kargo Değeri (sterlin)	Görüşler
İngiliz	2	120	14	375	2	120	14	100	Limana giren ve çıkan Türk buharlı gemilerinin sayısı 46'dır. Tonajı 17.080, toplam mürettebat 1302'dir. Avusturya gemilerinin tamamı buharlıdır. İthalat değeri içerisine incelenme imkanı olmayan devlet mağazaları dahil edilmemiştir.
Türk	80	23.972	1642	50.090	80	23.972	1.642	53.850	
Avusturyalı	101	60.896	2202	70.460	101	60.896	2202	87.400	
Rum	3	750	37	…	3	750	37	2.940	
Rus	2	320	21	1540	2	320	21	3.020	
Toplam	188	86.058	3916	122.465	188	86.058	86.058	147.310	

[24] Kaynak: PRO, FO 78/553, s. 207, EK 1.

EK 2: 1842'DE SAMSUN LİMANINDAN İTHAL EDİLEN MALLAR VE MİKTARLARI[25]

Mal	Miktar		Mal	Miktar		Mal	Miktar		Mal	Miktar		Görüşler
Mamul eşya	Balya	2.871	Pamuk bükümü	Balya	35	Kanvas (branda bezi)	Balya	1	Kereste		4.000	Devlet mağazalarının tamamı Musul ve Bağdad'a tahsis edilmiştir.
?	…..	298	Rumeli kumaşı	Balya	176	Çivi (demir)	Sepet	14	Demir (İngiliz)	Ton	40	
Kahve	Çuval	1136	Keten (Rize)	Balya	36	Kırmızı başlık (fes)	Balya	16	Demir (Rus)	Ton	266	
Sabun	Çuval	131	Pencere camı	kasa	16	Çay	kasa	1	Tuz	İmparatorluk kilesi	15.000	
Şeker	Paket	87	Kalay	Varil	61	Kına	Çuval	6	Hindistan mısırı	İmparatorluk kilesi	1.940	
Zeytin yağı	Varil	9	……	Varil	16	Ayakkabı (Trabzon)	Çuval	4	Boş sülük tüpleri	.	1.120	
Çelik	Kutu	52	Karabiber	Çuval	5	Çeşitli ufak tefek eşyalar	Paket	1.945	Devlet mağazaları			
?	Kasa	34	Kağıt	balya	10	Toplam		7662	Askeri kumaş	Paket	397	
İran tütünü	Balya	79	İndigo	sandık	7				Barut	Ton	200	
Meyva (kurutulmuş)	Paket	121	şarap	paket	10				Pomza taşı Top güllesi	Ton ….	2 ½ 8.000	

Kaynak: PRO, FO 78/553, s. 209, EK 2. Belgenin bir kısmı tahrif olduğundan bazı emtiayı okumak mümkün olmamıştır.

EK 3: SAMSUN LİMANINDAN İHRAC EDİLEN MALLAR VE MİKTARLARI[26] (1842)

Mal	Miktar		Üretildiği yer	Mal	Miktar		Üretildiği yer	Görüşler
Tütün	Balya	7.109	Canik	Buğday	quarter[27]	8585	Ülke	Keten Çarşamba'dan; meyve özellikle elma Canik'ten; elma ve üzüm Amasya'dan; meyvenin tamamı İstanbul pazarı için; deri üreticileri Diyarbakır, Merzifon, Gürün ve Halep'ten; derinin 8000'i devlet hesabına; yaban domuzu Canik'ten; bakır, buğday, kurşun, üzengi ve kerestenin tamamı devlet için.
Sülük	Tüp	2.276	Kayseri-Canik	Hind mısırı	quarter	692	içinde	
?	Balya	144	Canik-Amasya	Arpa	quarter	375	farklı	
?	Balya	69	Canik	Nohut	quarter	350	yerlerden	
Meyve	Paket	628	Canik-Amasya	Kavrulmuş nohut	quarter	40	"	
?	Paket	24	Canik	Keten tohumu	quarter	2570	"	
?	Paket	321	Canik	Bakır	Ton	120	Tokat	
?	Paket	1109	Malatya	Kurşun	Ton	920	Keban	
?	Paket	375	Malatya	Demir (Rus)	Ton	10	….	
?	Çuval	308	Malatya	Öküz boynuzu	Çift	8500	….	
Mamul mal	balya	935	….	Üzengi	Çift	800	….	
?	Çuval	115	Canik-Amasya	Kereste		5	Canik	
Mahlep	çuval	632	Tokat	Çıra		1	Canik	
Keçi yünü	Çuval	14	Sivas					
Yün	Çuval	98	Canik					
Deri (inek-öküz)	Balya	1256	Yozgat-Kayseri					
Pastırma	Balya	806	Kayseri					
Sarı dut	Çuval	612	Canik					
Bakır	çuval	1318	Tokat					
Kurutulmuş mantar	Balya	93	…..					
Mürdeseng	Kasa	21	Keban					
Keten	Balya	65	Canik					
Kızıl kök boya	Balya	54	Tokat					
Şarap	Kasa	40	Avrupa					
Halı	Balya	12	Gürün-Kayseri					
Deri	Balya	59	Kayseri					
Palamut	Balya	32	Tahran					
Un	Çuval	300	Amasya					
Domuz eti ve pastırması	Varil	10	Canik					
Yabani tavşan derisi	Balya	2	Amasya					
Fındık	Çuval	4	Canik					
Çeşitli küçük mamuller	paket	842	….					
TOPLAM	…	20.283						

[26] Kaynak: PRO, FO 78/553, s. 211, EK 3. Belgenin bir kısmı tahrif olduğundan bazı emtiayı okumak mümkün olmamıştır.
[27] ağırlık ölçüsü, yaklaşık 8.25 kg

EK 4: 1842'DE SAMSUN LİMANI'NINDAN YAPILAN SAHİL TİCARETİNİN TOPLAM GETİRİSİ[28]

Gelen					Giden				
Geldiği Yer	Gemi sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı	Yük değeri (sterling)	Vardığı Yer	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı	Yük değeri (sterling)
Ünye	91	412	455	950	Ünye	85	382	425	2.980
Trabzon	42	616	294	870	Trabzon	49	720	343	5.820
Giresun	32	182	160	375	Giresun	46	274	230	2.410
Ayvasil	30	194	150	295	Ayvasil	27	165	135	1.750
Tirebolu	28	230	140	310	Tirebolu	26	218	130	1.100
Sinop	14	124	98	180	Sinop	11	106	77	50
Kumcağız	12	128	84	50	Kumcağız	12	128	84	495
Sürmene	3	20	24	….	Sürmene	3	20	24	70
Ordu	3	32	24	90	Ordu	3	32	24	125
Bartın	2	50	16	4	Bartın	1	12	8	300
Rize	2	25	14	…	Rize	1	12	8	280
Atina (Pazar)	1	12	8	5	?	1	10	7	….
Toplam	260	2025	1467	3.129	Toplam	265	2079	1495	15.380

[28] Kaynak: PRO, FO 78/553, s. 213, EK 4.

EK 5: 1842'DE SAMSUN LİMANI'NDAN İTHALAT VE İHRACAT YAPAN KIYI TÜCCARLARINA AİT MALLAR VE MİKTARLARI[29]

İTHALAT					İHRACAT		
Mallar	Miktar	Mallar	Miktar	Düşünceler	Mallar	Miktar	Düşünceler
Tereyağı	7 cwt[30]	Ihlamur	20 tekne: 200 ton	Balık, bir çeşit küçük balık olup adı hamsidir. Yaygın şekilde bu sahilde tüketilir. Köme tatlandırılmış ettir. Demir A Ünye'de, demir B Rusya'da üretilir. Nardenk üzümden yapılan bir şurup türüdür. Taş, yumuşak olup Ünye'de kesilir ve mercek yapımında kullanılır. Tarhana dövülmüş buğday ve sütten yapılan bir pastadır ve çorba içinde kullanılır.	Arpa	1.480 quarter	Adana pamuğu Amasya'dan getirilir. Mamul mallar Şam, Halep, Diyarbakır'dan. İpek Canik'ten Demir A: İngiliz Demir B. Rus
Kereste tahta	14.500	Mamül mallar	2 balya		Kereste, tahta	1.500	
Havyar	12 fıçı	Çivi (Ünye)	60 cwt		Pamuk (ham)	275 lbs	
Halı	30 balya	Nardenk	150 cwt		Nohut	20 quarter	
Peynir	5 ½ cwt	Fındık	3400 kile		Nohut (kavrulmuş)	6 quarter	
Kumaş (Rumeli)	15 parça	Yağ	400 galon		Yağ	5.220 cwt	
Kahve	44 torba	Zeytin	10 varil		Deri (inek ve öküz)	114	
Boş kutu	54	Soğan	490 cwt		Demir A	200 cwt	
Boş kavanoz	3.410	Zift	18 cwt		Demir B	200 cwt	
Balık (tuzlanmış)	145 cwt	Pirinç	50 cwt		Kına	1 cwt	
Meyve	80 paket	Tuz	80 kile		Keten kumaşı	18 balya	
Keçi postu	1.500	? ipek	275 lbs[31]		Mamül mallar	69 balya	
Barut	2 cwt	Sabun	50 cwt		Nardenk	33 cwt	
Kendir tohumu	120 kile	Kaşık (tahta)	800 düzine		Soğan	5 cwt	
Deri (Öküz-inek)	319	İspirto	550 galon		Zift	7½ cwt	
Bal	11 cwt	Taş	1600		Fındık	56 kile	
Şapka-ayakkabı (Ünye)	38 cwt	Kurdela	500 paket		İpek	5 balya	
Hind mısırı	100 quarter	Tarhana	9 cwt		Büküm (pamuk)	3 balya	
Demir A	73 cwt	Sirke	1.600 galon		Donyağı	30 cwt	
Demir B	280 cwt	Mum	7½ cwt		Palamut	1100 cwt	
Köme	50 cwt	Şarap	4.150 galon		Tütün	2.638 balya	
Bıçak	300 cwt	Yün (koyun)	50 cwt		Buğday	1.125 guarter	
Sülük	24 tüp	Yün çorap	400 çift		Hint mısırı	556 quarter	
Kilit	40						

[29] Kaynak: PRO, FO 78/553, s. 215, EK 5.
[30] Cwt: hundredweight, 100 poundluk ağırlık ölçüsü birimi.
[31] Lbs: ağırlık cinsi olarak pound. 1 lbs: 2.20 kg.

EK 6: YILLARA GÖRE SAMSUN LİMANI'NIN İTHALAT VE İHRACATINA AİT KARGO DEĞERLERİ (STERLİN)

UYRUK	YILLAR													
	1841[32]		1842[33]		1844[34]		1845[35]		1846[36]		1852[37]		1856[38]	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
İngiliz	Yok	Yok	375	100	1.939	437	18.269	13.685	82.406	82.392	18.557	35.019	319.926	220.749
Türk	95.575	87.475	50.090	53.850	109.750	130.047	107.746	67.612	37.421	54.530	274.400	160.330	54.925	151.000
Avusturya	36.254	33.560	70.460	87.400	96.140	66.885	52.360	60.180	45.510	36.188	62.750	70.176	318.902	136.958
Rus	1.050	103	1.540	3.020	1.663	4041	3.150	…	7.800	…	300	…	…	…
Rum	…	…	…	2940	1.464	7.283	150	2.000	6.500	…	…	230	5.100	48.600
Sardunya	500	…	…	…	…	…	…	…	350	…	….	…	515	6.800
TOPLAM	133.379	121.138	122.465	147.310	212.801	209.728	181.675	143.405	179.282	173.110	329.007	235.529	702.418[39]	581.917

[32] PRO, FO 336/1.
[33] PRO, FO 78/533.
[34] PRO , FO 78/615.
[35] PRO , FO 78/655.
[36] PRO, FO 78/704.
[37] PRO , FO 195/304.
[38] PRO, FO 195/418.
[39] 1856 yılına ait raporda yukarıdaki uyrukların dışında Fransız, Toskona, Amerikan, Norveç, Hollandalı ve Hansalılara ait ithalat-ihracat verileri de mevcuttur. Ancak bunlar tabloya dahil edilmemiştir. Tablodaki bu uyruklara ait değerler de eklenerek toplam ifade edilmiştir.

EK 7: SAMSUN LİMANI'NDAN İTHALATI YAPILAN BELLİ BAŞLI MALLAR

SIRA	YILLAR													
	1841		1842		1844		1845		1846		1852		1856	
	Mal	Miktarı	Mal	Miktarı	Mal	Miktarı	Mal	Miktarı	Mal	Miktarı	Mal	Değeri (sterling)	Mal	Değeri (sterling)
1	Mamül mal	3918 balya	Mamül mal	2871 balya	Mamül mal	4872 balya	Mamül mal	3872 balya	…	…	Mamül mal	6900	Avrupa mamül malları	198528
2	Kahve	1319 çuval	Kahve	1136 çuval	Keten kumaş	435 balya	Kahve	1011 çuval	…	…	Öteberi	9900	Kahve	7570
3	Rumeli kumaşı	614 balya	Öteberi	1945 paket	Kahve	951 çuval	Öteberi	3837 paket	…	…	Kahve	639	Öteberi	52480
4	Öteberi	749 paket	Rumeli kumaşı	176 balya	Sabun	554 çuval	Sabun	286 çuval	…	….	Kağıt	190	Şeker	8270
5	Kurutulmuş meyva	208 kasa	Sabun	131 çuval	Öteberi	3003 paket	Şeker	245 paket	….	…	Tömbeki	305	Hırdavat	2565

EK 8: SAMSUN LİMANI'NDAN İHRACATI YAPILAN BELLİ BAŞLI MALLAR

SIRA	YILLAR													
	1839		1841		1842		1844		1845		1852		1856	
	Mal	Miktar (paket)	Mal	Miktar	Mal	Miktar	Mal	Miktar (balya)	Mal	Miktar	Mal	Değeri (sterling)	Mal	Değeri (sterling)
1	Tütün	5040	Tütün	6044 balya	Tütün	7109 balya	Tütün	4765	Tütün	5247 balya	Tütün	11394	Tütün	81972
2	Üvez	1276	Sülük	1780 tüp	Sülük	2276 tüp	Pastırma	2123	Pastırma	2570 balya	İcirik	2306	Pastırma	5720
3	Pastırma	1028	Sarı dut	1592 çuval	Öteberi	845 paket	Mamül mal	1482	Sülük	1059 tüp	Pastırma	2642	Bakır	47.640
4	İcirik	665	Sakız	1817 çuval	Pastırma	806 balya	Deri	992	İcirik	1130 çuval	Üvez	4387	Yerli mamül mal	17759
5	Mahlep	500	Pastırma	1033 balya	Deri (öküz-inek	1256 balya	Post	992	Sarı dut	789 çuval	Yerli mamül mal	2925	Sarı dut	4389

EK 9: 1842'DE KARADENİZ LİMAN KENTLERİNDE İTHALAT-İHRACAT GÖSTERGELERİ[40]

ŞEHİR	İTHALAT			İHRACAT		
	Gemi sayısı	Tonaj	Kargo değeri (sterling)	Gemi sayısı	Tonaj	Kargo değeri (sterling)
Samsun	188	86.058	122.463	188	86.058	147.310
Sinop	265	103.161	…	258	102.521	…
Trabzon	165	32.878	1.221.873	166	32.728	317.611

[40] PRO, FO 78/533, s. 207, 227, 80.

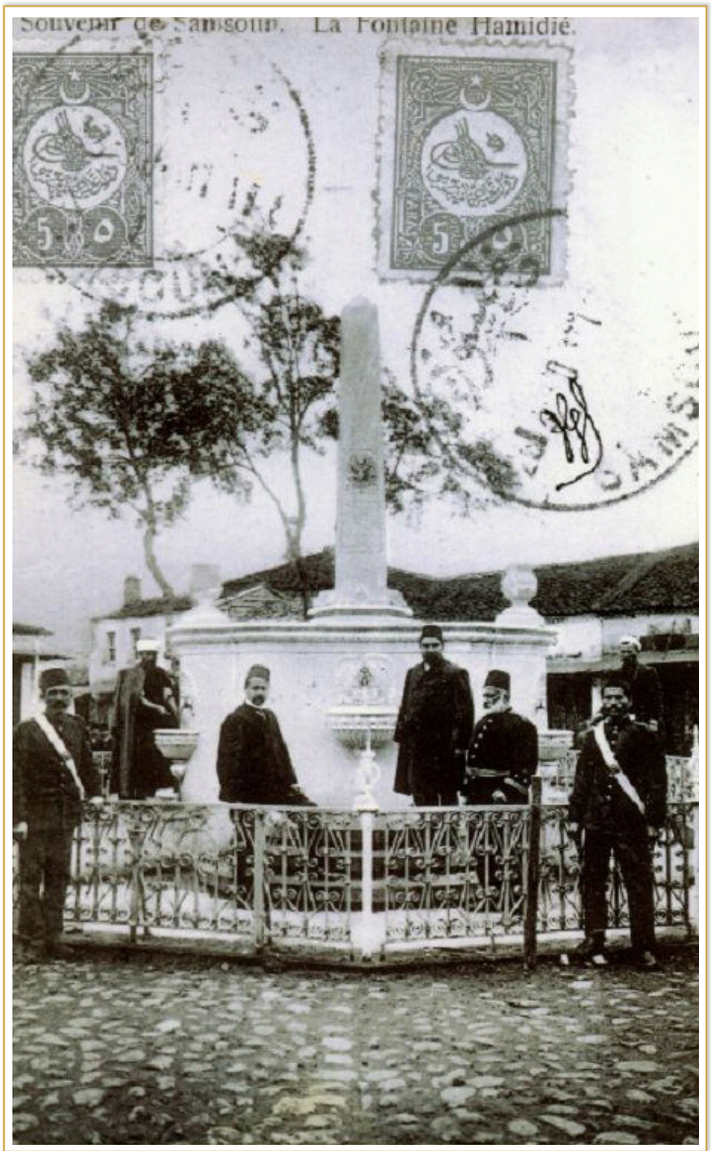
Souvenir de Samsoun. La Fontaine Hamidié.

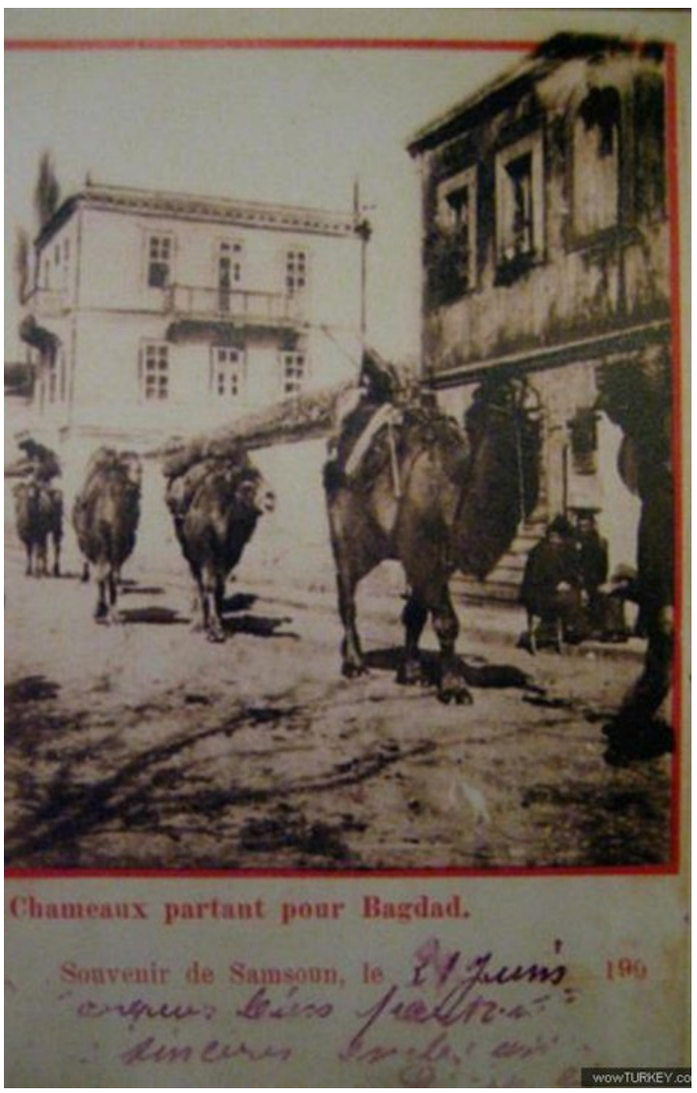
Chameaux partant pour Bagdad.
Souvenir de Samsoun, le
wowTURKEY.com

Canik Sancağı'nda Tarımsal Kalkınma Teşebbüsü (1860-1870)*

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Serbestoğlu
Amasya Üniversitesi - Amasya

Giriş

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarından itibaren ziraat bürokrasisini oluşturarak tarımsal üretimi arttırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda 1838 yılında Hariciye Nezareti bünyesinde Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulmuştur. Kısa süre sonra Meclis-i Umur-i Nafia adını alan Ziraat ve Sanayi Meclisi, Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. 1843'te de Ziraat Meclisi oluşturulmuştur. Ziraat Meclisi'nin görevleri arasında ziraat ürünlerini arttırmak ve halkın refah düzeyinin yükseltecek öneriler sunmak vardı[1]. Ziraat alanında bir başka kurum ise yine 1840'larda kurulan Nafia Hazinesi'dir. 1846'dan itibaren Nafia Sermayesi adıyla bütçede de yer verilmiş olup halkın kredi ihtiyaçlarıyla birlikte yol ve köprü yapımındaki harcamaların karşılanması planlanmıştır[2].

1846 yılına kadar Maliye ve Ticaret Nezaretlerinin arasında gidip gelen ziraat işleri kendi nezaretine kavuştu. Ziraat Nezareti'nin kurulmasıyla üye sayısı arttırılan Ziraat Meclisi bu nezaretin bünyesine dahil edildi. Ancak çok geçmeden Ziraat Nezareti lağvedildi ve kurumları Ticaret Nezareti'ne devredildi[3]. 1858 yılına gelindiğinde de Meclis-i Meabir oluşturulmuştur. Görevi altyapı hizmetleriyle ilgilenmekti. Meclis-i Meabir içinden üç kişinin seçilmesiyle 1863'te Ziraat Fırkası kuruldu. Ziraat Fırkası, tarımın geliştirilmesi için çalışmalar yapacaktı. Bu doğrultuda gelecek tekliflerin değerlendirilmesiyle, yetiştirilen ürünlerin üretim ve ticaretine dair istatistikleri hazırlayacaktı[4].

Ziraat bürokrasisinin oluşturulmasıyla birlikte Anadolu ve Rumeli'nin verimli topraklarında iklime uygun yeni ürünlerin yetiştirilmesi için adeta seferberlik başlatıldı. Öncelikle Ziraat Meclisi Anadolu ve Rumeli'de yetiştirilen tarım ürünlerinin ve hayvanların miktarını tespit etmeye çalıştı. Halkın geçim durumu, ziraatla uğraşacaklara sağlanabilecek imkanlar, boş ve terk edilmiş araziler ve mahallî ulaşım imkanları araştırıldı[5]. Tarımsal kalkınmanın devlet politikası haline gelmesiyle taşra idarecileri deneme yaptıkları veya üretimine başladıkları ürünleri İstanbul'a bildiriyorlardı. Akka Sancağı pamuk üretiminin önceki seneye göre on beş kat arttırdıklarını rapor ediyordu[6]. Girit valisi ise İstanbul, İzmir ve Sakız'dan getirdikleri ziraat erbabıyla çiftçileri bilgilendirmişti. Başta pamuk olmak üzere dut, kiraz, armut, elma, fındık, vişne üretimine başlanmıştı. Çekirdeksiz üzüm ve incir yetiştirmek için çubuklar halka dağıtılıyordu[7]. Halka bazen ücretsiz bazen de düşük ücretle verilen tohum ve fidanlar dağıtıldı. Yine üretimi arttırmak için teşvik politikaları izlenmeye başlandı. Örneğin dut yetiştirmeye başlayanlar mahsul elde ettikleri andan itibaren üç yıl öşürden muaf tutulacaklardı. Ayrıca her dönüm dutluk için 40 kıyye yaş kozanın veya dört kise ham ipeğin öşrü de

* *Bu çalışma Amasya Üniversitesi tarafından desteklenmiştir.*

1 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 45-46.

2 Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 46.

3 Adem Keleş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi ve Tarımı Geliştirmek İçin Uygulanan Teşvik Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- Sakarya Üniversitesi), Sakarya 2008, s. 25-26.

4 Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 46.

5 Adem Keleş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi*, s. 25.

6 *Takvim-i Vekayi*, 18 Mayıs 1863.

7 *Takvim-i Vekayi*, 28 Mart 1864.

talep edilmeyecekti[8]. Aynı şekilde boş toprakların pamuk üretimine açılması halinde öşür muafiyeti beş yıl olarak kabul edilmişti[9].

Vergi muafiyetinin yanında tarımsal teşvikler kapsamında üreticiye kredi sağlanıyordu. İhtiyaç duyan çiftçiler kredi almak için ziraat müdürleri ve muhtarlar tarafından kaymakamlıklara bildirilecekti. Devlet, tohum ve tarım araçları bulunmayan çiftçiye üç- dört yıl vadeyle kredi veriyordu[10]. Bu teşvik ve kredileri yönlendiren önemli bir faktör dış talepti. Fiyatı artan ürünler dönemsel olarak öne çıkıyordu. Kırım Savaşı nedeniyle üretimi düşen Rus buğdayı, Anadolu buğdayına; pebrine hastalığının musallat olduğunu Fransız ipekböcekçiliği Türk ipeğine; Amerikan iç savaşı da pamuğa ilgiyi arttırmıştı. Yalnız ulaşım zorlukları dolayısıyla iç bölgelere oranlar sahil kesimi veya ulaşım kolay olan bölgeler bu gelişmelerden daha fazla yararlanıyordu[11].

A. Canik Sancağı'nda Tarımsal Üretim

Tarımın ve ondan elde edilen gelirin önemli olduğu Osmanlı'da, birçok önemli tarım havzası bulunmaktaydı. Kızılırmak ve Yeşilırmak'la birlikte birçok akarsuyun beslediği, verimli topraklara sahip olan Canik Sancağı Osmanlı tarımı için önemli coğrafyalardan birisidir. 15. yüzyılda buğday ile arpa Canik Sancağı'nda üretilen önemli tarım ürünleridir. Bunlara 16. yüzyılda gâvers (surat darısı) ve yulaf da eklenmiştir. Bostan, sarımsak, soğan, meyveyle birlikte kestane ve fındık da Osmanlı klasik döneminde Canik Sancağı'nda yetiştiriliyordu. Lazod denilen mısır ise az da olsa yetiştirilmektedir. Baklagillerden mercimek, nohut ve bakla yetiştirilen diğer tarım ürünleridir[12].

Osmanlı döneminde Samsun, Bafra ve Ünye'de yetiştirilen bir diğer ürün de pamuk'tur. Ancak üretimi az miktardadır. Aynı şekilde bugün bir mahallenin ismi olan zeytin üretimi ise yalnızca Canik Sancağı'nın merkezi olan Samsun'da kayıtlara geçmiştir. Su kaynaklarının bol olduğu bölgede pirinç üretimi için özel düzenlemeler yapılmıştır. Pirinç Arım, Terme, Samsun, Bafra ve Satılmış'ta üretilmiştir[13].

Canik Sancağı'nı önemli kılan bir başka tarım ürünü de keten ve kenevirdir. Kenevir sapından çıkartılan life kendir denilmektedir. Kendirler, gemilerin halat ve bezlerinin yapımında kullanılmak üzere Tersane-i Amire'ye gönderilirdi. Evliya Çelebi, Samsun halkının kendir üretimine vurgu yaparak: "*halkı hep keştibân ve kendirciyândır"* sözüyle birlikte kendir ipleri ise bütün dünyaya buradan gidecek kadar çoktur demiştir[14].

19. yüzyılın ortalarından itibaren Canik Sancağı'nda tarım ürünlerinin ihracatında artış yaşanmıştır. Üretimi yaygınlaşan tütün ön plana çıkmıştır[15]. 15 Haziran 1863'te Trabzon'daki Fransız konsolosluğuna Samsun'dan Arnaud'un gönderdiği raporda da bu durum belirtilmiştir. Yıllık ortalama 4,5 milyon frank civarında bir değere sahip olan tütün başlıca dört kaliteden oluşuyordu. En kalitelisi Odesa ve St. Petersburg'a ihraç ediliyordu. 750 ton civarında ve 1.708.000 frank tutarında olan birinci kalite tütünü 1.500 ton ve 2.250.000 frank tutarındaki ikinci kalite ürün izliyordu. İkinci kalite ürün İstanbul, İzmir, Trabzon ve İskenderiye'ye gönderiliyordu. Üçüncü ve dördüncü kalite ürünler ise daha çok iç pazara yönelikti[16].

Tütün haricinde 19. yüzyılın ortalarında Canik'te pirinç, zeytin, buğday, arpa, mısır, yulaf, fa-

---

8 *Takvim-i Vekayi*, 5 Ağustos 1862.

9 Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 52.

10 Adem Keleş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi*, s. 48-50.

11 Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi), İstanbul 2007, s. 28-30.

12 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 86-101.

13 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 99-100.

14 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun- 2006, s. 242-244.

15 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005, s. 93-108.

16 Özgür Yılmaz, "Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Şehrin Durumu", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, s.11.

sulye, elma, armut ve kiraz gibi birçok ürün yetiştiriliyordu. Bu ürünlerden bir kısmı sancak dahilinde türetilirken bir kısmı da yine tütün gibi iç ve dış pazarlara ihraç ediliyordu[17].

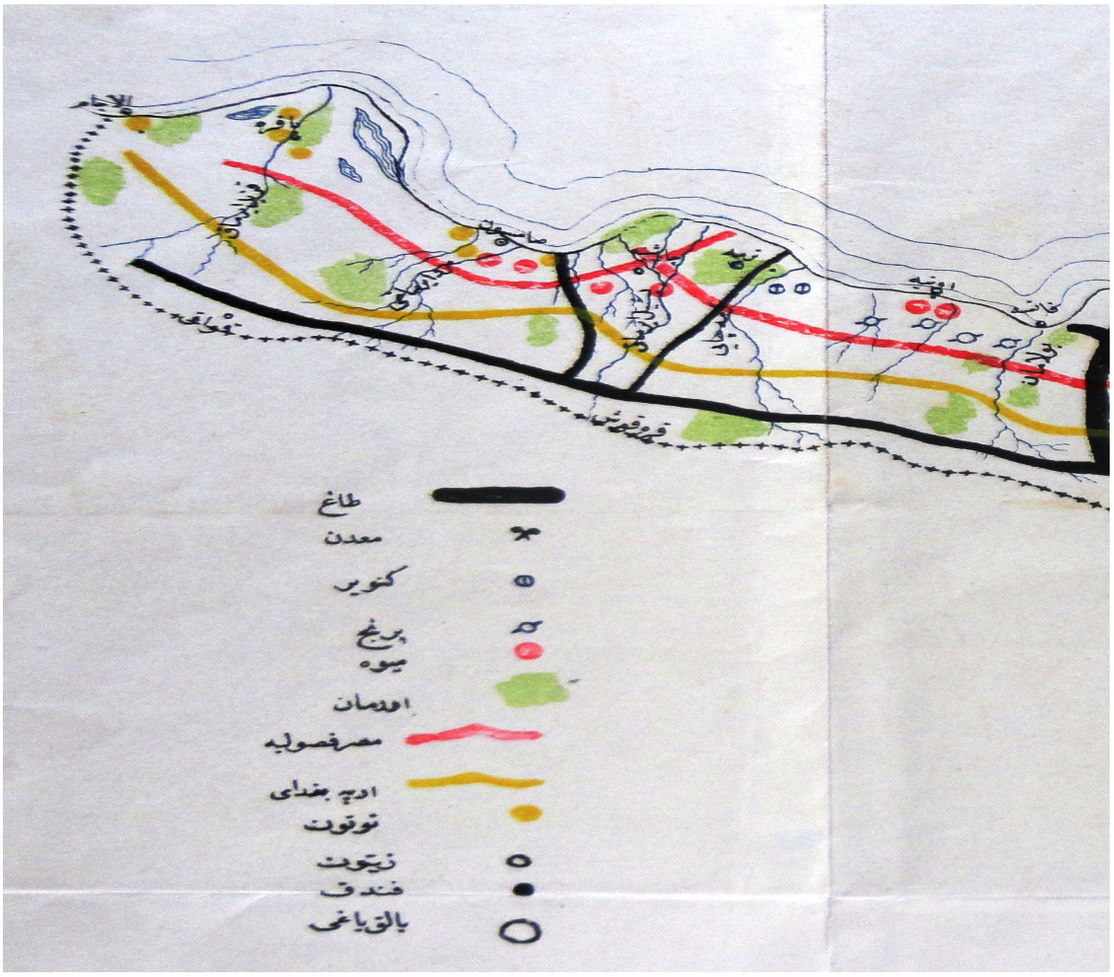

Harita: Canik Sancağı Tarım Ürünleri[18]

B. Canik Sancağı'nda Tarımsal Kalkınma İçin Girişimler

1. Pamuk Yetiştirme Çabası

1860'ların başında Amerikan iç savaşı dünya tarım dengelerinin değişmesine neden oldu. Savaş dolayısıyla pamuk fiyatları yükseldi. Amerika, 1861 yılında 4 milyon balya pamuk üretmiş ve bunun 3,5 milyonunu Avrupa'ya ihraç etmişti. Ancak Avrupa'nın pamuk ihtiyacını önemli ölçüde karşılayan Amerika'da iç savaşın çıkması başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş Avrupa devletlerini sıkıntıya soktu. 1861'de Liverpool'da pamuk stoku 1 milyon balya iken ertesi sene üçte iki oranında azalarak 360.000 balyaya düştü. Pamuk fiyatları katlanarak arttı[19].

Osmanlı Devleti, dünyadaki tarım ürünleri sıkıntısı karşısında seyirci kalmayarak, Avrupa'nın pamuk ihtiyacını karşılamak ve artan pamuk fiyatlarından faydalanmak için harekete geçmiştir. Pamuk üretimine yönelik olarak Meclis-i Meabir bir rapor hazırladı. Rapora göre dünyanın en çok pamuk üreten ülkesi Amerika, tüketen ülkesi de İngiltere idi. Amerika ihracatının yarısını pamuktan, İngiltere ise %30'unu pamuk ürünlerinden karşılıyordu. Osmanlı topraklarında da pamuk üretimini

[17] *BOA, İ.MVL*, 501/22678. 1860'ların ortalarında Canik Sancağı'nda yetiştirildiği tespit edilen ürünler ve miktarları ek tabloda belirtilmiştir.
[18] *BOA, Y.PRK.BŞK*, 68/84.
[19] Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi*, s. 4-28.

teşvik edilecekti. Bu doğrultuda memleketin her tarafına emirler gönderildi. Taşra yöneticileri aldıkları emir ve beyannameleri doğrultusunda kaza müdürlerine talimat verdiler ve halkı bilgilendirmeye çalıştılar[20]. Teşvikler kapsamında tarıma açılan boş topraklarda pamuk üretilmesi halinde beş yıl öşür muafiyeti tanınıyordu. On yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulacaktı. Pamuk üretiminin yaygın olduğu bölgelerde altyapı çalışmalarına öncelik verilecekti. Araç-gereç temininde kolaylık sağlanacak, tohum dağıtılıp, üretim metotları hakkında çiftçi bilgilendirilecekti[21]. Avrupa'dan getirilecek makine ve aletler 10 sene müddetle gümrük resminden muaf tutulacaktı. Aynı şekilde dışarıdan getirilecek pamuk tohumlarına da 10 sene gümrük muafiyeti getirildi[22].

Osmanlı yönetimi öncelikle yerli pamuğun ıslahı yoluna gitti. Ardından Mısır ve İngiltere'den Amerikan pamuk tohumu getirildi. Amerikan pamuk tohumları genellikle uygun fiyattan halka dağıtıldı. 1862 yılında İzmir Pamuk Komisyonu direktörü Hyde Clark'ın yönlendirmesiyle 331.000 okka tohumla, Anadolu'nun değişik yerlerine alet ve makineler gönderilmesine karar verildi[23].

Osmanlı toprakları genelinde pamuk üretimi seferberliği başladığı bu dönemde Canik Sancağı'na teftiş için Meslis-i Vala azası Ali Rıza Efendi görevlendirildi. Rıza Efendi, altyapı, vergi ve adalet işlerinin düzenlenmesinin yanında tarımsal kalkınmayı sağlayacak adımlar da atıyordu. Bu adımların ilki Çarşamba Kazası'nın içinden geçen Yeşilırmak etrafında dolap ve sakiyelerin yapılmasıdır. Mısır'da Nil Nehri üzerinde yapılmış olan bu sistemle tarımsal üretimi arttırılmıştı. Aynı sistemin Çarşamba taraflarında yapılması kalkınmada büyük katkı sağlayacaktı. Projeye göre Ordubaşı denilen mevkiden sahile kadar olan sekiz saatlik mesafe boyunca arazi bu şekilde sulanacaktı[24]. Dolap ve sakiyelerin keşfiyle ahali tarafından yapılması için bir mühendis talep ediliyordu. Mühendis hem keşif yapacak hem de nasıl yapılacağını halka anlatacaktı. Başta Amerikan pamuğu ve pirinç olmak üzere suya ihtiyaç duyan ürünlerin yetiştirilmesi planlanıyordu[25].

Pamuk üretimi için başta Bafra ve Çarşamba olmak üzere toplam 1.913 dönüm arazi tespit edildi. Bu arazilerin kazalara göre dağılımı şöyleydi[26]:

Kazalar	Bafra	Çarşamba	Samsun	Kavak	Fatsa	Ünye	Terme	Maden-i Kabı
Arazi Miktarı	435	400	265	213	200	150	150	100

Pamuk üretimine uygun bulunan 1.913 dönüm arazinin her dönümü için 6'şar kıyye tohumun kullanılacaktı. Toplam 11,478 kıyye Amerikan pamuğu tohumu İstanbul'dan talep edilmektedir. Tohumların parası ahali tarafından verilecektir. Pamuk ziraatı ve terbiyesine dair bilgi edinmek için de 150 tane kılavuz gönderilmesi isteniyordu. Ayrıca süreci takip etmek ve sorunlarla ilgilenmek için pamuğun hasat vaktine kadar livada bir ziraat müdürü, kazalarda birer ziraat müdür vekili ve bunların maiyetlerinde icabına göre 2-3 köye ahalinin muktedir ve seçilmişlerinden birer ziraat memuru tayin edilecekti. Tohumların bedeli hasat sonrası ödenecekti[27].

Canik Sancağı'nda yapılan hesaplarla İstanbul'dan verilen cevap karşılaştırıldığında ahalinin yanında yetkililerin de pamuk üretimi konusunda çok da bilgili olmadıkları görülüyordu. Canik Sancağından dönüm başına 6 kıyye Amerikan pamuk tohumu talep edilmişti. Ticaret Nezareti bu talebi çok bulmuştu. Çünkü Amerikan tohumunun fidanları adi pamuk fidanlarına göre daha verimliydi. Üstelik Amerikan pamuğunun ekimi için hazırlanan talimatnamede tohumların deniz kenarındaki

[20] *BOA, A.MKT.UM*. 563/100.
[21] Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 51-52.
[22] *Takvim-i Vekayi*, 10 Haziran 1863.
[23] Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi*, s. 36-37.
[24] *BOA, MVL*, 665/58.
[25] *BOA, İ.MVL*, 501/22678.
[26] *BOA, İ.MVL*, 501/22678.
[27] *BOA, MVL*, 665/58.

mahallerde ekilmesiyle elde edilecek ürünlerin telleri hem daha uzun hem de ince ve kuvvetli olacağı belirtiliyordu[28]. Talimatı da dikkate alan merkez dönüm başına 2,5 kıyye tohum yeterli olacaktı. Böylece Canik'e toplam 4.800 kıyye tohum gönderilecekti[29].

Rıza Efendi'nin tarımsal kalkınma adına Canik sancağında yaptığı projelerin uygulamasında zorluklar yaşanıyordu. Dolap ve sakiyelerin keşfini yapacak ve ahaliye tarif edecek olan mühendis İstanbul'dan talep edilmişti. Nafia Nezareti, Meclis-i Vala'ya gönderdiği yazıda kadrolarında bu işi yapacak mühendis bulunmadığı bildirmiş, Mühendishane'ye müracaat edilmesini önermişti[30].

2. Şeker Kamışı Üretimi

Pamuk üretiminin yanında İstanbul'a bildirilen bir diğer ürün de şeker kamışıdır. Samsun ve Çarşamba'da ekilip tecrübe edilen şeker kamışı gayet kuvvetli ve şıralıdır. Arazi muvaffak olduğu halde şeker fabrikasının olmaması şeker kamışı üretimini engelliyordu. Eğer şeker fabrikası kurulursa şeker kamışı üretiminin bölgenin kalkınmasında faydalı olacağı öngörülüyordu. Şeker fabrikasının kurulması için de tüccardan Kerkiyan Hoca Serkez'le görüşme yapılmıştı. Rıza Efendi'ye göre Kirkyan Serkez, imtiyaz şartlarıyla birlikte fabrika kurmayı kabul etmiştir. Kirkyan'ın şartnamesinin Meclis-i Meabir'de görüşülmesi isteniyordu[31].

İstanbul'dan olumlu cevap geleceğini düşünen Rıza Efendi biran önce şeker kamışı üretimine geçilmesi için çaba sarf ediyordu. Öncelikle ahaliye dağıtılmak üzere Canik'e 100 okka şeker kamışı tohumu talep edildi[32]. Şeker kamışı tohumunun tedarik edilmesi için Hüdavendigar mutasarrıfına talimat verilmiştir[33]. Buna rağmen 1864 yılında 17 okka şeker kamışı tohumu ithal edilip, Canik'e gönderilmiştir[34].

Rıza Efendi'nin Canik'te şeker kamışı üretimine başlama çabasına rağmen şeker fabrikası kurulmasına İstanbul uzun süre cevap vermedi. 1869 yılında gelindiğinde Babıâli, Kirkyan Serkez'e, elde edilecek üründen beş yıl süreyle iç gümrük vergisi alınmayacağını, süre sonunda yapılacak incelemeyle sözleşmenin uzatılabileceği, fabrikadan çıkacak ürünlerin de rüsumat emanetince denetleneceğine dair imtiyaz şartları içerin bir cevap vermiştir[35].

Kirkyan Serkez'in, imtiyaz elde ederek Canik'te şeker fabrikası kurması aslında Osmanlı Devleti'nin sanayileşme politikasıyla paralellik gösteriyordu. Çünkü Tanzimat döneminde uygulamaya konulan sanayi politikasına göre 1840-1860 dönemlerinde fabrikalar devlet eliyle kurulurken, 1860 sonrası özel teşebbüse devreye girmiştir[36]. Sonraki yıllara bakıldığında fabrika kurma girişiminden olumlu sonuç alınamadığı görülmektedir. Üstelik 1885-1890 yılları arasında Samsun'daki tarım ürünleri arasında pamuk ve şeker kamışının bulunmaması da bu iki ürünün üretiminin girişim boyutunda kaldığı anlaşılıyor[37].

3. Ham İpeğin Kalitesinin Arttırılması Teşebbüsü

Rıza Efendi'nin Canik sancağının gelirini arttıracağını düşündüğü ürünler arasında ham ipek de vardı. Samsun, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa ve Bafra'da ham ipek üretilmektedir. Amaç ipeğin kalitesinin arttırılmasıdır. İpekler eski mancınıklarla çekildiğinden telleri kalın ve pürüzlüdür. Fiyatı da 120 kuruşu geçmeyip, yok pahasına satılmaktadır. Kozalarını ecnebi tüccar toplamaktadır. Yeni

---

[28] *Takvim-i Vekayi*, 30 Mart 1863.
[29] *BOA. MVL*, 670/70.
[30] *BOA. MVL*, 682/70.
[31] *BOA, İ.MVL*, 501/22678.
[32] *BOA, MVL*, 665/58.
[33] *BOA. MVL*, 670/70.
[34] Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1, Temmuz 2010, s. 303.
[35] Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", s.303.
[36] Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1984, s. 5-12.
[37] R. Vadala, *Samsoun: Passe-Present-Avenir*, Paris 1934.

icat kısa mancınıklarla çekilip, suyuna da dikkat edilirse Bursa ve Amasya ipiyle aynı kalitede olacak ve değeri de artacaktı. İstanbul'dan örnek olarak yedi adet mancınık tedarik edilerek Canik'te onlar gibi yeni mancınıklar imal edilecekti. Ücretle liva dahilinde ham ipeğin ipini çeken kişilere dağıtılacak olan yeni mancınıkların kullanması istenecekti. Aksi takdirde mahsul sahibinin zararı ip çekenlerden talep edilecekti[38].

4. Salep Toplanması

Projelendirilen sonuncu ürün ise salepti. Kavak ve Bafra kazaları başta olmak üzere sancağın bazı yerlerinde değerli salep yetişiyordu. Sivri bir demirle çıkartılan salep çocukların dahi günde 1,5 kıyye kadar toplayabileceği ve kıyyesi 18-20 kuruş edecek bir üründü[39]. İmtiyaz ile tüccardan birisine verilmesi fikri Rıza Efendi tarafından halkın yararına görülmemişti. Çünkü salep, şeker kamışı veya pamuk gibi halkın genelinin ticaret yapacağı bir ürün değildi. Ahali tarafından toplanıp, satılacaktı. Böylece halk küçük de olsa gelir elde etmiş olacaktı[40].

C. Yeni Projelerin Halk Nazarından Bakış

Rıza Efendi ve ekibinin projelendirdiği ürünler hemen yetiştirilmeye başlanırsa Canik sancağının geliri üç katına çıkacağı hesaplanıyordu[41]. Ancak halkın çoğu tütün ve mısır buğdayı üretiyordu. Yeni ürünlerin üretimine iki şey mani olmuştur. Birincisi halkın maruz kaldığı zorluklardı. Çiftçiler, tefeci ve deruhtecilere borçluydular. Bu borçlar varislerine dahi intikal ediyordu. Tefeciler mahsullerini halkın elinden yok pahasına alıyordu. İkinci engel ise mevcut alışkanlıklardı. Halk yararını görmedikçe alışkanlıklarını değiştirmiyordu. Halkın çektiği sıkıntılar ve baskılar ortadan kaldırılmaya çalışılmalıydı. Kendir ve kereste işlerinin deruhtecilere verilmemesi gibi kararlar ahalinin emniyeti ve hazine için menfaat sağlayacaktı. Çiftçilerin ziraat aletlerini için almak zorunda oldukları borç hususunda bir düzenleme yapılması gerekliydi. Halkın sanayi ürünlerine alıştırılması için teşvikler sağlanmalıydı[42].

Bir diğer sorun da halkın içlerinden öne çıkan kişilerce yeni ürünleri ekmenin fayda sağlamayacağı yönündeki sözlerle kolayca ikna edilmeleriydi. 7-8 aydır yapılan bayındırlık çalışmaları sonucunda durumu gören ahali önceleri şikayet ettiği halde sonradan memnuniyetini dile getirmişti. Rıza Efendi'ye göre tarım konusunda da aynı şekilde halkın menfaatini görünceye kadar hükümetçe ısrar edilmeliydi. Halktan projelere karşı çıkanlar hakkında gerekirse zor kullanılması hatta hapsedilmesi de engelleri aşmak için teklif edilen tedbirler arasındadır[43].

Sonuç

Osmanlı tarımı 19. yüzyılda ticarileşmiştir. Oluşturulan ziraat bürokrasisi bir taraftan Osmanlı topraklarının her köşesinde tarımın yaygınlaştırılmasına çalışırken aslında dış ticaret açığını da kapatmaya çabalıyordu. Dünya genelinde dönem dönem yaşanan tarımsal sıkıntılar ve dalgalanmalardan faydalanılmaya çalışılmıştır. Kırım Savaşı ve sonrasındaki buğday sıkıntısı Osmanlı buğdayına talebi arttırmış, doğal olarak gelir kapısı olmuştur. Tıpkı buğdayda olduğu gibi Amerikan iç savaşı da Avrupa'da pamuk krizini beraberinde getirmiştir. Anadolu ve Rumeli toprakları adeta Avrupa'nın pamuk ihtiyacını karşılamak, artan pamuk fiyatlarından payı düşeni almak için harekete geçmiştir. Her tarafta pamuk üretimi teşvik edilmiştir. Teşvikler yalnız pamukla sınırlı kalmamış diğer tarım ürünlerini de kapsamıştır.

Osmanlı tarım üretiminde yaşanan artıştan Canik sancağı da etkilenmiştir. Teftiş amacıyla bölgede bulunan Rıza Efendi'nin girişimiyle pamuk ve şeker kamışı üretimi için araziler tespit edilmiş-

[38] *BOA. İ.MVL*, 501/22678
[39] *BOA, MVL*, 665/58.
[40] *BOA, İ.MVL*, 501/22678.
[41] *BOA, İ.MVL*, 501/22678
[42] *BOA. İ.MVL*, 501/22678
[43] *BOA. İ.MVL*, 501/22678

tir. Bu arazilerin sulanması için çalışmalar yapılmış, fabrika kurulması için teşebbüste bulunulmuştur. Sancakta üretilen tarım ürünlerinin detaylı istatistiği çıkartılmıştır. Sancak dahilinde tüketilen ve dışarıya gönderilen miktarlar tespit edilmiştir. Hem üretimin arttırılması hem de yeni üretimine başlanacak ürünlerle sancağın gelirinin üçe katlanması hedeflenmiştir. Diğer bir ifadeyle tarımsal kalkınma hem Canik halkının hem de hazinenin yüzünü güldürecekti. Fakat kriz dönemlerinin kâra çevrilmesinden öteye gidemeyen planlamalar Canik'teki tarımsal kalkınma teşebbüsünün de başarılı ve kalıcı olmasını engellemiştir.

Ek: Canik Sancağı Mahsulâtı

SAMSUN KAZASI

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Hınta	-	75.000	-	-	60.000	-	-	15.000	-
Şair	-	20.000	-	-	18.000	-	-	2.000	-
Mısır Buğdayı	-	30.000	-	-	25.000	-	-	5.000	-
Yulaf	-	24.000	-	-	24.000	-	-	-	-
Asel	500	-	-	500	-	-	-	-	-
Kabak	-	-	5.000	-	-	5.000	-	-	-
Zeytin	17.000	-	-	17.000	-	-	-	-	-
Nohut	1.000	-	-	1.000	-	-	-	-	-
Patlıcan	-	-	25.000	-	-	25.000	-	-	-
Fasulye	20.000	-	-	15.000	-	-	5.000	-	-
Kara Bakla	-	175	-	-	175	-	-	-	-
Lahana	1.000	-	-	1.000	-	-	-	-	-
Elma	8.000	-	-	8.000	-	-	-	-	-
Armut	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Soğan	28.000	-	-	28.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	1.000	-	-	1.000	-	-	-	-	-
Harir	480	-	-	80	-	-	400	-	-
Duhan	841.470	-	-	21.470	-	-	820.000	-	-
Kendir	3.500	-	-	3.500	-	-	-	-	
Kendir Tohumu	-	50	-	-	50	-	-	-	-
TOPLAM	**923.950**	**149.225**	**30.000**	**98.550**	**127.225**	**30.000**	**825.400**	**22.000**	**-**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Hınta	-	35.000	-	-	35.000	-	-	-	-
Şair	-	40.000	-	-	40.000	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	40.000	-	-	40.000	-	-	-	-
Yulaf	-	30.000	-	-	30.000	-	-	-	-
Asel	1.500	-	-	1.500	-	-	-	-	
Kabak	-	-	2.000	-	-	2.000	-	-	-
Fasulye	40.000	-	-	40.000	-	-	-	-	-
Elma	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Armut	3.000	-	-	3.000	-	-	-	-	-
Soğan	72.000	-	-	72.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	3.000	-	-	3.000	-	-	-	-	-
Duhan	330.080	-	-	10.080	-	-	320.000	-	-
Kendir	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Kendir Tohumu	-	30	-	-	30	-	-	-	-
TOPLAM	**453.580**	**145.030**	**2.000**	**133.580**	**145.030**	**2.000**	**320.000**	**-**	**-**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet
Pirinç	30.000	-	-	30.000	-	-	-	-	-
Hınta	-	100.000	-	-	100.000	-	-	-	-
Şair	-	20.000	-	-	20.000	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	220.000	-	-	150.000	-	-	70.000	-
Yulaf	-	100.000	-	-	80.000	-	-	20.000	-
Asel	9.000	-	-	5.000	-	-	4.000	-	-
Kabak	-	-	8.000	-	-	8.000	-	-	-
Patlıcan	-	-	400.000	-	-	200.000	-	-	200.000
Fasulye	300.000	-	-	100.000	-	-	200.000	-	-
Kara Bakla	-	100	-	-	100	-	-	-	-
Lahana	15.000	-	-	15.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	5.000	-	-	3.000	-	-	2.000	-
Kestane	125.000	-	-	35.000	-	-	90.000	-	-
Elma	267.000	-	-	100.000	-	-	167.000	-	-
Armut	200.000	-	-	100.000	-	-	100.000	-	-
Kiraz	150.000	-	-	75.000	-	-	75.000	-	-
Kavun- Karpuz	-	-	250.000	-	-	125.000	-	-	125.000
Soğan	300.000	-	-	300.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	5.000	-	-	2.500	-	-	2.500	-	-
Harir	2.651	-	-	651	-	-	2.000	-	-
Duhan	371.240	-	-	11.240	-	-	360.000	-	-
Keten	50.000	-	-	20.000	-	-	30.000	-	-
Keten Tohumu	-	3.000	-	-	1.000	-	-	2.000	-
Kendir	50.000	-	-	50.000	-	-	-	-	-
Kendir Tohumu	-	770	-	-	170	-	-	600	-
TOPLAM	**1.919.891**	**448.870**	**658.000**	**866.891**	**354.270**	**333.000**	**1.053.000**	**946.000**	**325.000**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Hınta	-	24.500	-	-	20.000	-	-	4.500	-
Şair	-	23.500	-	-	23.500	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	220.000	-	-	120.000	-	-	100.000	-
Yulaf	-	25.000	-	-	25.000	-	-	-	-
Asel	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Kabak	-	-	5.000	-	-	5.000	-	-	-
Fasulye	300.000	-	-	100.000	-	-	200.000	-	-
Lahana	9.000	-	-	9.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	2.500	-	-	500	-	-	2.000	-
Kestane	10.000	-	-	10.000	-	-	-	-	-
Elma	50.000	-	-	40.000	-	-	10.000	-	-
Armut	80.000	-	-	80.000	-	-	-	-	-
Soğan	50.000	-	50.000	-	-	-	-	-	-
Sarımsak	8.000	-	-	8.000	-	-	-	-	-
Harir	60	-	-	60	-	-	-	-	-
Duhan	6.920	-	-	6.920	-	-	-	-	-
Kendir	104.000	-	-	4.000	-	-	100.000	-	-
Kendir Tohumu	-	1.500	-	-	200	-	-	1.300	-
TOPLAM	619.980	297.000	5.000	309.980	189.200	5.000	310.000	107.800	-

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asitane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet
Pirinç	400.000	-	-	100.000	-	-	300.000	-	-
Hınta	-	40.000	-	-	35.000	-	-	5,000	-
Şair	-	10.000	-	-	8.000	-	-	2.000	-
Mısır Buğdayı	-	120.000	-	-	80.000	-	-	40.000	-
Yulaf	-	40.000	-	-	30.000	-	-	10.000	-
Asel	7.000	-	-	5.000	-	-	2.000	-	-
Kabak	-	-	4.000	-	-	4.000	-	-	-
Patlıcan	-	-	100.000	-	-	100.000	-	-	-
Fasulye	250.000	-	-	150.000	-	-	100.000	-	-
Kara bakla	-	100	-	-	100	-	-	-	-
Lahana	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	1.000	-	-	200	-	-	800	-
Kestane	10.000	-	-	5.000	-	-	5.000	-	-
Elma	150.000	-	-	100.000	-	-	50.000	-	-
Armut	150.000	-	-	150.000	-	-	-	-	-
Kiraz	100.000	-	-	50.000	-	-	50.000	-	-
Kavun- Karpuz	-	-	110.780	-	-	110.780	-	-	-
Soğan	100.000	-	-	100.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	5.000	-	-	2.000	-	-	3.000	-	-
Harir	1.000	-	-	-	-	-	1.000	-	-
Keten	50.000	-	-	20.000	-	-	30.000	-	-
Keten Tohumu	-	3.500	-	-	500	-	-	3.000	-
Kendir	30.000	-	-	10.000	-	-	20.000	-	-
Kendir Tohumu	-	420	-	-	120	-	-	300	-
TOPLAM	**1.255.000**	**215.020**	**214.780**	**697.000**	**153.920**	**214.780**	**558.000**	**611.000**	**-**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Hınta	-	38.000	-	-	30.000	-	-	8.000	-
Şair	-	3.000	-	-	3.000	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	100.000	-	-	80.000	-	-	20.000	-
Yulaf	-	40.000	-	-	40.000	-	-	-	-
Asel	2.500	-	-	2.500	-	-	-	-	-
Kabak	-	-	6.000	-	-	6.000	-	-	-
Fasulye	40.000	-	-	20.000	-	-	20.000	-	-
Lahana	200.000	-	-	200.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	3.000	-	-	1.000	-	-	2.000	-
Kestane	10.000	-	-	10.000	-	-	-	-	-
Elma	70.000	-	-	70.000	-	-	-	-	-
Armut	70.000	-	-	70.000	-	-	-	-	-
Soğan	25.000	-	-	25.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	6.000	-	-	6.000	-	-	-	-	-
Harir	70	-	-	70	-	-	-	-	-
Keten	20.000	-	-	2.000	-	-	18.000	-	-
Keten Tohumu	-	1.500	-	-	200	-	-	1.300	-
Kendir	75.000	-	-	5.000	-	-	70.000	-	-
Kendir Tohu-mu	-	1.050	-	-	250	-	-	800	-
TOPLAM	**338.570**	**186.550**	**6.000**	**230.570**	**154.450**	**6.000**	**108.000**	**32.100**	**-**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Hınta	-	50.000	-	-	20.000	-	-	30.000	-
Şair	-	40.000	-	-	20.000	-	-	20.000	-
Mısır Buğdayı	-	15.000	-	-	15.000	-	-	-	-
Yulaf	-	24.000	-	-	20.000	-	-	4.000	-
Asel	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Mercimek	-	10	-	-	10	-	-	-	-
Nohut	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Fasulye	8.000	-	-	8.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	500	-	-	500	-	-	-	-
Elma	13.600	-	-	13.600	-	-	-	-	-
Armut	20.000	-	-	20.000	-	-	-	-	-
Soğan	10.000	-	-	10.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	4.000	-	-	4.000	-	-	-	-	-
Duhan	13.333	-	-	3.333	-	-	10.000	-	-
Kendir	3.500	-	-	3.500	-	-	-	-	-
Kendir Tohumu	-	50	-	-	50	-	-	-	-
TOPLAM	**76.433**	**129.560**	**-**	**66.433**	**75.560**	**-**	**10.000**	**54.000**	**-**

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kazada Tüketilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asitane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet
Hınta	-	120.000	-	-	120.000	-	-	-	-
Şair	-	150.000	-	-	150.000	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	150.000	-	-	150.000	-	-	-	-
Yulaf	-	80.000	-	-	80.000	-	-	-	-
Asel	2.000	-	-	2.000	-	-	-	-	-
Kabak	-	-	3.200	-	-	3.200	-	-	-
Nohut	1.000	-	-	1.000	-	-	-	-	-
Patlıcan	-	-	150.000	-	-	150.000	-	-	-
Fasulye	200.000	-	-	200.000	-	-	-	-	-
Kara bakla	-	100	-	-	100	-	-	-	-
Lahana	10.000	-	-	10.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	100	-	-	100	-	-	-	-
Elma	130.800	-	-	130.800	-	-	-	-	-
Armut	80.000	-	-	80.000	-	-	-	-	-
Kavun-Karpuz	-	-	150.000	-	-	50.000	-	-	100.000
Soğan	100.000	-	-	100.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	15.000	-	-	15.000	-	-	-	-	-
Harir	1.140	-	-	140	-	-	1.000	-	-
Duhan	1.531.450	-	-	31.450	-	-	1.500.00	-	-
Kendir	8.000	-	-	8.000	-	-	-	-	-
Kendir Tohumu	-	130	-	-	130	-	-	-	-
TOPLAM	**2.079.390**	**500.330**	**303.200**	**578.390**	**500.330**	**203.200**	**1.501.000**	**-**	**100.000**

Ürün Adı	Livada Üretilen			Livada Tüketilen			Liva Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet	Kise	Keyl-i Asi-tane	Adet
Pirinç	430.000	-	-	130.000	-	-	300.000	-	-
Zeytin	17.000	-	-	17.000	-	-	-	-	-
Hınta	-	482.500	-	-	420.000	-	-	62.500	-
Şair	-	306.500	-	-	282.500	-	-	24.000	-
Mısır Buğdayı	-	895.000	-	-	660.000	-	-	235.000	-
Yulaf	-	363.000	-	-	329.000	-	-	34.000	-
Asel	26.500	-	-	20.500	-	-	6.000	-	-
Kabak	-	-	33.200	-	-	33.200	-	-	-
Mercimek	-	10	-	-	10	-	-	-	-
Nohut	4.000	-	-	4.000	-	-	-	-	-
Patlıcan	-	-	675.000	-	-	475.000	-	-	200.000
Fasulye	1.158.000	-	-	633.000	-	-	525.000	-	-
Kara Bakla	-	475	-	-	475	-	-	-	-
Lahana	57.000	-	-	57.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	12.100	-	-	5.300	-	-	6.800	-
Kestane	155.000	-	-	60.000	-	-	95.000	-	-
Elma	691.400	-	-	464.400	-	-	227.000	-	-
Armut	605.000	-	-	505.000	-	-	100.000	-	-
Kiraz	250.000	-	-	125.000	-	-	125.000	-	-
Kavun- Karpuz	-	-	510.780	-	-	285.780	-	-	225.000
Soğan	685.000	-	-	685.000	-	-	-	-	-
Sarımsak	92.000	-	-	67.000	-	-	25.000	-	-
Harir	5.401	-	-	1.001	-	-	4.400	-	-
Duhan	3.094.493	-	-	84.493	-	-	3.010.000	-	-
Keten	120.000	-	-	42.000	-	-	78.000	-	-
Keten Tohumu	-	8.000	-	-	1.700	-	-	6.300	-
Kendir	276.000	-	-	86.000	-	-	190.000	-	-
Kendir Tohumu	-	4.000	-	-	1.000	-	-	3.000	-
TOPLAM	**7.666.794**	**2.071.585**	**1.218.980**	**2.981.394**	**1.699.985**	**793.980**	**4.685.400**	**371.600**	**425.000**

Kaynakça

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B. Gazeteler

Takvim-i Vekayi

C. Kitap ve Makaleler

DAMLIBAĞ, Fatih, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi), İstanbul 2007.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.

KARAYAMAN, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1, Temmuz 2010, s.297-318.

KELEŞ, Adem, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi ve Tarımı Geliştirmek İçin Uygulanan Teşvik Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- Sakarya Üniversitesi), Sakarya 2008.

ÖNSOY, Rıfat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1984, s.5-12.

ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun- 2006, s.231-251.

VADALA, R., *Samsoun: Passe-Present-Avenir*, Paris 1934.

YILMAZ, Özgür, "Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Şehrin Durumu", *Samsun Sempozyumu* 13-16 Ekim 2011.

Course de Samsoun

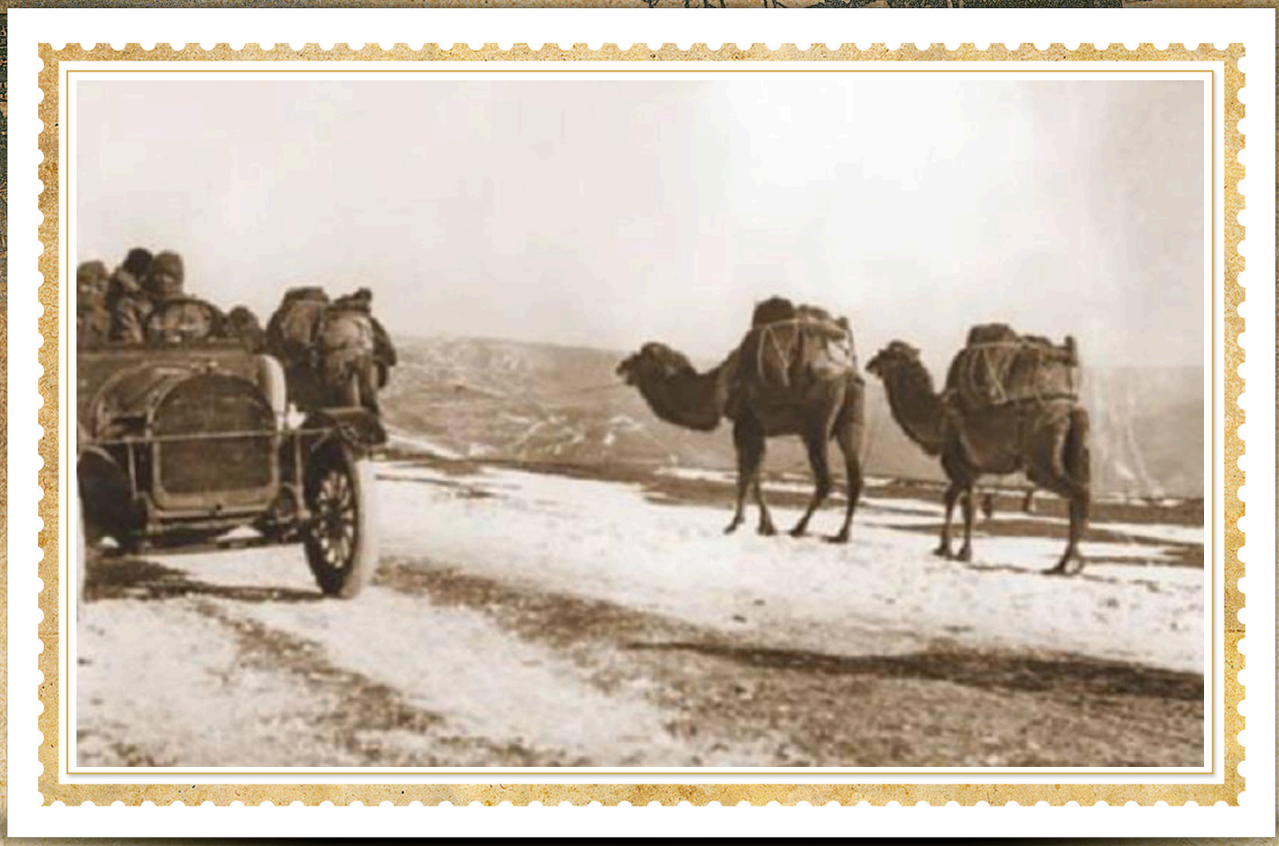

Souvenir de Samsoun
Débarcadère des tabacs du Mérkès

Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Canik Sancağında Tütün Tarımı ve Ticareti (1870-1904)

Mehmet Köseoğlu
Samsun Kavak Rıdvan Çelikel Anadolu Lisesi - Samsun

Giriş

Vilayet salnameleri, 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl başlarında sancakların idarî, sosyal, ekonomik durumlarını özellikle istatistiki verilerle sunma açısından tarih araştırmalarının önemli kaynaklarından birisidir. Vilayet salnameleri, o dönemin diğer tarihsel kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bizlere doğrulanabilir bilgileri sunmada etkilidir. Canik Sancağı 19.yüzyıl sonlarında Trabzon eyaletine bağlı iken bazı dönemlerde müstakil sancaktır. İncelediğimiz Trabzon eyaletine ait salnameler 1869 ile 1904 yıllarını içermekte olup; 1873-1878 arasındaki dönemler ise Canik Sancağı müstakil olduğu için inceleme alanımızın dışında bırakılmıştır.1869 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'nde de tütün tarımı ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1788 yılında Canik Sancağı dâhilinde tütün tarımı için arazi tespit çalışmaları yapılmıştır. 18.yüzyılın sonlarında Samsun yöresinde tütün tarımı başlamıştır. İlk defa 1835 yılında Samsun ve Bafra'daki tütünün İstanbul pazarına gemilerle gönderildiği belirlenmektedir. Ayrıca bu yıllarda İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar vasıtasıyla yabancı pazarlara da girdiği görülmektedir. [1]

Canik Sancağı'nda tütün tarımı ve ticaretinde 1883 yılında Credit Anstald, Banker Bleicroeder, Bank-ı Osmani ve ortaklarının oluşturdukları resmi adı "Société de la Régie Cointerésseé des Tabacs de'lEmpire Ottoman" (Memâlik-i Şâhâne Duhânları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi) olan anonim şirket kuruldu. Bu nedenle makalede; başlıkları Reji Öncesi Dönem ve Reji Sonrası Dönem olarak iki grupta sunuyoruz.

1.Reji Öncesi Dönem

1.1 İdarî Durum

Tütün tarımı ve ticaretinin idari yapılanmasında; Rüsumat Müdüriyeti içerisinde yer alan Duhan İdaresi bulunmaktadır. Canik Sancağı'ndaki Duhan İdaresi'nin yeri; Pazar mahallesi sınırları içerisindedir. Bu idarede genel olarak; 1 memur, 2 katip, 1 sandık emini görev yapmaktadır.

SAMSUN RÜSUMAT MÜDÜRİYETİ MÜLHAKATI[T1]	Samsun Pazar mahalli Duhan İdaresi
Memuru Ali Efendi / Başkatip Kaşif Efendi / Katib-i Sani Aşir Efendi/ Sandık Emini Mustafa Efendi	

SAMSUN RÜSUMAT MÜDÜRİYETİ MÜLHAKATI[T2]	Samsun Pazar mahalli Duhan İdaresi
Memuru Ahmed Efendi/ Başkatip Ahmed Aşir Efendi/ Katib-i Sani Mehmet Mahir Efendi/ Sandık Emini Mustafa Efendi	

[1] Mehmet Yavuz Erler, Kerim Edinsel, Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919), Uluslararası Sosyal Arastırmalar Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 18 Yaz 2011

[T1] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1871, s.79

[T2] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1872, s. 77

Mustafa Şükrü Efendi/ Başkatip Salih Efendi/ Sandık Emini İshak Efendi	Samsun Duhan Memuriyeti[T3]

Samsun Rüsumat Müdüriyeti içerisinde 1881 yılı salnamesinde; Tütün Anbar Memuru Talat Efendi dışında bir isimle karşılaşmıyoruz.[2] Yine de bu yıllarda tütün tarımı ve ticaretinin Rüsumat Müdüriyeti bünyesinde mali, vergi, ihracat ve ithalat işlerinin yapıldığını belirtebiliriz.

1.2 Tütün Tarımı ve Ticareti

Osmanlı Devleti'nde ilk tütün tekeli uygulaması 1861 yılında müruriye resmi adıyla bilinen vergiyle başlamıştır. Devlet, hudutları içerisinde yetiştirilen tütünlerden üretildikleri yerden başka bir yere nakledildiklerinde, bir bakıma tüccara satıldığı anda okka başına 12 kuruş olan müruriye resmi almaktaydı. Bütün tütün ve tütün mamulleri satan bayilerden satış fiyatının %30'u oranında bey'iyye resmi alınacaktı.[3]

Samsun Rüsumat Müdüriyeti[4]

Esame-i İdare	Duhan			
	Resm-i beyiyesi	Diyar-ı ecnebi-yeye sevk ve ihraç olunan	Dahilde sarf ve itlaf olunmuş olan	Dahilde sarf olunanın resm-i mürurisi
Nefs-i Samsun Müdüriyeti	8848	1815450	358223	219789
Çarşamba Memuriyeti	1385	-	9181	57127
Terme Memuriyeti	420	-	36	313
Ünye Memuriyeti	1652	-	137	1588
Fatsa Memuriyeti	473	-	307	2043
Alaçam Memuriyeti	33	8282	2506	15040
Bafra Memuriyeti	7032		49785	304612
Yekün	19843	1823733	420175	600512

1870 yılı resm-i bey'iyye oranlarına bakılacak olursa; Samsun (Kavak nahiyesi dahil) sancağın %44.59'unu, Bafra kazası ise %35.43'ünü kapsamaktadır. Bu da sancaktaki tütün tarımının %80'inin Samsun ve Bafra kazasına ait olduğunu gözler önüne sermektedir. Resm-i müruriye vergilerine göre incelediğimizde; Samsun %36.60, Bafra %50.72, Çarşamba ise %9.51 oranlarına sahiptir. Samsun ve Bafra kazası ise toplamda sancağın yaklaşık olarak %87'sine tekabül etmektedir. İthalatın Samsun iskelesi üzerinden vuku bulduğu rakamlardan anlaşılmaktadır. Tütünün yine %85.25'lik bölümün Samsun, %11.84 bölümün Bafra kazasında olduğunu dile getirebiliriz. 1879 yılında Trabzon eyaletinin tütün üretimi toplamı 3 062 696 kıyye[5], Canik Sancağı'nın ise toplamı 2 300 000 kıyyedir.[6]

3 bin tona yaklaşan tütün üretimi ile Trabzon eyaletinin %75'lik mahsulatına Canik Sancağı sahiptir. Tütün kaçakçılığının da o yıllarda olduğu düşünüldüğünde 4 bin-5 bin ton arasında üretimden söz edebiliriz. Sancağın en önemli tarım bitkisinin tütün olduğu ise salnamelerdeki istatistiklerden anlaşılmaktadır.

Trabzon eyaletinde Canik Sancağı hariç 1879 yılında alınan mahsulat-ı öşriyye'nin toplamı 492

[T3] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1879, s.102

[2] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1881, s.112

[3] Filiz Dığıroğlu, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007

[4] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1870, s.108-109

[5] Kıyye diğer adıyla okka Osmanlı Devleti'nin ağırlık ölçüsü birimlerinden biridir. Bir kıyye (okka) 1283 gramdır.

[6] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1879, s. 168-169

190 kuruş iken sadece Samsun'da ise 1 163 453'dür.[7]

Canik Sancağında Doksan Beş Senesinde Aynen Alınan Duhan Mahsulat-ı Öşriyye[T4]
Ma'a kura-i Samsun 1 163 453, Ünye Kazası 376, Karakuş Nahiyesi 62, Çarşamba Kazası 4846'dır.
Kavak nahiyesi, Fatsa Kazası, Bafra Kazası, Alaçam Nahiyesi, Terme Kazası hakkında istatistiki bilgi salnamede verilmemiştir.

2. Reji Sonrası Dönem
2.1 İdari Durum
2.1.1 Reji Şirketi

Osmanlı Devleti'nde tütün tarımı ve ticaretinin işletme hakkı; 1883 yılında Credit Anstald, Banker Bleicroeder, Bank-ı Osmani ve ortaklarının oluşturdukları resmi adı "Société de la Régie Cointerésseé des Tabacs de'lEmpire Ottoman" (Memâlik-i Şâhâne Duhânları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi) olan anonim şirkete devredildi.

1883 yılı sonrasında ilk yayımlanan Trabzon Vilayet Salnamesi 1888 yılına aittir. Bu nedenle Reji Şirketi'nin kuruluşundan 5 yıl sonraki bilgi ve veriler bundan sonraki salnamelerde mevcuttur.

Trabzon'daki Reji İdaresi; 1 Müdür, 1 Muhasebeci, 1 Tahrirat katibi, 2 Muhammin, 1 sandık emini, 1 ihracat katibi görevlisinden oluşmaktadır.[8]

Canik Sancağında Reji Nezareti[9] ise 1888 yılında Nazır Simla Efendi, Çarşamba kazasında Reji Memuru Anastas Efendi, Ünye kazasında Reji Müdürü Ruşen Efendi görev almaktadır. Bafra kazasında Reji Şirketi ile ilgili bir birim tespit edemiyoruz.[10] Anlaşıldığı kadarıyla; Reji Şirketi Canik Sancağındaki idari yapılanmasının daha ilk safhasındadır. Samsun Reji fabrikası ise kurulmuş olup; salnamede fabrika muayene memuru Mustafa Efendi'nin adı geçmektedir.[11]

1892 yılında Canik Sancağı'ndaki Reji Nezareti görevlilerini incelediğimizde; nazır, nazır muavini, muhasebeci, muhafaza müdürü, sandık emini, ziraat ve anbar odası müdürü, dava vekili, münazaat odası müdürü, mübayaa odası müdürü, ziraat başkatibi, tahrirat müdürü, kantarcı bulunmaktadır. Bafra Reji İdaresi'nde ise müdür, ziraat katibi, muhasebeci, sandık emini, mübayaacı, tahrirat katibi, anbar memuru muavini görev yapmaktadır.[12]

Samsun Reji Nezareti[13]

Nazır	Der David Ferari Efendi
Nazır Muavini	Jozef Gobin Efendi
Muhasebeci	Mihran Murad Efendi
Muhafaza Müdürü	Piyaloğlu Mihalaki Efendi
Sandık Emini	Militani Sarafimidi Efendi
Ziraat ve Anbar Odası Müdürü	Josef Bartolomo Efendi
Dava Vekili	Şakir Efendi
Münazaat Odası Müdürü	Aleksandr Yordanidi Efendi
Mübayaa Odası Müdürü	Todor Baltacı Efendi

[T4] age, 1881, s. 172-173
[7] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1881, s. 170-171
[8] age, 1888, s. 111
[9] Salnamelerde "nezaret" tabiri kullanılmaktadır.
[10] age, 1888, s. 263-275
[11] age, 1888, s. 260
[12] age, 1892, s.240-247
[13] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1892, s. 240

Ziraat Başkatibi	Osman Efendi
Tahrirat Müdürü	Aktorda Karavil Efendi
Kantarcı	Talip Efendi

Bafra Reji İdaresi[14]

Müdür	Dimitraki Efendi
Ziraat Katibi	Hasan Efendi
Muhasebeci ve Sandık Emini	Nikolaki Efendi
Mübayaacı	Dimitraki Tufilidi Efendi
Tahrirat Katibi	Matos Papasyan Efendi
Anbar Memuru Muavini	İstilyanos Yorgiyadis Efendi
Diğer muavini	Sisak Mercanyan Efendi

Samsun'da Reji fabrikası görevlisi olarak1892 yılında muayene memuru Hayri Bey'in adı geçmektedir. [15] Canik Sancağı'ndaki diğer kazalara baktığımızda; Bafra kazasına bağlı Alaçam nahiyesinde Reji memuru Yorika Efendi, Reji katibi Ziver Efendi'dir.[16] Ünye kazasında Reji müdürü Foti Efendi'dir.[17] Çarşamba başta olmak üzere diğer kazalarda Reji idaresiyle ilgili görevli isimleri yoktur. Muhtemelen Çarşamba'da reji yapılanması bulunmaktadır.

a)Samsun Reji Nezareti ve Fabrikası (1894-1904)

Samsun Reji Nezareti'nin salnamelerde geçen 1894-1904 yılları arasındaki birim ve yetkili kişilerden oluşan listeler aşağıda sunulmuştur.

Samsun Reji Nezareti[18]

Nazır	Der David Ferari Efendi
Nazır Muavini	Jozef Gobin Efendi
Muhasebeci	Aleksandr Perdikar Efendi
Muhafaza Memuru	Piyaloğlu Mihalaki Efendi
Sandık Emini	Militadi Sarafimidi Efendi
İhracat ve Ziraat Kalemi Müdürü	Alko Yurdanidi Efendi
Dava Vekili	Şakir Efendi
Münazaat Kalemi Müdürü	Yorgaki Makridi Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Frederich Efendi
Fransızca Tahrirat Katibi	Karavil Efendi
Anbar Memuru	Andonaki Canto Efendi

Samsun Reji Nezareti[19]

Nazır	Der David Ferari Efendi
Nazır Muavini	Jozef Gobliye Efendi
Muhasebeci	Aleksandr Perdikar Efendi
Muhafaza Memuru	Piyaloğlu Mihalaki Efendi
Sandık Emini	Militadi Sarafimidi Efendi

[14] age, 1892, s. 247
[15] age, 1892, s. 238
[16] age, 1892, s. 247
[17] age, 1892, s. 238
[18] age,1894, s. 263
[19] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1896, s. 248

İhracat ve Ziraat Kalemi Müdürü	Alko Yurdanidi Efendi
Dava Vekili	Şakir Efendi
Münazaat Kalemi Müdürü	Yorgaki Makridi Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Frederich Efendi
Tahrirat-ı Türkiye Katibi	Fuat Bey
Fransızca Tahrirat Katibi	Karavil Efendi
Anbar Memuru	Andonaki Efendi

Samsun Reji Nezareti[20]

Nazır	Mösyö Vitali
Muavini ve Muhasebeci	Mösyö Pirdikali
Muhasebeci Refiki	Mösyö Zara
Muhafaza Vekili	Andrya Efendi
Sandık Emini	Mösyö Militadi
Muavini	Mösyö Boyacidi
Ziraat Kalemi Müdürü	Mösyö Yurdanidi
Ziraat Kalemi Başkatibi	Ethem Efendi
Dava Vekili	Hacı İbrahim Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Mösyö Fern
Tütün Aşar Katibi	Aziz Bey
Muhaberat-ı Türkiye Serkatibi	Fuat Efendi
Deavi Kalemi Müdürü	Mösyü İsbandoni
Anbar Memuru	Mösyö Zoğrof
Tönbeki Memuru	Mösyö Legoryadi
Sermuhammin	Mösyö Leoyidi Arslani
İkinci muhammin	Mösyö Yanakopulos

Samsun Reji Nezareti[21]

Nazır	Mösyö Vitali
Muavini ve Muhasebeci	Mösyö Pirdikali
Muhasebeci Refiki	Mösyö Zara
Muhasebe Refik-i Sanisi	Mösyö Yaksimiyadi
Sandık Emini	Mösyö Militadi
Sandık Emini Muavini	Konstantinidi Efendi
Ziraat Kalemi Müdürü	Makridi Efendi
Ziraat Kalemi Başkatibi	Ethem Efendi
Dava Vekili	Hacı İbrahim Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Mösyö Karan
Aşar Katibi	Aziz Bey
Muavini	Mösyö Noble
Muhaberat-ı Türkiye Kalemi Başkatibi	Fuat Efendi
Deavi Kalemi Müdürü	Mösyö Ebandoni

[20] age, 1898, s. 312
[21] age, 1900, s. 203

Deavi Kalemi Müdür Muavini	İlya Efendi
Anbar Memuru	Mösyö Zoğrof
Ziraat Kaleminde	Mösyö Sefuyan
Ziraat Kaleminde	Mösyö Franko
Mütercim	Mösyö Kalbosyan

Samsun Reji Nezareti[22]

Nazır	Mösyö Vitali
Muavini ve Muhasebeci	Mösyö Pirdikari
Muhasebeci Refiki	Mösyö Zara
Muhafaza Müfettişi	Zeynelabidin Bey
Muhafaza Vekili	Andrya Efendi
Sandık Emini	Mösyö Militadi
Sandık Emini Muavini	Mösyö Kosta
Ziraat Kalemi Müdürü	Makridi Efendi
Ziraat Kalemi katibi	Ethem Efendi
Dava Vekili	Hacı İbrahim Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Mösyö Karan
Tütün Aşar Katibi	Aziz Bey
Muhaberat-ı Türkiye Kalemi Başkatibi	Fuat Bey
Anbar Memuru	Mösyö Zoğrof
Sermuhammin	Mösyö Liyonidi Arslani
İkinci Muhammin	Mösyö Penakopulos
Üçüncü Muhammin	Şişmanoğlu

Samsun Reji Nezareti[23]

Nazır	Mösyö Vitali
Muavini ve Muhasebeci	Mösyö Pirdikari
Muhasebeci Refiki	Mösyö Zara
Dava Kalemi Müdürü	Mösyö İspandoli
Muhafaza Müfettişi	Zeynelabidin Bey
Muhafaza Vekili	Andrya Efendi
Sandık Emini	Mösyö Militadi
Sandık Emini Muavini	Mösyö Kosti
Ziraat Kalemi Müdürü	Makridi Efendi
Ziraat Kalemi katibi	Ethem Efendi
Dava Vekili	Hacı İbrahim Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	Mösyö Karan
Tütün Aşar Katibi	Aziz Bey
Muhaberat-ı Türkiye katibi	Fuat Bey
Anbar Memuru	Mösyö Zoğrof
Sermuhammin	Mösyö Liyonidi Arslani

[22] Trabzon Vilayet Salnamesi, 1901, s. 132
[23] age, 1902, s. 229

İkinci Muhammin	Mösyö Penakopulos
Üçüncü Muhammin	Şişmanoğlu

Samsun Reji Nezareti[24]

Nazır	Mösyö Vitali
Muavini	Mösyö Pirdikari
Muhasebeci	Mösyö Zara
Nezaret Dava Vekili	Hacı İbrahim Efendi
Başmuhammin	Mösyö Liyonidi Arslani

Samsun Reji Nezareti[25]

Nazır Muavini	Mösyö Pirdikari
Muhasebeci	Mösyö Viş
Nezaret Dava Vekili	Agah Bey
Başmuhammin	Mösyö Liyonidi Arslan

Samsun Reji Nezareti görevlileri genelde yurt dışından gelen yabancı görevliler, yurt içindeki gayrimüslim vatandaşlardan olup; Osmanlı vatandaşları arasından müslim görevliler de Reji İdaresi'nde yer almışlardır. Fakat dava vekili, tahrirat-ı Türkiye Katibi, Ziraat Kalemi Başkatibi, Tütün Aşar Katibi, Muhafaza Müfettişi gibi sınırlı sayıda görev birimlerinde yer almışlardır.

Reji fabrikasındaki görevliler ise; 1896 yılında Direktör Mösyö Riçi, Kontrol Memuru Mösyö Arlo'dur.[26] 1898 yılında Fabrika Direktörü Mösyö Lukas, Muavini Mösyö Arlo, Muhasebeci Mösyö Eftonyado'dur.[27] 1900 yılında Direktör Mösyö Lukas, Muhasebeci Mösyö Aktanyadis, Muavini Mösyö Arlo, Muhabere Memuru Mösyö Kuva'dır.[28] 1901 yılında aynı isimler bulunmaktadır.[29] 1902 yılında fabrika dairesindeki isimler artmıştır. Direktör Veliyüddin Efendi, Direktör-i Sani Mösyö Arno Arlo, Muhasebeci Mösyö Nikolaki Eftoniyadi, Sandık Emini Mösyö Elvakova, Anbar Memeru Mösyö Silbo Markizi, İkinci Muhasebeci Mösyö Yordam Totomanidi, Birinci Makinist Mösyö Matiyö Fokof'dur.[30] 1903[31] ve 1904[32] yıllarında fabrika dairesi görevlileri arasında Direktör Veliyüddin Efendi, Muavin Mösyö Arlo, Muhasebeci Mösyö Nikolaki Eftoniyadi vardır.

b) Bafra Reji İdaresi (1894-1904)

Bafra Reji İdaresi'nin salnamelerde geçen 1894-1904 yılları arasındaki birim ve yetkili kişilerden oluşan listeler aşağıda sunulmuştur.

Bafra Reji İdaresi[33]

Müdür	Patopulos Efendi
Ziraat Katibi	Hasan Efendi
Muhasebeci	Nikolaki Efendi
Tütün Mübayaa Memuru	Dimitraki Efendi

[24] age, 1903, s.394
[25] age, 1904, s. 340
[26] age, 1896, s. 248
[27] age, 1898, s.312
[28] age, 1900, s. 204
[29] age, 1901, s.132
[30] age, 1902, s. 229
[31] age, 1903, s. 394
[32] age, 1904, s. 340
[33] age, 1894, s. 271

Tahrirat Katibi	Pandolaki Efendi
Sandık Emini	Akil Miya Efendi

Bafra Reji İdaresi[34]

Müdür	Partolomoni
Ziraat Katibi	Hasan Sırrı Efendi
Muhasebeci	Nikolaki Efendi
Tütün Mübayaa Memuru	Dimitraki Efendi
Anbar Memuru	Anastas Efendi
Muavini	Mercanyan Efendi
Tahrirat Katibi	Mustafa Hulusi Efendi
Sandık Emini	Akliya Hristidi Efendi

Trabzon Vilayet Salnameleri'nde Bafra Reji İdaresi ile ilgili 1898, 1900 ve 1901 yıllarında herhangi bir bilgi bulunmamakta olup; 1902 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise önceki yıllara göre Bafra kazasındaki Reji İdaresindeki birimler artarak çoğalmıştır.

Bafra Kazası Reji İdaresi [35]

Müdür	Volaho Efendi
Muhasebeci	Sivet Efendi
Muhasebeci Muavini	Leonidi Efendi
Dava Memuru	Artin Efendi
Muhafaza Memuru	Ali Efendi
Sandık Emini	Konstanti Efendi
Mübayaa Katibi	Yordan Efendi
Ser-eksper	Vasilaki Efendi
İkinci Eksper	Dimitri Efendi
Üçüncü Eksper	Ahliya Efendi
Ziraat katibi	Hasan Efendi
Ziraat Katib Refiki ve Muhaberat-ı Türkiyye Katibi	Mustafa Hulusi Efendi
Memurin Kalemi Müdürü	
Aşar Katibi	Mustafa Bedri Efendi
Anbar Memuru	Pavlaki Efendi
Anbar Memuru Muavini	Yorgi İsperidi Efendi
Kolcubaşı	Emin Ağa

Bafra Kazası Reji İdaresi [36]

Müdür	Volaho Efendi
Muhasebeci	Sivet Efendi
Muhasebeci Muavini	Leonidi Efendi

[34] age, 1896, s. 255
[35] age, 1902, s. 241
[36] age, 1903, s.400

Dava Memuru	Artin Efendi
Muhafaza Memuru	Ali Efendi
Sandık Emini	Konstanti Efendi
Mübayaa Katibi	Yordan Efendi
Ser-eksper	Vasilaki Efendi
İkinci Eksper	Dimitri Efendi
Üçüncü Eksper	Ahliya Efendi
Ziraat katibi	Hasan Efendi
Ziraat Katib Refiki ve Muhaberat-ı Türkiyye Katibi	Mustafa Efendi
Aşar Katibi	Mustafa Bedri Efendi
Anbar Memuru	Pavlaki Efendi
Anbar Memuru Muavini	Yorgi İsperidi Efendi

Bafra Kazası Reji İdaresi[37]

Müdür	Nikolaki Volaho Efendi
Muhasebeci	Sivet Efendi
Muhasebeci Refiki	Leonidi Efendi
Dava Memuru	Artin Efendi
Refiki	Fazıl Efendi
Muhafaza Memuru	Ali Efendi
Sandık Emini	Koçi Efendi
Ser-eksper	Değirmencioğlu Vasilaki Efendi
İkinci Eksper	Teofilidi Dimitraki Efendi
Üçüncü Eksper	Akliya Sarafimidi Efendi
Ziraat katibi	Hasan Efendi
Aşar Katibi	Mustafa Efendi
Anbar Memuru	Pavlaki Efendi
Anbar Memuru Muavini	Yorgi İsperidi Efendi
Anbar Katibi	Andoniyadi Koçi Efendi

c) Canik Sancağı Diğer Kazalardaki Reji İdaresi (1894-1904)

Kaza Adı	**Birim**	**Görevli Adı**	Sene 1894
Çarşamba Kazası[T5]	Reji Memuru	Anastas Efendi	
	Katibi	Berikli Efendi	
	Vekil	Ahmed Efendi	
Ünye Kazası[T6]	Reji Memuru	Lonobye Efendi	

[T5] age, 1894, s. 275
[T6] age, 1894, s. 284
[37] age, 1904, s. 347

Çarşamba Kazası[T7]	Reji Memuru	Anastas Efendi	Sene 1896
	Katibi	Berikli Efendi	
	Vekil	Ahmed Efendi	
Ünye Kazası	Salnamede Herhangi Bir Bilgiye Rastlanmıyor.		
Terme Kazası[T8]	Reji Memuru	Ali Rıza Efendi	
Fatsa Kazası [T9]	Reji Memuru	Bedros Efendi	
Kavak Nahiyesi[T10]	Reji Memuru	İsim Belirtilmemiş	Sene 1898
Çarşamba Kazası[T11]	Müdür	Abdurrahman Efendi	
	Katip ve Vekili	Ahmet Efendi	
Ünye Kazası	Salnamede Herhangi Bir Bilgiye Rastlanmıyor.		
Terme Kazası[T12]	Reji memuru	Sabri Efendi	
Fatsa Kazası[T13]	Reji Memuru	Abdullah Efendi	Sene 1898
Kavak Nahiyesi[T14]	Reji Memuru	Hacı Hüseyin Efendi	Sene 1900
Alaçam Nahiyesi[T15]	Reji Memuru	Haçik Efendi	
	Reji Katibi	İbrahim Efendi	
Çarşamba Kazası[T16]	Reji Memuru	Abdurrahman Efendi	
	Reji Katibi	Ahmed Efendi	
Terme Kazası[T17]	Reji Memuru	Ahmed Efendi	
Ünye Kazası	Salnamede Herhangi Bir Bilgiye Rastlanmıyor.		
Fatsa Kazası[T18]	Reji Memuru	Abdullah Efendi	
Kavak Nahiyesi[T19]	Reji Memuru	Hacı Hüseyin Efendi	1901
Alaçam Nahiyesi[T20]	Reji Memuru	Haçik Efendi	
Çarşamba Kazası[T21]	Reji Memuru	Abdurrahman Efendi	
	Reji Katibi	Ahmed Efendi	
Ünye Kazası[T22]	Reji Müdürü	Kostantin Efendi	
	Reji katibi	Tahsin Efendi	
Karakuş Nahiyesi[T23]	Reji Memuru	Hüseyin Bey	
Fatsa Kazası	Salnamede Herhangi Bir Bilgiye Rastlanmıyor.		
Terme Kazası[T24]	Reji memuru	Ahmet Hamdi Efendi	
	Reji katibi	Ahmet Efendi	

[T7] age, 1896, s. 258
[T8] age, 1896, s. 263
[T9] age, 1896, s. 269
[T10] age, 1898, s. 313
[T11] age, 1898, s. 316
[T12] age, 1898, s. 317
[T13] age, 1898, s. 320
[T14] age, 1900, s. 204
[T15] age, 1900, s. 206
[T16] age, 1900, s. 208
[T17] age, 1900, s. 209
[T18] age, 1900, s. 212
[T19] age, 1901, s. 134
[T20] age, 1901, s. 136
[T21] age, 1901, s. 137
[T22] age, 1901, s. 139
[T23] age, 1901, s. 139
[T24] age, 1901, s. 142

Kavak Nahiyesi[T25]	Reji Memuru	Hacı Hüseyin Efendi	Sene 1902
Alaçam Nahiyesi[T26]	Reji Memuru	Haçik Efendi	
	Reji Muhasebecisi	Arekel Efendi	
Çarşamba Kazası[T27]	Reji Memuru	Abdurrahman Efendi	
	Reji Katibi	Ahmed Efendi	
Terme Kazası[T28]	Reji memuru	Hacı Ahmed Efendi	
	Reji Katibi	Ahmet Efendi	
Ünye Kazası[T29]	Reji Memuru	Kostaki Efendi	Sene 1902
	Reji Muhasebecisi	Agop Efendi	
	Reji Katibi	Hasan Efendi	
Karakuş Nahiyesi[T30]	Reji Memuru	Hasan Bey	
Fatsa Kazası[T31]	Reji Memuru	Münhal	
	Reji Katibi	Ahmed Efendi	
	Kantarcı	Ali Efendi	
Kavak Nahiyesi[T32]	Reji Memuru	Hacı Hüseyin Efendi	Sene 1903
Alaçam Nahiyesi[T33]	Reji Memuru	Haçik Efendi	
	Reji Muhasebecisi	Peşeyan Efendi	
	Reji Muhafaza Memuru	Fazıl Efendi	
	Reji Ziraat Katibi	İbrahim Efendi	
	Reji Eksperi	Kiryako Efendi	
	Reji Eksperi Muavini	Dimitri Efendi	
	Reji İkinci Ekspreri	Ziver Efendi	
	Reji İkinci Eksperi	Vasilaki Efendi	
	Reji Anbar Memuru	Berdekari Efendi	
Çarşamba Kazası[T34]	Reji Memuru	Abdurrahman Efendi	
	Reji Katibi	Ahmed Efendi	
Terme Kazası[T35]	Reji memuru	Hacı Ahmed Efendi	
	Reji Katibi	Ahmet Efendi	
Ünye Kazası[T36]	Reji Memuru	Kostaki Efendi	
	Reji Katibi	Tahsin Efendi	
	Muhasebecisi	Agop Efendi	
Karakuş Nahiyesi[T37]	Reji Memuru	Musa Bey	
Fatsa Kazası[T38]	Reji Memuru	Abdullah Efendi	
	Reji Katibi	Konstanti Efendi	

[T25] age, 1902, s. 202
[T26] age, 1902, s. 244
[T27] age, 1902, s. 249
[T28] age, 1902, s. 253
[T29] age, 1902, s. 257
[T30] age, 1902, s. 258
[T31] age, 1902, s. 264
[T32] age, 1903, s. 396
[T33] age, 1903, s. 401
[T34] age, 1903, s. 404
[T35] age, 1903, s. 407
[T36] age, 1903, s. 411
[T37] age, 1903, s. 412
[T38] age, 1903, s. 415

Kavak Nahiyesi[T39]	Reji Memuru	Hacı Hüseyin Efendi	Sene 1904
Alaçam Nahiyesi[T40]	Reji Memuru	Haçik Efendi	
	Reji Muhasebecisi	Peşepa Arakel Efendi	
	Reji Muhafaza Memuru	Fazıl Efendi	
	Reji Ziraat Katibi	İbrahim Efendi	
	Reji Eksperi	Kiryako Efendi	
	Reji Eksperi Muavini	Dimitri Efendi	
	Reji İkinci Ekspreri	Ziver Efendi	
	Reji İkinci Eksperi	Vasilaki Efendi	
	Reji Anbar Memuru	Berdekari Efendi	
Çarşamba Kazası[T41]	Reji Memuru	Abdurrahman Efendi	
	Reji Katibi	Nuri Efendi	
Terme Kazası[T42]	Reji memuru	Hacı Ahmed Efendi	
	Reji Katibi	Ahmet Efendi	
Ünye Kazası[T43]	Reji Memuru	Kostaki Efendi	
	Reji Katibi	Tahsin Efendi	
	Muhasebecisi	Agop Efendi	
Karakuş Nahiyesi[T44]	Reji Memuru	Ömer Bey	
Fatsa Kazası[T45]	Reji Memuru	Abdullah Efendi	
	Reji Katibi	Konstanti Efendi	

2.1.2 Düyun-ı Umumiye İdaresi

Düyun-ı Umumiye İdaresi, Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden alacaklarını düzenli şekilde alınması için kuruldu. 20 Aralık 1881 tarihindeki kararname ile birçok gelir kalemi Düyun-ı Umumiye idaresine geçti. Borçların ödenmesini bir plan dâhilinde yürütmek için İngiltere, Fransa Almanya, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı Devleti'nden temsilci birer üyeden oluşan Düyun-ı Umumiye İdare Meclisi böylelikle oluşturuldu. Yurt içi gelirlerinin en önemlileri tütün ve tuz gelirleriydi. Düyun-ı Umumiye tütün gelirlerini reji yoluyla işletme hakkını devretme yetkisine sahipti. [38] Düyun-ı Umumiye İdaresi görevlileri aşağıda liste halinde sunulmuştur.

Düyun-ı Umumiye İdaresi[39]

Tütün Aşar Kalemi Katibi	Ömer Vasfi Efendi	Sene 1888
Refiki	Mahmud Celaleddin Efendi	
Tütün Aşarı Tefrik Memuru	Simonaki Efendi	
Tütün Aşarı Katibi	Ömer Vasfi Efendi	Sene 1892[T46]
Tütün Aşarı Refiki	Ali Rıza Efendi	
Tütün Aşarı	Hasan Tahsin Efendi	

[T39] age, 1904, s. 343
[T40] age, 1904, s. 349
[T41] age, 1904, s. 352
[T42] age, 1904, s. 355
[T43] age, 1904, s. 359
[T44] age, 1904, s. 360
[T45] age, 1904, s. 363
[T46] age, 1892, s. 239
[38] Filiz Dığıroğlu, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007
[39] age, 1888, s. 261

Tütün Aşarı Muhammini	Simyonaki Efendi	Sene 1894[T47]
Tütün Aşarı Katibi	Ömer Vasfi Efendi	

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde Trabzon Vilayet Salnamesi'nde 1896 yılı ve sonrasındaki dönemde tütün ile ilgili herhangi bir birim bulunmamaktadır.

Reji ve Düyun-ı Umumiye İdaresi görevlileri dışında 1888-1896 yılları arasında Bafra kazasında Duhan Aşar Memurluğu olup; 1888 yılında memur Faik Efendi[40] olup diğer yıllarda ise bu görevi Yanko Efendi[41] üstlenmiştir.

2.2 Tütün Tarımı ve Ticareti

2.2.1 Reji Şirketi'nin 5. Yılında Canik Sancağı'nda Tütün Tarımı (1888)

a) Samsun

1888 yılı salnamesinde; Canik Sancağı merkezi Samsun'un en önemli tarım ürünü tütün olarak belirtilmektedir. Tütünlerin en değerlisinin bu yörede olduğu bilhassa değinilirken; halkın refah seviyesini artıran en önemli mahsulatın tütünden geldiği de açıkça dile getirilmektedir.

...dâhil-i livada mahsulatın her nevi ve be-tahsis Samsun ile Bafra kazalarında tütünlerin en nefisi hâsıl olmaktadır... Samsun ve Bafra kazalarında her sene miktar-ı külli tütün hâsıl olmakta olup oraların husul-i refah ve servetleri ekseriyet üzere bu değerli mahsul sayesindedir.[42]

b) Bafra Kazası

Bafra kazasında Kızılırmak Nehri ve delta ovasında birçok mahsulatın üretildiği salnamelerde anlatılmaktadır. Ancak mahsulatın en değerlisinin tütün olduğu üzerinde durulmaktadır. Senede ortalama 2 305 000 kilogram üretim söz konusudur.

Kaza-i mezkurda duhan, hıntı, şair, alef, çavdar, sebze, mısır, mercimek, fasulye, kendir, keten ve sair hububat ve mahsulat ve sebze ve meyvenin hemen her nevi hasıl olmaktadır. Ancak mahsulatın en değerlisi ve mikdar-ı küllisi tütündür. Senevî husule gelen tütünün mikdar-ı umumiyesi iki milyon üç yüz beş bin kilo raddesindedir.[43]

2.2.2 20.Yüzyıl Başlarında Canik Sancağı'nda Tütün Tarımı ve Ticareti

20. yüzyıl başlarında Trabzon eyaletinin ve Canik Sancağı'nın en önemli mahsul ürünü olmaya devam eden tütünün salnamelerde; senede 10 milyon kilogram mahsulatından bahsedilmektedir. Bu sayının altı milyonu Samsun ve Bafra'ya aittir. Ülkenin en kıymetli ve nefis tütünleri de buralarda yetişmektedir.

Mezruat-ı mükeyyifeden vilayetimiz dâhilinde zer' edilen tütündür. Şöyle ki vilayetin serveti külliyesi ve ahalisinin maişet-i azimesi hemen hemen fındıkla tütün yüzünden temin ediliyor. Arazi-i mezruanın belki yüz bin dönümü bu mahsule münhasır olmak üzere senevi on milyon kilo mahsulatı oluyor. Bundan altı milyonu, en nefis ve en meşhuru olarak Samsun ve Bafra ile livanın sair kazalarında ve dört milyonu nefs-i Trabzon ile Akçaabat, Yomra ve Maçka taraflarında hâsıl olur. Mikdar-ı mecmuundan altı buçuk milyonu dâhilen istahlak edilip mütebaki üç buçuk milyonu ihraç olunur.[44]

Canik Sancağı'nın 20.yüzyıl başlarında başlıca tarım mahsulleri; tütün, mısır, fasulye, buğday,

---

[T47] age, 1894, s. 261
[40] age, 1888, s. 265
[41] age, 1892, s. 246, 1894, s. 271, 1896, s. 255
[42] age, 1888, s. 281
[43] age, 1888, s. 284-285
[44] age, 1898 s. 201, 1900, s. 91

arpa, yulaf ve çavdardır.[45]

Tütün tarımının çok meşakkatli bir süreç olduğuna salnamelerde değinilmektedir. Özellikle tarlalarda kadınların çalışmasına dikkat çekilmektedir. Tütün fidanlarını dikme, çapalama, tütünleri sırıklara dizme gibi birçok iş ve işlemden geçirme dönemleri ailelere büyük uğraş vermektedir. Bunun sonucunda sosyolojik bir neticeye atıf yapılmaktadır. Ailelerin daha çok çocuk edinerek; emek ve iş gücü zorluğunu paylaşmaya doğru yol aldıkları anlatılmaktadır.

... Hele tütün ziraatinde kadınların ettikleri hidmet pek büyüktür. Pek geç sürülüp bellendiği için daima tezekli kalan toprakları kırıp inceltmek, tütün fidanlarını dikmek ve sonra çapalamak, yaprakları toplayıp sırıklara dizmek için birçok ameleye ihtiyaç vardır. Kalabalık ailelerde eli çapa tutan herkes çalışmaya mecbur olduğundan bu sayede masraf-ı istihsaliye de azalır. Zaten bütün ailenin hayatı pek pahalıya mal olmadığından bunların bir taraftan çoğalmalarına karşı insanı düşünmeye mecbur edecek hiçbir sebep yoktur.[46]

1903 Vilayet Salnamesinde; "Vilayetin Ahval-i Ziraiyesi ve Ziraate Ait Bazı Vesâyâ" başlığı altında halka tütün tarımının ıslahı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmaktadır. Tütün tarımındaki bazı hatalar sitemkâr şekilde dile getirilmektedir. Fakat anlatılan bilgiler o zamanki şartlara göre doğru gözükse de bu tür tütün tarımındaki iş ve işlemler halk için daha yorucu ve zaman isteyen hususlardır. Başka bir açıdan ise bakıldığında; Osmanlı Devleti'nde tütün tarımının ilkel yöntemleri ve halk tarafından modern tarım araç ve aletlerinin hala kullanılmadığını gözler önüne sermektedir.

Vilayetin gezip dolaştığımız yerlerinde tarlaların yaz mevsiminde sürülüp işlendiğine tesadüf etmiş olduğumuzu tahattur edemiyoruz. Hatta merkez-i vilayet olan Trabzon şehri civarındaki tütün tarlalarının ilkbahardan evvel işlenmediğini kemal-i teessüfle görüyoruz. Bu mevsimde bellenen tarlalardan çıkan tezekler güneşin te'siriyle kuruyup taş haline geçtiğinden (bunda toprağın mürekkebâtının da dahili vardır) sonra bunları kırmak ve ufalatmak için çekilen meşakkatleri görüp de acımamak kâbil değildir. Halbuki tütün kırıldıktan sonra sapları toplanılıp yakılsa ve hâsıl olan kül tarlaya saçılıp toprak, burada adet olduğu üzere velev bir defa olsun güzelce bellenip te'sirat-ı havaiyyeye terk edilse çıkan tezekler bütün kış mevsiminde eriyip yumuşayacağından ilkbaharda yüzden bir çapa vurmak kifayet eder ve bu kadar uğraşmaya lüzum kalmazdı. Diğer taraftan da tarlaların kış mevsiminde işlenmesi ziraatin kavanin-i umumiyyesine daha ziyade muvafıktır. [47]

Tütün ziraati daha çok kâr temin ettiğinden bunun zirâat-i âdiyyeye nispetle daha ziyade dikkatle yetiştirildiğinden şüphe yoktur. Yalnız tütün ekilecek tarlaların suret-i ihzârında bu faslın baş taraflarında söylediğimiz sözleri nazar-ı dikkatle tutmak ve toprağı, ilkbaharda hafif ameliyat ile iktifa edebilmek üzere kış mevsiminde işleyip sürmek lüzumunu hatırdan çıkarmamalıdır. Tütün tarlalarına dökülen hamsiden daha ziyade istifade etmek için bunları kireçle karıştırıp bir çukurda çürütmek ve bu halde iken tarlaya saçtıktan sonra açıkta bırakmayıp üzerini toprakla örtmek lazımdır. Tütün ziraatinde tavsiye edeceğimiz bir şey daha var ise o da yapraklar kırıldıktan sonra toprakta kalan sapları hemen söküp yakmak ve hasıl olan külü tarlaya saçmaktan ve tütünden sonra beş on guruş istifade etmek tamaıyla lahana ve kereviz gibi şeyler ekmemekten ibarettir. Fi'l-hakika bu gibi fenalıkların menşei arazinin darlığı ise de tarlalar tütünden sonra böyle şeylerle iştigal edilebilecek olur ise en müsaid zamanlarda onları sürüp işlemek, toprağı havanın te'sirâtına ma'ruz bırakmak ve muzırr otları mahv etmek gibi birçok faideli ameliyata vakit kalmaz.[48]

"Vilayetin Ahval-i Ticariyesi" başlığı altında Trabzon vilayeti valisi Kadri Efendi'nin katkılarıyla tütün kaçakçılığının azaltılmasının önemine vurgu yapılırken; böylelikle vergilendirmek suretiyle tütünden elde edilen gelirin arttığı anlatılmaktadır. Samsun'un ihracatında tütünün değeri ise tartışılmazdır.

---

[45] Başlıca mahsulat-ı arziyesi buğday, mısır, arpa, yulaf, çavdar ile tütündür. (age 1903, s. 272)
[46] age, 1902, s. 83
[47] age, 1903, s. 159
[48] age, 1903, s. 177

... Tütün ve sigara idhalatının geçen seneye nisbeten iki misli derecede terakkisi şayan-ı dikkat bir keyfiyettir. Bunun da sebeb-i yeganesi vali-i vilayet atufetlu Kadri Beyefendi hazretleri tarafından ittihaz olunan tedabir-i şamile tesiratıyla dahil-i vilayette tütün kaçakçılığının hemen önü alınmış olmasıdır. Çünkü vilayetin başlıca hasılat-ı arziyesinden olan tütün mahsulünün kısm-ı azamı kaçakçılık suretiyle Erzurum ve sair vilayât-ı mütecavirede sarf ve istihlak olunmakta iken kaçakçılığın meni vilayât-ı mezkûrede Reji tütününün sarfiyatını tevsi eylemiş olmasıyla reji idhalatınca görülen terakkinin Reji tütün ve sigarasının Erzurum taraflarına tezayüd-i sevkiyatından mütehassıl olduğu anlaşılmaktadır.

İhracata gelince hububat, mısır, fasulye, tütün ihracatında dahi bir hayli terakki ve koyun ve kereste ihracatında ise bir az tedenni görülmektedir. İran transit eşyasında dahi bir hayli terakki meşhud olmaktadır.

Samsun'un başlıca idhalatı olan manifatura, manisa, basma, petrol gazi, şeker ve saire kalemlerinde iki milyon altı yüz bin guruşa yakın terakki görülmekte olduğu gibi buğday, arpa, mısır, dakik, afyon, tütün ve yumurtadan ibaret olan başlıca ihracatı da yedi milyon guruşa kadar terakki etmiştir. İdhalat ve ihracatında müşahede olunan işbu terakki tedrici ve daimîdir.[49]

"Samsun Kasabasına Dair Malumat-ı Umumiye" başlığında yörenin dikkate değer meslekleri sayılmaktadır. Ayrıca Samsun köylerinden tütün tarımı için Rusya'ya amele işçi olarak giden halkın varlığından bahsedilmektedir. Hatta Romanya ve Bulgaristan'a tütün amelesi olarak giden insanlar bulunmaktadır.

... Kasaba ahalisi ziraat ve ticaretle ve balıkçılık, kayıkçılık, sarraflık, komisyonculuk, tütüncülük, hamallık, demircilik, taşçılık, dülgerlik, bakırcılık, marangozluk, kuyumculuk ve bahçıvanlık gibi sanayi'le temin-i maişet ederler. Bu yakın zamanlarda Rusya'da tütün ziraati taammüm ve intişar eylediğinden merkez-i livaya merbut köyler ahalisinden birçok kimseler o taraflara giderek tütün ziraatiyle iştigal ederler. Romanya, Bulgaristan'a ve sair memalik-i şahaneye gidenler pek azdır. [50]

Fakat bu ülkelerde ticarethaneler açan Canik Sancağı ahalisinden kişiler olsa da bunlar hakkında kesin bilgilere sahip olamıyoruz.

... Kafkasya kıtasında tütün ziraatini ihdas eden yine Rusya'nın eyalat-ı cenubiyyesinde, Romanya'da ticarethaneler tesis eyleyen Trabzon vilayeti ahalisinin ne kadar faal ve gayretli adamlar olduğunu söylemek fazladır.[51]

1902 Vilayet Salnamesi'nde Samsun'da Reji Şirketi'nin sahille fabrika arasındaki malları taşımak için iki demir iskele yaptırdığından bahsedilir.

Biri eşya-yı ticariyyeye ve diğeri Reji'nin tütün ihracatına mahsus olup üzerlerinde el vagonları işletmek için dekovil üstünde hutût-ı hadîdiye mefruş iki demir iskele ve nezaret merkezi olmak hasebiyle buharla müteharrik makineleri havi Reji tütün ve sigara imalathane-i kebiri ve cesîm anbar ve depoları mevcuttur.[52]

"Vilayetin Ahvâl-ı Ziraiyesi" başlığı altında kuraklığın olması, gübre yerine kullanılan hamsi balığının az çıkması; tütün mahsulünün beklenen seviyeden az olmasına neden teşkil ettiği anlatılır. Fakat bu yörelere ait tütünlerin açık sarı renkte olması hasebiyle Mısır'da İskenderiye limanlarında birçok tüccar tarafından talep edildiği vurgusu yapılmaktadır. Buradaki asıl konu ise kaçakçılığın önlenmesiyle vergilendirilebilir tütün ihracatına ülke için yapacağı katkılarıdır.

Tütün mahsulü de geçen seneki kuraklıktan hissedar solmuş ve hususiyle tütün tarlalarına buraca ekseriyle gübre yerine isti'mal olunan hamsi balığının çıkmamasından dolayı mahsul umumiyetle az yetişmiş ise de gayet güzel ve açık sarı renkte olduğuna ve bu renkte olan mahsul de Mısır ve İskenderiye'ce çok mubayaa olunduğuna mebni gerek geçen sene mahsulünden gerek evvelki senelerden kalan tütünlerden külliyetli sevkiyat icra olunmuştur. Buraca tütün ihracatının böyle gittikçe

---

[49] age, 1901, s. 199
[50] age, 1902, s. 233-234
[51] age, 1902, s.101
[52] age, 1902, s. 234

terakki etmesi ticaret noka-i nazarından zikre şâyan olup bu da makam-ı celil-i vilayetten ittihaz buyurulan tedâbir-i inzibatiyye sayesinde kaçakçılığın hemen bil-külliye men' edilmiş olmasından ileri geliyor. Zira öteden beri bu fiili i'tiyâd eden kesân ba'de-ma vilayât-ı mütecâvireye kaçak tütün sevk olunamayacağına kanaat hâsıl etmeleriyle tütünlerini ya Reji'ye yahut tüccara satmağa mecbur olmuşlardır. [53]

Sancak dâhilinde mutasarrıflığın öncülüğünde kurulan numune bir çiftlikte yapılan modern ve tütün tarımına uygun çalışmaların semereleri anlatılır.

...Fazla olarak bu son senelerde Samsun dâhilinde hububat ve tütün ziraatına olan rağbetin tezâyüd eylediği müşahede olunmaktadır. Bu da hükümet tarafından ahaliye icra olunan teşvikat ve muavenat ile Âtufetlü Mutasarrıf Beyefendi Hazretlerinin bundan evvel tesis eylemiş olduğu numune çiftliğinden intizar olunan fevaidin idrak etmeğe başlanmış olmasından ileri geldiğinde şüphe yoktur...[54]

Senede 71 milyon kuruş değerinde ithalat bunun üstünde ihracattan söz edilirken; ortalama olarak bu yıllarda altı milyon okkaya yakın tütün hasılatından bahsedilir.

Samsun iskelesinden senede 71 milyon guruş kıymetinde idhâlat ve bundan bir az fazla da ihracat vuku bulmaktadır. Mahsalat-ı hububât-ı mütenevvia ile beher sene birbiri üzerine beş buçuk milyonla altı milyon okka arasında ve cinsi gayet alâ tütünden ve her nev' sebze ve meyveden ibarettir.[55]

Vilayet salnamelerinde tütün tarımı ve ticareti hakkında açıklamalar yapılırken; Canik Sancağı kazaları arasında Bafra kazasında ve ona bağlı Alaçam nahiyesinde tütün ile ilgili bazı ibareler vardır. Bunlar birkaç cümleden ibaret de olsa yerel düzeyde tütünün yanı sıra diğer faaliyetlerin ipuçlarını bizlere vermektedir.

Bafra ahalisi ziraat ve sanayi-i âdiyye ile temin-i maişet ederler; içlerinde ticaret için Rusya ve sair yerlere giden yoktur. Tütün ahz ü i'tâsıyla meşgul hayli sermayedar-ı ticari olup bu muamelenin külliyeti sebebiyle birçok kimseler dahi ondan müstefid olmaktadır. Mahsulat-ı sınâiyye arasında zikre şayan olanları bazı mensucattan ibarettir. Hâsılat-ı arziyyeden en mühimi tütün olup buğday, mısır darısı, arpa, yulaf, siyaz ve kaplıca da zer' olunur. İhracat emtialarının başlıcaları siyah havyar, tavuk, yumurta, deri, ağaç uru, kereste gibi şeylerdir.[56]

Kasabada (Alaçam) mütavattın olan ahali ziraat-ı adiyye ve tütüncülükle ve bazı sanayi ile temin-i maişet ederler. İçlerinde Rusya ve sair taraflara giden yoktur. Tarz-ı telebbüsleri Bafralılardan farklı değildir. Başlıca hasılat-ı arzıyyesi tütün, buğday ve mısır darısı olup arpa, siyaz (kaplıca), çavdar, yulaf da zer' olunur. [57]

Trabzon Vilayet Salnameleri'nde 1901-1904 yılları arasında Karadeniz limanlarındaki Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Samsun'daki ithalat ve ihracat rakamları verilmekte olup; tütün ile ilgili istatistiki verileri tespit etmemizde yardımcı olan cetveller bulunmaktadır. Bunları Samsun limanı ile Karadeniz'in diğer limanlarını karşılaştırarak birkaç iktisadi analizde bulunabiliriz. Cetvellerdeki tütün dışındaki mahsul ve sanayi ürünlerini buraya taşımayıp; daha sade şekilde tütün, sigara ve ürünlerinin ithalat ve ihracat rakamlarını değerlendirmemiz kanımızca yararlı olacaktır.

1316 senesinde Samsun iskelesinde vapur ve yelken gemileriyle vuku bulan idhalat ve ihracatın istatistik cedvelidir.[58]

---

[53] age, 1902, s.318
[54] age, 1902, s.319
[55] age, 1903, s.124
[56] age,1902, s.243-243
[57] age,1902, s.245-246
[58] age, 1901, s.220-225

İdhalat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid[T48]	guruş
Reji Mamulatından tütün ve sigara	297 000	325 280

İhracat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
*Tütün ihracatıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır.		

Trabzon iskelesinde Reji mamulatından tütün ve sigara 487 600, Giresun iskelesinden 118 430, Ordu iskelesinden 30 000, Tirebolu iskelesinden 22 800 kıyye ithalat yapılmıştır. Rize iskelesinden ise bu yılda tütün ve ürünleriyle ilgili herhangi bir ithalat yoktur. Bu iskeleler içerisinde Samsun, Reji mamulatından tütün ve sigara ithalatında %31'lik bir orana sahiptir.

1317 senesinde Samsun iskelesinde vapur ve yelken gemileriyle vuku bulan idhalat ve ihracatın istatistik cedvelidir.[59]

İdhalat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Reji Mamulatından tütün ve sigara	514 000	1 494 680

İhracat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Tütün	7 377 000	18 164 520

Bu yılda ise ithalat olarak; Samsun iskelesi 514 000 kıyye ile ilk sırada yer almaktadır. Trabzon iskelesi 241 500, Giresun iskelesi 50 000, Ordu iskelesi 35 000, Tirebolu iskelesi 22 000, Rize iskelesi 20 950 ile toplamda 369 450 kıyye Reji mamulatından tütün ve sigara ithal etmiştir. Samsun ise 514 00 kıyye ile ithalatta Karadeniz'deki bu iskelelerinden hepsinin toplamından fazla paya sahiptir. İthalatın %58'lik payı Samsun'a aittir. İhracat rakamlarını incelediğimizde Samsun yine ilk baştadır. Trabzon iskelesinden 2 587 000 kıyye tütün ihraç edilirken; Samsun iskelesinde bu rakam 7 377 000'dir. Diğer iskelelerde tütün ihracı bulunmamaktadır. Karadeniz'de Samsun iskelesi ihracatın %74'lük payına sahiptir.

[T48] Bu dönemde kıyye-i cedid tabiri kilogram; kıyye-i atik ise; okka anlamında kullanılmaktadır.

[59] age, 1902, s.326-327

316 sene-i maliyesi zarfında Trabzon Vilayeti Dahilinde Husule Gelen Tütünlerin Mikdarıyla Tafsilat-ı Sairesine Dair Cedveldir.[T49]				
	Hariciye Sevk Edilmek Üzere Tüccar Tarafından Mübâyaa Olunan Tütün	Reji Tarafından Mübâyaa Olunan Tütün	Husule Gelen Tütün	Tütün Zer' Olunan Arazinin Miktarı
Esâmi-i Mahal	Kilo	Kilo	Kilo	Dönüm
Trabzon Kazası	155 017	307 087	491 975	4 223
Akçaabat kazası	1 326 570	308 357	2 193 027	22 355
Samsun Kazası	1 252 462	536 647	1 827 350	23 527
Bafra Kazası	2 250 284	993 797	3 272 577	29 187
Yekun	4 984 333	2 145 878	7 784 929	79 292

Yukarıdaki cetveli incelediğimizde Samsun ile Bafra'dan yurt dışına gönderilmek üzere 3 502 746 kilo tütün satılmıştır. Bu da tüm vilayetin %70'i oranındadır. Reji şirketi tarafından satın alınan tütün ise; Samsun ve Bafra'dan 1530 444 kilodur. Bu da tüm vilayeti %71'ine tekabül etmektedir.

Tütün için ayrılan arazilere baktığımızda Bafra kazası, tüm vilayetin tütüne en çok arazi ayrılan yeridir. Trabzon vilayetinde tütüne ayrılan arazi dönümünde Bafra %36, Samsun %29'unu kapsamaktadır. Toplamda Canik sancağı tütün için ayrılan arazilerde yaklaşık olarak %66'lık bir bakıma 2/3'lük hisseyi kapsamaktadır.

1318 senesinde Samsun iskelesinde vapur ve yelken gemileriyle vuku bulan idhalat ve ihracatın istatistik cedvelidir.[60]

İdhalat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Reji Mamulatından tütün ve sigara	461 000	1 319 120

İhracat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Tütün	6 616 000	64 238 680

Reji mamulatından tütün ve sigaranın ithalatında bu yılda; Trabzon 426 600 kıyye, Giresun 51 000, Ordu 30 000, Tirebolu 23 000, Rize 20 000 ile toplamda 550 600 kıyyeye sahiptir. Samsun iskelesi ise 461 000 kıyye ile ithalatta ön sıradadır. İthalat oranı ise kıyye olarak tüm iskelelere göre; %45 oranındadır. İthalatı bir önceki seneye göre düşmüştür.

İhracat olarak incelediğimizde Samsun iskelesi 6 616 000, Trabzon iskelesi ise 1 924 400 kıyyedir. Diğer iskelelerde tütün ihracatı bulunmamaktadır. Samsun tütün ihracatının %77'sine sahiptir.

[T49] age, 1902, s. 343
[60] age, 1903, s. 458-459

317 sene-i maliyesi zarfında Trabzon Vilayeti Dahilinde Husule Gelen Tütünlerin Mikdarıyla Tafsilat-ı Sairesine Dair Cedveldir.[T50]					
	Reji Anbarında mevcud zürra' zimmetinde bulunan	Harice sevk edilmek üzere tüccar tarafından mübayaa olunan tütün	Reji tarafından mübayaa Olunan tütün	Husule Gelen Tütün	Tütün Zer Olunan Arazinin Mikdarı
Esâmi-i Mahal	Kilo	Kilo	Kilo	Kilo	Dönüm
Trabzon Kazası		212 512	142 200	354 713	3512
Akçaabat kazası		1 392 593	505 790	189 883	20 903
Rize kazası			Zabt ve müsadere olunmuştur	875	28
Samsun ve Çarşamba Kazalar	3 332	1 184 955	621 495	1 809 777	22 105
Bafra Kazası ve Alaçam Nahiyesi	7 662	1 872 663	554 374	2 434 699	25 723
Yekun	10 994	5 162 723	1 823 859	4 789 947	72 271

Bu cetvelde görüldüğü üzere Samsun(Kavak dâhil) ve Çarşamba kazalarındaki Reji ambarlarındaki tütün kilogramının iki katından fazlası Bafra kazası ve Alaçam nahiyesinde bulunmaktadır. Yurt dışına gönderilmek üzere tüccarlar tarafından satın alınan tütünün yine tüm vilayette çoğunluğunu Bafra kazası ve ona bağlı Alaçam nahiyesi üstlenmektedir. Tüm vilayette %36'lık oranı alırken; Samsun ve Çarşamba kazalarını da kattığımızda Canik Sancağı %59'lık orandadır. Reji Şirketi, Canik Sancağı'ndan toplam 1 175 869 kıyye tütün satın almıştır. Tüm vilayet içerisinde bu oran %64'dür. Bu senede tütün mahsulatında Canik Sancağı yine ön sıradadır.Tütüne ayrılan dönümde ise Canik Sancağı 47 828 dönüm ile vilayet bazında %66 orandadır.

1319 senesinde Samsun iskelesinde vapur ve yelken gemileriyle vuku bulan idhalat ve ihracatın istatistik cedvelidir.[61]

İdhalat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Reji Mamulatından tütün ve sigara	673 000	2 271 160

İhracat		
Eşyanın Envaı	kıyye	Kıymet-i Muhammene
	cedid	guruş
Tütün	8 767 000	87979950

[T50] age, 1903, s. 479
[61] age, 1904, s.416-417

Reji mamulatından tütün ve sigaranın ithalatında bu yılda; Trabzon 281 400 kıyye, Giresun 45 000, Ordu 20 000, Tirebolu 18 000, Rize 12 000 ile toplamda 376 400 kıyyeye sahiptir. Samsun iskelesi ise 673 000 kıyye ile ithalatta ön sıradadır. İthalat oranı ise kıyye olarak tüm iskelelere göre; %64 oranındadır. İthalatı bir önceki seneye göre artmıştır.

İhracat olarak incelediğimizde Samsun iskelesi 8 767 000, Trabzon iskelesi ise 2 280 000 kıyyedir. Diğer iskelelerde tütün ihracatı bulunmamaktadır. Samsun tütün ihracatının %79'una sahiptir.

Sonuç

Canik sancağında tütün tarımı 19.yüzyıl sonlarında kısmen başlamıştı. 19.yüzyıl ortalarına doğru artık sancaktaki tütün tarımı artarak çoğalmış ve yurt dışına ihraç edilir hale gelmişti. Osmanlı Devleti'nde tütün tarımının önemli sahasını teşkil eden Canik sancağında tütün tarımının sürecini Reji Şirketi öncesi dönem ve Reji Şirketi sonrası dönem diye ikiye ayırmak mümkündür. Reji Şirketi öncesinde sancakta; tütün ve mamulleri için idari birim Rüsumat Müdüriyeti içinde yer alan Duhan İdaresi'dir.

1870 yılında Samsun ve Bafra kazası tütün üretiminde toplamda sancağın yaklaşık olarak %87'sine tekabül etmektedir. İthalatın Samsun iskelesi üzerinden vuku bulduğu rakamlardan anlaşılmaktadır. 1879 yılında Trabzon eyaletinin tütün üretimi toplamı 3 062 696 kıyye, Canik Sancağının ise toplamı 2 300 000 kıyyedir.

3 bin tona yaklaşan tütün üretimi ile Trabzon eyaletinin %75'lik mahsulatına Canik Sancağı sahiptir. Sancağın en önemli tarım bitkisinin tütün olduğu ise salnamelerdeki istatistiklerden anlaşılmaktadır. Trabzon eyaletinde Canik Sancağı hariç 1879 yılında alınan mahsulat-ı öşriyyenin toplamı 492 190 kuruş iken sadece Samsun'da ise 1 163 453'dür.

Osmanlı Devleti'nde tütün tarımı ve ticaretinin işletme hakkı; 1883 yılında Reji Şirketi'ne verilmesiyle ayrı bir dönem başlangıcı oldu. Samsun Reji Nezareti görevlileri genelde yurt dışından gelen yabancı görevliler, yurt içindeki gayrimüslim vatandaşlardan olup; Osmanlı vatandaşları arasından müslim görevliler de Reji İdaresi'nde yer almışlardır. Fakat dava vekili, tahrirat-ı Türkiye Katibi, Ziraat Kalemi Başkatibi, Tütün Aşar Katibi, Muhafaza Müfettişi gibi sınırlı sayıda görev birimlerinde yer almışlardır. Bafra kazası başta olmak üzere 19.yüzyılın sonlarında tütün tarımı yapılan tüm kaza ve nahiyelerde örgütlenmişti. Ayrıca kısa zamanda Samsun'da tütün işleme fabrikası da Reji Şirketi tarafından kurulmuştu. Buradaki teknik görevliler ise çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşuyordu.

19.yüzyıl sonlarında yayımlanan salnamelerde Samsun ve Bafra kazası için en değerli tarım ürününün tütün olduğu vurgusu birçok yerde vurgulanmıştır. 20.yüzyıl başlarına gelindiğinde; tütün kaçakçılığının önlenmesinin de getirdiği süreçle birlikte resmî kayıtlara giren tütün ihracatı ve ithalatının rakamları artmıştır.

Rumi 1317 senesi maliyesini incelediğimizde; Samsunve Çarşamba kazalarındaki Reji ambarlarındaki tütün kilogramının iki katından fazlası Bafra kazası ve Alaçam nahiyesinde bulunmaktadır. Yurt dışına gönderilmek üzere tüccarlar tarafından satın alınan tütünün yine tüm vilayette çoğunluğunu Bafra kazası ve ona bağlı Alaçam nahiyesi üstlenmektedir. Tüm vilayette %36'lık oranı alırken; Samsun ve Çarşamba kazalarını da kattığımızda Canik Sancağı %59'lık orandadır. Reji Şirketi, Canik Sancağı'ndan toplam 1 175 869 kıyye tütün satın almıştır. Tüm vilayet içerisinde bu oran %64'dür. Bu senede tütün mahsulatında Canik Sancağı yine ön sıradadır. Tütüne ayrılan dönümde ise Canik Sancağı 47 828 dönüm ile vilayet bazında %66 orandadır.

Salnamede verilen son yıla ait Rumi 1319 senesinde ise; Reji mamulatından tütün ve sigaranın ithalatında bu yılda; Trabzon 281 400 kıyye, Giresun 45 000, Ordu 20 000, Tirebolu 18 000, Rize 12 000 ile toplamda 376 400 kıyyeye sahiptir. Samsun iskelesi ise 673 000 kıyye ile ithalatta ön sıradadır. İthalat oranı ise kıyye olarak tüm iskelelere göre; %64 oranındadır. İthalatı bir önceki seneye göre artmıştır.

İhracat olarak incelediğimizde Samsun iskelesi 8 767 000, Trabzon iskelesi ise 2 280 000 kıyye-

dir. Diğer iskelelerde tütün ihracatı bulunmamaktadır. Samsun tütün ihracatının %79'una sahiptir.

Son söz olarak diyebiliriz ki; tütün tarımı ve ticareti Canik sancağı ve kazalarını 19.yüzyılda sosyal, ekonomik, kültürel yönden etkilemiştir. Tütünle beraber iç bölgelerden göç alarak nüfusunu 19.yüzyıl sonunda artırmıştır. Köylü refah seviyesini tütünle beraber bulurken; tekelleşen tütün ekonomisi de büyük sermayedarları bölgeye çekmiştir. Kaçakçılık azaltılmış ama hiçbir zaman ortadan kaldırılamamıştır. Rekabetin getirdiği ortam, köylü-tüccar ilişkilerini de etkilemiştir. 20.yüzyılın başlarında Canik Sancağı; Osmanlı Devleti'nin uluslararası sergilerinde tütünüyle ve Bafra sigarasıyla boy göstermiştir. Marka değeri olarak tüm dünyada tanınır hale gelmiştir.

Kaynakça

1869 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, (Haz. Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 1993

1870 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1993

1871 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1993

1872 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1994

1879 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1999

1881 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1999

1888 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 1999

1892 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2005

1894 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2007

1896 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2007

1898 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2007

1900 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2008

1901 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2008

1902 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2008

1903 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2008

1904 Yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi, age, Ankara, 2009

DIĞIROĞLU, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914,* Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007

ERLER, Mehmet Yavuz, Kerim Edinsel, *Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919),* Uluslararası Sosyal Arastırmalar Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 18 Yaz 2011

Course de Samsoun

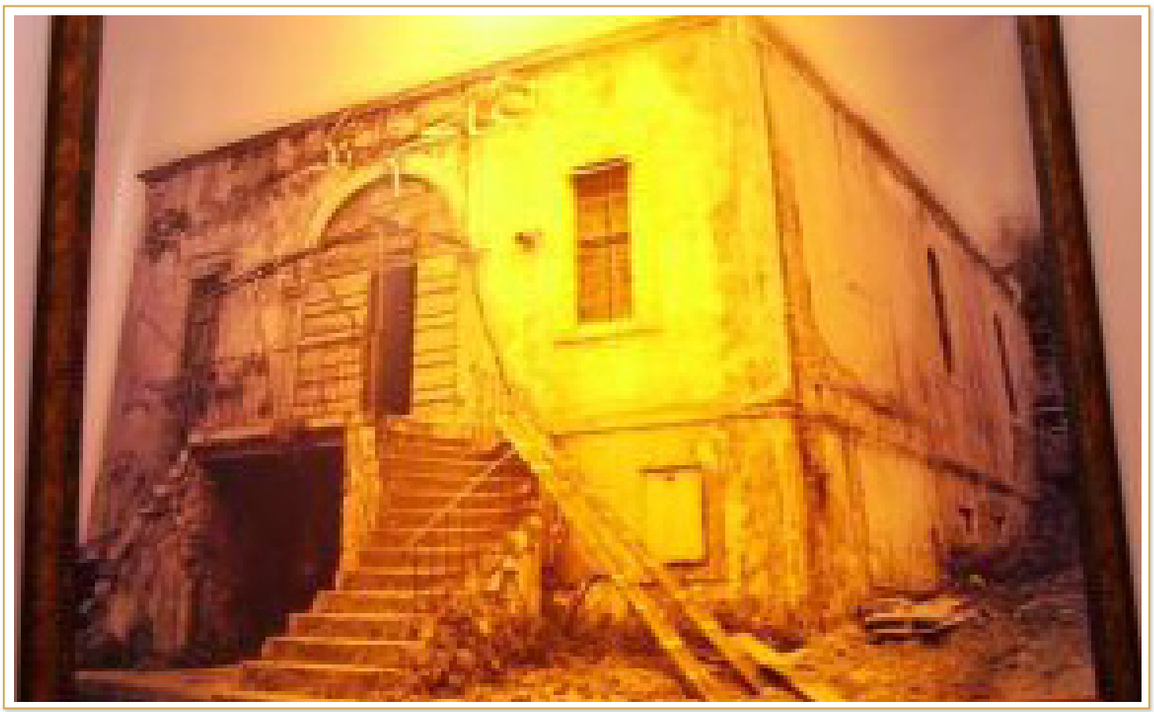

19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyniyye (Acem) Tekkesi

Doç. Dr. Osman Köse
Ondokuz Mayıs Üniversitesi - Samsun

Giriş

16. asrın başlarında İran'da, Safevi hanedanı önderliğinde askeri ve siyasi alanda güçlü bir devlet ortaya çıktı. Şah İsmail önderliğinde Safevi devletinin kurulduğu dönemlerde Osmanlı devleti bölgenin ve dünyanın büyük askeri gücüne sahipti. Osmanlı devleti batı yönünde ilerlerken, Safevi ve Memluk devletlerinin hakim olduğu Güney Kafkasya, Bağdat ve Mısır'a kadar olan bölgelere de ilgi duymaktaydı. Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesi ile doğuya doğru yayılmak Osmanlı dış politikasının önceliği haline geldi. Bu nedenle İran Safevi devleti ile Osmanlı devleti uzun yıllar sürecek bir mücadele içine girdiler. Safevilerin hakim olduğu Azerbaycan, Tebriz ve Bağdat yöreleri uzun yıllar Osmanlı devleti ve İran arasında savaş alanları oldu. Osmanlıların bir yandan Safevilerle uğraşırken diğer taraftan Hazar'a kadar ulaşmak için Kafkasya'daki faaliyetlerini, Uzakdoğu ve Hindistan'a kadar ulaşan ticaret yollarını denetim altında tutmaya yönelik gayretler olarak değerlendirmek gerekir[1].

Safevi devletinin kurulmasından sonra bir asırdan fazla devam eden Osmanlı-İran mücadelesinde kayda değer bir ilerleme sağlanamazken, bununla beraber Azerbaycan, Gürcistan, Bağdat ve Irak Osmanlı yönetimine geçti. Doğuda ve batıda devem eden askeri mücadeleler Osmanlı devletini sosyal ve ekonomik tahribata uğratırken, özellikle 17. asra girerken karşılaşılan zorluklar Osmanlı yöneticilerini İran ile olan savaşı nihayete erdirmeye sevk etti. Bu asırda askeri mücadelede devletin zorluklarla karşılaşmasında, Osmanlı devletinin kendini yenileyememesinin payı büyüktür. Avusturya ve İran ile uzun yıllar süren savaşlar Osmanlı devletini her yönüyle yıpratmaya başlayınca, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran ile1555 yılında imzalanan ilk antlaşma olan Amasya Antlaşması'ndan sonra büyük öneme sahip olan 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. Bu tarihten Osmanlı devletinin yıkılışına kadar İran ile çeşitli savaşlar ve antlaşmalar olmasına rağmen Kasr-ı Şirin Antlaşması ile tayin edilen sınırlar modern dönemde de iki ülke arasındaki resmi sınırlar olarak kabul gördü[2].

Bu makalede, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop'tan sonra 19. asırda ticari bir merkez olarak ortaya çıkmaya başlayan Samsun'da faaliyet gösteren İranlı tüccarlar, tüccarların resmi işlemlerini yürütmek üzere kurulan Şehbenderlik / Karperdazlık / Konsolosluk ve yine tüccarların inanç dünyalarının hayat bulacağı Hüseyniye / Acem Tekkesi incelenecektir.

---

[1] Özer Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV – XVII. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı,* İzmir 2008, s. 391 – 405; Yine Osmanlıların İpek yoluna hakim olmak amacıyla Safeviler ile mücadelesi için : Bilgehan Pamuk, " İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 22, S. 2, s. 125 – 143.

[2] Osmanlı – Safevi mücadelesi için: Özer Küpeli, " Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI – XVII. Yüzyıllar)", *Jornal of History Studies*, Middle East Special Issue, (2010), pg. 227 – 244.

A – İranlı Tüccarlar

Karadeniz, tarihin ilk zamanlarından itibaren etrafına hakim olan devletlerin ticari faaliyetlerde bulunduğu önemli stratejik bir yerdir. Dünya ticaret yolları üzerindedir. Bu öneminden dolayı dünyada söz sahibi olan büyük siyasal güçlerin denetimi altına almaya çalıştığı bir havza olmuştur. Doğusunda Kafkasya, batısında Balkanlar arasında kalan bu havzanın etrafında yer alan şehirler, tarihin belli dönemlerinde bazen yoğun ticaretin yapıldığı ve bazen de hakim olan güçlerin yaşadıkları siyasal çöküntülerin bir yansıması olarak ticari ve sosyal durgunluğun olduğu dönemler yaşamışlardır.

Haçlıların doğuya düzenledikleri seferler Anadolu ve Akdeniz havzasında çöküntüye sebep olurken, Karadeniz'de ticaret gelişmiştir. Moğolların Ortaasya'dan Doğu Avrupa ve Anadolu'ya kadar oluşturdukları istikrarlı ortamda da yine Karadeniz'de ticaret yoğun olarak gelişmiştir. Moğollar Çin'den Avrupa'ya kadar olan dünyada oluşturdukları sistemle tüccarlara istikrarlı ve güvenli bir dünya oluşturdular. Bunda Moğolların ticareti geliştirmek için takip ettikleri politikaların da etkisi vardır. Altınordu devleti de Karadeniz'de ticaretin gelişmesine ehemmiyet vermiştir. Osmanlıların Karadeniz'e hakim olduğu 15. asır ortalarına kadar İtalyan şehir devletleri olan Ceneviz ve Venedik, Karadeniz ticaretinde başat rol üstlenmişlerdir. Trabzon, Sinop, Samsun, Amasra, Kefe, Kırım, Kerç ve Azak bu dönemde doğudan batıya ve kuzeyden güneye oluşan ticari faaliyetlerde önemli merkezler olmuşlardır.

Fatih Sultan Mehmed döneminde Kırım'ın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Karadeniz tamamen bir Türk gölü haline gelmiştir. Karadeniz etrafındaki tüm şehirler Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Geleneksel politikalarında yönetimleri altına aldıkları yörelerin sosyal ve ekonomik yapılarının bozulmamasına özen gösteren Osmanlılar, Karadeniz'de faaliyet gösteren Ceneviz ve Venediklilere bölgeden hemen el çektirmediler. Zaman içinde bu yapı yerini Osmanlı tebaası Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlara bıraktı. Venedik ve Cenevizlilerin bölgeden çekilmesiyle beraber Karadeniz'de uluslar arası ticaret sona erdi[3]. Bu yapı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar devam etti. Bu zamana kadar Trabzon eskiden olduğu gibi stratejik ve ticari açıdan önemini korudu. Kafkasya, Ortaasya ve iç kesimlerle irtibatı sağlayan stratejik bir yer olmasından dolayı Trabzon, önemini tüm zamanlarda korudu. Sinop'tan sonra Samsun, Anadolu kıyılarında sıradan bir şehir olarak görülmekteydi.

Rusya ile Osmanlı devletinin altı yıl devam eden savaştan sonra imzaladığı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz, uluslararası ticaretin yapıldığı bir yer olmaya başladı. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz uluslar arası ticarete açılmasına rağmen, burada yüzyılın sonuna kadar Rusya hariç, yabancı tüccarların ve ticaret gemilerinin hemen görüldüğü de söylenemez. 1794 – 1795 Samsun gümrük kayıtları ile ilgili yapılan bir çalışmadan bu kolayca anlaşılmaktadır. Bu zaman diliminde Samsun limanına gelen tüccarların tamamı Osmanlı tebaası Müslüman ve gayr-ı Müslimlerdir. Samsun gümrüğünde 387 kalem ticari malın işlemleri yapılmıştır. İhracat genelde Kefe, Anapa ve Gözleve limanları vasıtasıyla Kuzey ve Batı Kafkasya'daki Çerez ve Nogay pazarlarına ve İsmail ve Bergos limanlarıyla da Balkanlara yapılıyordu. İthalat da yine aynı limanlardan yapılmaktaydı[4]. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rus ticaret gemileri Karadeniz'de[5] görünmeye başlamışlardır. 1774 – 1787 yılları arasında Karadeniz'e 445 Rus bandıralı ticaret gemisi gelirken, buna karşılık sadece 38 Osmanlı bandıralı gemi kayıtlarda görünmektedir. Rus ticaret gemilerinin sayılarının fazla olması ticareti yapanların Ruslar olduğu anlamına gelmez. Bu dönemde Rus gemileri ile ticaret yapanların çoğunluğu civar yerlerde ikamet eden Osmanlı tebaası Rumlar veya İtalyan kökenli gemicilerdi[6].

---

[3] Abdülkadir Yuvalı, " XVIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 233 – 237.

[4] Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 95 – 96.

[5] İdris Bostan, " Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700 – 1787)"""", *Belleten,* C.LIX, S. 24, s. 369.",

[6] Özgür Yılmaz, " Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", s. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Der-*

Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılmasından sonra buraya iki devlet sahip olmaya başlamış ve her iki devlet de kendi hanelerine katkı sağlamak üzere ticaretin gelişmesi için bir rekabet ortamına girmişlerdir. Bu ortamda sahip olduğu coğrafya ve konum itibariyle Osmanlı devleti, Rusya'ya göre ticaret hacmini kendi tarafına çekebilmek için daha avantajlı görünüyordu. Fakat Osmanlı devletinin yaşadığı iç ve dış sorunlar ve Rusya'nın takip ettiği akıllı mali politika ile Karadeniz ticaretinin 19. asrın başlarından itibaren Rusya lehine geliştiğini söylemek mümkündür. Şöyle ki; Osmanlı devletinin yaşadığı sıkıntılar olan ayanların güçlenmesiyle idari istikrarın bozulması, Rusya ve Avusturya ile savaşlar, Napolyon'un Mısır çıkarması ile oluşan kaos ortamı, Dağlı isyanları ve Mehmet Ali Paşa olayı gibi uzun yıllara yayılan ve büyük gaileler açan iç isyanlar ülke genelinde oluşan istikrarsız sosyal ve iktisadi yapının bir parçası olarak Karadeniz ticaretine Osmanlılar aleyhine büyük sekte vurmuştur. Bu dönemde Rusya, Karadeniz'e hakim olduktan sonra Sohum ve Poti'yi bir merkez yaparak buradan Tiflis – Tebriz yoluyla Osmanlıların hakim oldukları Trabzon -Erzurum -Tebriz veya Bağdat yoluna alternatif güzergahlar geliştirdi. Osmanlıların 1784 yılında Avusturya ve 1802 yılında da İngiltere ve Fransa'ya Karadeniz'de ticaret yapma imkanı vermesi ve diğer devletlerin de arka arkaya bu hakka sahip olmalarıyla Karadeniz ticareti 19. asrın başlarından itibaren canlanmaya başladı. Bu yeni dönemde Rusların Avrupa tüccarlarını çekmek için ticari emtiadan düşük vergi alma ve güvenli güzergah oluşturma politikaları olumlu sonuç verdi ve Karadeniz ticaretinde Osmanlılara göre daha kazançlı olmaya başladılar. Fakat bu durum çok uzun sürmedi. Osmanlı devleti yukarıda sayılan iç ve dış sıkıntılarını 1830'lara kadar halletmeyi başardı. Ayanların gücü kırıldı. İstikrarsız yapının oluşumunda büyük pay sahibi olan Yeniçeri Ocağı kaldırıldı ve devletin icraatlarına sekte vurmayan bir askeri sistem kuruldu. Bu yeni dönemin faydaları ticari ve ekonomik alanda kısa zamanda yansımasını bulmaya başladı. 1836 yılında İstanbul – Trabzon arasında buharlı gemiler dolaşmaya başladı[7]. Rusya'nın da uygulamaya koyduğu bazı kararlarla Karadeniz ticaretinde denge Osmanlı devleti tarafına dönmeye başladı. Rusya 1832 yılında aldığı bir kararla vergi oranlarını artırarak, yabancı tüccarların Sohum ve Tiflis'e girmelerini zorlaştırdı. Bu zamandan sonra Tiflis –Tebriz yolu yerine Trabzon – Tebriz yolu canlanmaya başladı[8].

19. asrın yarısına doğru Karadeniz ticaretinde Osmanlı devletine düşen pay yükselmeye başladı. Trabzon, tüccarların Kafkasya, Tebriz ve Bağdat'a kadar ulaşan ticari yolculuklarında en verimli ve güvenilir güzergâh olarak öne çıkıyordu. Bununla beraber Samsun da Trabzon'dan sonra önemli ticari ve lojistik bir liman şehri olarak büyümeye başladı[9]. İranlıların, Samsun ve Samsun'dan başlayarak kervanlarla Tebriz veya Bağdat'a kadar ulaşan güzergahı kullanmaları eski yıllara kadar dayanır. Bu konudaki birkaç örnek bunu rahatlıkla gözler önüne sermektedir. 1748 yılında İran şehzadelerinden Safi Mirza, uygunsuz davranışlarından dolayı Rodos'a sürgün edilinceye kadar Samsun kalesinde kalmıştır[10]. İstanbul'dan ülkelerine giden İran üst düzey devlet görevlileri de yolcular ve tüccarlar gibi deniz yoluyla İstanbul'dan Samsun'a ve oradan da kara yoluyla İran'a ulaşan Bağdat yolunu tercih ediyorlardı. Bu çerçevede, 1843 yılında İstanbul'da bulunan İranlı şehzadeler İsmail ve Şükrullah mirzaların Bağdat'a varacak olan yolculukları Samsun'dan başlamıştır. Şehzadelerin yol giderleri de Samsun gümrüğü gelirinden karşılanmıştır[11]. 1858 yılında Bağdat'a gidecek olan İranlı ulema Allah-

gisi, Volume 2, Issue 7, (Spring 2009), s. 368; Gemicilerin ve mellahların Rus tabiiyetine geçmesi için : Murat Fidan, 1797 – 1800 Tarihlerinde Osmanlı – Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen ihracat ve İthalat (87 / 5 Numaralı Rusya Ahkam defterine Göre), *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, (2009), s. 63 – 84.

7 19. asrın ikinci yarısında Samsun'da deniz ulaşımı için: İlhan Ekinci, " 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2007, s. 113 – 141.

8 Hüseyin Kaleli, " 19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı – Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9 (2003), s. 21 – 40.

9 XVIII. Asrın ikinci yarısında Samsun limanı hakkında: Osman Köse, " 18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 273 – 282.

10 *BOA. C. HR.(Cevdet Hariciye)*, Nr. 154 / 7691 (10 S 1161 / 10 Şubat 1748)

11 *BOA.C.HR*. Nr. 176 / 8774 (29 B 1259 / 25 Ağustos 1843).

verdi hanın da Samsun – Bağdat yolunu takip etmesi örnek olarak verilebilir[12].

1839 yılından itibaren Samsun'da nitelikli tütün ekiminin başlaması, 1853 yılında başlayan Kırım savaşı ile beraber Samsun'un lojistik açıdan bir merkez olarak kullanılması, şehrin uluslararası ticarette önemli bir merkez olarak ortaya çıkmasına vesile oldu. Kırım savaşı sırasında Samsun, sahip olduğu üretim zenginliği ile müttefik orduları için bir tedarik merkezi konumundaydı. Bu durum Samsun'a gelen ticaret gemilerinin sirkülâsyonundan açıkça belli olmaktadır. 1853 yılında 26 İngiliz ticaret gemisi Samsun limanına gelirken, bu sayı 1856 yılında 167'ye yükselmiştir[13]. Karadeniz ticaretine paralel olarak Samsun, yerli ve yabancı tüccarların faaliyetleri ile öne çıkmaya başladı. Bu zamana kadar Karadeniz'de Trabzon'dan sonra Anadolu kıyılarında Sinop ikinci derecede öneme sahipken, bunun yerini Samsun almaya başladı. Şehirde açılan konsolosluklara bakıldığında İran, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Yunanistan, İspanya, İtalya, Romanya, Karadağ, Portekiz, Amerika, İsveç, Norveç, Avusturya, ve Belçika vatandaşları ile Müslüman ülkelerden tüccarlar Samsun'da ticaret yapmaktaydılar. Bu nedenle 1850'li yıllardan itibaren Samsun dış dünyaya çok açık bulunuyordu.

Samsun'da ticari faaliyette bulunan yabancı tüccarlar içinde İranlılar 19. Asrın yarılarından sonra gittikçe artan sayıları ile dikkati çekmektedir. Samsun'da konsolosluğu bulunan 15 batılı ülke içinde İranlı tüccarlar kültürleri, dini ve mezhebi yapıları ile farklılıklar göstermektedirler. Her şeyden önce misafiri oldukları devletin tebaaları ile aynı dini inanca sahiptirler. Fakat Şii mezhebine bağlılıkları ile de farklılıklar göstermektedirler. 19. asrın yarılarından önce de Samsun'da İranlı tüccarların ticaret yaptıkları muhakkaktır. Fakat asrın yarılarına doğru Samsun'a yabancı tüccarların akın etmeye başlaması ile İranlı tüccarların da çoğalmaya başladığı görülmektedir. Samsun, Amasya, Tokat ve Sivas ile irtibatı sağlayan önemli lojistik bir yer olmakla beraber, limana getirilen ticari malların Tebriz ve Bağdat'a kadar rahatça ulaştırılabileceği bir yolun başlangıcını oluşturuyordu[14]. 1850'li yıllarda Samsun'da çok sayıda İranlı tüccarın olduğu sanılmaktadır. 1856 yılında Samsun'da terzilik yaparken vefat eden İranlı Terez'in ölümünden sonraki gelişmeler bize bazı ipuçları vermektedir. Terez, muhtemelen Samsun'da yalnız yaşamakta ve mesleğini icra etmekteydi. Bu yüzden ölünce terekesi İranlı tüccarların reisi olarak bilinen İbrahim Ağa'ya teslim edildi. İbrahim Ağa İranlı tüccarların reisi olarak addedildiğine göre burada çok sayıda tüccarın olduğu kesindir[15]. Osmanlı devleti, ölen tüccarların varisi yoksa terekelerini devletlerin temsilcilerine teslim ediyordu. Bu konuda doğacak hukuki ihtilaflar Osmanlı mahkemelerinde görülüyordu. Bu yüzden İbrahim Bey terekeyi aldıktan sonra Terez'in ortaya çıkan varisi Hamparson ile Samsun'da mahkemede uğraşmak zorunda kalmıştır[16].

Vefat eden tüccarların yerel ahaliden alacaklarının tahsilini de devlet yapıyordu. Yukarda bahsedilen Hamparson, tereke davası ile ilgili İbrahim Ağa ile mahkemede uğraşırken 2-3 ay sonra kendisi de ölmüştür. Samsun ahalisinden Ağa Belli'den alacakları devlet tarafından tahsil edilmeye başlanmıştır. Tahsil edilen alacaklar ölen kişinin varislerine teslim edilmekteydi[17].

İranlı tüccarlar Samsun'da satacakları malların vergilerini Samsun gümrüğüne ödedikleri gibi İstanbul gümrüğüne de ödeyebiliyorlardı. İstanbul gümrüğüne yaptıkları ödeme için tezkere alıyorlar ve bu tezkere ile Osmanlı devletinin diğer pazarlarında mallarını tekrar vergi ödemeksizin satıyorlardı. Osmanlı gümrüklerinde mükerrer taleplerde ellerindeki tezkere ile haklarını arayıp tekrar vergi vermekten muaf oluyorlardı. Osmanlı devletinde ticaretin merkezi hiç şüphesiz İstanbul'du. Fakat Samsun da 19. asrın yarılarından sonra tüccarlar için önemli bir şehirdi. Bu nedenle İranlı tüccarların İstanbul'da ve Samsun'da ortak olarak ticaret yaptıkları görülmektedir. 1850'lerde bir İranlı tüccarın İstanbul'dan satmak için Samsun'daki ortağına gönderdiği ve gümrüğe takılan şallar, burada tica-

---

[12] *BOA. HR. MKT (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi)*, Nr. 254 / 53 (26 M. 1275 / 5 Eylül 1858)

[13] Özgür Yılmaz, " Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Şehrin Durumu", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* 1. Kitap, Samsun 2006, s. 8-9..

[14] Bu gün bile Samsun şehir merkezinde "*Bağdat Caddesi*" diye bir cadde bulunmaktadır. Samsun limanına yakın ve dikey olarak uzanan cadde, muhtemelen limana gelen malları alarak İran'a götüren tüccarların geçtiği bir yoldur.

[15] *BOA. HR. MKT.* Nr. 167 / 90 (26 Ra 1273 / 24 Kasım 1856)

[16] *BOA. MVL (Meclis-I Vala Riyaseti)*, Nr. 307 / 37 (25 C 1273 / 20 Şubat 1857)

[17] *BOA..HR. MKT.*, Nr. 186 / 3 (16 Ş 1273 / 11 Nisan 1857).

reti yapılan bir emtia olarak karşımıza çıkmaktadır [18]. 1839 yılında Avusturya buharlı gemilerinin Samsun limanından aldığı ticari malların çeşidi de yine buradan alınan ve ticareti yapılan mallar hakkında ipuçları vermektedir. Buna göre Canik'ten tütün, bal mumu, boynuz, pirinç, ipek, nohut, fasulye, sülük, kereste tohumu; Kayseri'den kurutulmuş sığır eti, Yellow berry (küçük ve yumuşak meyve); Malatya'dan çiriş (ayakkabı zamkı yapımında kullanılan kök); Tokat'tan mahlep, bakır; Diyarbakır'dan mazı, mamul ürün; Amasya'dan un, , iplik, ipek, pamuk, ve yine Haklep'ten mamül ürün Samsun limanından Avusturya gemisinin yüklediği ticari malları arasındadır[19]. İdris Bostan'ın araştırmasına göre 1782'de Marsilya'dan Karadeniz'e geçen iki Rus ticaret gemisinde şu maddeler bulunuyordu: Şeker, şekerleme, ham sirke, zeytin, balık, erik, portakal ve kabuğu, anason ve hamr, eşya çeşitleri arasında ise çivid, ipek kumaş, kirpas, at takımı, oda takımı, boya, mazı, demir tarak, kağıt ve çini[20].

İranlı tüccarlar, sadece Canik sancağı sınırları veya sancak merkezi olan Samsun'da ticaret yapmıyorlar, Amasya, Tokat, Çorum ve daha iç bölgelere giderek buralara ya ticari mallar götürüyorlar veya ticari ürünler getiriyorlardı. Yapılan ticarette sonraya kalan borçlanmalar da oluyordu. Yerel ahalinin tüccarlara olan borçlarını ödememe veya geciktirme durumlarında mağdur olan taraf yerel idari birimlere müracaat edebiliyordu. Bu tür vakalar, parası verilen malların veya ürünlerin alınamaması şeklinde oluyordu. 1859 yılında İranlı tüccar Abdülhadi Ağa'nın Canik ve Amasya taraflarında buğday, mısır ve akçe alacaklarını tahsil etmeye çalışması buna güzel bir örnektir[21].

Zaman içinde Samsun'da İranlı tüccarlar çoğalınca tüccarlardan veya çevrelerinden kaynaklanan vukuatlar da oluyordu. Yerel ahaliden aldığı ticari malların paralarını zamanında ödemeyen veya hiç ödememenin yanında hırsızlık olaylarına karışan İranlılar da oluyordu. 1863 yılında Samsunlu esnaf Gazzaz Tayyib Efendi'nin 9 çuval çuhasını (değerli kumaş) çalan İranlı Ali vukuatında olduğu gibi hırsızlık olayına karışanlar Samsun'da mahkeme edilerek cezalandırılıyorlardı[22]. Yaptıkları iş gereği kazaen olaylara veya ölümlere sebep olma gibi vukuatlar da görülmekteydi. Samsun şehir merkezinde attar dükkanı olan İranlı Hüseyin bin Mehmed, bu şekilde bir olay yaşayarak, rahatsızlığı için kendisinden yanlış ilaç alan Samsun bozacı esnafından Arnavud Hamzaoğlu Abdi'nin ölümüne sebep olmuştur[23]. İranlıların kendi aralarında da ihtilaflar ortaya çıkıyordu. Samsun'da kahvehane işleten İranlı Abdurrahman oğlu Rüstem ile kardeşi Demir arasında ortaklıktan dolayı vuku bulan anlaşmazlık buna bir örnek sayılabilir[24].

19. asrın sonlarına doğru Osmanlı devleti genelinde olduğu gibi Samsun'da da Ermeni ve Rumlardan kaynaklanan şekavet olayları artmaya başlamıştı. Bu nedenle ateşli silahlar konusunda güvenlik birimleri çok daha dikkatli oluyorlardı. İranlıların Ermenilerle ilişkileri daha yakın olduğu için onlara silah temin etme ve yardımlaşmalarına engel olmaya yönelik olarak Samsun'daki İranlılar yakından takip edilerek birden çok sayıda üzerlerinde silah bulundurmaları engelleniyordu[25].

19. asrın başlarından itibaren Osmanlı devleti İranlı tüccarlardan temettü vergisi almaya başladı[26]. Herkesin kazancına uygun olarak devlete verdiği vergi anlamına gelen bu uygulamadan Samsun'da ikamet eden ve ticaret yapan İranlılar pek memnun olmadılar. İran sefareti bu nedenle 1902 yılında Erzurum, Trabzon ve Samsun'da uygulanan temettu vergisine itiraz etmiştir[27].

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Samsun'da faaliyet gösteren İranlı tüccarların İstanbul'a ve diğer

---

[18] *BOA. HR. MKT*., 280 / 96(11 Ş 1275 / 16 Mart 18559).

[19] Kaya Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 287 – 288.

[20] İdris Bostan, *aynı makale,* s. 370.

[21] *BOA.HR.MKT*, Nr. 274 / 48 (21 C 1275 / 26 Ocak 1859).

[22] *BOA. MVL. Nr.* 643 / 40 (01 Ş 1279 / 22 Ocak 1863).

[23] *BOA.HR. .MKT.* Nr. 346 / 14 (22 Ş 1312 / 19 Şubat 1895).

[24] *BOA. DH. H. (Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı*), Nr. 42 / 4 (24 N. 1329 / 18 Eylül 1911).

[25] *BOA.BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri), Nr.* 2195 / 164616 (23 B 1321 / 17 Ekim 1907)

[26] Ayşe Özdemir Kızılkan, "Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 20, Nisan 2008, s. 60.

[27] *BOA. DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi),* Nr. 2577 / 57 (10 L 1319 / 20 Ocak 1902)

şehirlere gitmeleri izne bağlandı. Ermeni çetelerine yardım etmeyen ve siyasi konularla ilgilenmeyen tüccarların taleplerine genelde olumlu yanıtlar veriliyordu. Savaş durumunda olunduğu için İstanbul ile bu konudaki yazışmalar üç ay civarında bir zamanı alıyordu[28]. Birinci dünya savaşı, İranlı tüccarların faaliyet alanını büyük ölçüde kısıtladı.

B – İran Konsolosluğu / Şehbenderliği / Karperdazlığı

Samsun'da açılan ilk konsolosluk İngiltere'ye aittir. Karadeniz ticaretine büyük ehemmiyet veren İngilizler 1830 yılında açtıkları Trabzon konsolosluğundan sonra, ticaret hacmi her geçen gün büyüyen Samsun'da da 1840 yılında konsolosluk açtılar. İngilizlerin ilk Samsun konsolosu Bay Stevens'dir. Samsun İngiltere konsolosluğunun açılmasından sonra burada ticari faaliyet gösteren çoğu ülke vatandaşları resmi işlemlerini İngiliz konsolosluğu vasıtasıyla yapıyorlardı. Mesela şehirde Fransız konsolosluğunun açıldığı 1863 yılına kadar Fransız vatandaşlarının resmi işlemleri İngiliz konsolosluğu tarafından yürütülmüştür. Samsun'da Rusya 1856 ve Fransa da 1863 yılında konsolosluk açtılar. İlk Fransız temsilcisi de M. Nume Doulcet'dir[29].

Samsun'da İngiltere'nin ilk konsolosluğu açmasından sonra, şehirde ticari faaliyetleri yoğunlaşan diğer ülkeler de kısa zaman aralıklarıyla burada temsilcilikler açmaya başladılar. Asrın sonuna kadarki dönem içinde Samsun'da İran, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Yunanistan, İspanya, İtalya, Romanya, Karadağ, Portekiz, Amerika, İsveç, Norveç, Avusturya, ve Belçika devletlerinin konsoloslukları bulunuyordu. Bunun yanında Osmanlı devleti tebaası olmayan Müslüman ülkelerin tüccarlarının resmi işlemleri için de Samsun'da Beratlı Hayriyye Tüccarları Konsolosluğu vardı. Bu şekilde Samsun'da 17 konsolosluk yabancı ülkelerin tüccarlarına ve vatandaşlarına hizmet etmek üzere faaliyetteydiler. Kısa zamanda bu kadar konsolosluğun açılması Samsun'un 19. asrın yarılarında kazandığı ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

Kırım savaşından sonra Samsun, Karadeniz'de dikkati çeken bir şehir olarak ortaya çıkınca İranlı tüccarların buna ilgisiz kalmayacağı açıktır. Samsun'dan başlayan ve Bağdat'a kadar ulaşan yolun güvenilir ve kolay olması İranlı tüccarlar için avantajlı görünüyordu. Samsun'un, Bağdat'a kadar uzanan bir ticari yolun başlangıcı olması ile Osmanlı devleti 1869 yılından itibaren Samsun – Bağdat şose yolu yapım çalışmaları başlatmış ve bu proje II. Abdülhamit zamanında 1895 yılında tamamlanmıştır. Yine 1857 yılında proje olarak gündeme gelen Samsun – Sivas – Erzurum demiryolu projesi ile 1856 yılında itibaren Osmanlı devletinde gündemde olan İstanbul – Konya – Bağdat demiryolunu bu kapsamlarda değerlendirmek gerekir[30]. Birer ağ ile birbirine bağlanacak olan demiryolu ile ulaşım hızlanacak ve ticaret gelişecekti[31]. Bu nedenle 19. asrın ortalarından itibaren Samsun'da ticari amaçlarla ikamet eden fazla sayıda İranların olduğu tahmin edilmektedir. Samsun'da ne kadar İran tebaası tüccar veya diğer vasıflarda ikamet eden kimselerin olduğuna yönelik olarak mevcut bir istatistik yoktur. Fakat Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1856 yılında terzilik ve gıda ürünleri ticareti gibi meşguliyetlerde bulunan İranlılar ve aralarında reis olarak seçtikleri İbrahim bey diye birisi vardır. İran tebaasından tüccar İbrahim beyin Samsun'daki İranlıların reisi olarak bilinmesinden burada çok sayıda bu ülke tabiiyetine mensup kişilerin olduğu anlaşılmaktadır[32].

İranlı tüccarların reis olarak seçtikleri İbrahim Ağa'nın görevi resmi değildir. Bu nedenle Samsun'daki İranlıların resmi işlemleri çoğalmaya başlayınca 30 Mart 1859 yılında Osmanlı makamları Samsun'da ikamet eden tüccar Yusuf Ağa'yı İranlıların hususi işlerini yürütmek üzere resmi yet-

---

[28] *BOA. DH. EUM (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye)* 5Şb. (Dahiliye 5. Şube), Nr. 51 / 31 (13 Ra 1336 / 26 Ocak 1918)

[29] *Özgür Yılmaz, Karadeniz'in Uluslarası Ticarete Açılması…", s. 369.*

[30] Samsun – Sivas Demiryolu için bkz: Behset Karaca, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Samsun – Sivas Demiryolu ve Bu Yolun Açılması (1857 – 1931*), İlkadımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, Edt: Osman Köse, İstanbul 2008, s. 3 – 15.

[31] *Hüseyin Kaleli, "* Osmanlı Döneminde Karadeniz'de Demiryolu İnşa Tasarıları*", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 9, (6 Nisan 2001), s. 157.; Mustafa Albayrak, " Osmanlı – Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 6 (1995), s. 8*

[32] *BOA. HR. MKT.* Nr. 167 / 90 (26 Ra 1273 / 24 Kasım 1856)

kili olarak tanıdı[33]. İran devletinin Samsun'da konsolosluk açma girişimlerinin olduğu sanılmaktadır. Çünkü Yusuf Ağa'nın İranlı tüccarların hususi işlerini görmekle görevlendirilmesinden üç ay sonra, 30 Haziran 1859 yılında İran elçiliği tarafından Samsun'a bir konsolos tayin edildiği görülmektedir. Bu nedenle İran'ın Samsun konsolosluğunun açılış tarihi 1859 yılı olarak öne çıkmaktadır. İlk konsolosun Yusuf Ağa'nın olması muhtemeldir[34]. Samsun'daki İran temsilciliği için Osmanlı kayıtlarında "*İran Şehbenderliği / İran karperdazlığı / İran Konsolosluğu*" şeklinde üç değişik tanımlama görülmektedir. Resmi belgelerde farklı tanımlamalar olsa da bu tek anlamı ifade etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada yaygın olarak kullanılan "*İran Konsolosluğu*" ifadesi tercih edilmiştir.

İran konsolosluğu açıldıktan sonra, sadece İran vatandaşlarının ve tüccarlarının resmi işlemleri ile uğraşmadıkları, farklı konularla da ilgilendikleri gözlenmektedir. İran konsolosluğunun bu çerçevede Samsun ve çevresinde yaşayan Rum ve Ermenilerle de çok yakından ilgilendikleri görülmektedir. Bu sıralarda Rumların ve Ermenilerin Osmanlı devletine karşı terör ve tedhiş hareketlerini yoğunlaştırmaya başlamaları dolayısıyla, Osmanlı makamları İranlı diplomatların teröre karışan gayr-ı Müslim tebaa ile olan ilişkilerini yakından takip etmekteydiler. 1888 yılında Ordu ve Samsun'da yaşayan Rumlardan bir grubun Rusya'ya göçlerinde İranlılar yakından ilgilenmişler ve Samsun'daki İran konsolosluğu tarafından bunlara pasaportlar verilmiştir. Osmanlı devleti, İran'ın Samsun konsolosluğu tarafından verilen pasaportların sahte olduklarını duyurarak Rumların göçüne izin vermemiştir[35].

Konsolosluk Samsun'daki İranlıların resmi işlemlerini yürütmek ve onlara yardımcı olmak üzere kurulmasına rağmen, çalışmalarından memnun olmayan İranlılar da bulunmaktaydı. 1889 yılında Samsun'da ikamet eden 15 kadar İranlı, Canik mutasarrıflığına, konsolosun kendilerine iyi davranmadığını ve işlerini görmede gevşek davrandığını belirterek şikayette bulunmuşlardır. Hatta bu sıralarda konsolosluğun basılacağı haberleri de İstanbul'a ihbar edilmişti. Şikâyetler üzerine Canik mutasarrıfı konsolosu çağırarak kendisiyle konuşmuştur[36].

1911 yılında konsolos Rıza beydir. Bu dönemde atanan konsoloslar meslek içinde yetişen diplomatlardan oluşmaktaydı. Rıza beyin de Samsun'a gelmeden önceki görevi İran'ın Akka konsolosluğuydu. Bu nedenle Samsun'a geldiğinde mesleki tecrübesi bulunuyordu. Akka'da görevi esnasında yaptığı uygulamalardan dolayı uğraştığı kişiler Samsun'da uzun süre Rıza beyin peşini bırakmamışlardır[37].

Birinci Dünya Savaşına doğru giden yıllarda Rum ve Ermenilerin şekavetlerinden dolayı Samsun hassas bir bölge olmaya başladı. Bu dönemde İran konsolosluğunun faaliyetleri ve ilgi alanları Osmanlı makamları tarafından dikkatle takip edilmeye başlandı. Samsun'da İran tebaası Ermeniler de bulunmaktaydı. 1915 yılında Samsun'da dokuz İran tebaası Ermeni bulunuyordu. Bunlardan birisi konsolosluk tercümanı Behram Efendi idi. Diğerleri de ticaretle uğraşmaktaydılar[38]. Şekavet olaylarına karışmış ve tehcire maruz kalmış olan Ermenileri İran tebaası Ermenilerden bazıları korumaktaydılar. 1915 yılında Samsun konsolosu olan Hüseyin Bey de Ermenilerle çok içli dışlı olmakla suçlanıyordu. Konsolos Hüseyin Bey, İran tebaası olan Balıkçıyan ailesiyle ahbaptı ve her gece Balıkçıyanların evinde zaman geçirmekteydi. Balıkçıyan ailesi 1915 tehcirine maruz kalmış bazı Ermenilerin firarlarına yardımcı olmakla suçlanırken, konsolos Hüseyin Bey de Balıkçıyan ailesini Osmanlı makamları nezdinde korumakla itham ediliyordu. Bu nedenle 1915 yılı sonlarında suça karışan Ermenilere yardımcı olmakla suçlanan Balıkçıyanları Çarşı Karakolu'ndan Hüseyin bey kurtarmış fakat onlara memleketlerine gitmeleri için düzenlediği seyahat belgeleri Osmanlı makamları tarafından geçersiz kabul edilmiştir. Tehcir sırasında Samsun sahilinden motorlarla çok sayıda Ermeni'nin Rusya'ya kaçtığı anlaşılmaktadır. Samsun'daki yerel yöneticilerin yalanlamalarına rağmen, gelen ih-

---

33 *BOA.HR. MKT.* Nr. 282 / 99 (25 Ş 1275 / 30 Mart 1859).
34 *BOA. İ. HR. (İrade Hariciye)*, Nr. 169 / 9110 (29 Za 1275 / 30 Haziran 1859)
35 *BOA. DH. MKT.,* Nr. 1502 / 66 (8 Ş 1305 / 20 Nisan 1888)
36 *BOA.MKT., Nr.* 1624 / 30 (26 Nisan 1305 / 8 Mayıs 1889)
37 *BOA. HR.HMS. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği)* Nr. 10 / 8 - 21
38 *BOA. DH.ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi),* Nr. 511 / 148 (21 kanun-I evvel 1331 / 3 Ocak 1916)

barlara göre Samsun'dan kaçırılanlar motorla Köstence'ye geçirilmekteydiler[39].

İran konsolosluğu tercümanının Ermeni olmasının da etkisi ile konsolosluk, Osmanlı tebaası Ermenilere karşı çok ilgili davranıyordu. Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı içinde, Samsun'u terk ederek Rusya ve diğer ülkelere giden Ermenilerden bazılarının İran pasaportuna sahip oldukları görülmektedir. Savaşın ilerleyen zamanlarında Samsun'da faaliyet gösteren konsoloslar şehri terk edince burada kalan yabancı ülke vatandaşlarının resmi işlemleri genelde İran Karperdazlığı tarafından takip edilmeye başlandı. Osmanlı makamları da 1917 yılından itibaren Amerika, İspanya, İtalya, Romanya, Karadağ, Portekiz, İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin menfaatlerinin İran konsolosluğu tarafından takip edilmesini kabul etti[40]. Savaş içinde hem konsolosluk yetkililerinin ve hem de yabancı uyrukluların Samsun'dan İstanbul'a ve diğer yerlere gitmesi Dahiliye Nezareti'nin izniyle mümkün oluyordu[41].

Hüseyin beyden sonra İran'ın Samsun konsolosluğu görevine Zülfikar han tayin edildi. Zülfikar hanın ne zaman tayin edildiği hakkında net bilgiye sahip değiliz. Fakat 1918 yılı sonuna doğru Zülfikar hanın da bu görevi bıraktığı ve Hüseyin Han'ın yeni konsolos olduğu görülmektedir. Hüseyin han pek bilinmeyen bir isim olacaktır ki, Mondros mütarekesinin arkasından işgaller sürecinin başlaması ile hassas bir bölgeye gelen bu yeni konsolosu Osmanlı makamları soruşturmak zorunda kalmıştır[42]. 1919 yılında *"erbab-ı namus"* olarak tanımlanan konsolos, yerine vekil olarak kançılarya Selman Hacı Kasım ibn-i İbrahim'i bırakarak İstanbul'a gitmiştir. Fakat Hüseyin Han İstanbul'a gittikten sonra Samsun'daki görevine bir daha dönmedi. Samsun'dan ayrıldıktan iki ay sonra, Şubat 1920'de vekil olarak yerine bıraktığı Kasımzade İbrahim bey geçici olarak konsolos tayin edildi[43].

Kasımzade İbrahim bey, İran'ın Samsun konsolosluğunu temsil eden son görevlidir. Henüz tarihi bilinmemekle beraber İbrahim bey de Samsun'u terk etmiş ve senelerden beri konsolosluk çalışanı olan Muhammed Bekir Ağa (veya Muhammed Bakır Ağa) konsolosluk evraklarını korumakla görevlendirilmiştir. Diğer yabancı ülkelerin menfaatlerini de koruyan İran konsolosluğundaki bu gelişmenin saltanatın kaldırılmasından sonra olduğu muhtemeldir. Haziran 1923 tarihinde Muhammed Bekir Ağa konsolosluğun geleceği hakkında iki ülke arasında bir karar verilinceye kadar konsolosluk evraklarını ve eşyalarını korumakla hala görevli görülmektedir. Samsun'da ikamet eden İranlıların değişen bu durum üzerine kimilerinin tabiiyet değiştirerek Türk tabiiyetine geçtiği ve kimilerinin de İran'a döndükleri gözlenmektedir. Konsolos evraklarını ve eşyalarını bekleyen Muhammed Bekir Ağa'nın önceki eşi olan Tebrizli (Selmaslı) Hacı Muhammed'in kızı da tabiiyetini değiştirerek Türk tabiiyetine geçenler arasındadır[44]. İran elçisine göre Muhammed Bekir Ağanın eski zevcesi baskı ile Türk tabiiyetine geçmiştir. Ona göre Selmaslı birinin Türk tabiiyetine geçmesi imkan dışıdır.

Cumhuriyetin ilanından sonra da İran'ın Samsun konsolosluğunda Muhammed Bekir Ağa evrakları yine beklemektedir. 1925 yılı sonlarında İran elçisinin Türk makamlarına yaptığı şikayete göre, Samsun'daki konsolosluklarını beklemekte olan Muhammed Bekir Ağa'ya buradaki yetkililer Türk tabiiyetine geçmesi veya ülkeyi terk etmesi için baskı yapmaktadırlar[45]. Fakat yıllardan beri Türkiye'de kaldıktan sonra burayı terk etmek kolay değildir. Dünyanın yeniden şekillendiği bir dönemde Samsun'daki konsolosluğu bekleyen Muhammet Bekir Ağa de eşi Zehra hanımla beraber 1926 yılında Türk tabiiyetine geçerek Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Samsun'da yıllardan beri iş yapan ve ikamet eden İranlılar da bu süre içinde peyderpey burayı terk ederek İran'a dönmüşlerdir[46].

---

[39] BOA.DH. EUM (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye), Nr. 8 / 12 (14 Zilkade 1333 / 23 Eylül 1915)

[40] *BOA. ŞFR.*, Nr. 567 /11 (9 Cemaziyelevel 1335 / 3 Mart 1917); 77 / 151 (25 Şaban 1335 / 16 Haziran 1917); *BOA HR. SYS (Hariciye Siyasi)*., Nr. 2092 / 3 (15 Şaban 1337 / 6 Haziran 1917)

[41] *BOA. EUM. SSM (Dahiliye Nezareti Emniyet-I Umumiye Müdüriyeti Seyrü Sefer kalemi)* Nr. 65 / 73 (16 L 1335 / 4 Ağustos 1917) ; *DH. ŞFR*., Nr. 567 / 37 (10 Zilhicce 1335 / 27 Eylül 1917).

[42] *BOA. ŞFR.* Nr. 94 / 42 (29 Safer 1337 / 4 Aralık 1918); *DH. EUM. 2Şb.* Nr. 75 / 35 (22 Rebiulevvel 1337 / 26 Aralık 1918)

[43] BOA. DH. İ. UM Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye). Nr. 17 / 1 – 4 (5 Şubat 1920)

[44] *BOA. HR. İM (Hariciye İstanbul Murahhaslığı)*, Nr. 76 / 74 (20 Haziran 1923)

[45] *BOA. HR. İM.,* Nr. 130 / 15 (22 Aralık 1925)

[46] *BOA. HR. İM*., Nr. 132 / 57 (30 Temmuz 1927).

C – Hüseyniyye / Acem Tekkesi

19. asrın yarılarından sonra Samsun'da İran tabiiyetine mensup insanlar, ticaret ve başka gayelerle çoğalmaya başladı. 1859 yılında konsolosluğun açılması Samsun'daki İranlılar için önemli bir destek oldu. İranlıların dini ve kültürel anlamda Müslüman Osmanlı camiasıyla ortak paydaları olmasına rağmen, farklı mezhebe bağlı olmaları onları diğer Müslüman halktan ayırıyordu. İranlıların sahip olduğu Şiilik mezhebi, Sünni inanca sahip Osmanlı Müslüman tebaa tarafından pek de hoş karşılanmıyordu. Şiilik Hz. Ali'yi yücelterek farklı bir konuma getirme temelleri üzerine kurularak, ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren genel Müslüman camia tarafından hep dışlanmış ve temel İslam inancının dışına sapma olarak algılanmıştı. Şii inanca sahip Savefi devleti kurulunca, Şah İsmail tarafından Osmanlı devletini yıkmaya yönelik siyasi bir silah olarak kullanılmıştı.

Bu nedenle 19. asırda İranlılar Samsun'da çoğalmaya başlayınca kültür ve inançlarını bir arada yaşamaya ve birliktelik sağlamaya yönelik olmak üzere tekke açmak için çalışmalara başladılar. İranlıların bu amaca yönelik olarak girişimde bulundukları dönemde Samsun'da Mevlevihane Tekkesi[47], Rufai Tekkesi, Molla Fahreddin Tekkesi, Sadi Tekkesi, İsa Baba Tekkesi, Şeyh Hamza Tekkesi, Seyyid Kutbeddin Tekkesi, Şeyh Evren Tekkesi, Evci Baba Tekkesi, Şeyh Unca (?) Tekkesi ve Taceddin Tekkesi gibi tekkelerin yanında Nakşibendiye, Kadiriye ve Şazeliye gibi yaygın tarikatların tekkelerinin de olduğu muhakkaktır. Canik mutasarrıflığına bağlı ilçelerde de çok sayıda tekke mevcuttu. Bafra'da Hüdaverdi Tekkesi, Şeyh Ali Baba Tekkesi, Şeyh Ahi Baba Tekkesi, Ekber Dede Tekkesi, Urban Baba Tekkesi, Deli Baba Tekkesi, Şeyh Ulaş Tekkesi, Emirülhac Tekkesi ve Şeyh Müstecab Tekkesi faaliyetteyken Çarşamba'da da Sarı Şeyh Tekkesi, Şeyh Yusuf Tekkesi, Şeyh İbrahim Tekkesi ve Şeyh Hızır Tekkesi bilinen dini ve kültürel mekanlardı. Yine Vezirköprü'de Nakşibendiye Tekkesi, Tekkeköy'de Şeyh İbrahim Efendi Tekkesi, Babayof Tekkesi, Baba Yusuf Tekkesi ve Şeyh Bey Tekkesi bilinen tekkelerdi.

Samsun şehir merkezinde ve Canik mutasarrıflığına bağlı kaza ve köylerde bunların dışında çok sayıda tekkenin olduğu sanılmaktadır. Henüz bununla ilgili detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Tekkeler ve tarikatlar toplum için bir kültürel çeşitlilik olarak görülüyordu. 19. asır Samsun'unda yabancı ülkelere ait 17 konsolosluk etrafında faaliyet gösteren değişik kültürlere mensup insanlarla çok sayıda tekkenin sosyal ve kültürel çeşitliliği oluşturduğu bir şehrin ufkunun çok açık olacağı bir gerçektir. Günlük hayatın ağır ve yorucu atmosferinde bunalan insanlar, meşreplerine göre müdavimleri oldukları tekkelerde gönül ve ruh dünyalarını dinlendiriyorlar ve rahatlayacakları manevi dünyayı teneffüs ediyorlardı.

İran konsolosluğu, Samsun'da ikamet eden İranlılara yönelik hizmet etmek amacıyla Hüseyniyye Tekkesi adıyla bir yer açmak için ilk müracaatı 1890 yılında Samsun Mutasarrıflığı'na yaptı. Bunun için Hançerli mahallesinde bir yer satın aldıkları anlaşılmaktadır. İranlıların Samsun'da tekke açmak için yaptıkları müracaata kadar, Osmanlı devletinin hiçbir yerinde tekke açma gelenekleri ve müracaatları olmamıştı. Osmanlı makamları, İran konsolosluğunun müracaatına, o zamana kadar Osmanlı devletinin hiçbir yerinde İran'a ait bir tekke olmadığından ve bunun ileriye yönelik örnek teşkil etmemesi için olumsuz cevap verdi[48].

Arsası hazır olan Tekkenin yapılması için İran konsolosluğu ve İranlıların boş durmadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı makamlarının bu konuda izin vermemesinin arkasında Samsun halkının Şii geleneklerine göre faaliyette bulunacak bir tekkeye tepkili olacakları endişesinden kaynaklanması muhtemeldir. Nitekim ilk müracaattan üç yıl sonra bir kısım İranlılar gayr-ı resmi olarak tekkenin inşasına başladılar. Hançerli mahallesinde bu şekilde bir tekke inşaatının ortaya çıkması Samsun halkı tarafından tepkilerle karşılandı. Tekkenin inşasının Samsun'daki yerel yöneticilerin inisiyatifi dışında gerçekleşmediği sanılmaktadır. İran konsolosluk yetkileri ve İranlıların Samsun'daki yerel yöneti-

[47] Samsun mevlevihanesi ile ilgili yapılan bir çalışma : Osman Köse, " Samsun Mevlevihanesi", *Belleten*, C. LXXVI, Sayı: 276 (Ağustos 2012), s. 607 – 630.

[48] *BOA. DH.MKT.* Nr. 1775 / 122 (11 Teşrin-i evvel 1306 / 23 Ekim 1890)

cilerle görüştükleri ve yerel yöneticilerin buna göz yumdukları ihtimal dahilindedir. Samsun'daki İranlıların ticaret ve esnaflıkla uğraşmalarından dolayı burada bir çevre oluşturdukları kesindir. Daha sonraki yıllarda Samsun yerel yöneticilerinden bazılarının İran tarafından nişan ile taltif edilmeleri bunu teyit etmektedir[49].

İzin alınmadan inşa edilen Tekkenin yıkılmasının birçok mahzurları doğuracağı düşünülmekteydi. Her şeyden önce böyle bir durum İran elçiliğinin şikâyetine sebep olacak ve mesele iki ülke arasında problem olarak ortaya çıkacaktı. Bu nedenle İranlıların her sene Muharrem ayında İstanbul'da icra ettikleri törenin yapıldığı özel bir yerleri olduğu dikkate alınarak, burası emsal gösterilmek suretiyle sadece Muharrem ayında icra edilecek törenlerde açılmak kaydıyla tekkenin açılmasına izin verilmesi kararlaştırıldı. Sadece Muharrem ayında açılması İran konsolosluğuna sadece "tavsiye" edilecekti. Bu şekilde 1893 yılında Hüseyniyye Tekkesi bir oldu bittiye getirilerek açıldı[50]. Tekke'nin açılması için Samsun Mutasarrıflığına Mehmed İbrahim adıyla müracaat edildi. Daha önce arsanın da bu kişi adına alındığı sanılmaktadır. 1947 yılında Samsun Kadastro Müdürlüğü tarafından yapılan kadastro çalışmalarında 1890 yılında henüz tekke olmamasına rağmen burasının Mehmed İbrahim adına kayıtlı olduğu gösterilmektedir[51].

1893 yılında Samsun'da açılan tekkenin adı Hüseyniyye olarak bilinmektedir. Modern zamanda bilindiği üzere *"Acem Tekkesi*" olarak kullanımı Osmanlı arşiv kayıtlarında mevcut değildir. Acem Tekkesi, halk arasındaki kullanımdan veya Cumhuriyet döneminde Acemlere ait olduğunu vurgulamak için gayr-ı resmi söylem olarak kullanılmış olabilir. Samsun'daki Hüseyniyye Tekkesi açıldığında buranın bir örneği Osmanlı devletinin hiçbir yerinde yoktur. Sadece İstanbul'da, Muharrem ayında törenler için açılan özel bir yerin dışında, Osmanlı arşiv belgelerinde 1917 yılında İzmir'de kabristan yanında ve ölen kişilerin de yıkanılmasına yarayacak bir tekke inşasından bahsedilmektedir. Bu iki örnek dışında Osmanlı devletinde yaşayan İranlılara hizmet veren tekke ve zaviye adı altında bir bina yoktur.[52]

Hüseyniyye Tekkesi, sadece Muharrem ayında açık olması temennisiyle faaliyete geçtikten sonra imparatorluğun sonuna kadar açık kaldı. Tekkenin kullanımının sadece Muharrem ayında olmadığı anlaşılmaktadır. Açılış iznini alan İranlılar Şeyh Musa adında birini tekkenin sorumlusu yapmışlardır. Şeyh Musa, Hüseyniyye Tekkesi'nin kapatılmasına kadar bu vazifesini icra etti. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1925 yılında çıkarılan Tekke ve Zaviyeler kanunu ile Türkiye'deki diğer tekkeler ile beraber Hüseyniyye Tekkesi de kapatıldı. Bu sırada yapılan yazışmalarda Hüseyniyye Tekkesi'nden Cami-Tekke olarak bahsedilmektedir. Bundan da Hüseyniyye Tekkesi'nde sınırlama olmadan dini vecibelerin yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Hüseyniyye Tekkesi ile beraber Trabzon'da bulunan İranlılara ait mektep de kapatıldı[53].

Hüseyniyye Tekkesi'nin 1925 yılından sonra metruk olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Samsun Kadastro Müdürlüğü'nün kadastro çalışmaları sırasında komisyon 22 Haziran 1946 tarihinde buradaki metruk arazi ve binaya da uğramıştır. Komisyon tarafından tutulan kadastro kayıtlarında tekke, Hançerli Mahallesi İmamoğlu Geçidinde 558 arşın yani 380 metrekare ve kargir bina olarak gösterilmektedir. Kadastro çalışması yapıldığı sırada metruk olan tekkenin muhtemelen sahibi bulunmadığı için, 1890 yılı tapu kayıtları esas alınarak, komisyon kararıyla 27 Aralık 1948 tarihinde Mehmed İbrahim adına kaydı yapıldı. 1948 yılı kayıtlarında burası sadece "kargir bina" olarak zikredilmekte ve tekkeden bahsedilmemektedir[54].

Acem Tekkesi, sahipsiz ve bakımsız olarak uzun yıllar bu şekilde kaldı. Fakat bu süre zarfında

---

[49] 1907 yılında Canik Polis müdürü Salih Efendi ve Rüsumat Müdürlüğü muhasebecilerinden Ali Rıza Bey'e İran devleti tarafından nişan verilmiştir. *BOA.Y.RES* (Yıldız Resmi Maruzat) Nr. 148 / 156 (5 Ağustos 1927); *İ. TAL (İradeler Taltifat),* Nr. 439 / 1325 Za. 06 (28 Teşrin-i sani 1322 / 11 Aralık 1907).

[50] *BOA. DH. MKT.* Nr. 140 / 32 (14 Rebiulevvel 1311 / 25 Eylül 1893)

[51] Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü, 19. 06.1949 tarihli kadastro beyanname ve kayıt varakası.

[52] *BOA.ŞD (Şura-yı Devlet),* Nr. 2836 /3 (8 Z 1335 / 25 Eylül 1917)

[53] *BOA. HR. İM.* Nr. 165/ 53 (8 Kasım 1925)

[54] Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü (SVBM), 19. 06.1949 tarihli kadastro beyanname ve kayıt varakası.

ilgisi olmayan bazı ailelerin burayı mesken tuttukları bilinmektedir. Tabiat ve Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 14 Kasım 1980 yılında aldığı bir kararla bu metruk binayı "Acem Tekkesi" adıyla korunması gerekli eski eserler arasına aldı. Bu karar 18 Mart 1983 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Komisyonun karar alırken yazdığı "*Acem Tekkesi"* ibaresi resmi olarak ilk defa kullanılmaktaydı. Osmanlı döneminde kullanılan "*Hüseyniyye Tekkesi*" adı, bu şekilde 100 yıl sonra isim değiştirerek resmen "*Acem Tekkesi"* olarak bilinmeye başlamıştır[55]. Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü, 1986 yılında Acem Tekkesi'ni vakıf statüsü altında korumaya almak için bir araştırma başlattı fakat mülkiyetinde "*vakıf"* ibaresi olmadığı için burası Maliye Hazinesi'ne devredildi[56].

1893 yılında açıldığında geniş bir arazi üzerinde kurulu olan Acem Tekkesi'nin sahipsiz kalması ile Cumhuriyet döneminde bahçesinin zaman içinde kaybolduğu gözlenmektedir. Tekkenin açılmaya teşebbüs edildiği 1890 yılında ne kadar bir arazi üzerinde kurulduğuna yönelik Osmanlı arşiv kayıtlarında henüz bir bilgiye rastlanılamamıştır. Fakat 1948 yılı kadastro çalışmalarında tutulan kayıtta tekke, 558 arşın / 380 metrekare arazi üzerinde kargir bir bina olarak gösterilmektedir. Bu arsanın bir kısmının da daha sonraki tarihlerde tekkenin önünden geçen Bulvar yoluna gittiği bilinmektedir. Samsun İlkadım Belediyesi'nin 14 Eylül 2001 ve Kadastro Müdürlüğü'nün 24 Eylül 2001 tarihli kararıyla Maliye Hazinesi'ne ait olan Acem Tekkesi arazisinden 132.53 metrekarelik kısmının bedelsiz olarak yola alınması resmiyet kazanmıştır. Bu tarihteki tapu kaydında Acem Tekkesi tümüyle 252 metrekarelik bir alana sahiptir[57]. İlkadım Belediyesi, bakımsız ve boş olarak duran binanın restorasyonunu yaptırarak 2007 yılında burayı "*Acem Tekkesi"* adıyla Türk musikisinin icra edildiği bir yer olarak açtı[58].

1890 yılında "*Hüseyniyye Tekkesi*" olarak ibadet ve dini ritüellerin icra edileceği ve yıllarca da edildiği bir yer olarak tarihsel yolculuğuna başlayan İranlılara ait bu Tekke, bir asrın sonunda asıl sahibini kaybederek Türkiye hazinesine kalmış ve ilk adını yitirerek " *Acem Tekkesi"* olarak isimlendirilmiştir. Fakat en önemlisi de asıl açılma gayesi olan ibadet ve Şia geleneğinin icra edildiği yer olma vasfını kaybederek, musiki temelli kafe tarzına dönüştürülmüş olmasıdır.

Sonuç

19. asır ortalarından itibaren Samsun'da ticari amaçlı olarak çoğalmaya başlayan İranlılar, zaman içinde sosyal hayatın bir parçası haline gelmişlerdir. Bunun bir yansıması olarak şehirde açılan konsolosluk, tekke, iş yerleri ve kahvehaneler İran örf adet ve kültürünün yaşandığı mekanlar olmuştur. Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi hayattan çekilmesi ile Samsun'daki İranlılar da ülkelerine dönmüşler veya kimileri tabiiyet değiştirerek halkın arasına karışmışlardır. Samsun'da yaşayan İranlılardan modern zamana kadar gelen tek şey, bir zamanlar dini amaçlı olarak büyük tartışmalarla inşa edilen tekke olmuştur. Bu gün Acem Tekkesi olarak bilinen ve gerçek adı "*Hüseyniyye Tekkesi*" olan bu tarihi yapının korunmaya alınması tarihe olan saygının bir göstergesidir. İleriki zamanlarda Acem Tekkesi'nin Osmanlı döneminde var olan Türk ve Acem kültürlerinden izleri taşıyan kültür ve sanat evi haline getirilerek turizme kazandırılması yerinde olacaktır.

Samsun, 19. asırda başlayan ve Osmanlı devletinin sonun kadar devam eden canlı sosyal, kültürel ve ticari hayatını, şehrin fiziksel ve demografik yapısı daha da büyümesine rağmen bir daha yaşayamamıştır. Bir zamanlar var olan 17 konsolosluk, değişik kültürlerin yeşerdiği ve yaşardığı sayısız tekkeler, farklı milletlerden ticaretle uğraşan tüccarlar ve çok sayıda dilin konuşulduğu renkli kültürel yapı tarihte kalmıştır.

---

[55] SVBM, 19. 11 1986 tarihli Vakıflar Genel Müdürlüğüne gönderilen yazı.

[56] SVBM, 24 . 11. 1986 tarihli Defterdarlık makamına gönderilen yazı.

[57] SVBM, 25 Eylül 2001 tarihli tapu senedi.

[58] Acem Tekkesi'nin atıl vaziyetten kurtarılarak hayata kazandırılmasında İlkadım Belediye başkanı Erdoğan Tok'un gayreti büyüktür. İki yıllık resmi ve hukuki mücadeleden sonra yıllarca bakımsız duran binanın restorasyonunu yaptırarak halkın hizmetine açmıştır.

Kaynakça

BOA.BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri)
BOA. C.HR (başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Hariciye.
BOA. DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi)
BOA. DH.ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi),
BOA. DH. EUM (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye)
BOA. EUM. SSM (Dahiliye Nezareti Emniyet-I Umumiye Müdüriyeti Seyrü Sefer Kalemi)
BOA. HR.HMS. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği)
BOA. HR. İM (Hariciye İstanbul Murahhaslığı),
BOA. HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi).
BOA HR. SYS (Hariciye Siyasi)
BOA. DH. H. (Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı),
BOA. İ. HR. (İrade Hariciye)
BOA. İ. TAL (İradeler Taltifat)
BOA. DH. İ. UM (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye)
BOA. MVL (Meclis-i Vala Riyaseti)
BOA.Y.RES (Yıldız Resmi Maruzat)
BOA.ŞD (Şura-yı Devlet),
Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü (SVBM) Arşivi.

Albayrak, Mustafa, " Osmanlı – Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı: 6 (1995), s. 1 - 38

İdris Bostan, " Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700 – 1787), *Belleten*, C.LIX, S. 24, s. 353 – 394.

Çağlayan, Kaya Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* 1. Kitap, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 283 – 290.

Ekinci, İlhan, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2007, s. 113 – 141.

Fidan, Murat, "1797 – 1800 Tarihlerinde Osmanlı – Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen ihracat ve İthalat (87 / 5 Numaralı Rusya Ahkam defterine Göre)"", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, (2009), s. 63 – 84.

Kaleli, Hüseyin, " 19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı – Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9 (2003), s. 21 – 40.

---------- *"* Osmanlı Döneminde Karadeniz'de Demiryolu İnşa Tasarıları*", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 9, (6 Nisan 2001), s.152 – 166.*

Karaca, Behset, " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Samsun – Sivas Demiryolu ve Bu Yolun Açılması (1857 – 1931*)"""", İlkadımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, Edt: Osman Köse, İstanbul 2008, s. 3 – 15.

Kızılkan, """"Ayşe Özdemir, "Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 20, Nisan 2008, s. 57 – 66.

Kodaman, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988),* Samsun 1990, s. 92 – 97.

Köse, Osman, " 18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 273 – 282.

----------" Samsun Mevlevihanesi", *Belleten*, C. LXXVI, Sayı: 276 (Ağustos 2012), s. 607 – 630.

Küpeli, Özer, " Irak- Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI – XVII. Yüzyıllar)", *Jornal of History Studies*, Middle East Special Issue, (2010), pg. 227 – 244.

----------, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV – XVII. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı,* İzmir 2008, s. 391 – 405.

Pamuk, Bilgehan , " İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 22, S. 2, s. 125 – 143.

Yılmaz, Özgür, " Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Şehrin Durum**u",** *Geçmişten Geleceğe Samsun,* 1. Kitap, Samsun 2006, s. 1-14.

----------," Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", s. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2, Issue 7, (Spring 2009), s. 359 – 382.

Yuvalı, Abdülkadir, " XVIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 233 – 241.

Course de Samsoun

FOTO Z. SOLEY - SAMSUN

Souvenir de Sinope
Consulat de France.
Samsoun, le 7/20/6/04.

20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. de Cortanze'nin Raporlarına Göre

Yrd. Doç. Dr. Özgür Yılmaz
Gümüşhane Üniversitesi - Gümüşhane

Giriş

Başta Trabzon olmak üzere Samsun gibi diğer Güney Karadeniz limanlarının 19. yüzyılda göstermiş oldukları gelişimin en önemli itici gücü öncelikle Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu ticari anlaşmalar sayesinde ile birlikte dünya piyasaları ile birleşmeleri oldu. Bunun yanında bu bağı tesis eden en önemli vasıta olarak buharlı gemilerin 1830'lu yılların sonlarına doğru bu limanlara da uğramasıyla birlikte ithalat ve ihracat oranları bakımından bu liman şehirleri oldukça önemli bir gelişim sürecine de girmiş oldular. Bu bakımdan 19. yüzyılın başlarında Karadeniz'in en önemli limanı olan Trabzon'un gölgesinde küçük bir liman olan Samsun'un önemi 1840'lı yıllardan itibaren artmaya başladı.[1] Trabzon her ne kadar tüm önemini transit ticarete borçlu olsa da Samsun transit bir ticaret potansiyeline sahip olmakla birlikte Canik Sancağı'nın pek çok ürününün bir ihraç kapısı niteliğindeydi.[2] Zira Samsun ardülkesi bakımından Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç bölgeleri ile önemli bir ticari ilişki içindeydi.[3] Bu dönemde Samsun'un önemine işaret eden yabancı gözlemciler de Samsun'un ticari potansiyelinin bölge ticareti için değil daha çok transit ticarete hizmet ettiğini belirtmekteydi. Samsun limanının bu transit özelliğini daha da arttıran bir gelişme olarak buharlı gemilerin etkisi üzerinde özellikle durmak gerekmektedir. 1836 yılından itibaren ilki İngilizlerin Essex adlı gemileri olmak üzere İstanbul-Samsun-Trabzon istikametinde buharlı gemi seferleri yapılmaya başladı ve Osmanlı ve Avusturya şirketleri de İngiliz şirketini takip etti.[4] Zamanla Rus ve Fransız şirketlerinin de bu hatta girmesiyle beraber seferler daha düzenli, sık bir hale gelmiş bir hal almış buharlı gemiler toplam ticaretin büyük bir kısmını gerçekleştirmişlerdir.[5]

Buharlı gemilerin seferlere başlaması bölge ticareti için itici bir güç olmuştur. Eskiden karayolu ile mallarını İzmir ve İstanbul'a götüren Tokat ve Kayseri tüccarları bundan böyle Samsun limanını kullanmaya başladı. Bunun yanında 1838 ticaret anlaşmasının Osmanlı tarım ürünleri üzerindeki tekeli kaldırması ile beraber Samsun bölgesi Avrupa ticaretine açıldı.[6] Buna ilaveten 1846 yılında

---

1 M. Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2005), 86.*

2 *Annales du Commerce Exterieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, 3-4*

3 Archives du ministère des Affaires étrangères français (AMAEF) , Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Consulats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891; Accounts and Papers (A&P), 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 340; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914, (Chicago: The University of Chicago Press, 1980), 121; K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, 283-298.*

4 İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", ed. C. Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 2. Kitap, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007), 116-117; M. Murat Baskıcı, XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş, Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011, Baskıda.*

5 Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies, I (1970), 19-20.*

6 Samsun 1838 Ticaret anlaşması uyarınca Osmanlı mallarının ihraç edilebileceği limanlar arasında yer alıyordu. Mü-

hububat ihracatı konusunda yapılan düzenlemeler bu bölgeyi tarım ürünleri ihracatı için daha önemli bir hale getirdi.[7] Dolayısıyla Trabzon'un limanının 1830'lu yılların sonunda yaptığı hamleyi Samsun da hemen hemen aynı dönemde yaparak önemli bir liman haline geldi.[8]

Samsun'un 19. yüzyılın ilk yarısında göstermiş olduğu bu canlanmayı daha da tetikleyen gelişme ise Kırım Savaşı oldu. Sahip olduğu yüksek tarımsal üretim potansiyeli ile beraber Samsun bölgesi savaş döneminde müttefik orduları için önemli bir tedarik merkezi haline geldi. Kırım Savaşı sonunda ortaya çıkan tablo Samsun'un dünya piyasaları ile olan bağlantılarını daha da güçlendirdi. Savaş sonrasında Samsun'a uğramaya başlayan Fransız, Yunan ve Rus şirketleri[9] Samsun'u Suriye, Tuna ve Rumeli vilayetleriyle bağladığı gibi limanın Yunanistan, İtalya ve Fransa limanlarıyla bağlantı kurmasını sağladı10 ve böylece bu yeni ulaşım vasıtası iktisadi gelişmenin en önemli aracı oldu.

Samsun'un kazandığı önemin diğer bir göstergesi olarak da şehirdeki yabancı temsilcilikler olan konsolosluklara bakmak yeterlidir. Bu bakımdan ilk örneğimiz İngiltere'dir. İngilizler Trabzon merkezli olmak üzere bölge ticaretinden en çok istifade eden ülke olarak 1841 yılında R. W. Stevens'ı Samsun'a viskonsül olarak tayin etmiştir.11 Böylece İngilizler Trabzon, Musul ve Erzurum'dan sonra dördüncü konsolosluğu da Samsun'da kurmuş oldular.12 Zamanla Samsun'da Sicilya, Avusturya, ABD ve Rusya gibi devletlerin de temsilcilikleri açıldı.

Samsun'da 1830'lu yıllardan itibaren Trabzon'daki konsolosların sık sık dile getirdikleri Fransız konsolosluğunun kurulma sürecininihai olarak etkileyen gelişme Messageries Maritimes Şirketi'nin Karadeniz'de seferlere başlaması ve sahil şehirlerinde acentelikler tesis etmesi oldu.13 Bu bakımdan Messageries şirketinin Samsun acentesi Kühn'ün ölümü ve Fransız çıkarlarını da gözeten İngiliz konsolosu Barker'in görevi esnasında konsolosluğun ilga edilmesi Fransız otoritelerini, hem şehirdeki Fransız çıkarlarını gözetecek hem de Messageries Maritimes Şirketi'nin de acenteliğini yapacak bir görevliyi atama konusunda teşvik etmiştir.14 Nihayetinde Messageries Maritimes Şirketinin acenteliğini yürüten N. Doulcet'nin viskonsül olarak atanmasına karar verildi.15 Doulcet'nin atanması aslında Samsun üzerindeki Fransız ilgisinin diğer bir göstergesiydi. Zira bu ilgi en azından deniz ulaşımı bakımından Kasım 1878'den itibaren ikinci bir Fransız denizcilik şirketinin, Paquet'nin Samsun'a da sefer yapmaya başlamaları ile daha da artmıştı. Bunun yanında bölgede gelişen tütün tarımının en önemli pazarlarından biri de Fransa'ydı ve Samsun'un ihracatında Fransa önemli bir paya sahipti. Zamanla bu iktisadi yayılma beraberinde eğitim ve kültür kurumları ile Samsun'da

---

bahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850), (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976), 14-22*.

[7] A. Üner Turgay, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle), (Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1983), 304.*

[8] Baskıcı, *Anadolu'da İktisadi Değişim, 86*.

[9] AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Serie D, Trébizonde, Tome 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 30 Aralık 1857.

[10] A&P, 1861, vol. 58, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port and Pashalic during the year 1858, s. 361-368.

[11] AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Serie D, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den Compte de Pontois'ya 18 Mart 1841.

[12] Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 56; M. Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, (25-26 Mayıs 2005) c. I, haz. K. İnan ve diğer., (Trabzon: KTÜ Yayınları: 2007), 545.*

[13] Samsun'da Fransız konsolosluğunun kurulması süreci hakkında Fransız kaynaklarına dayanan çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870*", Samsun Sempozyumu,(13-16 Ekim 2011).*

[14] AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Serie D, Trébizonde, c.8, Schefer'den Marquis de Moustier'ye. 4 Temmuz 1863.

[15] AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Serie D, Trébizonde, Tome 9, Elçiliğin Schefer'ye Yazısı, 22 Eylül 1863.

daha da fazla hissedilmeye başlandı.16

Konumuz açısından önemli olması itibarı ile bu konsolosluk görevlilerinin yapmış olduğu yazışmalar, özellikle de iktisadi raporlar Samsun'un ekonomik durumunu anlamız bakımından oldukça önemlidir.[17] Hatta Samsun ile ilgili bu raporlar "*Rapport Maritime*, *Rapport Commercial, Rapport Agricole* ve *Rapport Financier*" gibi denizcilik, ticari, finansal ve tarımsal kısımlara ayrılması Samsun'un Fransızlar için önemine işaret etmektedir. Bu kaynaklardan hareketle Samsun'un iktisadi olarak önemli bir ilişki içinde bulunduğu Fransızların bakış açısı ile şehrin iktisadi bir panoramasını ortaya koymak mümkündür.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Fransız konsolosluğunun kurulmasından itibaren konsolosluk görevlilerinin, Messageries Maritimes Şirketi'nin de acenteliği görevini yapmaları bakımından liman, deniz ulaşımı ve ticareti gibi konular ile oldukça yakından ilgilenmeleri gerekiyordu. En azından Samsun limanının altyapısı, Samsun'a sefer yapan buharlı gemi şirketleri ve bu şirketlerin iş hacimleri her yıl hazırlanan denizcilik raporlarının en önemli konularıydı. Bu bakımdan 1903'te konsolosluk görevlisi H. De Cortanze tarafından hazırlanan geniş rapor bu çalışmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. [18] Bunun yanında Cortanze'nin görev dönemi olan 1895-1907 yıllarına ait ticaret ve denizcilik raporlarından da istifade edilmiştir.

Samsun Limanının Altyapısı ve İşleyişi

Samsun limanı kuzeyde Kayalık mevkii ve güneyde de Çaltı Burnu arasında geniş bir hilal şeklinde bir yapıya sahipti[19] ve kuzey, kuzeydoğu ve doğudan esen rüzgârlara açık bir yapıdaydı. Bundan dolayı bu rüzgârlı ve denizin dalgalı olduğu havalarda gemiler ile kıyının bağlantısı günlerce kesildiğinden dolayı limanda çalışmak imkânsız bir hale gelmekteydi.[20] Kızılırmak ve Yeşilırmak gibi Anadolu'nun en önemli nehirlerinden ikisinin arasında kalması itibarıyla liman bu iki nehrin sürekli olarak taşıdığı malzemeler ile doğu ve batıdan tehdit edilmekte ve limanın zemini seyrüsefer için tehlikeli olacak şekilde kumla dolmaktaydı.[21] Bu etkenler ile limanın derinliği her bir fırtınadan sonra değişmekteydi.[22] Bundan dolayı limanda bir sed inşa edilmesi veya gerçek bir liman inşa edilmesi en çok istenilen hususlardan biri idi.[23] Limanın bu durumu ticari faaliyetlerin daha çok yazları güvenli bir şekilde yapılmasına neden oluyordu ve sadece tonajları yüksek gemiler için değil küçük tonajlı gemiler için de tehlikeliydi. [24] Fırtınalı zamanlarda da yükleme ve boşaltma işlemleri sırasında mavnalar önemli kayıplara uğramaktaydı. Bu eksikliğin modern limanın inşa edilmesine kadar

---

[16] Doulcet Trabzon'daki konsolosluğa bağlı bir görevli olarak Samsun'daki görevini 1890 yılına kadar devam ettirdi. 1890'dan 1894'e kadar Sparado ve 1894'ten 1907'ye kadar da Henri de Cortanze hem şehirde Fransız konsolosluk görevlisi hem de Messageries Maritimes Şirketi'nin de acentesi olarak görev yaptı. Bkz. *Sources de l'histoire du proche-orient et de l'afrique du nord dans les archives et bibliothèques français, I-II, (Paris-London: K.G. Saur, 1996), 1219; R. Vadala, Samsoun: passé, présent, avenir, (Paris: Poul Geuthner, 1934), 87-93.*

[17] Konsolosluk raporlarının Osmanlı dış ticareti ve sahil şeridindeki şehirlerin iktisadi yapıları için haiz oldukları önem hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, **11-12 (1983), 151-166.**

[18] Rapor Fransız Dışileri Bakanlığı'nın Nantes'da bulunan CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes) arşivindeki "Répertoire Numérique des Archives Rapatriées du Colnsulat de France à Trébizonde" tasnifinde "Rapport maritime sur la rade de Samsoun, carte de la baie, statistique commerciale et maritime, graphiques etc" başlığı ile yer almaktadır. Bkz. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, rapport commerciaux, statistiques des importations et exportations (1901-1912).

[19] A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 386.

[20] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1894.

[21] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1906.

[22] Kuzeybatıdan esen rüzgârlar bu limanı kumla doldurmak; doğu ve güneydoğudan esen rüzgârlar ise bu kumları temizlemektedir. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

[23] Cortanze bir sene sonraki raporunda bu durumun benzer topografik yapıda olan diğer limanlar için de aynı olduğunu belirtiyordu. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

[24] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Coulomb'dan Fornier'ye, 3 Nisan 1909.

devam ettiği anlaşılmaktadır.[25] Bundan dolayı Cortanze her üç dört yılda bir limandaki sondajların yenilenmesini ve liman haritalarının güncellenmesini tavsiye etmekteydi.[26] Liman zemini dışında Kalyonburnu açıklarında karaya 0,5-1 mil uzaklıkta tehlikeli resifler ve limanın güney ucunda yer alan ve gemilere mal yükleme konusunda zorluklar çıkaran bazı kayalıkları da limanın diğer tehlikeleri olarak zikretmektedir.

Limanın bu uygunsuzluğunun giderilmesi yönünde de konsolosların bazı tavsiyeleri de olmaktaydı. Trabzon'daki Fransız konsolosu Schefer 1862 yılı raporunda Samsun limanının kuzeyinde yer alan eski dalgakıran kalıntılarının tamir edilmesi ile beraber limanda gemilere sığınabilecekleri bir yer oluşturulabileceğini belirtiyordu[27] ki aynı konuda Cortanze de kırk yıl sonra benzer tespitleri yapıyordu.[28] Bu bakımdan konsolosluk görevlisi bu eski kalıntılar üzerinde ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanacak olan 200-250 metrelik bir dalgakıranın kuzeybatıdan esen şiddetli rüzgârlara karşı emin bir liman oluşturacağını; yapılacak olan ikinci dalgakıranın da limanın doğusuna doğru olacağını ve buraya akan nehirlerin getirdiği kumları engellemek için inşa edileceğini yazmaktadır. Bu bakımdan Samsun limanında yüzyılın ortalarında görülen eksikliklerin 20. yüzyılın başlarında da aynı kaldığı görülmektedir.[29]

Bu yetersiz yapıda limandaki sınırlı altyapı unsurları içinde en önemlisi iskeleydi. Bilindiği gibi Trabzon'da olduğu gibi limandaki altyapı eksikliklerinin en çok hissedildiği bir dönem olarak Kırım Savaşı'nın bu limanlarda iskeleler inşa edilmesinde önemli bir etkisi oldu. 1860'lı yıllarda inşa edilen iskele özellikle de kışın etkili olan fırtınalardan dolayı epey yıprandı ve iskelenin tamir edilmesi 1890'lı yıllardan itibaren söz konusu olmaya başladı. İnşası belediyece yapılması öngörülen iskelenin yapımında Mutasarrıfı Mehmed Cavid Paşa'nın da önemli bir katkısı oldu.[30] Zira iskele gelirleri daha sonra belediyenin en önemli gelir kalemleri arasında yer alacaktır.[31] Samsun gümrük binasının önünde yer alan ve 1891 yılında inşa edildiği anlaşılan bu iskelenin durumu da Cortanze'nin en sık değindiği hususlardan biriydi. Yaklaşık olarak 180 metre uzunluğundaki bu iskelenin özellikle ilk dönemlerde mal yükleme ve boşaltma işlemini kusursuz bir şekilde yerine getirdiği; fakat düzenli bakım görmeyen iskelenin zamanla kullanılmayacak bir duruma geleceğinden yakınmakta ve özellikle yolcular için ayrı bir iskelenin yapılması gerektiğinden bahsetmekteydi.[32] Bu bağlamda ilerleyen dönemlerde limanın mehtelif mevkilerine üç ayrı iskele inşa edildi. Bu iskelelerden biri de yolculara tahsis edilirken iskelenin sonunda da eksikliği çok hissedilen yolcular için bir kontrol binası tesis edildi.[33] Zamanla limandaki bu iskelelerin sayısı kullanım amaçlarına göre daha da fazlalaştı.[34]

19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun limanının altyapısı konusunda yapılan diğer önemli girişim de limanda fenerin inşa edilmesiydi. Önemli bir yelkenli ve buharlı gemi trafiğine sahne olan Osmanlı sahillerinin 1856 yılına kadar fenerler ile tanışmaması denizcilik için önemli bir eksiklikti.

---

[25] Vadala, age, **45; Coşkun Topal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı***", Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap, Yay. Haz. C. Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2006), 329.*

[26] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901.

[27] Annales du Commerce Exterieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, 5.

[28] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commerciale et maritime de Samsoun de 1908.

[29] Annales du Commerce Exterieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, s. 5; AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commerciale et maritime de Samsoun de 1908.

[30] Başbakalnlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Dahiliye (DH). Mektubi (MKT), 1794/34, 10 Ca 1308/22 Aralık 1890/ BOA, Şura-i Devlet (ŞD). 327/14, 1 B 1308/10 Şubat 1891.

[31] Vilayet merkezi Trabzon'da da iskele gelirleri belediyenin en önemli kaynağını teşkil ediyordu. Bkz. Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, 43; BOA, ŞD, 1846/5, 5 Teşrin Evvel 1309/17 Ekim 1893; Trabzon'da belediyenin etkinliği hakkında ayrıca bkz. Özgür Yılmaz, Tanzimat Döneminde Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, 373-382*.

[32] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime sur la rade de Samsoun,1903.

[33] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime 1906.

[34] Cumhuriyetin ilk yıllarında limandaki iskelelerin sayısı sekize yükseldi. Bunlar ise Şimendifer, Yolcu, Tütün, Gümrük, Gaz, Dakik, Zahire ve Park iskeleleriydi. Adlarını taşıyan ve sahilden denize doğru uzanan iskeleler, sekiz adetti. Topal, agm, **328.**

Bu eksikliğin giderilmesinde Kırım Savaşı'nın önemli bir etkisi oldu.[35] 1855 ve 1860 yılında Fransızlara verilen imtiyazlar ile36 ilk olarak Çanakkale Boğazı'ndan Karadeniz'e kadar 18 fener yapıldı.37 Samsun'da deniz fenerinin inşa süreci ise Osmanlı Fenerler İdaresi direktörü Marius Michel'in fenerlerin inşa edileceği Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon'da incelemeler yapması ile başladı ve Samsun feneri Ağustos 1863 tarihinden itibaren yanmaya başladı. 38 1903 yılı itibarı ile 17 metre yüksekliğinde olan fenerin menzili 10 milden 12 mile çıkmıştır. Fener'in idaresi ise başında bir görevlinin olduğu bir büro vasıtasıyla yürütülmekteydi.[39]

Cortanze'nin limanın altyapısı hakkında değindiği diğer bir birim de gümrük binasıdır. Bilindiği gibi Kırım Savaşı sonrasında artan ticaret hacmi limanda yeni bazı düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Zira liman kentlerinin ticaret hacmi aynı zamanda şehir limanını da biçimlendiren bir etkendi. Fakat 1860'lı yıllara kadar Osmanlı limanlarında nitelikli tesislerin olmadığı görülmektedir.[40] Bu tesisler içinde en önemlileri ise gümrüklü malların kontrolü ve nakliyesinin yapıldığı gümrük binaları ve depolardı. Samsun'da da bir gümrük binasının yapılması ihtiyacı 1860'lı yıllarda ortaya çıktı. Yapımına 1868 yılında başlanan gümrük binası 1869 yılında bitirildi.[41] Yabancı kaynakların da büyüklüğünden özellikle bahsettiği bu gümrük binası[42] da zamanla yetersiz gelmeye başladı.[43] Cortanze gümrük binasının yenilenmesi konusunda pek çok girişimin olduğunu ama mali kaynak yetersizliğinden dolayı gümrük binasının ticaretin gereklerini karşılayacak bir altyapıdan mahrum kaldığını yazmaktadır.[44]

Cortanze karantina hizmetleri hakkında da Samsun'un önemli bir gemi trafiğinin olduğu İstanbul ile Trabzon arasında yer aldığı için bu iki limandan gelen tüm gemilerin daha evvel sıhhi kontrolden geçenler istisna olmak üzere kontrolden geçtiğini, Rusya'dan ise çok fazla geminin gelmediğini, Batum'dan gelen gemilerin ise petrol yüklü ve yolcusuz geldiklerinden bahsetmekteydi. Bu kontrol nedeniyle sağlık ofisinin ticaret üzerinde bir engel olduğu fakat ofisin çalışmasının büyük bir mesele veya herhangi bir talebe neden olmadığını da yazmaktaydı. Şehrin sağlık koşulları hakkında da Samsun'un eğer yüksek nemlilik ve şehrin çevresinde pek çok ve büyük bataklıklardan kaynaklanan sıtma olmaması durumunda oldukça sağlıklı bir yer olabileceğini de özellikle vurgulamaktadır.[45]

Cortanze karantinanın işleyişi hakkında da bazı tespitlerde bulunur. Konsolos yardımcısının iyi bir şekilde işlediğini belirttiği karantinanın[46] en önemli eksikliği olarak iskeleye uzaklığından bahsetmektedir. Cortanze'nin raporlarına göre karantina dairesinin kolera dönemlerinde yer aldığı iskele yakınlarından şehrin merkezine taşındığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda görevli karantinanın iskeleye olan bu uzaklığından dolayı karantina tabibi, gardiyanlar ve gelen gemilerin görevlilerinin

---

35 Bernard Camile Collas, *1864'te Türkiye, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Bileşim Yayınları, 2005), 289.*

36 Osmanlı Fenerler İdaresi hakkında bkz. Jacques Thobie, *L'administration generale des phares de l'Empire ottoman et la societe Collas et Michel, 1860-1960*, **(Paris: L'Harmattan, 2004)**

37 Collas, age., 289.

38 AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde, Tome 9, Schefer'den Moustier'ye, 19 Haziran 1863.

39 1901 Salnamesi'ne göre Samsun Fener Dairesi'nin başında Mösyö Pulins Karavel bulunuyordu. Trabzon Vilayeti Salnamesi, (TVS), 1319 (1901), 133; AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

40 Şennur Kaya, "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri**",** *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi, 1, (2010), 75*

41 M. Yavuz Erler- K. Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/18 (2011), 235.

42 A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 386.

43 BOA, İ. ŞD. 64/3760, 2 Ş 1300/8 Haziran 1883; AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900.

44 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

45 Aynı rapor.

46 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901; 1901 Yılı salnamesine göre karantina idaresinde bir doktor ve bir de kâtip ye alıyordu. TVS1, 1319 (1901), 132.

iskele ile karantina idaresi arasında gereksiz bir koşturmaca içinde olduklarını belirtmektedir.[47]

Oldukça yoğun bir yolcu ve mal trafiğine sahip olan Samsun limanının üzerinde durulan eksikliklerinden biri de limanda gerekli tamir ve bakım olanaklarının olmamasıydı. Herhangi bir gemi bir kazaya uğraması durumunda tamir için ya Batum ya da İstanbul'a gitmek zorundaydı.[48] Bunun yanında Osmanlı Tütün Reji İdaresi dışında şehirde başka bir kömür deposu da yoktu. Limanda gemilerin bandıra, halat, harita vb. ihtiyaçlarını giderecek bir dükkân yoktu. Bununla birlikte Cortanze buharlı gemiler için Samsun limanının 100 mil batı ve doğusunda herhangi bir kazanın vuku bulmadığı; fakat yelkenli gemiler için her yıl iki üç geminin deniz kazalarına kurban gittiği ve bunun da daha çok küçük kabotaj gemileri olduğu belirtiyordu.[49] Kazalar hakkında Cortanze'nin belirttiği diğer bir ilginç husus da buharlı gemiler ve önemli bir tonaja sahip yelkenli gemiler arasında bir çarpışmanın olmadığı buna karşın yelkenlilerin gece ışıklarını yakmadan kıyıya yaklaşmaları nedeniyle çok sık kazaların olduğudur. Böylesi bir durumda limanda herhangi bir römorkör ve tulumda gibi yardım unsurlarının da limanda olmadığı belirtiliyordu.

Limandaki görevliler konusunda Cortanze'nin ilk olarak görevinden bahsettiği yetkili de liman reisidir. Fakat ilginçtir Cortanze raporlarının hemen hemen hepsinde bu görevlinin gerçek görevinin ne olduğunun belirsiz olduğu üzerinde durmaktadır. Liman reisliğinin Bahriye Nezareti'nden bir görevliye verildiği, bu görevlinin görevlerinin Avrupa'daki ve özellikle de Fransa'daki liman reislerinin benzeri olduğu; fakat bu görevlinin gerçekte hiçbir gücünün olmadığını belirtmektedir. Sınırlı yetkisi de gerçekte mavnalar ve küçük tekneler üzerinde bir polis görevi görmekti.[50] Özellikle limanda bir kaza vuku bulması durumunda liman reisinin yapabileceği bir şey olmadığı, daha çok yelkenli gemilere hizmet eden liman reisinin yetki alanı zaman zaman bağlı olduğu mutasarrıf ve limandaki zaptiyeler tarafından kısıtlandığı ve bundan dolayı da bu liman reisinin bu yetkililer ile karşılaşmamak için pasif kaldığı belirtilmektedir.[51] Bu bağlamda limandaki polis hizmeti de özellikle üzerinde durulan noktalardan biriydi. Cortanze Samsun limanında iki tür polis hizmetinin verildiğini özellikle belirtmektedir. Ermenilerin politik hadiselerinden beri imparatorluğun tüm limanlarında özel zaptiyelerin gönderildiğini, bundan dolayı limanda üç zaptiyeden birinin Harbiye Nezaretine, diğerinin Dahiliye Nezaretine üçüncüsünün de İstanbul'daki Polis İdaresi'ne bağlı olduğunu belirtir. Bu zaptiyelerin de en önemli görevleri olarak limana gelen ve limanı terk eden yolcuların pasaportlarını kontrol etmekti. Cortanze prensipte bu görevlilerin Samsun'daki yerel idarecilere bağlı olması gerekirken gerçekte bu görevlilerin merkezden atanan kimseler olması ve bir çeşit "ispiyon" aracı oldukları için yerel idarecilerin bunlar üzerinde bir gücü olmadığından ve bu zaptiyelerin de gerçek görevlerini ihmal ettiklerinde bahsetmektedir.[52]

Konsolosluk görevlisinin Samsun limanının en aktif aktörleri olarak üzerinde özellikle durduğu kesim ise yeterli altyapıya sahip olmayan Samsun limanında ticaretin en önemli vasıtaları olan mavnacılardı. Limanın olmayışı, yerli ve yabancı vapurların açıkta demirlemelerine mal ve yolcuların mavnalar ile sahile taşınmasına neden oluyordu.[53] Bu bağlamda Cortanze'nin de denizcilik raporlarında en sık vurguladığı konularda biri de bu mavnalar ve limandaki fonksiyonlarıydı. 1897 yılı itibarı ile limanda çalışan mavnacıların sayısının 92'ydi; fakat bunların sadece 65'inin çalışır durumdaydı. Bu sayıya rağmen yükleme ve boşaltma işi gereği gibi yapılamıyordu. Bunun en önemli nedeni de mavnacıların bir lonca oluşturacak şekilde teşkilatlanmaları ve kendilerine uygun durumda çalışmalarıdır. Mavnacılar işi başkasının alamayacağından emin oldukları için hava biraz bozuk

[47] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

[48] Limandaki bu eksikliklerden olacak özellikle geçe çalışılmasından imtina edilmekteydi. Bundan dolayı işlerin geceye kalmaması için yoğun bir faaliyet yürütülmekteydi. Zira gece çalışması kazalar, kayıplar ve işlerin yavaşlamasının yanında günlükçülere ödenecek ek vergiler gibi bazı uygunsuzluklar arz etmekteydi. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

[49] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

[50] Aynı Rapor.

[51] Aynı Rapor.

[52] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

[53] Ekinci, *Samsun'da Deniz Ulaşımı, 124-125.*

olduğu veya gemilerin uzakta demirlediği zaman veya taşınacak mal işlerine gelmiyorsa zor ikna olmakta ve böyle durumlarda da tarifenin üzerinde bir ücret almaktaydılar.[54]

Mavnaların ücretlerinden de ayrıca yakınan Cortanze mavnacıların oluşturduğu bu teşkilatın dağılması ve mavnacıların bağımsız bir şekilde çalışması yönünde bir girişimin olduğu fakat bunun mavnacıların karşı çıkması ile sonuçsuz kaldığını ifade etmektedir.[55] Çalışma usulleri ve mavnaların yapısı Cortanze'nin değindiği bir diğer konuydu. Her bir mavna ortalama 80-100 torba yük almaktaydı ve havaların kötü olduğu zamanlarda mavnalar vasıtası ile yapılan bu indirme bindirme işi de tehlikeli bir hal alıyordu.[56] Çoğu eski ve bakımsız olan bu mavnalar fırtınalı havalarda hemen sahile sığınmakta, bu sırada yüklerinin bazılarını kaybetmekte ve bazıları da ıslanmaktaydı. Bu da en çok sigorta şirketlerini mağdur eden bazı aksaklıkların yaşanmasına neden oluyordu.[57] Fırtınalı havalar sadece mal transferinde değil yolcuların trafiğinde de aksamalara neden olmaktaydı.

Genel olarak Cortanze'nin raporlarında özellikle üzerinde durduğu konu mavnacıların güçlü bir lonca oluşturmaları, disiplinsiz olmaları ve bundan dolayı vapur şirketi görevlilerinin her zaman bunlardan yakındıkları fakat buna karşın yerel otoritelerin bu birlik üzerinde bir yaptırım gücü olmadığı yönündeydi. Bundan dolayı Cortanze meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılındaki raporunda en önemli dilek olarak pek çok Osmanlı limanında benzer olan bu durumun değişmesini ve Samsun'da bir liman yapılmasını dile getirmekteydi.[58]

Mavnalardan sonra Samsun limanının en aktif çalışanlarından biri de hamallardı. İskeledeki mal yükleme ve boşaltma işi bu hamallar tarafından yapılmaktaydı. Cortanze'nin gariban ve yeteneksiz bulduğu hamallar başlarında bulunan kethüdaları tarafından sömürülmekteydi ve büyük bir kısmı da Ermeni'ydi.[59] Limanda çalışan bu hamalların sayısı konusunda Cortanze 150-270 arasında değişik rakamlar verir. Fakat daha da önemlisi limanda çalışan bu hamalların sayılarının mevsimin bazı dönemlerinde azalmasıydı. Özellikle Eylül ve Ekim aylarında hasat mevsiminde hamallar daha fazla kazandıkları bu işe yönelmekteydiler.[60] Bundan dolayı hamalların sayısı 50-60'a, rekolte daha yüksek ise bu sayının da altına inebilmekteydi. Cortanze hamalları deniz tarafında yani malların gemilere yüklenmesi işinde ve gümrük kısmında çalışanlar olarak iki kısma ayırır.[61] Hamalların zaman zaman mallara gereken önemi de göstermediğini belirten görevli hamallığın bir meslek değil geçici bir iş olduğunu ve daha iyi bir iş imkânı halinde hamalların işlerini bıraktıklarını da ifade eder.[62]

---

[54] Cortanze mavnacıların serbestliği hakkında "Mavnacılar bir birlik oluşturmuşlardır, bunların hepsi Laz kökenlidir ki bunlar gerçek bir korsan çetesidir, kimseyi dinlememekte ve kendi istedikleri gibi hareket etmektedirler. Otoriteler de bunlar ile karşı karşıya gelmekten çekinmektedirler. Mavnacılar ve değişik buharlı gemilerin kaptanları arasındaki sürtüşme olması çok yaygındır. Ve her zaman bu tartışmadan mavnacılar kaptanların zayıflığından ve kendi dirençlerinden dolayı galip çıkmaktadırlar" demektedir. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898; Aynı dosya, Rapport maritime de 1897 (Samsoun) .

[55] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899; Cortanze'nin bu ifadeleri en azından Fransızların da Samsun'da kayıkçılar loncasının dışında başka bir teşkilat ile mal taşımacılığı yapmayı umduklarını göstermektedir. Zira bazı şirketlerin kendi mallarını kendi vasıtaları ile taşıma hakkına sahip olmaları en azından bazı yerlerde kayıkçı loncalarının direncinin kırıldığını göstermektedir. Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), çev. Sabri Tekay, (Ankara: Yurt Yayınları, 1987), 90.*
Quataert, Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, **90.**

[56] Mavnalar ve Osmanlı limanlarındaki fonksiyonları hakkında bkz. Mehmet Mazak, *Osmanlı'nın Deniz Hamalları İstanbul Mavnaları, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012)*

[57] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900; Aynı dosya, Rapport maritime 1906.

[58] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commerciale et maritime de Samsoun de 1908.

[59] Hamalların kethüdaları tarafından sömürülmesi yönündeki tespitler Samsun dışındaki başka limanlarda da sık sık dile getiriliyordu. Bkz. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 88-90.*

[60] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901; Samsun'da yükselen tarımsal potansiyel ile birlikte sadece limanda çalışan değil şehrin diğer sektörlerinde de çalışmak için Müslim-gayrimüslim pek çok göç almasına neden oluyordu. 1872'te şehirde hamallık yapan veya işsiz güçsüz dolaşan bin kadar İranlı vardı. Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 1 (2006), 119.*

[61] İstanbul'da ise bir kısmı antrepolarda, bir kısmı kayıklarda ve bir kısmı da gümrüklerde çalışanlar olarak en az üç hamal grubu vardı. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş,* **90.**

[62] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903; Quataert İstanbul

Bu bağlamda gerek hamalların bu tutumları gerekse de malların nakliyeleri esnasında karşılaşılan kayıplar en çok sigorta şirketlerinin zararına olmaktaydı.[63] Buradan hareketle Cortanze sigorta şirketlerine de özellikle değinmektedir. Bilindiği gibi dış ticaretle uğraşan kesimler, Avrupalı tacirethanelerin mallarını sigortalatmaları örneğini izleyerek, deniz taşımacılığının risklerini karşılamak üzere nakliye sigortası talebine başladı. Doğal olarak bu talepte liman şehirleri başı çekiyordu. 1860'lı yıllarda başlayan bu yeni sigorta usulüne göre piyasada sadece, limanlarda temsilcileri vasıtasıyla nakliye sigortacılığı yapan yabancı şirketler yer alıyordu.[64] Örnek olarak 1873'te Trabzon'da her ne kadar iş hacimleri çok geniş olmasa da Helvetia, Lloyd Suisse ve Lyonnaise deniz sigortası, Gironde ise genel sigorta ile ilgileniyordu.[65] Dolayısıyla Samsun'da da sigortacılığın ilk olarak deniz sigortası kapsamında başladığını söylemek mümkündür. Baskıcı'nın derlediği bilgilere göre 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Samsun'da deniz nakliye, yangın, hayat ve kaza sigortası olmak üzere İtalyan, Avusturyalı, İngiliz, Fransız, Rumen, Alman, İsviçreli, Amerikalı, Yunan, Rus ve Osmanlılara ait 44 sigorta şirketi bulunuyordu.[66] Tariflerinin hemen hemen birbirine yakın olduğunu belirten Cortanze şirketlerin sayılarındaki artışa paralel olarak ortaya çıkan rekabetten olacak primlerin günden güne azalma eğiliminde olduğu[67] ve bunlar arasında özellikle La Foncier şirketinin iş hacminin iyi olduğunu belirtmektedir. Sigortacılığın değişimine de değinen Cortanze bir zamanlar güverteden güverteye kadar olan sigorta kapsamının terkedilerek bazı şirketlerin karadan karaya kadar güvence sağladıklarını ve bunun ticarete kayda değer bir ivme kazandırdığını vurgular.

Sigorta şirketlerinin yanında Samsun'da yeteri kadar komisyoncu/aracının olmaması da Cortanze'nin değindiği diğer hususlardan biriydi. Zira düzensiz bir şekilde işleyen gemilerin sayılarının kısıtlı olduğu Samsun limanında yeteri kadar aracı yoktu. Olan iki üç komisyoncu da İstanbul'daki birkaç komisyoncu şirketinin temsilcileriydi ve bu komisyoncular ile tüccarlar arasında aracı görevi yapmaktaydılar. Bu görevlilerin gerçekte hiçbir hakkı, gücü yoktu ve aracıları oldukları komisyoncudan da çok az bir ücret almaktaydılar.[68]

Cortanze'nin denizcilik raporlarında Samsun'a uğrayan şirketler, bunların iş hacimleri, tonajları ve sefer güzergâhları üzerinde durduğu görülür. Hatta her yıl hazırlanan denizcilik raporlarının büyük bir kısmı bu şirketlerin taşıdıkları malların tonaj ve değer cinsiden bilgilere ayrıldığı ve bu şekilde şirketlerin Samsun'daki denizcilikteki payının belirlenmesine yönelik olduğu görülür. Konsolos yardımcısının bu gemilerin işleyişi hakkında ilk olarak değindiği nokta bazı gemilerin 15 günde bir bazılarının da haftalık sefer yapmasıydı. Gemiler İstanbul ve Batum'dan Samsun limanına gelmekte ve limanda yazın 12; kışın da 8 saat kaldıktan sonra gün batımı ile limandan ayrılmaktaydı.[69] Her bir şirketin kendine yetecek bir iş hacmi ki bu hacim 100-200 bin frank arasındaydı,[70] olduğunu belirten Cortanze özellikle tercih edilen bir şirket olmamakla birlikte 1. ve 2. sınıf yolcuların Lloyd ve Messageries şirketini tercih ettiklerini yazar. Bunun dışında rekabetin olduğu ve navlunların da eşit olmasına rağmen ilk tercihin ticaret malları için her zaman ilk gelen gemiden yana kullanıldı-

örneğinde hamalların işlerini geçici bir iş olarak gördüklerini ve belirli bir miktar para biriktirdikten sonra köylerine dönme yolunu tuttuklarını yazar. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş,* **89.**

63 Hamalların bu çalışma tarzları nedeniyle Avrupalı tüccarların gözünde "vahşi, sakar ve ilgisiz" şeklinde sahip oldukları imajın oluşumunda sigorta şirketleri ile hamallar-tüccarlar arasındaki ilişkiyi de hesaba katmak gerekir. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 91.*

64 Murat Baskıcı, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 57/4 (2002), 3-5.*

65 A&P, 1873, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873, 1632.

66 Şirketler hakkında bkz. Baskıcı, İktisadi Değişim ve Yükseliş, s. 112-12; Ayrıca Osmanlı Devleti'nde sigortacılığın gelişimi hakkında bkz. Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık, (İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010); Baskıcı, Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası, 5-13.*

67 1903 yılı tarifelerine göre Marsilya için kış tarifesi 0,40; yaz tarifesi de 0,30; Fransa'nın kuzeyi, Londra ve Hamburg için yazın 0,50; kışın da 0,60 franktı. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

68 Aynı rapor.

69 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

70 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901.

ğı, bunun özellikle kışın tercih edildiği ve bunun da en önemli nedeninin limanın fırtınalara açık tehlikeli yapısı olduğu belirtiliyordu.[71] Cortanze'nin yakındığı bir diğer olgu da şirketler arasındaki rekabet[72] şirketlerin hareket saatlerindeki benzerliklerdi ki bazen bu gemilerin gelişleri aynı zamana denk gelmekte ve limanda 5-6 buharlı gemi birikmekte, bazen de 4-6 gün boyunca limana ne gelen ne de giden bir gemi olmaktaydı.[73] Bu bakımdan Cortanze 1903 yılında limana işleyen 10 şirketi birinci sınıfta Lloyd, Messageries, Paquet, Levant Line ve Panhellenique ve ikinci sınıfta da Navigation Russe, Kurci[74], Mahsusa, Florio Rubattino ve Hacı Davut şirketi olarak iki ana kategoride inceler. Fakat Cortanze'nin özellikle üzerinde durduğu diğer bir konuda bu şirketlerin hizmetleridir. Dâhili olarak kendilerine has bir çalışma usulleri olan bu şirketlerin birbirinin aynı olan özellikle dış hizmetleri konusunda konsolos yardımcısı acentelerin gerek mal gerekse de yolcuların gemilere çıkmasında acentelerin yeterli hizmet veremediği bunda Samsun limanındaki yetersiz altyapının ve güvenlik önlemlerinin etkili olduğunu belirtir.[75]

Zamanla Samsun limanına uğrayan gemi şirketlerinin sayısında önemli bir artış oldu ve 1906 yılında bu sayı 14'e çıktı. Bu şirketler vasıtası ile Samsun limanının Avrupa'nın Londra, Liverpool, Hamburg, Anvers, Le Havre, Marsilya, Cenova, Trieste, Pire ve İstanbul limanları ile sıkı bir bağlantı halinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu şirketler ve sefer güzergâhları şu şekildedir:[76]

Şirket	Sefer Güzergâhı
Messageries Maritimes Şirketi (Fransız) Paquet Şirketi (Fransız)	Marsilya'dan Batum'a kadar uzanan 15 günde bir seferleri vardır, her hafta Samsun'a uğrayan bu gemiler bir kez gelişte bir kez de dönüşte limana uğramaktadırlar.
Lloyd Şirketi (Avusturya)	Trieste'den Batum'a kadar haftalık sefer yapar
Panhellenique Şirketi (Yunan)	Trieste'den Trabzon'a kadar haftalık sefer yapar
Kurci (Türk)	İstanbul'dan Trabzon'a kadar haftalık sefer yapar
Rus Denizcilik Şirketi	İstanbul'dan Batum'a kadar 15 günde bir sefer yapar.
Stamadiadis Şirketi	Pire'den Trabzon'a 15 günde bir sefer yapar.
Ünye Şirketi	İstanbul'dan Rize'ye kadar 15 günde bir sefer yapar
Florio Şirketi (İtalyan)	Cenova'dan Batum'a kadar 15 günde bir sefer yapar
Ellermann Şirketi (İngiliz) Moss Şirket (İngiliz)	Liverpool'dan Batum'a kadar aylık sefer yapmaktadır
Alman Levant Line Şirketi	Hamburg'dan Batum'a kadar mal durumuna göre düzensiz seferler yapar
Hacı Davud Şirketi (Türk) Mahsusa Şirketi (Türk)	İstanbul ile Trabzon arasında düzensiz seferler yapar Seferleri bazen 3-4 ay kadar kesintiye uğrar.

Kaynak: 1906 Rapport Maritime.

Şirket sayılarındaki artış beraberinde tonajlarda da yükselmelerin yaşanmasına neden oluyordu. Örnek olarak 1897'de 566 gemi ve 654,524 ton olan ticari hareketler 1908 yılında 676 gemi ve

[71] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.
[72] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime de l'exercise 1900.
[73] Aynı rapor.
[74] Bu şirketin adı zaman zaman bazı kaynaklarda yanlış bir şekilde Gürcü şirketi olarak belirtilmektedir. Salnamelerde de bu şirketin adı Gürcü şeklinde Latin harflerine aktarılmıştır. Fransız kaynaklarında "Courdji/Kourdji" şeklinde olan şirketin adı Osmanlı kaynaklarında "Kurci" şeklinde geçmektedir. Kütükoğlu "Kurdce" dediği bu şirketin Türk-Rum; Quataert ise Yunan kökenli olduğu için şirketin adını "Giurgi" olarak verir. Bkz. TVS, 1321 (1903), 395; Baskıcı, *XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş, 4; (1998), Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* **(13-17 Ekim 1986), (Samsun: Eser Matbaası, 1998), 101; Quataert,** *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 48; Tozlu, agt, 55.*
[75] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.
[76] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime 1906.

881,485 tona yükselmişti. Bu düzenli gemilerin yanında sayıları senelere göre değişen ve Samsun limanına düzensiz seferler yapan gemiler de vardı. Bu gemiler özellikle İngiliz bandıralı idiler ve Londra ve Liverpool gibi limanlara hububat nakletmekteydiler.

Bilindiği gibi yabancı vapur şirketlerinin Osmanlı limanlarında görülmeye başlaması ve arkasından da kapitülasyonlardan faydalanarak limanlar arasında ticaret (kabotaj) yapmaya başlamaları özellikle sahil ticareti yapan yelkenli Osmanlı denizciliğini olumsuz etkilemişti. Fakat buharlı gemilerin bütün egemenliklerine rağmen yelkenli gemiler Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar daha yaşamaya devam edeceklerdir. Özellikle de Karadeniz bölgesinde yelkenlilerin ve küçük teknelerin canlı bir hareketliliği vapurların gelmesinden sonra bile görülmeye devam etmiştir. Buharlı gemiler karşısında yelkenli gemilerin en önemli silahı navlunların düşüklüğü idi.[77] 25-30 tonluk ve Karadeniz'in fırtınalı havalarına dayanıklı tekneler ile yapılan bu yelkenli denizcilikte gemilerin küçük ölçüleri limanlarda bunlara karaya daha fazla yaklaşma imkânı vermekte ve mal yükleme ve boşaltma işini kolay yapmaya imkân tanımaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Karadeniz'de yelkenli taşımacılığında Osmanlı bandırasından sonra bu sularda Yunan bandırası gelmekte, nadir de olsa Avusturya, İtalyan ve İngiliz gemileri de seyrüsefer yapmaktaydılar.[78] Yelkenli gemilerin bu sularda uzun süre daha görülmeye devam etmesinde bunların iskeleler ve limanlar arasında mal taşımacılığı yaparak vapurlara mal akışını gerçekleştirecek yeni bir fonksiyon icra etmeye başlamaları ve Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon gibi limanlarda vapurların yanaşabileceği iskele ve rıhtımlar olmaması etkili olmuştur. Bundan dolayı yelkenli gemiler, mavnacılar ve kayıkçılar deniz ticareti için önemlerini korumaya devam ettiler.[79]

Samsun limanında ise 20. yüzyılın başlarında yelkenli gemilerin iş hacimlerinin önemli oranda azalma gösterdiği anlaşılmaktadır. Cortanze özellikle yelkenli gemilerin buharlı gemiler ile olan rekabet sürecine ilişkin önemli bilgiler aktarmaktadır. Buna göre 20. yüzyılın başlarına kadar yelkenliler iyi ya da kötü bir şekilde buharlı gemilere karşı armatörler tarafından talep edilen navlunlar sayesinde rekabet edebiliyorlardı. Fakat buharlı gemilerin rekabetinden dolayı vapurların navlunlarındaki azalmalar nedeniyle yelkenli gemilerin faaliyet alanları daraldı. Hatta Cortanze, birbirine benzeyen navlunların zamanla yelkenli gemiler ve küçük kabotaj teknelerinden daha düşük olacağının da tahmin edilebildiğini ve elli yıl içinde bu eski ulaşım vasıtalarından bahsedilmeyeceğini belirtiyordu.[80] Bunun dışında yelkenli gemiler sınırlı bir iş hacmine sahipti. Bu gemiler Samsun limanına Duyun-u Umumiye idaresi için tuz, Samsunlu tüccarlar için kereste getirmekte, Batum'a kadar gitmekte ve buradan imparatorluğun diğer limanları ve Yunanistan için petrol almaktaydı.[81] Avrupa'dan gelen az sayıda yelkenli gemi ise Marsilya'dan çimento ve kiremit getirmekteydi. Bu şekilde sınırlı iş hacmine sahip olan yelkenliler zaman zaman yük almadan dönmekte bu da yelkenli ticaretinin önünde bir engel oluşturmaktaydı. Bunların dışında Cortanze Samsun limanının sınırlı demirleme olanaklarının da yelkenli gemilerin iş hacimleri önünde bir engel olduğundan bahsetmektedir.[82]

Samsun'daki deniz ticaretinin diğer bir ayağını da Cortanze'nin kabotaj gemileri olarak nitelendirdiği ve küçük limanlar arasında çalışan gemiler teşkil etmektedir. Cortanze 1903 yılındaki geniş raporuna sadece Samsun değil Samsun limanına seyrüsefer bakımından bağlı olan Fatsa, Ünye, Terme, Kumcağız, Sinop ve İnebolu limanlarını da dâhil etmiştir. Dolayısıyla bu limanlar ile Samsun arasında canlı bir deniz trafiği vardı. Bu limanlar arasındaki küçük kabotajı belirleyen en önemli etken de rekoltenin durumuydu. Rekoltenin yüksek olduğu durumlarda bu kabotaj daha aktif

---

[77] Ekinci, *Samsun'da Deniz Ulaşımı*, **122-123; Baskıcı da 19. yüzyılın ikinci yarısında buharlı gemilerin sayılarında çok büyük değişiklikler olmamakla birlikte tonajlarında artışlar olduğunu belirtmektedir, Baskıcı,** *XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş, 3.*

[78] Annales du Commerce Exterieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, s. 4.

[79] Bu konuda bkz. İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi, XXI/2 (2006), 35-76.*

[80] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

[81] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

[82] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

olmaktaydı.[83] Bu kabotajı işleten gemilerin en aktif oldukları hat ise Samsun-Çarşamba hattı idi. Ordu ve Ünye'de inşa edilen bu teknelerin tonajları 3-15 ton arasında değişmekteydi.[84] Cortaze'nin latine dediği bir yelken ile donatılan bu tekneler uzun, düz, kötü teçhizatlı ve yavaş teknelerdi. Fakat buna karşın oldukça sağlam olan bu tekneler Samsun'a sahilinin değişik noktalarından hububat, kenevir, kereste getirmekte ve dönüşlerinde Karadeniz'in değişik kasabalarına un, petrol ve hırdavat taşımaktaydılar.[85]

Cortanze'nin 1903 raporunda değindiği önemli noktalardan biri de Samsun limanının ithalat ve ihracat potansiyeliydi. Bu amaçla Cortanze çalışmasına kendi konsolosluk dönemini yansıtan 1894-1903 yıllarına ilişkin ithalat, ihracat ve denizcilik istatistikleri eklemiştir. Fakat konsolosun Fransız çıkarlarının Samsun'daki temsilcisi olması itibarıyla üzerinde en çok değindiği konu Samsun'daki Fransız ticaretinin durumudur. Bilindiği gibi Samsun hem bir transit liman özelliği göstermekte hem de çevresindeki önemli üretim bölgelerinin de bir kapısı niteliğindeydi. Dolayısıyla şehrin ithalat ve ihracat potansiyeli pek çok etkene bağlı olarak değişken bir eğilim göstermiştir. Bunları temel olarak ulaşım imkânları, hastalıklar, politik gelişmeler ve rekoltedeki değişimler olarak belirlemek mümkündür.[86] Samsun ticari potansiyelinin yaklaşık olarak üçte birini üretmekteydi ve geri kalan da Sivas Vilayeti'nin değişik şehirlerinden gelmekteydi. Bu bölgelerden gelen başlıca mallar buğday, arpa, yulaf, keten ve kenevir tohumuydu. Diğer bir önemli ürün olan mısır ise Çarşamba'dan; tütün ise Samsun şehir çevresinden ve Bafra'dan elde edilmekteydi.[87]

Marsilya limanı Samsun'un Avrupa limanları içinde en yoğun ticari ilişkide olduğu limandı ve ihracatın da büyük bir kısmı bu yöne doğru olmaktaydı. Fakat Hamburg ve Cenova gibi alternatif limanlar da ortaya çıkmaya başladı.[88] İhracat açısından bakıldığında Samsun'un toplam ihracatı içinde Fransa'nın 1894-1903 yılları arasında ortalama %10'luk bir paya; buna karşın ithalatta ise %3-4'lük bir pay sahip olduğu görülmektedir. Fransa Samsun'dan keçi ve koyun derisi, yün ve kereste almaktaydı. Bunun dışında Samsun senelik olarak Fransız Regie İdaresi'ne 800.000 ile 4,000,000 kilogram arasında bir tütün ithalatı gerçekleştirmekteydi.[89] İthalat oranının bu düşüklüğü aslında Fransız endüstrisinin sahip olduğu imkânlar açısından zıt bir tabloydu. Zira Fransa'nın iki önemli şirketi, Messageries Maritimes ve Paquet şirketleri Samsun-Marsilya arasında düzenli bir nakliye yapmaktaydılar. Ama bu iki şirketin de rekabet nedeniyle istenildiği oranda bir iş hacmine sahip olmadıkları da dile getirilen ayrı bir hususdu.[90] Samsun limanında Avusturya'nın Lloyd şirketinin arkasından Fransız bandırası ikinci sırada yer alıyordu. Fakat buna karşın Fransa ithalatta İngiltere'nin çok gerisinde çok sınırlı bir pay sahibiydi.[91] Samsun'un ithalatı genel olarak Avrupa malı mamul mallar yünlüler, pamuklular, kolonyal gıdalar, bakır, demir, çelik, hırdavat, çivi, ve işlenmiş deri gibi ürünlerdi. Bu ürünler içinde özellikle tekstil ürünlerinde İngiltere'nin bir tekeli söz konusuydu. Fakat Fransız ticareti için asıl tehlike Avusturya, Almanya ve Belçika gibi ülkelerin de Samsun piyasasında bir yer edinmeye başlamaları olmuştur. Bu bağlamda Fransa'nın yanında İngiltere de Samsun piyasasın-

---

83 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

84 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900.

85 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

86 1892 yılından itibaren ticaret verilerine bakıldığında gerek ithalat gerekse de ihracat bakımından Samsun ticaretinde 1896 yılına kadar devam edecek bir düşüş sürecinin olduğu görülür. Bunda önceleri konsoloslar tarafından çok fazla üzerinde durulmasa da demiryolunun Ankara'ya ulaşmasının ve Sivas Vilayeti'nden gelen bazı ürünlerin Samsun yolunu terk etmesi, rekoltelerdeki düşüklük kolera salgınları ve karantina uygulamaları ve 1895 Ermeni olaylarının bu azalmada etkili olduğu söylenebilir. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport Commercial et maritime du port de samsoun en 1894; İpek, *Şehir Nüfuslarına Etkisi, 335.*

87 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900.

88 Cortanze sadece iktisadi bakımdan değil sosyo-kültürel bakımdan bir zamanlar bölge halkının en önemli tercihlerinin Marsilya-Paris iken yeni neslin Amerikan okulları sayesinde İngilizce ve Almanca öğrendiğini, bu sayede yurt dışına daha fazla çıktığını ve Fransa'nın tek tercih olmaktan çıktığını belirtiyordu. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

89 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport commerciale pour l'année 1901.

90 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

91 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900.

da saydığımız bu ülkeler karşısında bir gerileme içindeydi. Konsolos yardımcısı Spadaro 1900 yılı raporunda Amerikalıların Samsun'da yeni tesis ettikleri konsoloslukların Samsun piyasasında yer edinmek için adeta "*ticari bir müzeye*" çevirdiklerinden bahsediyordu.[92]

Gerek Trabzon'daki konsolosların gerekse de Samsun'daki konsolosluk görevliklilerinin ticaret raporlarında en çok üzerinde durdukları hususlardan biri de Fransa'nın ticari payıydı. Özellikle Trabzon örneğinde 19. yüzyılda görülen eğilim bazı ürünler bazında Fransa'nın zamanla bir tekel oluştururken özellikle yüzyılın sonlarına doğru Alman, Avusturya ve Belçika ürünleri karşısındaki gerileme en çok tedirginlik yaratan noktaydı.[93] Bu gerileyişte en önemli etken mal fiyatlarındaki farklılıktır. Fransız üreticileri her ne kadar ucuz Alman ve Avusturya ürünleri ile rekabet etmeye çalışsa da Samsun'da Foncier gibi bazı Fransız ticarethaneler pazar paylarını Belçikalı ticarethanelere terk etmek zorunda kalmışlardır.[94] Aslında Fransız mallarının karşılaştığı bu tehlike daha evvel kendini göstermişti. 1888 yılında Trabzon Fransız konsolosu Querry Fransız mallarının yüksek fiyatları nedeniyle rakipleri karşısında rekabet edemez durumda olduklarından yakınıyordu.[95]

Görüldüğü gibi Fransız ticaretinin geriliğinin en önemli etkeni olarak konsoloslar Fransız mallarının kaliteli yapısına karşın pahalılığını ileri sürmektedirler. Bunun yanında Fransız tüccarların da ciddi manada bir rekabete girmek için bir girişimde bulunmadıkları da belirtilmekteydi. Bu bağlamda özellikle tavsiye edilen eylem Fransız üreticilerin, diğer rakip üreticiler gibi pazar ile acenteler vasıtası ile doğrudan ilişki kurması ve herhangi bir komisyoncunun araya sokulmaması ve bu şekilde malların % 8-10 daha ucuza satılabilecekleriydi.[96] Bunun için de pazara en yakın acenteler ile bağlantının kurulması tavsiye edilmekteydi.[97]

Fransız girişimcilerin Samsun'da ticaretlerini geliştirmek için uygulamayı ihmal ettikleri en önemli hamle ise bölgede gerçekleştirilen ticari gezilerdi. Zira İstanbul piyasasında çok sayıda Alman ve Avusturyalı tüccar seyyahlar zaman zaman Samsun'a da gelmekteydiler. Buna karşın İstanbul'da da sayıları az olan Fransız ticarethanelerinin temsilcileri Samsun'a uğramamaktaydılar. Spadaro Samsun piyasasında var olabilmenin yapılacak olan seyahatler ile yöre halkının zevklerinin, piyasa koşullarının ve piyasadaki yabancı malların tanınmasıyla mümkün olabileceğini ve bunun Fransız milli ürünlerinin pazar paylarının arttırılması için bilinmesi gerektiğini belirtmekteydi.[98] Bu konuda Cortanze de Fransız mallarının Avusturya ve Alman ürünleri karşısında gerileyen pazar payına ilişkin değerlendirmeler yapmaktaydı.[99]

19. yüzyılın sonunda da Fransız ürünlerinin piyasa koşullarında fazla bir değişiklik yoktur. Samsun'da Fransız malları rakiplerin yükselen payına karşın günden güne azalmaktaydı. Cortanze bunun kendi eksiklikleri olduğunu belirtirken kaybettikleri ticari alanın yanında dünyevi yani siyasi bir etki alanını da kaybettiklerini ve bunun da başka ülkeler tarafından kıskançlıkla izlenerek doldurduğunu belirtirken özellikle Almanya'nın ekonomik ve arkasından gelen siyasi yayılmasına Samsun örneğinde işaret etmekteydi.[100] Fakat daha da ilginci Fransa'nın Samsun'daki ticari payının geleceği üzerindeki yorumlardı. Cortanze'nin piyasa koşulları hakkında silahlar kadar tehlikeli bir rekabetin içinde ticari bir savaş olduğunu ve Fransa'nın güçlü düşmanlara karşı bu savaşa direndiğini ve bu savaşta Fransa'nın galip gelmesini "*ütapyadan aşağı kalmayan bir rüya*" olarak nitelemesi

---

92 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercise 1900.

93 Bu konuda bakınız. Özgür Yılmaz, *19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti, Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Sonuç Raporu, (Trabzon 2012).*

94 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891.

95 AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde, Tome10, 1891.

96 1898 yılı itibarı ile samsun'da Fransız malları benzer Avusturya ve Alman mallarına oranla %5,10,15 daha pahalıya satılmaktaydı. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport commercial consulaire de l'année 1898.

97 AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde, Tome 10, Rapport commercial de Trebizonde, en 1889.

98 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891; Fransız mallarının Osmanlı pazarının ihtiyaçlarına olan uygunluğu hakkında bkz. Jacques Thobie, *Interets et imperialisme francais dans l'Empire ottoman: 1895-1914, (Paris: Publication de la Sorbonne, 1997), 73-75.*

99 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport Commercial et maritime du port de Samsoun en 1894.

100 AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Commercial consulaire de l'année 1899.

bize Fransa'nın daralan ticaret hacmini en azından Samsun ve Trabzon örneğinde anlatmak için yeterlidir.[101]

Sonuç

Konsolosluk arşivlerinin her ne kadar sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan önemli olmakla birlikte özellikle iktisat tarihi açısından daha zengin ve faydalı kaynaklar oldukları bilinmektedir. Zira konsolosların kendi ülkelerinin çıkarlarının temsilcileri olmaları itibarıyla iktisadi konular hakkında daha ayrıntılı bilgiler ortaya koydukları görülmektedir. Bu bilgiler bizlere özellikle 19. yüzyıla ilişkin gerek mikro ölçekte şehirler bazında gerekse de imparatorluğun genel iktisadi durumu hakkında bir tablo çıkaracak niteliktedir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına ilişkin olan Fransız konsolosluk raporları da Samsun'un durumunu anlamamız açısından değerlendirilmesi gereken arşiv kaynaklarıdır. Buradan hareketle Cortanze'nin 1903 tarihli raporu çerçevesinde hazırlanan bu çalışma Samsun örneğinde 19. yüzyılın sonlarında imparatorluğun önemli limanlarındaki altyapı eksikliklerine ışık tutacak bazı sonuçlar ihtiva etmektedir. Gerek yerli gerekse de yabancı kaynakların sözbirliği etmişçesine üzerinde en çok durdukları konulardan biri iktisadi yapının temel itici güçlerinden olan ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda Samsun'u iç kısımlara bağlayan karayollarının yanında demiryoluna olan ihtiyaç üzerinde en çok durulan noktaydı. Diğer taraftan bakıldığında ise ulaşımın diğer bir ayağını temsil eden liman olanakları da üzerinde durulan bir diğer konuydu. Samsun kısmen de olsa demiryolunun Ankara'ya kadar ulaşması ile sahip olduğu transit potansiyelin bir kısmını kaybetti ama istikrarlı bir şekilde artan tarımsal üretim Samsun'u gerek çevresi gerekse de iç kısımlar için önemli bir liman olarak ayakta tuttu. Buna karşın bu üretim potansiyeline rağmen Samsun'da da ticaretin gereklerini karşılayacak dalgakıran, rıhtım ve ticari yapılar gibi altyapı unsurlarının tesis edilememesi şehrin ticaret potansiyelini etkileyen temel eksiklikler olarak kaldı.

Limanda geleneksel yöntemlerle yapılmaya çalışılan ticarete rağmen Samsun'da deniz ulaşımında görülen eğilim Osmanlı denizciliğinin daralan payını göstermektedir. Yeni bir ulaşım vasıtası olarak buharlı gemilerinin hem tonaj hem de sayı bakımından artmaları ticaret hacminin artışına işaret ettiği gibi Osmanlı sularında yabancı gemi taşımacılığın da hâkimiyetini gösterir bir nitelik kazandı. Fakat tüm bu etkenler Samsun'un bu dönemde geleceği en parlak Karadeniz limanı olduğunu da gösterdi. Bunu şehirde sayıları artan yabancı konsolosluklardan, artan nüfustan ve I. Dünya savaşına kadar artan ithalat ve ihracat rakamlarından da görmek mümkündür. Her ne kadar bu savaş bu ve arkasından Milli Mücadele bu süreci kesintiye uğratsa da Samsun Cumhuriyet döneminde de gelişme yönünden beklentilerin yüksek olduğu bir yerdi. Bunu sadece küçük bir örnek ile desteklemek gerekirse Fransız hükümetinin I. Dünya Savaşı'na kadar konsolosluk yardımcıları ile temsil edildiği Samsun'a 1925'te konsolosluk tesis etmesi bu beklentiyi gösterir niteliktedir.

[101] AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

Kaynakça

1. Başbakalnlık Osmanlı Arşivi:

DH. MKT, 1794/34, 10 Ca 1308/22 Aralık 1890; BOA, ŞD. 327/14, 1 B 1308/10 Şubat 1891; BOA, ŞD, 1846/5, 5 Teşrin Evvel 1309/17 Ekim 1893; BOA, İ. ŞD. 64/3760, 2 Ş 1300/8 Haziran 1883.

2. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi:

AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Serie D, Trébizonde: Tome 4, 8, 9.

AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde: Tome 83, 84.

AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde, Tome 10.

3. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri:

A&P, 1861, vol. 58, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port and Pashalic during the year 1858.

A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave.

A&P, 1873, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873.

Annales du Commerce Exterieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862.

Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1319 (1901).

4. Diğer Kaynaklar:

A. Üner Turgay, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle),* (Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1983),197-315.

Baskıcı, M. Murat. *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*. (Ankara: Turhan Kitabevi, 2005)

Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970): 18-27.

Collas, Bernard Camile. *1864'te Türkiye*. çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Bileşim Yayınları, 2005)

Coşkun Topal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı*", Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap,* Yay. Haz. C. Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2006), 327-330.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*. (Chicago: The University of Chicago Press, 1980)

İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", ed. C. Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 2. Kitap*, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007): 113-139.

_____, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXI/2 (2006), 35-76.

Jacques Thobie, *L'administration generale des phares de l'Empire ottoman et la societe Collas et Michel, 1860-1960***,** (Paris: L'Harmattan, 2004)

K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 1. Kitap, ed. C. Yılmaz, (Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006): 283-298.

Kahya, Fatih. *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık*, (İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010).

Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900).* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, (İstanbul: Edebi-

yat Fakültesi Basımevi, 1976).

M. Murat Baskıcı, XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş, *Samsun Sempozyumu*, (13-16 Ekim 2011).

M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 57/4 (2002): 1-33.

M. Yavuz Erler- K. Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/18 (2011), 230-247.

_____, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25-26 Mayıs 2005) c. I, haz. K. İnan ve diğer., (Trabzon: KTÜ Yayınları: 2007): 541-569.

Mazak, Mehmet. *Osmanlı'nın Deniz Hamalları İstanbul Mavnaları*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012)

Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi***,** 11-12 (1983), 151-166.

_____, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), (Samsun: Eser Matbaası, 1998): 97-108.

Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006):107-121.

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908).* çev. Sabri Tekay, (Ankara: Yurt Yayınları, 1987).

Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

Sources de l'histoire du proche-orient et de l'afrique du nord dans les archives et bibliothèques français, I-II, (Paris-London: K.G. Saur, 1996), s. 1219;

Şennur Kaya, "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri**",** *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi,* 1, (2010): 73-92.

Thobie, Jacques. *Interets et imperialisme francais dans l'Empire ottoman: 1895-1914.* (Paris: Publication de la Sorbonne, 1997).

Vadala, Ramire. *Samsoun: passé, présent, avenir*, (Paris: Poul Geuthner, 1934).

Yılmaz, Özgür. "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870*", Samsun Sempozyumu*,(13-16 Ekim 2011).

_____. *19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Sonuç Raporu, (Trabzon 2012).

_____. *Tanzimat Döneminde Trabzon*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2012.

Course de Samsoun

Samsun

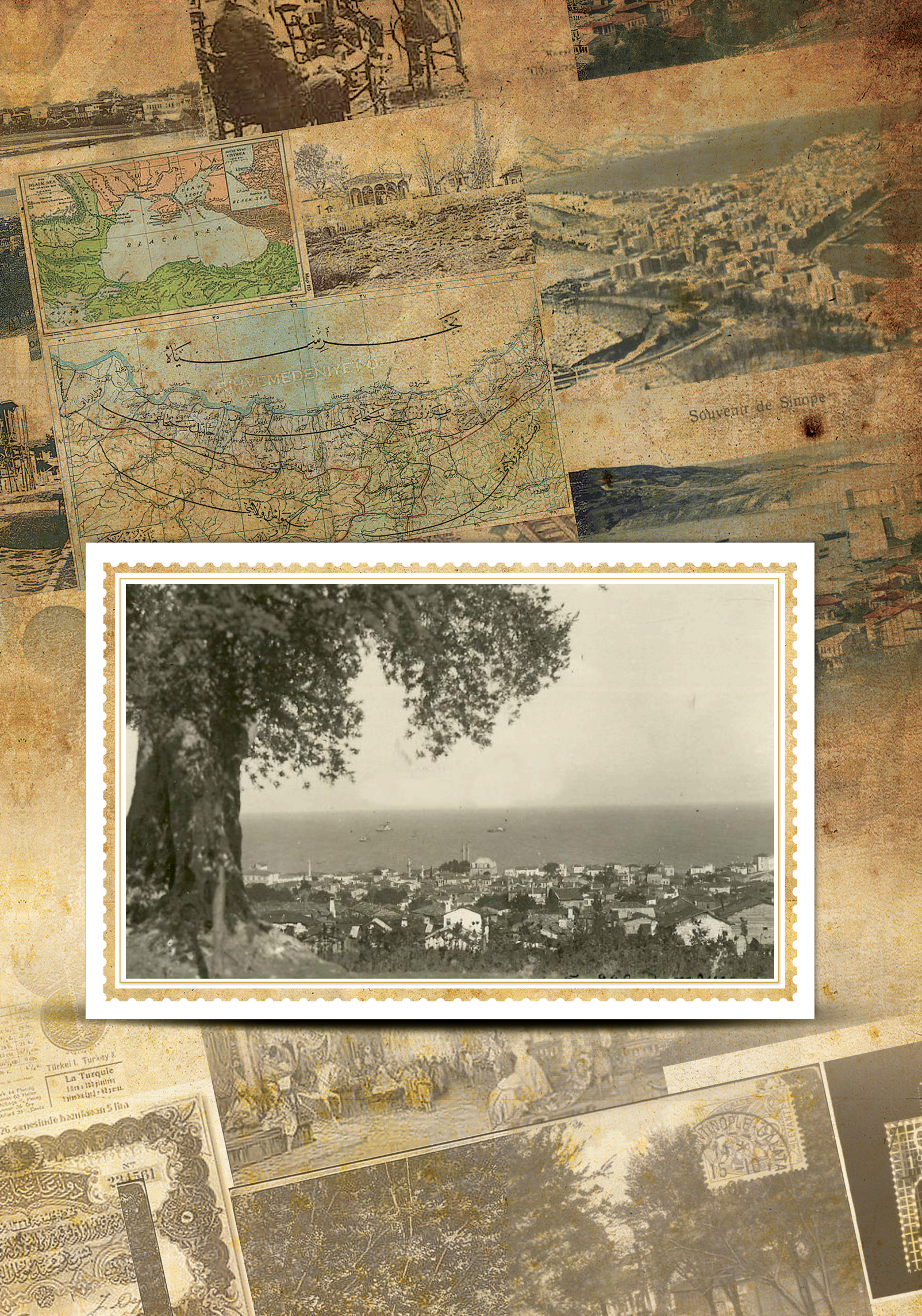
BLACK SEA
Souvenir de Sinope

Balkan Savaşı Sırasında Samsun Limanında Ticaret; "Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik"

Yrd.Doç.Dr. Ahmet Efiloğlu
Bülent Ecevit Ünivertsitesi - Zonguldak

Trabzon ve Sinop ile karşılaştırıldığında XIX. Yüzyıla kadar mütevazi bir liman kasabası olan Samsun'un, uzun mesafe ticaretinden pek fazla pay almadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte küçük çapta da olsa Kırım ve Kafkaslar'a pamuklu ihracatı yapılan bir çıkış limanıydı. Sinop ve Trabzon'un gölgesinde kalan Samsun'un ticaret açısından asıl önemi, Anadolu'daki ticaret yollarını Karadeniz'e bağlayan bir geçiş noktasında bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu yönüyle özellikle İstanbul'un iâşesi için çevreden sağlanan malların gemilere yüklendiği bir liman görüntüsü arz ediyordu. Küçük Kanarca Antlaşması (1774) ile önce Rus gemilerine, ardından Avusturya, İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa devletlerine Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı tanınması, tütün ekiminin yaygınlaşması Samsun'daki ticarî hayatın canlanmasında önemli rol oynadı. Ticarî hayatının canlanmasına paralel olarak şehir, insanlar için her geçen gün biraz daha artan bir cazibe merkezi haline gelmeye ve dış göç almaya başladı. Şehrin ticarî hareketliliği Avrupalı tüccarların şehre gelip yerleşmelerinde etkili oldu. Gitikçe kalabalıklaşan ve ticaret hacmi büyüyen Samsun artık uluslarası ticaretin yapıldığı bir liman kenti olarak ismini duyurmaya başladı. Yabancı tüccarları ve ticaret gemilerini kendine çekemeye başlayan Samsun limanından ihraç edilen ürünler, Samsun ve yakın çevresinde üretildiği anlaşılan tütün, çeşitli hububat ve baklagiller, bal mumu, keten, kendir, Amasya ve Tokat pamukluları, hayvanî yağlar, deri vb. iken ithal ürünler ise ham demir, Leh çuhası, sade yağ ve don yağı vb. idi.[1]

Bölgeye Avrupalı tüccarların gelmesi Samsun şehrinin hinterlandı olan bölgede ticarî hayatın gelişmesini tetiklemiştir. Amasya, Tokat ve Sivas kadar uzanan bölgenin ticarî ürünlerinin çıkış noktası olan Samsun, aynı zamanda bu bölgeye akacak Avrupa mallarının aktarma (transit) limanı konumuna yükselmişti. Collas, 1850'lerin sonlarında Samsun limanına gelen ithal malların Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri, Diyarbakır ve Musul'a kadar geniş bir yelpazeye dağıtıldığını belirtmektedir. Yine bu belirtilen bölgenin ürünleri Samsun iskelesi vasıtasıyla ihrac edilmekteydi.[2] Limanın ticarî hacminin artmasında Samsun ile art bölgesi arasındaki karayolu ulaşım ağının iyileştirilmesi yolunda atılan olumlu adımlar etkili olmuştur. Limanın öneminin artması ile limana ulaşacak karayolu bağlantılarını iyileştirmeye ağırlık verme biribirini tetikleyen bir mekanizmadır. Bu bağlamda 1800'lü yılların sonlarına doğru Samsun-Çarşamba, Samsun-Bafra ve Samsun-Sivas yollarının tamamı veya bir kısmı tamamlanmıştı.[3]

Hinterlandının karayolları ile Samsun'a bağlanması, bu bölgeden gelen ürünlerin Samsun limanı aracılığı ile İstanbul ve özellikle de yurtdışına gönderilmesine ve ithal ürünlerin de iç bölgelere ulaştırılmasında önemli rol oynamıştı. Tüm bu gelişmeler bir transit limanı konumuna yükselen

---

1 Mehmet Öz, "Samsun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, s. 83-88.

2 M.B.C. Collas, *La Turquie en 1864*, Paris 1864, s. 274.

3 Trabzon Vilayeti Salnâmesi'nden (Trabzon 1309) naklen Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 62.

Samsun'da, ürün çeşitliliğini ve hizmet sektöründeki istihdamı artırmıştır. Ulaşımda ve ticarî hayattaki iyileştirme ve gelişmeler, ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmış, bunun bir yansıması olarak da bölgede ticarî tarım özellikle de tütün ekimi artmıştır.[4]

Samsun'daki ticarî faaliyetin nasıl bir gelişme gösterdiğini iskeleye uğrayan gemi sayısındaki artış ve ihracat rakamları ortaya koymaktadır. Samsun limanına 1878 yılında uğrayan gemi sayısı 330 iken 1892 yılında ticari faliyette büyük bir patlama yaşanmış ve liman uğrayan gemi sayısı 2961'e yükselmiştir. Limana uğrayan gemi adedi 1898 yılında 2985 adet olup 1892 yılına oranla rakamlar hemen hemen sabit kalmıştır. Fakat ilginç olan, 330 adet geminin toplam tonajı 234.630 iken 2985 geminin tonaj toplamı 767.998'dir[5]. Bu verilere göre aradan geçen yirmi yıllık zaman dilimi içerisinde Samsun limanına uğrayan gemi sayısı dokuz kat oranında artmıştır. Bununla birlikte gemilerin tonaj toplamındaki artış sadece üç kat olmuştur.

Samsun limanını aracılığıyla gerçekleşen ticaret hacmindeki büyümeyi göstermesi açısından bazı rakamlar vermek yerindedir. Samsun iskelesi vasıtasıyla 1873'te gerçekleşen ihracat 383.104 Sterlin iken ithalat 646.500 Sterlindir. 1873 yılında 383.104 olan ihracat, 1890 yılında 1.033.455 Sterline ulaşmıştır. Daha sonra düşüş gösteren ihracat 1898 yılında 747.550 Sterlin olarak hesaplanmıştır. 1873'de 646.500 Sterlin olan ithalat, 1898 yılına gelindiğinde 517.950 Sterline gerilemiştir.[6] Tüm bunlar XIX. Yüzyılda Samsun limanının öneminin ve ticarî faaliyetinin artış hızını açıkça ortaya koymaktadır. Bu gelişmenin bir sonucudur ki XIX. Yüzyılın son çeyreğinde sadece Anadolu ihracatı söz konusu olduğunda Samsun'un ticarî hacmi Trabzon'u geride bırakmıştır. İran transit ihracatı ile birlikte hesaplandığında dahi Trabzon'daki ihracat hacmi 1881 yılında Samsun'un gerisinde kalır. İthalatta ise Samsun, 1891'de ulaştığı rakam hariç, Trabzon'un gerisindedir.[7] Buna rağmen Trabzon gibi önemli bir liman kenti ile XIX. Yüzyıl sonlarına doğru ticarî alanda atbaşı bir mücadele yapabilecek hale ulaşması, Samsun limanının XIX. Yüzyılda gösterdiği büyümeyi apaçık gözler önüne sermektedir.

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dahiliye Nezareti Bab-ı Âli Evrak Odası (DH. BEO) dosyaları içerisinde 622/18 numarada tespit ettiğimiz Samsun'un malî 1328 (1912-1913) senesindeki ticarî hacmini gösteren "İstatistik" adıyla bastırılmış olan eserin tam transkripsiyonunu verilecektir. Samsun limanında gerçekleşen ticarî faaliyetlerin ayrıntılı bir istatistiği olan bu eser, Samsun Ticaret Odası tarafından hazırlanıp bastırılmıştır. Eserin bir nüshası 15 Kanun-ı Evvel 1329 (28 Aralık 1913) tarihli bir üst yazıyla birlikte Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Üst yazı Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Mehmet Şükrî tarafından yazılmıştır. Mehmet Şükrî yazısında, bir memleketin iktisadî durumunu ölçmenin, yıllık ihracat ve ithalatı arasındaki farkı gerçek anlamda bilmekle mümkün olduğunu, bu maksatla hazırlanacak istatistiklerin ülke için çok yararlı olduğunu ifade etmiştir. Şükrî yazısında devamla, bu gerekçeyle Samsun gümrüğünde meydana gelen ihracat ve ithalatın özel görevli bir memur vasıtasıyla gün gün kaydının tutulduğunu, tutulan bu bilgilerin düzenlenerek "İstatistik" adıyla bir kitapçık şeklinde bastırıldığını ifade etmiştir. Mehmet Şükrî, çalışmanın istatistik açısından bazı eksikliklerinin olabileceğini, fakat verilen rakamların şüphe ve tereddüte yer vermeyecek şekilde doğru olduğunu da vurgulayarak, eserin Karadeniz üzerinde mühim bir ticarî merkez olan Samsun'un iktisadî durumu hakkında genel bir bilgi verdiğini ifade etmiştir.

Kitapçığın giriş kısmında verilen bilgilere göre, Osmanlı-İtalya savaşı diğer şehirlerde olduğu gibi Samsun'da da ticareti olumsuz etkilemişti. Savaş nedeniyle bankalar tüccarlara kredi vermekten vazgeçmişler ve alacaklarını tahsil etmeye başlamışlar, bu da piyasada bir buhrana neden olmuştu. İtalyan saldırıları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazını kapatması Samsun piyasa-

---

[4] Yetiştirlen ürünler ve miktarları ile ilgili olarak bk., M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, III. Bölüm, Ekonomik Hayat.

[5] Samsun limanı ticaret hacmini gösteren tablo için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 123.

[6] Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 123.

[7] Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 106.

sındaki sıkıntıyı daha da arttırmıştı. Boğazların kapanmasından önce depolardaki ürünler (tütün, haşhaş, yumurta vs.) Nemçe, Pana ve Rus gemileriyle ihraç edilmekteydi. Küçük çaplı bu ticaret bile Samsun piyasasının bir nebze olsun rahatlamasını sağlamaktaydı. Ancak boğazın kapanması piyasada genel bir durgunluk yaşanmasına neden olmuştu. Boğaz iki ay kapalı kaldıktan sonra gemiler işlemeye başlamışlar, fakat iki ay içerisinde ticaret telafisi mümkün olmayacak zarara uğramıştı.

Boğazın kapalı olması sadece ihracatı etkilememiş aynı şekilde ithalatı da etkilemişti. Savaş öncesi Avrupa'ya sipariş edilen ürünleri taşıyan gemiler Çanakkale Boğazı kapandığı için Adalar Denizinde haftalarca beklemek zorunda kalmışlardı. Gemiler ancak boğazlar açıldıktan sonra Samsun'a gelebilmişlerdi. Fakat bir yandan gemilerin iki aylık beklemeleri nakliye ücretlerini arttırmış diğer yandan da yine savaş nedeniyle sigorta ücretlerinin çok aşırı yükselmesi piyasanın zararının bir kat daha artmasına ve piyasada yaşanan para darlığından dolayı çekilen sıkıntıların daha da şiddetlenmesine neden olmuştu.

Çanakkale Boğazının açılması ve ticaret gemilerinin çalışmaya başlamasıyla memleketin iktisadı biraz rahatlamaya başlamışken İtalya Savaşı'nın hemen ardından Balkan Savaşı başlamıştı. Bu savaş iktisadî buhranın daha da derinleşmesine neden olmuştu.

Yaşanan bu savaşların yanısıra Samsun ticaretini olumsuz etkileyen bir diğer olumsuzluk ise Samsun'u iç kısımlara bağlayan yolların çok bakımsız olmasıydı. Sivas, Ankara, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinin büyük kısmı ticarî anlamda Samsun limanına bağlıydı. Bu illeri Samsun'a bağlayan tek şose yol olan "Bağdat tarik-i kebiri" idi ve bu yol zamanla bozulmuştu. Bu yolu tamir etme işini alan Fransız kumpanyası çeşitli nedenlerden dolayı bunu başaramamıştı. Yolun özellikle Samsun Sancağı dahilindeki 62 kilometrelik kısmının çok bozuk olması ulaşımı olumsuz etkilemekte, bu da ulaşım fiyalatlarını yüzde seksen arttırmaktaydı. Samsun Sivas arasında nakliye ücreti 170 kuruşa kadar yükseldiği halde yine de vasıta bulabilmek mümkün olamıyordu. Samsun'a 80-95 kilometre mesafede olan Havza ve Amasya fabrikalarından getirilen unların 75 kilo olan çuvallarının nakliye ücreti 20-27 kuruş iken, Teriste ve Marsilya limanlarından gelen aynı ağırlıktaki malların nakliye ücreti, kayık ücreti de dahil olduğu halde azami bir buçuk Frankı yani 7 kuruşu geçmiyordu. Bu durum da Samsun çevresindeki taşıma ücretlerinin ne kadar fahiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Samsun'daki tüccarların yol sorunu sadece "Bağdat tarik-i kebiri" ile sınırlı değildi. Aynı şekilde Samsun'a bağlı kazaların da yolları çok kötüydü. Samsun'a 48 kilometrelik mesafede bulunan Bafra kazasını merkeze bağlayan şose bulunmuyordu. Senelik dört milyon kilo tütün yetiştiren ve yalnız hububat aşarı yirmibin liraya yaklaşan Bafra kazası, iyi bir yola sahip olamadığı için iktisadî faaliyetlerini tam olarak gerçekleştiremiyordu.

Livanın doğusunda bulunan Ünye ve Fatsa'nın da karadan merkez livaya yolu yoktu. Ticarî faaliyetler kısmen deniz yoluyla gerçekleştiriliyordu. Yol olmaması buralardaki ticarî faaliyetlerin gelişmesini de engellemekteydi.

Çarşamba ve Terme kazalarına gelince, buraların da yolu yoktu. Samsun'dan Çarşamba'ya oradan da Terme'ye ulaşan yol baştan başa harap haldeydi. Samsun Çarşamba arasındaki 40 kilometrelik kısım tamir edilmekteydi, fakat henüz daha bitirilememişti. Çarşamba kazası çevresinde mısır, fasulye, haşhaş, buğday, arpa, yulaf ve yumurta ile meyve ve çok çeşitli sebze yetiştirilmekteydi. Bu ürünlerin bir kısmı Yeşilırmak vasıtasıyla "Limbo" tabir edilen kayıklarla Samsun piyasasına taşınmaktaydı. Ancak nehirde bir çok kaza meydana gelmekte ve çok ürün zarara uğramaktaydı.

Barış zamanında bu kadar çok sıkıntıyla karşı karşıya kalan Samsun ticareti, savaştan çok kötü etkilenmiş olup ticaret ve ithalatta büyük düşüşler yaşanmaktaydı. Fakat bu fevkalade duruma karşı yine de sevindirici bir şekilde iflaslar yaşanmıyordu. Her sınıftan tüccarlar fedakarlık içinde borçlarını ödemeye çalışıyordu.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Rumî 1328 (1912-1913) yılında Samsun iskelesi vasıtasıyla gerçekleştirilen ihracat 198.681.618 kuruştur. İhraç edilen ürünler şunlardır:

1328 Senesi Zarfında Samsun İskelesinden Memâlik-i Ecnebiyeye ve Eyâlât-ı Mümtâzeye Vuku'bulan İhrâcât		
İhracat Ürünleri	**Kilo**	**Kuruş**
Yaprak Tütün	9.487.220	134.964.283
Afyon	75.009	23.273.490
İpek Kozası	24.804	1.001.443
Yumurta	3.528.824	10.834.453
Tiftik	732.733	9.303.089
Yapağı	291.693	1.906.658
Koyun, Keçi, Kuzu ve Oğlak Derileri	566.106	3.755.206
Tilki, Sansar ve Tavşan Gibi Av Derileri	17.953	829.785
Tuzlu Bağırsak	10.694	268.100
Mevâd ve Enkâz-ı Sâire-i Hayvâniye	25.050	23.640
Haşhaş	1.607.838	2.847.459
Cehrî	182.990	579.134
Mahleb	121.438	521.271
Hâm Kendir	172.673	528.530
Kendir Tohumu	418.718	336.332
Ketân Tohumu	139.721	148.366
İpek Tohumu	321	69.447
Halı ve Kilimler	20.753	1.057.625
Kuru Bamya	125.781	1.060.536
Buğday	1.715.240	1.249.740
Arpa	61.381	20.460
Dakîk	4.500	4.800
Bulgur	42.130	47.162
Nohud	42.840	40.665
Fasulye	57.640	57.640
Paspâl, Kepek	665.436	375.100
Mısır - Kokoroz	3.695.532	1.456.720
Ceviz İçi	278.538	1.107.575
Elma ve Kuru Kaysı	5.233	13.216
Sarımsak	72.464	47.480
Balmumu	882	13.200
Kitre	5.109	53.700
Bakır (külçe)	171.488	694.002
Mânîfâtura	1.331	23.791
Ceviz Kütüğü	80.018	80.018
Acı bâdem, Kaysı, Karpuz ve Hıyar Çekirdekleri	14.158	56.624
Eski Lastik Hurdeleri	22.209	11.244
Sâir Eşyâ-yı Müteferrika ve Mütenevvi'a	14.261	19.634
Yekun		198.681.618

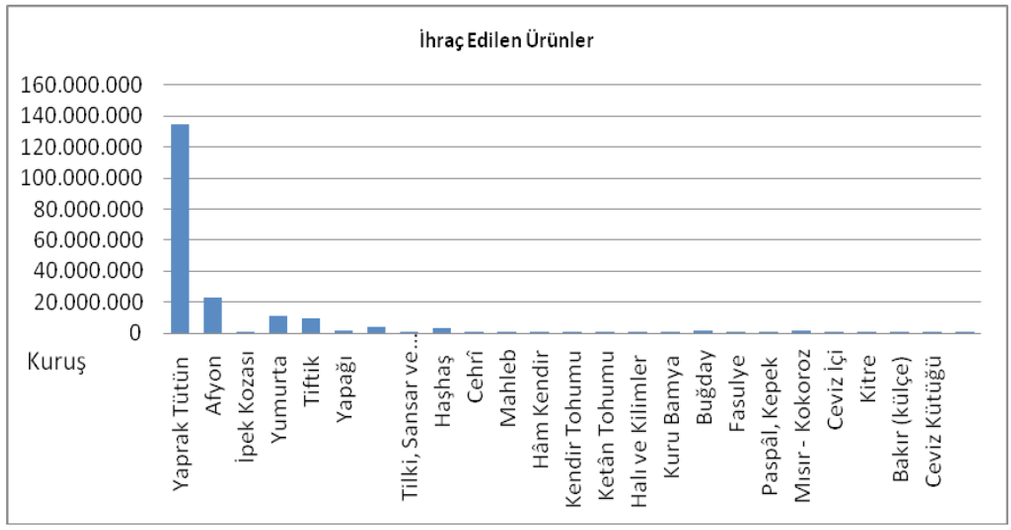

İhracatın en çok yapıldığı ülke 90.209.024 kuruşla Amerika'dır. Onu 36.161.140 kuruşla Dersaadet üzerinden yapılan ihracat izlemektedir. Fakat istatistikte Dersaadet üzerinden hangi ülkelere mal gönderildiği belirtilmemiştir. Amerika'dan sonra 26.286.141 kuruşla en yüksek ihracat yapılan ülke Avusturya-Macaristan'dır. Ülkelere yapılan ihracat miktarlarını gösteren liste şu şekildedir:

İhracatın Yapıldığı Memleketler	
İngiltere	4.519.683
Almanya	7.264.646
Belçika	1.007.905
Fransa	16.685.083
Avusturya ve Macaristan	26.286.141
Amerika	90.209.024
İtalya	3.930.175
Sisam	87.960
Romanya	21.628
Bulgaristan	11.399
Rusya	284.093
İskenderiye	8.047.316
Dersaâdet	36.161.140
İsveç, Norveç	156.400
Flemenk (Hollanda)	3.231.000
Cezayir (Alzer)	67.600
Transvala	68.200
Danimarka	18.750
Tunus	1.200
İspanya	45.536
Hindistan	102.000
Avusturalya	2.000
Finlandiya	247.500
Trablusgarb	4.000
Yunanistan	900
İsviçre	4.800

Aden	415.274
Toplam kuruş:	198.881.353

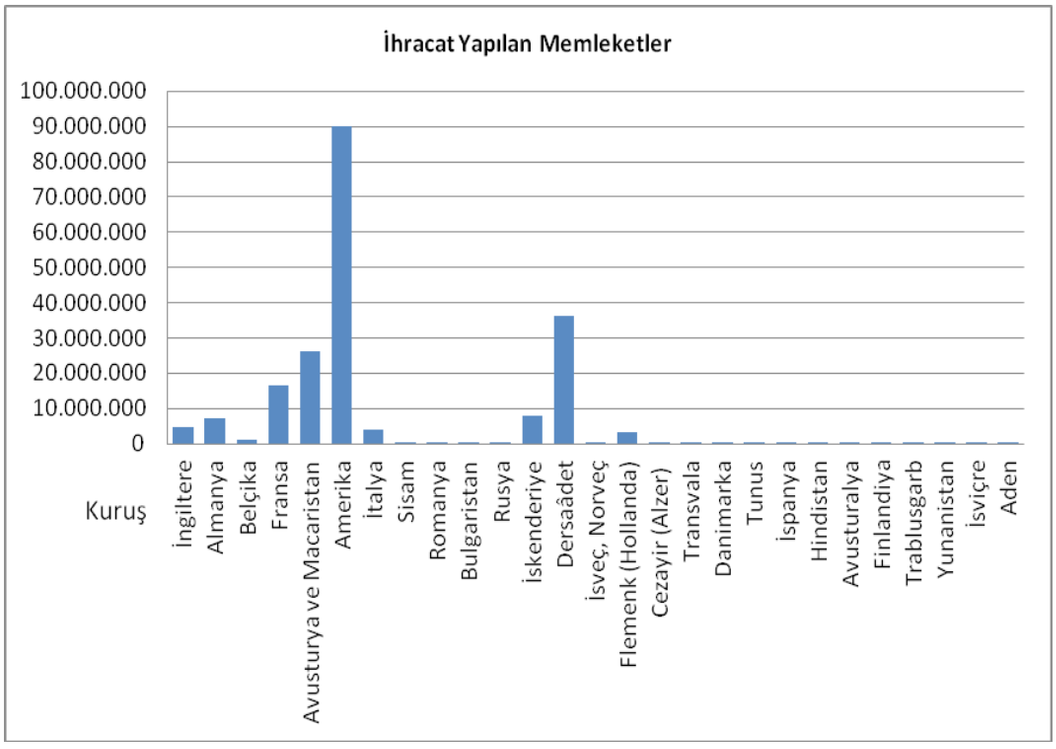

En çok ihraç edilen ürün 134.964.283 kuruşla yaprak tütünüdür. 23.273.490 kuruşla ticaret hacmi yüksek ikinci ürün afyondur. Gelir değeri bir milyon kuruşun üzerinde olan ürünler şunlardır: İpek kozası, yumurta, tiftik,yapağı, koyun, keçi kuzu ve oğlak, haşhaş, halı, kilim, kuru bamya, buğday,mısır-kokoroz, ceviz içi. 134.964.283 kuruşluk ihracatın 86.855.750 kuruşluk kısmı Amerika'ya gerçekleştirilmiştir. Amerika'dan sonra 25.147.200 kuruşla Avusturya-Macaristan gelmektedir. Tabloda yaprak tütünü ihraç edilen ülkeler görülmektedir:

Yaprak Tütünü		
İhraç Edilen Memleketler	**Kilo**	**Kuruş**
İngiltere	95.200	1.094.800
Almanya	538.900	5.389.000
Fransa	19.900	208.950
Avusturya ve Macaristan	2.579.200	25.147.200
İtalya	382.700	3.922.675
Rusya	5.400	74.250
Belçika	78.800	827.400
İsveç, Norveç	9.200	156.400
Flemenk (Hollanda)	323.100	3.231.000
Amerika	4.694.900	86.855.750
Hindistan	10.200	102.000
İskenderiye	666.800	7.074.748
Tunus	120	1.200
Sisam	9.900	83.160

Aden	38.700	387.000
Finlandiya	22.500	247.500
İsviçre	400	4.800
Danimarka	1.500	18.750
Transvala	4.400	68.200
Cezayir (Alzer)	5.200	67.600
Avusturalya	200	2.000
Yekun	9.487.220	134.964.283

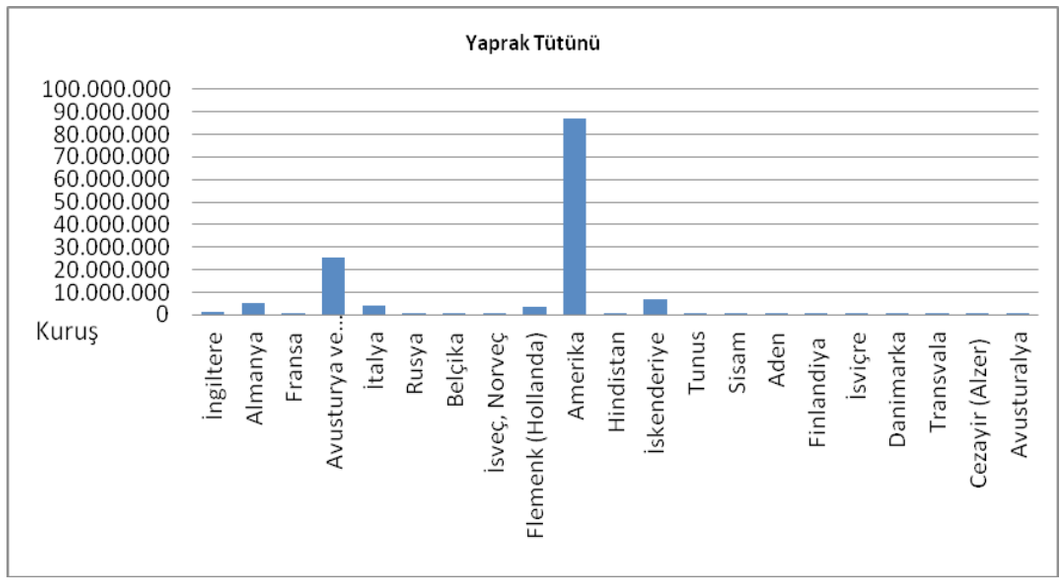

Samsun limanından gerçekleştirilen ithalatın toplam değeri ise 123.071.571 kuruştur. İthal edilen ürünlerin listesi şu şekildedir:

İthal Edilen Ürünler		
İthal Edilen Ürünler	**Kilo**	**Kuruş**
Manifatura	2.762.681	57.937.437
Pamuk İpliği	915.411	8.408.491
Yün İpliği	39.153	835.706
Kanaviçe	457.703	1.442.489
Kınnab, İp ve Halat	34.484	172.294
Mücedded Elbiseler	24.526	1.226.965
Müsta‘mel Elbiseler	129.357	994.606
Hazır Ayakkabları ve Lastik Galoşlar	19.833	437.949
Tuhafiye Eşyâsı	132.598	2.911.118
Itriyat	101.125	358.459
Hane ve Yazıhane Eşyâsı	54.813	307.349
Matbah Eşyâsı ve Sofra Takımları	219.610	1.096.933
Ma‘mûlât-ı Zücâciyye	139.246	446.630
Porselen ve Sâir Çini Ma‘mûlât	65.455	300.041
Her Nev‘ Lem‘alar	17.134	186.148
Her Nev‘ Sobalar	32.986	178.686
Pirinç	439.204	680.363

Şeker	7.233.971	13.349.887
Kahve	458.426	3.721.818
Çay	58.531	653.796
Çikolata, Bisküvi ve Elvan Şekerler	68.651	455.540
Un (Dakik)	3.534	4.569
Makoranya ve Şeriyeler	39.285	85.322
Mahsûlât-ı Lebeniyye	32.070	131.677
Patates	143.859	70.777
Sardalya ve Sâir Konserveler	31.425	156.041
Tuzlu Balıklar	4.439	15.338
Zeytinyağı	445	2.910
Envâ‘-i Meyveler	91.355	129.355
Siyah Biber ve Sâir Baharat	34.832	179.406
Sabun	26.867	87.884
İspermaçet Mumu	36.076	124.757
Envâ‘-i Müskirat	199.103	348.119
Kiprit	98.956	815.745
Gazyağı (Petrol)	6.147.916	2.997.946
İspirto	313.275	742.022
Envâ‘ Kağıtlar ve Kağıt Ma‘mûlât	496.453	1.327.914
Halı ve Kilimler	18.101	141.660
Ham Pamuk	30.483	110.362
Eczâ ve Edviye-i Tıbbiye ve Âlât-ı Cerrâhiye	55.849	638.319
Sanayi-i Muhtelifede Müsta‘mel Eczâ ve Mevâd-ı Kimyeviye	219.171	379.827
Sanayi-i Muhtelifede Müsta‘mel Envâ‘ Büzûrât	95.126	182.425
Mevâd-ı Telvînye (Envâ‘ Boyalar)	83.458	598.951
Mühendislere Âid Âlât-ı Fenniye	1.997	19.667
Esliha ve Avcılara Müte‘allik Eşyâ	15.440	452.888
Çimento	870.977	217.012
Kiraç	1.986.260	290.732
Kiremit	1.057.704	251.031
Toprak ve Çimentodan Ma‘mûl Döşemelik Plaklar	116.623	79.314
Eternit (Öksüz Mukavvâsı)	30.560	33.907
Temür	2.954.641	2.536.062
Temür Ma‘mûlâtı	462.220	1.144.196
Hırdavat	475.277	2.836.304
Yaprak Çinko	19.484	69.726
Yaprak Teneke	181.037	337.295
Bakır	147.449	1.238.458
Kalay	35.999	880.288
Kurşun	18.932	37.528
Çelik	122.912	237.337
Cam	221.089	226.371
Kereste (metre mikap)	2.185.312	445.293
Ma‘mûlât-ı Haşebiye	316.897	217.948
Karfiçhe	546.778	555.720
İşlenmiş Deriler ve Deri Ma‘mûlâtı	88.483	1.135.615
Gavsale	126.570	1.566.187

Manda ve Karasığır Derileri Ham	110.623	563.209
Envâ‘ Makineler ve Parçaları	184.100	1.223.703
Ziraate Müte‘allik Makineler ve Âlât ü Edevât	52.351	211.553
Maden Kömürü	41.920	12.041
Her Nev‘ Çalgı Takımları	5.246	67.686
Her Nev‘ Saatler	5.337	241.570
İpek Tohumu	13	3.548
Sair Eşyâ-yı Mütenevvi‘a	198.663	565.351
Cümle-i Yekûn	34.187.870	123.071.571

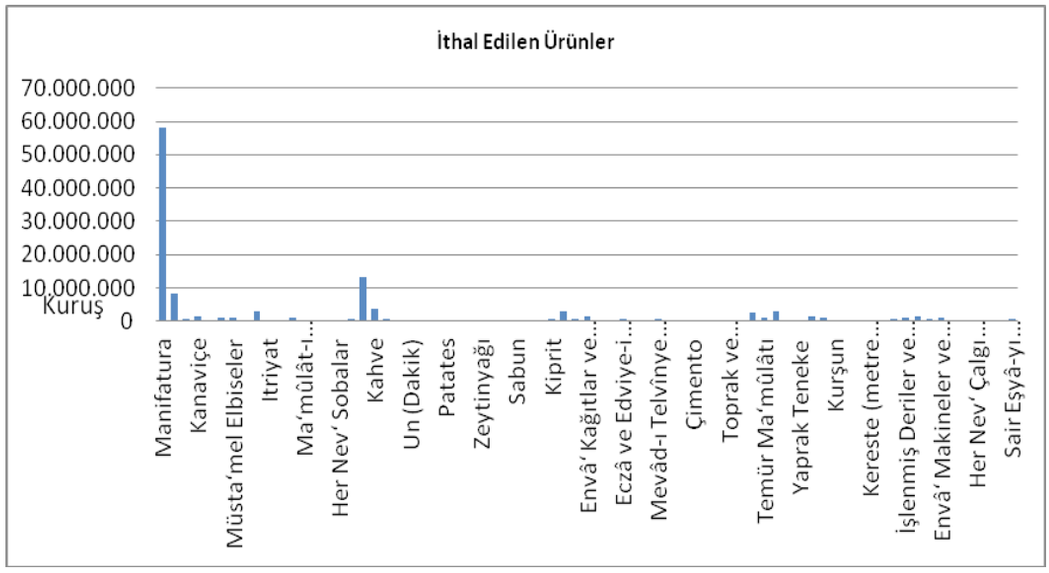

İstatistikteki cetvelden anlaşıldığı üzere 57.937.437 kuruşla Samsun limanına en çok getirilen ürün manifaturadır. Manifatura; yün, ipek, pamuk ve kettândan ma‘mûl her nevi mensûcât ve çuha, kazmir, şayak, fanilalar, yünlü, ipekli esvablıklar, Amerika bezi gibi bil-cümle basmalardır. Bu ürünlerin ülke içerisinden yani İstanbul'dan getirilmektedir. Ülke dışından da İngiltere'dir. İngiltereyi Avusturya-Macaristan izlemektedir. Manifatura ithalatının yapıldığı yerler ve getirilen malların değerleri şu şekildedir:

Manifatura		
Geldiği Yer	**Kilo**	**Kuruş**
İngiltere	755.531	13.399.558
Fransa	86.649	2.101.703
Almanya	94.283	1.698.106
Avusturya ve Macaristan	172.300	3.254.787
Rusya	8.370	119.652
İtalya	52.327	841.817
Belçika	86.531	1.354.953
Amerika	10.135	102.918
İspanya	25.525	415.524
İsviçre	2.412	59.879
Flemenk (Hollanda)	118.696	1.269.843
Japonya	630	5.520
Hindistan	190	6.310

Yunanistan	300	2.900
Bulgaristan	42.800	865.154
İskenderiye	11.532	106.313
Dersaâdet	1.294.470	32.332.500
Yekûn	2.762.681	57.937.437

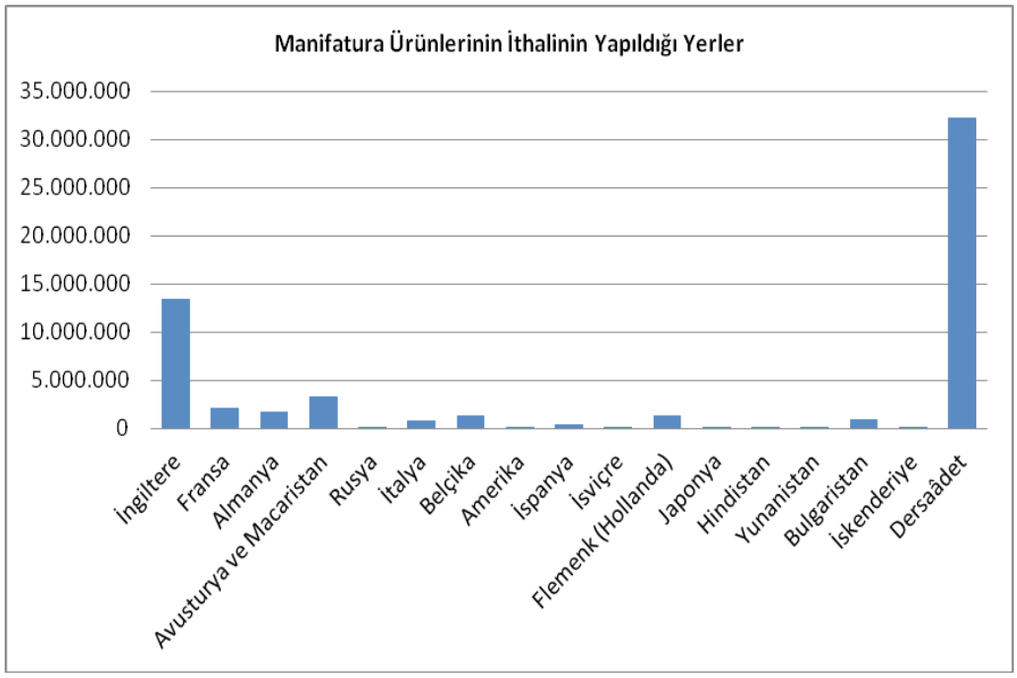

İstatistikte sadece ihracat ve ithalatla alakalı bilgiler bulunmuyor. Samsun'un Osmanlı coğrafyasındaki diğer yerlerle yürütülen ticari faaliyetleriyle alakalı bilgiler de bulunmaktadır. Samsun limanından diğer sahillere gönderilen malların listesi şu şekildedir:

1328 Senesi Zarfında Samsun İskelesi'nden Sevâhil-i Sâire-i Osmaniye'ye Vukû'bulan İhrâcât		
İhrâcâtın Esâmîsi	Guruş	Kilo
Buğday	1.166.674	1.370.213
Dakik	11.878.834	10.116.303
Kepek	91.979	174.565
Bulgur	463.600	394.593
Çorbalık Buğday	30.630	27.161
Arpa	3.227.184	4.726.259
Mısır	1.247.740	1.743.520
Yulaf	66.790	112.427
Ot	3.750	5.029
Saman	13.875	38.058
Fasulye	483.965	467.438
Nohud	32.685	31.750
Leblebi	42.118	27.144
Mütenevvi' Erzak	100.037	39.814
Soğan ve Sarımsak	168.487	191.615
Revgān-ı Sâde	17.940	1.718
Ceviz ve Ceviz İçi	61.540	25.626

Ceviz Yağı	1.025	206
Kuru Kaysı	5.060	1.440
Pamuk ve Yün Mensûcât	3.430.520	159.893
Manda ve Kara Sığır Derileri	129.317	16.004
Tahin ve Tahin Helva	25.300	6.810
Elma	97.104	65.536
Pasdırma	275.330	31.639
Siyah Havyar	94370	1.195
Yumurta	902.164	365.900
Ham Kendir	2.600	675
Urgan, İp ve Kınnab	71.895	10.744
Kendir Tohumu	5.030	1.003
Mahleb	88.400	14.320
Sa‘leb	4.000	120
Yaprak Tütün	23.875.230	1.591.682
Ma‘mûl Tütün ve Sigara	6.697.326	421.176
Müteferrik ve Muhtelif Eşyâ ve Mahsûlât	147.985	145.710
Re’s Koyun ve Keçi	1.680.380	19.334
Re’s Manda ve Kara Sığır	574.700	1.065
Re’s Bargir	31.100	30
Re’s Ester	17.730	20
Re’s Merkep	2.700	11
Yekûn	57.257.094	22.347.746

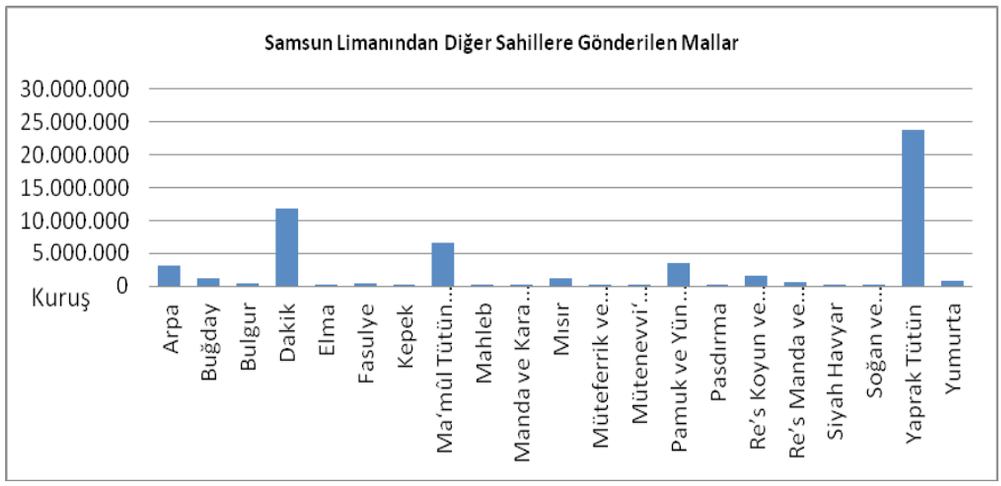

Osmanlı coğrafyasındaki diğer sahil kesimlerinden Samsun limanına getirilen mallar ve bu malların kilo ve kuruş değerleri de şu şekildedir:

1328 Senesi Zarfında Memâlik-i Osmaniye’nin Sâir İskelelerinden Samsun’a Vukû‘bulan İdhâlât		
İdhâlâtın Esâmîsi	Guruş	Kilo
Pamuk İpliği	1.560.920	155.730
Yün İpliği	122.880	9.536
Kaput Bezi	13.800	1.135
Ham Pamuk	5.675	1.135
Yün, İpek, Pamuk Mensûcât	546.250	22.637

Tavuk ve Kuş Tüyü	6.110	2.866
Tilki, Tavşan Derileri	2.000	200
Yaprak Tütün	3.232.470	328.671
İp ve Halat ve Kınnab	7.350	1.225
Tuzlu ve Kuru Bağırsak	4.166	648
Gavsale	1.426.490	142.823
Manda ve Karasığır Derileri	413.560	67.598
Sisam	23.650	10.915
Anason	24.338	8.076
Mahleb	45.628	10.223
Patates	81.935	98.187
Fasulye	13.275	12.185
Haşhaş	19.874	7.124
Şeftali Çekirdeği	1.980	660
Kettân Tohumu	990	660
Oğlak Derisi	1.023.020	106.554
Çimento	8.900	52.500
Sabun	2.029.790	544.496
Zeytun Yağı	1.038.201	222.176
Zeytun	744.832	252.615
Tereyağı	298.708	28.740
Pamuk ve Sâir Nebâtî Yağlar	118.580	18.360
Makaronya ve Şa‘riyeler	97.777	48.033
Prinç	9.042	2.521
Kalaç ve Ekmek Kadayıfı	38.748	5.755
Tuzlu Balıklar	21.897	11.027
Pasdırma ve Kavurma	68.387	10.679
Kaşar ve Sâir Peynirler	306.125	52.251
Soğan	70.024	69.393
Yumurta	51.090	21.300
Bulama (Pekmez)	41.735	16.694
Sıska (Soğan Ufağı)	19.978	17.956
Kestane	66.844	74.934
Hurma	973.072	259.938
İncir	151.729	15.878
Üzüm	1.187.748	429.343
Ceviz İçi	154.195	38.685
Fındık	81.525	16.306
Envâ‘ Tâze Meyveler	106.959	105.699
Elvan Şekerler ve Lokum	14.248	4.392
Tahin ve Tahin Helva	148.825	48.335
Çekilmiş Kahve	154.650	17.768
Limon ve Portakal	427.356	336.561
Tönbâkü	179.275	14.342
Döğülmüş Kırmızı Büber	4.200	1.400
Ma‘den Kömürü	44.820	316.500
İsbermeçet Mumu	6.460	1.615
Sac Na‘l	109.160	54.580

Envâ‘ Müskirat	627.853	257.878
Tuz	2.154.000	3.313.860
Müteferrik ve Mütenevvi‘ Eşyâ	17.630	12.385
Metromikab	373.455	1929-294
Aded	55.000	110.000
Re’s	2.850	22
Re’s	1.260	18
Re’s	103.000	35
Re’s	1.500	1
Yekûn	20.687.789	7.793.759

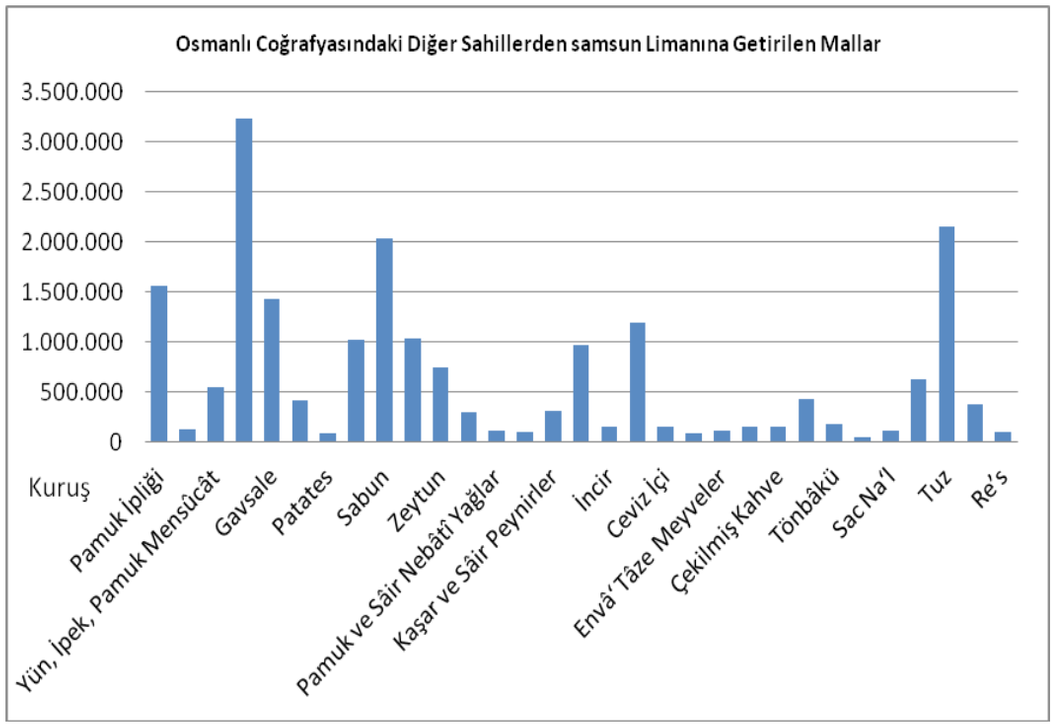

Sözkonusu “İstatistik” 111 sayfadan ibarettir. Eser Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde hazırlanmıştır. Gerek ihracata gerekse ithalata konu olan ürünlerin Fransızca karşılıkları verilmiş, fakat o ürünle ilgili dipnot açıklamaları yalnızca Türkçe olarak yapılmıştır. Dış kapağı önyüzü Türkçe, arka yüzü Fransızca olmak üzere hazırlanan eser Samsun Şems Matbaası’nda basılmıştır.

Eserin giriş kısmında Mehmet Şükrî tarafından “İstatistiklerin Lüzûm ve Fevâidi ve Samsun Ticâret Odası’nın Maksadı” başlığı altında önemli bir yazıya yer verilmiştir. Mehmet Şükrî yazısında medeni milletlerin istatistiğe büyük önem verdiğinden, bu konuda teşkilatlar kurduklarından bahsederek, Osmanlı Devleti’nde bu tarz bir anlayışın ve teşkilatlanmanın ne derece cılız olduğunu üzülerek belirtmiştir.

Belgenin transkripsiyonunda izlenen yöntem ise şu şekildedir: Sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Bunun dışında tarafımızdan köşeli parantez içerisinde metne herhangi bir bilgi girişi yapılmamıştır. Böyle olmakla birlikte asıl kitapçıkta bazı kelimeler ve rakamlar bazen köşeli parantez ve bazen de normal parantez işaretleri içerisine alınmıştır. Kitapçıktaki bu işaretler trsankripsiyon metninde aslına sadık kalınarak gösterilmiştir.

Kitapçıkta bazı rakamların yazımında yapılan yanlışlıklar vb. tarafımızdan dipnotlar verilerek doğrulama yoluna gidilmiştir. Rakamların ondalık dlimleri asıl metinde bazen verilmemiş, verilen yerlerde ise virgül işareti ile gösterilmiştir. Biz ise virgül yerine nokta işaretini kullanmayı uygun gödük. Ayrıca verilmeyen ondalık işaretleri de yine tarafımızdan, metinde bütünlük olması gayesiy-

le, transkripsiyona ilave edilmiştir.

Metin içerisinde geçen hemze işareti üstten sola doğru, ayın harfi ise üstten sağa doğru bakacak şekilde kesme işareti ile gösterilmiştir. Kaf harfinden sonra gelen "a" sesi "ā" şeklinde gösterilmiştir.

SAMSUN TİCARET ODASI
TARAFINDAN NEŞR OLUNAN

İSTATİSTİK

BİRİNCİ SENE

Samsun'un 1328 Sene-i Mâliyesi Zarfındaki
Ticâret-i Umûmiyesi

Samsun Şems Matba'ası

İstatistiklerin Lüzûm Ve Fevâidi Ve Samsun Ticâret Odası'nın Maksadı

Bir memleketde nüfûs-ı umûmiyenin, hayvânât-ı ehliyenin, mahsûlât-ı arziyye ve ma'deniyyenin, merâkib-i bahriye ile ihrâcât ve idhâlât-ı ticâriyenin sene be-sene mekādir ve derecâtını sıhhat ve kat'iyyetle bilmek; o memleketde yaşayan milletler içün âdetâ bir mes'ele-i hayâtiyedir.

İşte bu hakîkati lâyıkıyla takdîr eden milel-i mütemeddine bu uğurda pek azîm fedâkarlıklar ihtiyârıyla müte'addid me'mûrlar ta'yîn etmişler, hey'etler teşkîl eylemişler, bu me'mûrlar, o hey'etler ma'rifetiyle memleketlerinde husûsât-ı mebhûse içün günü gününe ma'lûmât toplayorlar, te'sîs eyledikleri sınıf, sınıf vesâit-i kâfiye ve muntazama ile mu'âmelât-ı umûmiye-i hayâtiye ve iktisâdiyelerine te'alluk eden vukû'ât-ı yevmiyeyi kayd ve ihsâ etmek sûretiyle beher sene vucûda getirdikleri râporları, istatistikleri neşr ve i'lân ederek memleketlerinin kâr veya zararını alâ vechi'l-sıhha halka bildireyorlar.

O raporların, o istatistiklerin erkām-ı sahîha ile ta'yîn ve irâe eylediği hakāyıka göre memleketlerinin vaz'iyet-i iktisâdiyyesini, mâhiyet-i hakîkiyesiyle takdîr ederek o vaz'iyetin âtî içün lüzûm-ı muhâfaza veya tebdîlini teshîl ve hayât-ı umûmiye-i milliyenin bir kat daha inbisât ve inkişâfını te'mîn edecek esbâba tevessül etmekde dûçâr-ı tereddüd olmuyorlar.

[s.4]

Bizde, memâlik-i Osmâniye'de ma't-teessüf henüz o teşkîlât yok, o intizâm yok, zerrâ'mız, tüccârımız, san'atkârlarımız vel-hâsıl her sınıf halkımız ecdâdından, eslâfından ne görmüş, ne öğrenmiş ise onunla iktifâ ediyorlar, yapdıkları iş, netîce i'tibâriyle kendîlerine ne kâr te'min edecek, veya ne kadar zarar getirecek bunu anlamak içün şâyân ve sevk hiç bir esere dest-res olamayorlar, başladıkları işde zarûrî bir hareket-i mütevekkilâne ile aylar geçer, nihâyet senebaşı gelir, bir senelik netîce-i mesâ'isinden ne hâsıl olduğunu ancak o vakit anlayacak, fakat netice-i hâsılâyı tevlîd eden esbâb-ı hakikiyeyi bir dürlü ta'yîn edememekdedir.

Memleketimiz doğrıdan doğrıya vâsi' bir zirâ'at memleketidir, bir sene zarfında ne kadar dönüm arâzîde, ne nev' ve ne mikdâr tohum ekildiğini, bunlardan ne kadar mahsûl elde edildiğini sıhhat ve kat'iyetle ta'yîn edebilecek resmî ve umûmî bir cedvel şimiye kadar vucûda getirilemediği gibi kezalik bir sene zarfında ne kadar arâzîde ne mikdâr mahsûl ekdiğini ve ne aldığını, bunun içün ne kadar emek ve masraf ihtiyâr eylediğini ve netîcede ne mikdâr kâr veya zarar hâsıl olduğunu sahîh ve hatâsız bir hesâb ile isbât edebilecek bir tek rencberimizin de mevcûdiyetine ihtimâl verilemez.

Bu kaydsızlık, bu gelişi güzel çalışmak bizde yalnız efrâda münhasır bir i'tiyâd değildir, şu'bât-ı resmiye-i idâriyemiz de böyledir. Halbûki memâlik-i garbiyede bu kaydsızlık yokdur, oralarda yaşayan mesâlik-i muhtelife erbâbı meşâgıl-ı husûsiye-i rûzmerelerini ve ânın netâyic-i hâsılâsını ta'yîn ve irâe edecek eserler, plançolar tanzîm etmeği gayr-ı kābil-i nisyân bir vazîfe-i mühimme sûretinde telakkî ederler. Kezalik o memleketlerdeki müessesât-ı resmîyenin her biri bâlâda arz olunduğu vechle kendilerine te'allük eden vezâif ve meşâgılın ne sûretle îfâ olunduğunu her sene muntazam [s.5] istatistiklerle enzâr-ı umûmiyeye vaz' eylemek mecbûriyetindedirler. Bi'l-farz zirâ'at, ticâret, rüsûmât, telgraf ve posta idâreleri umûma te'allük eden bütün safâhât-ı mu'âmelelerini sene nihâyetinde erkām-ı sahîha ile enzâr-ı umûmiyeye vaz' ederler, çünkü gerek ticâret ve zirâ'at memleketin gerek sanâyi'-i milliyelerinin terakkî veya tedennîsinî alâkadârâna göstermek sûretiyle menâfi'-i âtîye-i memleketi te'min etmek böyle muntazam ve umûmî istatistikler sâyesinde mümkün olabileceğini onlar pek iyi takdîr etmişlerdir.

Esâsen medenî ve mes'ûd bir hayât yaşâmak isteyen, âtî ve istikbâlini dâimâ münevver, daimâ müte'âlî görmek arzû eden, hiç değilse rehgüzâr hayâtında gayr-ı mer'î bir tehlikeye düçâr olmakdan, ânî bir mâni'aya tesâdüfle milel-i sâirenin rıbka-i esâretine girmekden tevakkî eyleyen milletler, hükûmetler heb bu düstûra teba'an hareket etmeğe kendilerini mecbûr ad ederler.

Hâl böyle iken balâda beyân ettiğimiz vechle memleketimizde şimdiye kadar bu fâideli düstûrlara ittibâ' etmek mecbûriyeti bir dürlü teslîm olunmamış, daha vâzıh bir ta'bîr ile denilebilir ki böyle zirâ'i, ticârî, sanâ'î istatistikleri tanzîm edilmesinin te'mîn edeceği fevâid-i iktisâdiye-i milliyenin

kıymet ve ehemmiyeti henûz lâyıkıyla takdîr edilememişdir.

Fi'l-hakîka öteden beri ba'zı şu'bât-ı idârece sene be-sene birer istatistik tertîb edilmekde olduğu ma'lûm ise de bunların irâe ve ihtivâ eylemekde olduğu ma'lûmât-ı rakamiyenin sıhhat ve hakîkatden ziyâde bir takım indiyyât ve hayâlâta müstenid bulunduğu âşikardır.

Çünkü muazzam bir millete âid, vâsi' bir mülkün mahsûlât-ı arziye ve servet-i tabî'iyesi hakkında ma'lûmât-ı sahiha cem' etmek eşhâs-ı münferidenin veya teşkîlâtca noksânı der-kâr olan devâir-i resmîyenin kudret-yâb olabileceği mesâil âdiyeden [s.6] değildir, bu emr-i dahik ve nâfi'i vucûda getirebilmek içün vukû'ât ve mu'âmelât-ı yevmîyeyi tedkîk ve zabt edecek vesâit-i kâfiye istihdâm etmek lâzımdır.

Devr-i sâbıkın Rüsûmât Emâneti, Zirâ'at Nezâreti ara sıra umûmî birer istatistik tertîbine teşebbüs ederlerdi. Fakat teşebbüsât-ı vâkı'aya esâs ittihâz olunabilecek menâbi'-i sahîha ve vesâit-i muntazama mevcûd olmadığından gerek merkezde ve gerek vilâyâtda rüesâ-yı me'mûrîn-i mülkiye hayli zamanlar beyhûde yere işgâl olundukdan sonra teşebbüsât-ı vâkı'a ya büsbütün netîcesiz kalır, yâhud esâsen tetebu'ât-ı sahîhaya ve kuyûdât-ı yevmîyeye müstenid olmayarak tertîb edilen risâlelerin ihtivâ eylediği silsile-i rakamiye birer a'dâd-ı indiyye ve hayâliyeyi irâe etmekden başka hiç bir mâhiyet-i hakîkiyeyi hâiz olamazdı.

Rüsûmât Müdîriyet-i Umûmiye'si i'lân-ı Meşrûtiyet'den sonra bu husûsda şâyân-ı teşekkür bir eser teceddüd ibrâz eyledi. Müdîriyyet-i Umûmiye teşkîl etdiği bir kalem-i mahsûs ma'rifetiyle 324 senesinden i'tibâren beher sene içün birer istatistik tanzîm etmeğe başladı, fakat bu istatistikler, evvelkiler gibi müretteb ve mahsûl-i hayâlât olmayup kuyûdât-ı yevmîyeye müstenid oldığından memleketin ihrâcât ve idhâlât-ı ticâriyyesi hakkında ma'lûmât-ı sahîha vermekdedir.

Rusûmât Müdîriyet-i Umûmiyesi'nin bu icrâât-ı nâfi'asını şurâcıkda bir lisân-ı takdîr ve şükrân ile yâd etmeği vecîbe-i mütehattime ad ederiz.

Ma'lûmât-ı sahîhayı hâiz istatistiklerin, memleketin mu'âmelât-ı umûmiye-i ticâriye ve iktisâdiyesinde lüzûm ve ehemmiyetini, diğer tarafdan bu gibi vesâik-i nâfi'anın adem-i vucûdu azîm bir noksan teşkîl ettiğini öteden beri nazar-ı dikkate alan [Samsun Ticâret Odası] hey'eti hiç değilse Samsun İskelesi'nden vukû' bulan ihrâcât ve idhâlât-ı ticâriyenin envâ' ve ecnâsıyla mekādir ve [s.7] kıymetlerini hâvî bir mecmû'a vucûda geetirmeğe teşebbüs etmiş ve bunun îçûn ihtiyârî zarûrî olân mesârifin, odanın hâl-i mâliyesinin adem-i tehammiline rağmen tesviye çâresini bin müşkîlât îçinde tehiyye etmek fedâkârlığını göze aldırarak tavzîf ve istihdâm eylediği me'mûr-ı mahsûs ma'rîfetiyle iktizâ eden ma'lûmât-ı hakîkiyyeyi günü gününe kayd ve ihsâ eylemeğe tevessül eylemişdi.

İşte 328 sene-i mâliyesine âid olarak samsun iskelesinin ihrâcât ve idhâlât-ı ticâriyyesini işbu risâle ile enzâr-ı umûmiyyeye vaz' ediyoruz.

Tabî'dir ki her yeniliğin ba'zı kusûrları olur, o ka'ide-i umûmiyyeye göre mecmû'amızın da ba'azı noksânı olmak muhtemeldir. Erbâb-ı tedkîk nazarında ta'yîn edecek nevâkısın esâsa ve erkām-ı mündericeye âid olamayacağını, belki şekle, usûle münhasır kalacağını te'mîn ile erbâb-ı mutâli'anın, esasa ta'alluk etmeyen bu gibi kusurları nazar-ı müsâmaha ile göreceklerini ümid eyleyeriz.

Maksadımız, Anadolu kıt'a-ı muazzamasının mühim bir hatte-i ticâriyesi olân Samsun iskelesinden gerek memâlik-i muhtelife-i ecnebiyeye ihrâc edilen mahsûlât-ı seneviyenin ve gerek memâlik-i mehbûseden mezkûr iskeleye idhâl olunan emti'a ve eşyâ-yı ecnebiyenin mekādîr ve kıymetlerini ve Samsun'un ticâret-i dâhiliye-i senevîyesinin derecâtını bir sûret-i sahîhada ta'yîn ve umûma irâe etmekle memleketimizin terakkiyât-ı iktisâdiyesine hidmet etmek ve muhtâc oldukları ma'lûmât-ı hakîkiyyenin i'tâsıyla erbâb-ı ticâreti tenvîr eylemekden ibâretdir.

Binâenaleyh Samsun Ticaret Odası - ne kadar nâçîz olursa olsun - böyle bir vesîka vucûda getirmeğe ihrâz-ı muvaffakiyet ettiğinden dolayı memnûn ve müftehirdir.

Samsun Ticaret Odası Başkâtibi

Mehmed Şükrî

Samsun'un 1328 Sene-i Mâliyesi Zarfında Ticâret-i Umûmiyesi Hakkında Ba'zı Mülâhaza

Üçyüz yirmi sekiz sene-i mâliyesi, ticâret-i umûmiye-i Osmâniye içun gayr-i müsâ'id bir takım vuku'ât-ı fevka'l-âde ile mâlâmâldir. Binâenaleyh Anadolu kıt'â-i vesî'asının mühim bir bender-i ticârîsi olan Samsun piyâsası dahî vukû'ât-ı mebhûsenin te'sîrât-ı tazyîkkârîsinden hâric kalmamışdır.

Üçyüz yirmi yedi senesi nısf-ı âhiri ibtidâsında zuhûr edüb devam eyleyen Osmanlı - İtalya muhârebesi sebebiyle memâlik-i Osmaniyenin sâir şehirlerinde olduğu gibi Samsun'da mevcûd bankalar, erbâb-ı ticârete karşı kredi mu'âmelesini ta'tîl etmiş, piyâsada mevcûd matlûbâtlarının tahsîl ve istirdâdı içün teşyîd-i ta'kîbâta kıyâm eylemiş olduklarından Samsun'da mukîm erbâb-ı mu'âmelenin ekserîyetle Samsun piyâsası muellim, yeis-âver bir buhrân-ı iktisâdî içinde bulunmakla idi.

Üçyüz yirmi sekiz nisanının beşinci günü İtalya kuvâ-yı bahriyesinin Çanakkale Boğazı'na vukû' bulan hücûm ve tecâvüzü üzerine Devlet-i Osmaniye tarafından mezkûr boğazın torpillerle sed edilmesi ve Karadeniz ile Bahr-i Sefid arasında münâkalât ve münâsebât-ı ticâriyenin bu vechle munkat' olması Samsun piyâsasında esâsen mevcûd olan buhrânı bir kat daha tezyîd etmiş idi.

Boğaz hâdisesinin vuku'undan evvel müessesât-ı mâliyenin almış oldukları gayr-ı müsâ'id vaz'iyyetden dolayı piyâsamızda bir hayât-ı âtılâne hüküm-fermâ olmağa başlamış [s.9] ise de gerek depolarda mevcûd olan ve gerek kemâl-i müşkilât ile derc ve ihzâr olunabilen tütün, haşhaş, yumurta ve sâire gibi birer mikdâr mahsûlâtın Nemçe ve Pana ve Rus ve sâire vapurlarıyla memâlik-i ecnebiyeye sevk ve ihrâcı kâbil olmakda ve bu sûretle hafta be-hafta piyasaya celb edilebilen bir mikdar mebâliğ, buhrân-ı mevcûdun tahammül fevkindeki tazyîkâtını bir dereceye kadar ta'dil eylemekde idi. Kal'a-i Sultaniye Boğazı'nın insidâdıyla ihrâcât-ı ticâriyenin bütün bütün dûçâr-ı inkıtâ' olması piyâsamızda umûmî bir durgunluk husûle getimeğe sebeb olmuşdu.

Fi'l-hakîka bu hâlin devam etdiği iki ay kadar müddet zarfında Samsun piyâsası musâb ve bî-hareket bir kâbûs intizâr içinde çırpınmakda idi. Sene-i mezkûre mayısının nihâyetine doğru Çanakkale Boğazı açıldı. Sefâin-i ticâriyenin mürûruna müsâ'ade edildi. Fakat bu iki aylık inkitâ'-ı münâkalâtın ba'is olduğu zararlar gayr-ı kâbil-i telâfi bir raddeye varmışdı.

Boğazın kapalı bulunduğu müddetce piyâsamıza terettüb eden zararlar yalnız ihrâcâta münhasır kalmamışdır. İdhâlât cihetinden dahi bir çok müşkîlât tehaddüs etmişdir. Zîra vaktiyle sipâriş edilib muhtelif Avrupa limanlarından tahmîl edilen emvâl ve eşyâyı hâmil olan vapurlar Çanakkale Boğazı'nı mesdûd bulunca Adalar Denizi'nde haftalarca tevakkuf etmeğe mecbur kalmış ve bilâhere boğazın küşâdıyla getirib Samsun gümrüğüne idhal eyledikleri eşyâ ve emti'a içun vapur kumpanyalarınca mütesellimlerinden iki kat navuldan başka masraf nâmıyla bir çok para metâlibesine kıyâm edilmesi ve harb tehlikesine karşı sigorta ücretlerinin de fevke'l-'âde yükselmesi, piyâsamıza tevecc üh eden zarar ve ziyân yekûnunun bir kat daha kabarmasına ve para darlığından dolayı mevcûd olan müşkilâtın iştidâd etmesine bâdî olmuşdur. [s.10]

Kal'a-i Sultaniye Boğazı'nın sefâin-i ticâriyeye küşâd olunmasını müte'akib memleketin mu'âmelât-ı iktisâdiyesinde az çok bir eser-i salâh his olunmağa başlamış ise de bir tarafdan Osmanlı - İtalya harbinin devâm etmesi, diğer tarafdan Dersaâdet'de ve Rumeli'de dâhilî ba'zı gavâil-i siyâsiye zuhûr-ı yafta olması anonim şeklindeki müessesât-ı cesîme-i mâliyenin ve pek mahdûd olan yerli sermâyedârânın ta'kîbine mecbûr oldukları mümessikâne ve ihtiyatkârâne harekâtın bir kat daha takyîd ve idâmesine vesîle olarak husûl-u temennî olunan hâl-i tabi'iyenin avdet etmesine mâni olmakda idi.

İktihâmı müşkil ve müte'assir olan bu kadar azîm ve mütenevvi' teşevvüşâta ma'rûz bulunan memleketin ticâret-i umûmiyesi üçyüz yirmi sekiz senesi eylülünde Balkan Muhârebesi'nin zuhûrıyla bütün bütün müte'essir olmuş ve umûman ma'lûm olduğu üzre Osmanlı hayât-ı ticâriye ve iktisâdiyesini sektedâr eden sebebler sene-i mebhûse nihâyetine kadar devam ve imtidâd etmiş, yekdiğerini ta'kîb eden mütârekeler, musâlahalar muhârebâta nihâyet vermiş ise de kat'î bir netîceye

henüz vâsıl olunamadığından senelerce devam eyleyen o buhrân-ı iktisâdînin âsârı elân devâm etmekde bulunmuşdur.

İhrâcât ve idhâlât-ı ticâriyeleri Samsun iskelesine inhisâr eden Sivas vilâyetiyle Ankara, Ma'muretü'l-aziz ve Diyarbekir vilâyetleri havâlîsinin aksâm-ı mühimmesini mezkûr iskeleye rabt eden ve Bağdad tarîk-i kebîri denilen yegâne şosenin mürûr-ı zamân ile pek ziyâde bozulub mürûr ve ubûrı işkâl etmesi ve turûk-ı umûmiye meyânında işbu şosenin dahî ta'mîr ve inşâsını deruhde eden Fransız kumpanyasının üçyüz yirmi altı senesi evâsıtında keşfiyât ve tedkîkât-ı fenniyeye ibtidâr eylediği ve yolun ötesinde, berisinde bir mikdâr da kırılmış ve kırılmamış taş ihzâr ettiği halde tehaddüs eden ba'zı ihtilafdan dolayı ameliyât-ı [s.11] inşâiyeye ibtidâr etmemesi tarîk-i mezkûrun bi'l-hassa Canik sancağı hudûdu dâhiline tesâdüf eden altmış iki kilometroluk aksâmının bütün bütün harâb olmasına ve at ve öküz arabalarıyla deve, bargir, ester ve merkeblerden ibâret olan vesâit-i nakliye seyr ü seferlerinin men' ve eşkâline ba'is olduğundan kirâ fîâtları fevke'l-'âde tezâyüd etmiş, yüzseksen kıyye i'tibâr olunan bir kirâ kantarı eşyânın Samsun ile Sivas beynindeki ücret-i nakliyesi yüz yetmiş guruşa kadar irtikâ eylediği halde iktizâ ettikce kirâcı bulmak çok vakitler kâbil olamamışdır.

Samsun'a 80-95 kilometroluk mesâfe dâhilinde vâki' Havza ve Amasya fabrikalarından celb edilen dakiklerin 75 kilodan i'bâret olan beher çuvâlının kirâ bedeli bütün üçyüz yirmi sekiz senesi zarfında 20 - 27 guruş derecesinde idi. Teriste ve Marsilya limanlarından gelen ve aynı sekâletde bulunan emvâlin vapur navulları Samsun'da kayık ücreti dahi dâhil olduğu halde a'zamî bir buçuk frankı ya'ni yedi guruş nisbetini tecâvüz etmediği nazar-ı dikkate alınır ise dâhilî ucûrât-ı nakliyenin ne kadar gâlî ve ne mertebe fâhiş olduğu te'ayyün eder.

Nâfi'a Nezâreti'yle zikr olunan şirket-i inşâiye arasında bi'l-âhire hâsıl olân itilâf üzerine 329 senesi zarfında tarîk-i mezkûrun inşâ ve ikmâl edileceği hakkındaki te'mînât, münâkalât husûsunda mevcûd olan müşkilâtın âtiyen bir dereceye kadar ref' ve izâle edilebileceğini tazammun etmekdedir.

Samsun merkez tüccârîsinin yolsuzluk husûsundaki tali'sizliği yalnız Bağdad tarîk-i kebîrîne inhisâr etmemekde ve mülhak kazâlar ile Samsun arasındanki turuk-u muvâsıla bütün bütün gayr-i muntazam bir halde bulunmakdadır.

Samsun'un şimâl-i garbîsine tesâdüf eden ve kırk sekiz kilometroluk bir mesâfede [s.12] bulunan Bafra kazâsıyla merkez livâ arasında muntazam bir şosenin mevcûd olmaması yüzünden senevî dört milyon kilogram derecesinde nefis tütün yetişdiren ve yalnız hubûbât a'şârı yirmi bin liraya tekarrüb eyleyen Bafra kazâsı lâyık olduğu fa'âliyet-i iktisâdiyeyi bir türlü ibrâz edememekdedir. Bafra'nın sevet-i asliyesini teşkîl eden tütün mahsûlü deve ve öküz arabalarıyla bir çok tehlikelere ma'rûz olarak bin türlü müşkilât ve pek fâhiş ücûrât ile Samsun'a nakl olunmakdadır.

Livânın semt-i şarkîsinde bulunan Ünye ve Fatsa kazâları sâhil üzerinde bulunmaları cihetiyle münâkalât-ı ticâriyelerini mümkün mertebe bahren suhûletle te'min etmekde ise de berren hemhudûd oldukları bilâd ve kasabât ile beynlerinde îcâb eden yolların henüz te'sîs ve küşâd edilememiş olması hayât-ı ticâriyenin bu kazâlarda da uyanmasını te'hîr etmekdedir.

Mahsûlât-ı muhtelife-i arziyenin kesretle meşhûd olan Çarşamba, Terme kazâlarına gelince servet-i arziyelerini mübâdele içün Samsun piyâsasına nakl ve îsâl etmeğe mecbûr bulunan bu iki mühim kazâ dahi yoldan mahrûm bir haldedir. Samsun'dan Çarşamba'ya oradan da Terme'ye mümtedd olan tarîk bir başdan başa harâb bir halde olub Samsun ile Çarşamba arasında müsâdif olan kırk kilometroluk mahalli kısmen ta'mîr edilmekde ise de henüz ikmâl olunamamışdır.

Çarşamba kazâsı muhît-i vesî'ında yetişen mısır, fasulye, haşhaş, buğday, arpa, yulaf ve yumurta ile meyve ve envâ' sebze gibi mahsûlât-ı kesîre-i senevîyeden bir kısmı Yeşilırmak vâsıtasıyla ve (Limbo) ta'bîr olunan bir takım yelkenli kayıklarla bahren Samsun piyâsasına îsâl edilemekde ise de vâsıta-i mebhûse nakliyâtın sür'at ve selâmet-i cereyânını pek de te'mîn edememekde ve sigorta tutmak kābil olamadığından vuku'ı nâdir olmayan deniz ve nehir kazâlarından [s.13] mütevellid zarar ve hasarlar bi't-tab'i telâfi olunamamakdadır.

İşte hâl-i tabî‘ide, ya‘ni vakt-i sulh ve asâyişde bile bu kadar azîm ve mütenevvi‘ mâni‘alara ma‘rûz olarak âdeta cebrî bir fa‘âliyetle idâre edilebilen Samsun’un ticâret-i umûmiyesi 328 senesi zarfında mütevâliyen tahaddus eyleyen ahvâl-i siyâsîye ve vuku‘ât-ı harbiyeden dolayı fevke’l-‘âde müte’essir olmuş ve sinîn-i sâbıka mu‘âmelâtına medâr mukâyese olabilecek şâyân ve sevk-i erkāmın adem-i mevcûdiyetiyle berâber denilebilir ki 328 senesi ihrâcât ve idhâlâtında muhakkak câlib-i nazar bir tedenni ve inhitât husûle gelmişdir.

Şu cihet dahi tahdîsen zikre şayândır ki sene-i mebhûse zarfında tesâdüf olunan bunca azîm buhrân-ı fevke’l-‘âdeye rağmen Samsun piyâsasında iflâsı intâc edecek ta‘tîl-i te’diyât gibi bâ‘is-i felâket ahvâl-i mü’essife vuku‘a gelmemişdir.

Osmanlılığın mefâhir-i mümtâze-i ezeliyesinden olan nâmuskârlık, ta‘ahhüdâta fart-ı ri‘âyet gibi hasâis bir güzîdenin îcâbât-ı meşkûresinden olarak Samsun’da mukîm her sınıf Osmanlı erbâb-ı ticâreti bir tevekkül-i nâmus-perverâne ile o azîm yokluk, o müdhiş ve gayr-i mahdûd buhrân içinde dûçâr oldukları zarar ve mahrûmiyetlere göğüs gererek îfâ-yı te’diyâta, buna çâre bulamayanlar dâyenlerini birer sûretle te’min ederek va‘desi hulûl eden düyûnlarının mu‘ayyen bir müddet içün te’ciline muvâffak olabilmişlerdir.

[s.14]

Merâkib-i Bahriye
Mouvement Du Port De Samsoun
Durant L’année 1912-3

328 sene-i mâliyesi mart ibtidâsından şubat nihâyetine kadar Samsun limanına vürûd eden vapur ve yelken sefâinin aded ve mecmû‘ tonlarıyla mensûb oldukları devletleri hâvî cedveldir.

TON			ADED			
YEKÛN	VAPUR	YELKEN	YEKÛN	VAPUR	YELKEN	HANGİ DEVLET SANCAĞI HÂMİL OLDUKLARI
343.293	331.323	11.970	1.476	163	1.313	Osmanlı
64.673	64.673	0	38	38	0	Almanya
191.364	191.364	0	104	104	0	Avusturya
3.410	3.410	0	2	2	0	İngiltere
236.739	236.739	0	88	88	0	Fransa
94.111	93.871	240	126	109	17	Rusya
5.953	5.953	0	3	3	0	İtalya
1.626	1.626	0	3	3	0	İran
3.755	3.611	144	10	7	3	Yunan
944.924	932.570	12.354	1.850	517	1.333	Yekûn

[s.15]

1328 Senesi Zarfında Samsun İskelesinden Memâlik-i Ecnebiyeye Ve Eyâlât-ı Mümtâzeye Vuku‘ bulan İhrâcât		
Exportatıon Pfndant D’annnée (1328) 1912-3 De Samsoun Pour Dıvers Ports		
Guruş	**Kilo**	**İhrâc Olunan Emti‘a ve Mahsûlâtın Esâmisi**
134.964.283	9.487.220	Yaprak Tütün
23.273.490	75.009	Afyon
1.001.443	24.804	İpek Kozası
10.834.453	3.528.824	Yumurta
9.303.089	732.733	Tiftik

1.906.658	291.693	Yapağı
3.755.206	566.106	Koyun, Keçi, Kuzu ve Oğlak Derileri
829.785	17.953	Tilki, Sansar ve Tavşan Gibi Av Derileri
268.100	10.694	Tuzlu Bağırsak
23.640	25.050	Mevâd ve Enkâz-ı Sâire-i Hayvâniye
2.847.459	1607.838	Haşhaş
579.134	182.990	Cehrî
521.271	121.438	Mahleb
528.530	172.673	Hâm Kendir
336.332	418.718	Kendir Tohumu
148.366	139.721	Ketân Tohumu
69.447	321	İpek Tohumu
191.190.686		Nakl-i Yekûn

[s.16]

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Emti‘a ve Mahsûlâtın Esâmisi
191.190.686		Nakl-i Yekûn
1.057.625	20.753	Halı ve Kilimler
1.060.536	125.781	Kuru Bamya
1.249.740	1.715.240	Buğday
20.460	61.381	Arpa
4.800	4.500	Dakîk
47.162	42.130	Bulgur
40.665	42.840	Nohud
57.640	57.640	Fasulye
375.100	665.436	Paspâl, Kepek
1.456.720	3.695.532	Mısır - Kokoroz
1.107.575	278.538	Ceviz İçi
13.216	5.233	Elma ve Kuru Kaysı
47.480	72.464	Sarımsak
13.200	882	Balmumu
53.700	5.109	Kitre
694.002	171.488	Bakır (külçe)
23.791	1.331	Mânîfâtura
80.018	80.018	Ceviz Kütüğü
56.624	14.158	Acı bâdem, Kaysı, Karpuz ve Hıyar Çekirdekleri
11.244	22.209	Eski Lastik Hurdeleri
19.634	14.261	Sâir Eşyâ-yı Müteferrika ve Mütenevvi‘a
198.681.618		Cümle-i Yekûn

[s.17]

Üçyüz yirmi sekiz senesi zarfında Samsun iskelesinden memâlik-i ecnebiyeye ihrâc edilen mahsûlât-ı mütenevvi‘anın esâmîsiyle mekādîr ve kıymetleri bâlâya derc edilmişdir.

Binâen-aleyh erbâb-ı ticârete daha vâsi‘, daha vâzıh, ma‘lûmât i‘tâsıyla kendilerini bir kat daha müstefid edebilmek içûn mahsûlât-ı mebhûseden ne mikdârının hangi memleketlere sevk ve ihrâc edilmiş olduğu cedâvel-i âtiye ile başkaca ta‘yîn kılınur.

Samsun İskelesinden 328 Senesi Zarfında İhrâc Olunan Yaprak Tütün
Tabacs En Feuılles

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
1.094.800	95.200	İngiltere'ye
5.389.000	538.900	Almanya'ya
208.950	19.900	Fransa'ya
25.147.200	2.579.200	Avusturya ve Macaristan'a
3.922.675	382.700	İtalya'ya (1)
74.250	5.400	Rusya'ya
827.400	78.800	Belçika'ya
156.400	9.200	İsveç, Norveç'e
36.825.675	3.809.300	Yekûn

(1) Akd-i musâlahadan sonra

[s.18]

36.825.675	3.809.300	Nakl-i yekûn
3.231.000	323.100	Flemenk'e (Hollanda)
86.855.750	4.694.900	Amerika'ya
102.000	10.200	Hindistan'a
7.074.748	666.800	İskenderiye'ye
1.200	120	Tunus'a
83.160	9.900	Sisam'a
387.000	38.700	Aden'e
247.500	22.500	Finlandiya'ya
4.800	400	İsviçre'ye
18.750	1.500	Danimarka'ya
68.200	4.400	Transvala
67.600	5.200	Cezayir'e (Alzer)
2.000	200	Avusturalya'ya
134.964.283	9.487.220	Yekûn

AFYON
OPIUM

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
35.400	177	İngiltere'ye
23.238.090	74.832	Dersaâdet'e (1)
23.273.490	57.009	Yekûn

(1) Dersaâdet'den memâlik-i ecnebiyeye sevk edildiği muhakkak ise de nerelere gönderildiği bizce mechuldür

[s.19]

İPEK KOZASI
COCONS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
227.758	7.611	Fransa'ya
773.685	17.193	Dersaâdet'e (3)
1.001.443	24.804	Yekûn

YUMURTA
OEUFS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi

9.840.986	3.207.900	Fransa'ya
30.375	11.424	Avusturya ve Macaristan'a
963.092	309.500	Dersaâdet'e (4)
10.834.453	3.528.824	Yekûn

(3) İstanbul'dan Avrupa'ya sevk edildiği muhakkak ise de nerelere gönderildiği bizce anlaşılamamışdır.

(4) Doğrudan doğruya Marsilya, Teriste ve Barselon limanlarına sevk ve ihrâcı mu'tâd iken bâlâdada beyân ve tafsîl olunduğu üzere Çanakkale Boğazı'nın kapanması üzerine bi'l-mecbûriye Romanya tarikiyle Avrupa'ya emrâr edilmek üzere Dersaâdet'e gönderilmişdir.

[s.20]

TİFTİK

TIFTIK

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
3.308.468	141.891	İngiltere'ye
45.536	2.846	İspanya'ya
5.949.085	487.996	Dersaâdet'e (5)
9.303.089	732.733	Yekûn

YAPAYAĞI

LAINE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
29.650	5.930	İngiltere'ye
31.564	6.005	Amerika'ya
1.845.444	279.758	Dersaâdet'e (6)
1.906.658	291.693	Yekûn

(5) Kezalik hârice sevk edilmiş ise de nerelere gitdiği bizce mechûldür

(6) Kezalik Avrupa'ya emrâr edilmişdir.

[s.21]

KOYUN, KEÇİ, OĞLAK, KUZU DERİLERİ

CUIRS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
277.208	34.023	Fransa'ya
179.520	39.140	Avusturya ve Macaristan'a
15.960	11.800	Almanya'ya
17.040	4.475	Rusya'ya
2.800.660	422.164	Amerika'ya
10.920	540	İskenderiye (7)
403.898	53.964	Dersaâdet'e (8)
3.755.206	566.106	Yekûn

AV DERİLERİ

PEAUX DE CHASSE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
829.785	17.953	Desaâdet vâsıtasıyla Avrupa'ya emrâr edilmişdir.

(7) Diğerleri hâm olduğu halde bu debbâğat edilmişdir.

(8) Kezalik Avrupa'ya veya Amerika'ya sevk olunmuşdur.

[s.22]

TUZLU BAĞIRSAK
BOYAUX SALES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
78.975	3.185	Amerika'ya
19.990	862	Avusturya ve Macaristan'a
1.020	255	Fransa'ya
168.115	6.392	Dersaâdet'e
2.681	10.694	Yekûn

BOYNUZ, KEMİK VE SÂİR ENKÂZ-I HAYVÂNİYE
OS, CORNES & DIVERS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
19.800	19.800	Amerika'ya
2.640	5.000	Fransa'ya
1.200	250	Dersaâdet'e
2.364	2.505	Yekûn

[s.23]

HAŞHAŞ
GRAINES DE PAVOTS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
1673.909	994.961	Fransa'ya
895.192	483.890	Almanya'ya
71.883	36.749	Amerika'ya
206.475	92.238	Avusturya ve Macaristan'a
2.847.459	1.607.838	Yekûn

KETTÂN TOHUMU
GRAINES DE LIN

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
83.471	84.381	Fransa'ya
51.200	46.210	Avusturya ve Macaristan'a
13.695	9.130	Almanya'ya
148.366	139.721	Yekûn

[s.24]

CEHRÎ
GRAINES JAUNES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
11.840	2.960	İngiltere'ye
118.063	39.044	Fransa'ya
40.000	15.729	Almanya'ya
25.038	8.756	Avusturya ve Macaristan'a
158.405	55.287	Belçika'ya
5.990	2.630	Romanya'ya
3.276	1.092	İskenderiye'ye
8.399	3.108	Bulgaristan'a
9.400	2.882	Rusya'ya
198.723	51.502	Dersaâdet'e (9)
579.134	18.299	Yekûn

MEHLEB

MAHLEB

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
94.078	24.471	Fransa'ya
25.000	5.000	İngiltere'ye
369.918	85.742	İskenderiye'ye
28.274	5.655	Aden'e
4.000	570	Trablusgarb'a
521.271	121.438	Yekûn

(9) Avrupa'ya emrâr edildiği muhakkak ise de hangi memleketlere gönderildiği bizce anlaşılamamışdır.
[s.25]

HAM KENDİR
CHANVRES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
459.230	149.573	Fransa'ya
69.300	23.100	Avusturya ve Macaristan'a
52.853	172.673	Yekûn

KENDÎR TOHUMU
GRAINES DE CHANVRE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
217.942	275.856	Avusturya'ya
79.154	103.626	Fransa'ya
22.100	22.100	Belçika'ya
17.136	17.136	Amerika'ya
336.332	418.718	Yekûn

İPEK TOHUMU
GRAINS DE VERS A SOIE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
69.447	321	Rusya'ya

HALI KİLİM
TAPIS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
19.475	470	Amerika'ya
1.038.150	20.283	Dersaâdet'e
1.057.625	20.753	Yekûn

[s.26]

KURU BAMYA
BAMIE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
464.091	46.746	İskenderiye'ye
59.927	8.384	Amerika'ya
536.518	52.651	Dersaâdet'e
1.060.536	625.781	Yekûn

BUĞDAY
BLE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
1.249.740	1.715.240	Fransa'ya

ARPA
ORGE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
2.046	61.381	Fransa'ya

DAKİK
FARINE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
4.800	4.500	Sisam'a

[s.27]

BULGUR
BOULGOUR

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
47.162	42.130	Rusya'ya

NOHUD
POIS-CHICHES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
40.665	42.840	Rusya'ya

FASULYE
HARICOTS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
33.040	33.040	Fransa'ya
24.600	24.600	İskenderiye'ye
57.640	57.640	Yekûn

KEPEK, PASPAL
SON, PASPAL

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
74.520	171.160	Fransa'ya
300.580	494.276	Almanya'ya
375.100	665.436	Yekûn

[s.28]

MISIR
MAIS (COCOROSES)

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
876.005	2.522.020	Fransa'ya
565.040	1.150.000	Almanya'ya
15.675	23.512	İskenderiye'ye
1.456.720	3.695.532	Yekûn

CEVİZ İÇİ
NOIX-CASSEES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
583.600	165.771	Fransa'ya
318.911	55.796	Avusturya ve Macaristan'a
7.725	1.875	İngiltere'ye
44.115	13.250	Almanya'ya
7.500	2.500	İtalya'ya (10)
4.560	500	Rusya'ya
127.995	33.875	Amerika'ya

13.169	4.971	İskenderiye'ye
1.107.575	278.538	Yekûn

(10) Akd-i musâlahadan sonra

[s.29]

ELMA KURU KAYSI
POMMES & ABRICOTS SECS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
6.768	3.340	İskenderiye'ye
1.098	366	Romanya'ya
5.350	1.527	Amerika'ya

SARIMSAK
AULX

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
41.037	58.567	İskenderiye'ye
6.243	13.127	Rusya'ya
200	770	Avusturya ve Macaristan'a
4.748	72.464	Yekûn

BALMUMU
CIRE JAUNE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
13.200	882	Rusya'ya

[s.30]

KİTRE
GOMME ADRAGANTE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
6.460	1.755	Fransa'ya
47.240	3.354	Dersaâdet vasıtasıyla Avrupa'ya emrâr edilmişdir.
53.700	5.108	Yekûn

BAKIR KÜLÇE HALİNDE
CUIVRE EN MORCEAUX

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
687.852	170.463	Fransa'ya
6.100	1.025	İngiltere'ye
694.002	171.488	Yekûn

MENSÛCÂT (11)
MANUFACTURE

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
5.436	201	Fransa'ya
14.355	945	Romanya'ya
1.000	10	İskenderiye'ye
3.000	175	Bulgaristan'a (kable'l-harb)
23.791	1.331	Yekûn

(1) Mânusa denilen yerli dokumalarıyla Tokad yemenisi, havlı, peşkir ve Gürün şalı gibi pamuk ve yün ve ipek ma'mûlâtıdır.

[s.31]

CEVİZ KÜTÜĞÜ
BOIS DE NOYER

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
80.018	80.018	Fransa'ya

ACI BADEM, KAYSI, KARPUZ VE HIYAR ÇEKİRDEKLERİ
NOYAUX D'ABRICOTS, D' AMANDES AMERS, GRAINS
DE COURGE & DE PASTEGUES

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
26.795	9.515	Amerika'ya
8.419	2.431	Fransa'ya
1.190	170	Amerika'ya
20.220	2.042	İskenderiye'ye
56.624	14.158	Yekûn

ÇİNKO VE ESKİ LASTİK HURDELERİ
ZINC&DIVERS

Guruş	Kilo	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
6.916	18.881	Amerika'ya
4.328	3.328	Fransa'ya
11.244	22.209	Yekûn

[s.32]

MAHSÛLÂT-I MÜTENEVVİ'A VE EŞYÂ-YI MÜTEFERRİKA
DIVERS

Guruş	Kilo	CİNS-İ EŞYÂ	İhrâc Olunan Memleketlerin Esâmîsi
100	Bir re's	Koyun	Fransa'ya
75	25	Tahin Helva	"
576	192	Zencefil	"
281	281	Cevken	"
2.518	5.322	Hurde İp ve Kaneviçe	"
75	150	Kıl Mensûcât	"
2.507	2.005	Hurde Ma'denî Eşyâ	"
912	1.824	Dârı	Almanya'ya
152	38	Rakı	"
1.500	1.380	Değirmen Taşı	Rusya'ya
626	82	Mütenevvi' Erzâk	"
440	220	Leblebi	Amerika'ya
626	82	Pasdırma	"
5.567	1.562	Kurı Hamsi Balık	"
185	185	Çemen	Romanya'ya
410	230	İp Yulâr	İskenderiye'ye
1.024	13	Siyah Havyar	"
160	200	Öküz Boyunduruğu	"
300	300	Boş Varil	"
700	140	Mütenevvi' Erzâk	İngiltere'ye
900	30	Hurde Lüküs Lem'âlar	Yunanistan'a
19.634		Yekûn	

[s.33]

Samsun iskelesinden geçen üçyüz yirmi sekiz senesi zarfında gerek doğrudan doğruya ve ge-

rek İstanbul limanı vâsıtasıyla memâlik-i muhtelife-i ecnebiyeye ve eyâlât-ı mümtâzeye ihrâc olunan mevâd ve mahsûlât-ı mütenevvi'anın kıymet-i mecmû'ası bâlâda muharrer olduğu üzre lira-yı Osmanî yüz iki guruş altmış santim i'tibâriyle yüz doksan sekiz milyon, altı yüz seksen bir bin altı yüz on sekiz guruşa, yahûd tayy küsûrât ile bir milyon dokuz yüz seksen altı bin sekiz yüz on altı Osmanlı lirasına bâliğ olmakdadır.

Binâen-aleyh bu meyanda dâhil olan yaprak tütünler, kıymetce bütün ihrâcâtın mecmû'una nisbetle yüzde altmış yedi guruş doksan iki santim ve küsür milim teşkîl etmekde olduğu nazar-ı dikkate alındığı halde mütebâki otuz yedi kalemden ibâret bulunan mahsûlât-ı mütenevvi'a ihrâcâtının şâyân-ı te'essüf bir derece-i hîçîye tenezzül eylediği tebârüz etmekdedir.

Alâkadâr olanları şiddetle düşündürecek derecede hâiz-i te'sîr ad olunan ihrâcâtımızın mikdâr-ı hakîkîsini ta'yîn etdikden sonra bir kerede Samsun'un idhâlât-ı ticâriyesini tedkîk edelim.

[s.34]

SAMSUN'UN 1328 SENE-İ MÂLİYESİ ZARFINDAKİ İDHÂLAT-I TİCÂRİYESİ
IMPORTATION PENDANT L'ANNEE 1912 - 3

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
57.937.437	2.762.681	Manifatura
8.408.491	915.411	Pamuk İpliği
835.706	39.153	Yün İpliği
1.442.489	457.703	Kanaviçe
172.294	34.484	Kınnab, İp ve Halat
1.226.965	24.526	Mücedded Elbiseler
994.606	129.357	Müsta'mel Elbiseler
437.949	19.833	Hazır Ayakkabları ve Lastik Galoşlar
2.911.118	132.598	Tuhafiye Eşyâsı
358.459	101.125	Itriyat
307.349	54.813	Hane ve Yazıhane Eşyâsı
1.096.933	219.610	Matbah Eşyâsı ve Sofra Takımları
446.630	139.246	Ma'mûlât-ı Zücâciyye
300.041	65.455	Porselen ve Sâir Çini Ma'mûlât
186.148	17.134	Her Nev' Lem'alar
178.686	32.986	Her Nev' Sobalar
77.241.301		Nakl-i Yekûn

[s.35]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
77.241.301		Nakl-i Yekûn
680.363	439.204	Pirinç
13.349.887	7.233.971	Şeker
3.721.818	458.426	Kahve
653.796	58.531	Çay
455.540	68.651	Çikolata, Bisküvi ve Elvan Şekerler
4.569	3.534	Un (Dakik)
85.322	39.285	Makoranya ve Şeriyeler
131.677	32.070	Mahsûlât-ı Lebeniyye
70.777	143.859	Patates
156.041	31.425	Sardalya ve Sâir Konserveler
15.338	4.439	Tuzlu Balıklar
2.910	445	Zeytinyağı

129.355	91.355	Envâ‘-i Meyveler
179.406	34.832	Siyah Biber ve Sâir Baharat
87.884	26.867	Sabun
124.757	36.076	İspermaçet Mumu
348.119	199.103	Envâ‘-i Müskirat
815.745	98.956	Kiprit
2.997.946	6.147.916	Gazyağı (Petrol)
101.202.551		Nakl-i Yekûn

[s.36]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
101.202.551		Nakl-i Yekûn
742.022	313.275	İspirto
1.327.914	496.453	Envâ‘ Kağıtlar ve Kağıt Ma‘mûlât
141.660	18.101	Halı ve Kilimler
110.362	30.483	Ham Pamuk
638.319	55.849	Eczâ ve Edviye-i Tıbbiye ve Âlât-ı Cerrâhiye
379.827	219.171	Sanayi-i Muhtelifede Müsta‘mel Eczâ ve Mevâd-ı Kimyeviye
182.425	95.126	Sanayi-i Muhtelifede Müsta‘mel Envâ‘ Büzûrât
598.951	83.458	Mevâd-ı Telvînye (Envâ‘ Boyalar)
19.667	1.997	Mühendislere Âid Âlât-ı Fenniye
452.888	15.440	Esliha ve Avcılara Müte‘allik Eşyâ
217.012	870.977	Çimento
290.732	1.986.260	Kiraç
251.031	1.057.704	Kiremit
79.314	116.623	Toprak ve Çimentodan Ma‘mûl Döşemelik Plaklar
33.907	30.560	Eternit (Öksüz Mukavvâsı)
2.536.062	2.954.641	Temür
1.144.196	462.220	Temür Ma‘mûlâtı
2.836.304	475.277	Hırdavat
69.726	19.484	Yaprak Çinko
113.304.870		Nakl-i Yekûn

[s.37]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
113.304.870		Nakl-i Yekûn
337.295	181.037	Yaprak Teneke
1.238.458	147.449	Bakır
880.288	35.999	Kalay
37.528	18.932	Kurşun
237.337	122.912	Çelik
226.371	221.089	Cam
445.293	2.185.312	Kereste (metre mikap)
217.948	316.897	Ma‘mûlât-ı Haşebiye
555.720	546.778	Karfiçhe
1.135.615	88.483	İşlenmiş Deriler ve Deri Ma‘mûlâtı
1.566.187	126.570	Gavsale
563.209	110.623	Manda ve Karasığır Derileri Ham

1.223.703	184.100	Envâ‘ Makineler ve Parçaları
211.553	52.351	Ziraate Müte‘allik Makineler ve Âlât ü Edevât
12.041	41.920	Maden Kömürü
67.686	5.246	Her Nev‘ Çalgı Takımları
241.570	5.337	Her Nev‘ Saatler
3.548	13	İpek Tohumu
565.351	198.663	Sair Eşyâ-yı Mütenevvi‘a
123.071.571		Cümle-i Yekûn

[s.38]

İşte 328 senesi zarfında gerek doğrudan doğruya memâlik-i ecnebiye ile ba‘zı ayâlât-ı mümtâzeden ve gerek tezkireli olarak Dersaâdet’den Samsun İskelesi’ne vukû‘bulan ve yetmiş üç kısım olmak üzre tasnîf edilen idhâlât-ı ticâriyenin makâdir ve kıymetleri sırasıyla bâlâya derc ve terkîm edilmişdir.

İdhâlât-ı vâkı‘anın mevrûd ve münşâ’ları hakkında kârilerimize daha vâsi‘ ma‘lûmât vermiş olmak ve onları mümkün olabildiği kadar tenvîr etmek içün mensûcât, masnû‘ât ve mahsûlât-ı vâridenin ne mikdarı hangi memleketlerden celb ve idhâl edilmiş olduğu âtiye derc olunacak cedâvel-i mahsûsa ile ayruca irâe ve ta‘yîn kılınacak ise de evvel emirde idhâlât-ı vâkı‘anın sûret-i tefrîk ve tasnifi hakkında ba‘zı ma‘lûmat i‘tâsı münâsib görülmüşdür.

Zirâ idhâlât-ı vâkı‘ayı terkîb eden emti‘a ve eşyânın her nev‘ini ayru ayru ve müstakilen ta‘yîn ve irâe etmek üzre olunduğu halde bu emelimizi mevki‘-i fi‘ile getirmek ma‘t-te’essüf mümkün olamamışdır.

Meselâ arzu olunurdu ki yün, pamuk, ipek ve kettân mensûcât, yekdigerinden tefrîk edilerek bunlardan her birinin mikdarları başka, başka ta‘ayyün etsin; halbuki bizim bu emelimize rağmen mensûcât-ı mebhûseyi biri birinden ayırmak ve her nev‘inin midâr-ı hakîkisini ta‘yin etmek kābil olamamışdır, çünkü memâlik-i muhtelifeden vürûd eden mensûcât partileri idhâlâtçıları tarafından ale’l-ekser mahlut olarak celb ediliyor, bir balya derûnunda yün, pamuk, ipek ve kettân mensûcât top ve parçaları birlikte bulunuyor.

Halbuki bu sûret yalnız mensûcâta inhisâr etmiyor, diğer ba‘zı kısım emvâl ile bi’l-hassa tezkireli olarak İstanbul’dan celb edilen ve sandık, balya, fuçı gibi (anbalaj) lar derûnunda bulunan ve emti‘a-i ecnebiye partileri heman bilâ istisna [s.39] tamamen karışık bir halde olduğundan böyle yekdiğerinden tefrîki bizce mümkün olmayan ve esâsen bir arada gelen ba‘zı emti‘a ve masnû‘ât bir sınıf i‘tibâr edilerek işbu istatistikde o sûretle göstermeğe mecbûriyet hâsıl olmuşdur.

Binâen-aleyh âtide münderic olup her kısım idhâlâtı irâe eyleyen cedvellerin ihtivâ etdiği bu misüllü emti‘a ve mahsûlât-ı muhtelitenin nev‘ ve cinsleri, mezkur cedveller zirinde izâh edilmişdir.

[s.40]

MANİFATURA
MANUFACTURE

Guruş	**Kilo**	**Hangi Memleketlerden Geldiği**
13.399.558	755.531	İngiltere’den
2.101.703	86.649	Fransa’dan
1.698.106	94.283	Almanya’dan
3.254.787	172.300	Avusturya ve Macaristan’dan
119.652	8.370	Rusya’dan
841.817	52.327	İtalya’dan
1.354.953	86.531	Belçika’dan
102.918	10.135	Amerika’dan
415.524	25.525	İspanya’dan
59.879	2.412	İsviçre’den

1.269.843	118.696	Flemenk'den (Hollanda)
5.520	630	Japonya'dan
6.310	190	Hindistan'dan
2.900	300	Yunanistan'dan
865.154	42.800	Bulgaristan'dan
106.313	11.532	İskenderiye'den
32.332.500	1.294.470	Dersaâdet'den
57.937.437	2.762.681	Yekûn

İşbu cedvelde [manifatura] ismiyle birleştirilen yün, ipek, pamuk ve kettândan ma'mûl her nev' mensûcâtdır. Çuha, kazmir, şayak, fanilalar, yünlü, ipekli esvablıklar, kaput-ı Amerikanlar, salaçporlar ve sâir beyaz mallar ile bi'l-cümle basmalar bu meyânda dâhil olduğu gibi fesler de bu meyandadır.

Dersaâdet'den geldiği gösterilen sevk kalemi ekseriyetle ipekli ve yünlü ağır parçalar teşkîl ider.

Bu cedvelde görülen İtalya mevrûdâtı Trablusgarp Muharebesi'ne hitâm virildikten sonra vukû'bulduğu gibi Bulgaristan ve Yunanistan'dan gelenler de Balkan Muharebesi'nin i'lânından evvele aiddir. [s.42]

PAMUK İPLİĞİ		
COTON FILE		
Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
2.900.736	288.508	İngiltere'den
187.747	14.182	Almanya'dan
2.273.769	243.636	Avusturya ve Macaristan'dan
3.150	100	Rusya'dan
107.303	20.163	İtalya'dan
106.223	7.964	Belçika'dan
224.335	19.685	İsviçre'den
1.817.827	226.010	Hindistan'dan
196.225	21.291	İskenderiye'den
591.176	73.872	Dersaâdet'den
8.408.491	915.411	Yekûn

Makara ve yumak hâlinde beyaz ve elvan tireler ile çik iplikler ve'l-hâsıl pamuktdan ma'mûl bi'l-cümle iplikler işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

Samsun'a en ziyâde iplik idhâl eden İtalya 328 senesi zarfında Trablusgarp Muharebesi'nin hitâmından sonra ancak yirmi bin yüz altmış üç kilo idhâl edebilmişdir. [s.43]

YÜN İPLİĞİ		
LAINE FILE		
Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
742.659	33.028	İngiltere'den
10.802	517	Hollanda'dan
82.245	5.608	Bulgaristan'dan
835.706	39.351	Yekûn
106.223	7.964	Belçika'dan

224.335	19.685	İsviçre'den
1.817.827	226.010	Hindistan'dan
196.225	21.291	İskenderiye'den
591.176	73.872	Dersaâdet'den
8.408.491	915.411	Yekûn

328 senesi zarfındaki yün iplikler idhâlâtı sinîn-i sâbıkaya nisbetle muhakkak hayli noksandır. Bulgaristan'dan gelen beş bin altı yüz küsür kilo ipliklerin bir kısmı yün kaytan olup bi't-tabi' sene-i mezkûrenin nısf-ı evvelinde, yani Balkan Muharebesi'nin zuhurundan evvel gelmişdir. Avrupa ma'mûlâtı olarak gelen ve ekseriyetle İstanbul'dan celp edilekde olup ehemmmiyetsiz bir miktarda olan ipek ibrişimler ile kettân iplikler tuhafiye eşyâsı meyânında gösterilmişdir.

[s.44]

KANAVİÇE		
HESSIANS, SACS VIDES TOILE CIREE		
Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
865.574	280.221	İngiltere'den
80.164	34.547	Fransa'dan
4.628	643	Almanya'dan
20.354	3.911	Avusturya ve Macaristan'dan
19.310	6.750	Amerika'dan
452.459	131.631	Hindistan'dan
1.442.489	457.703	Yekûn

Muhtelif libralık kanaviçeden ma'mûl çuvallar, kanaviçe topları, döşemelik muşamma'lar ve'l-hâsıl kanaviçeden ma'mûl her nev' eşyâ işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.45]

KINNAB, İP VE HALAT
FICELLE & CORDE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
80.617	20.557	İngiltere'den
1.485	150	Fransa'dan
26.496	3.757	Almanya'dan
43.469	5.774	Avusturya ve Macaristan'dan
11.226	1.978	Belçika'dan
9.001	2.268	Hindistan'dan
172.294	34.484	Yekûn

Yumak ve tura şeklinde olan her nev' kınnablar, ipler ve sicimler ve kendirden ma'mûl kalın halatlar işbu cedvele dâhil bulunmakdadır.

CEDİD ELBİSELER
VETEMENTS CONFECTIONNES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
1.317	8	Fransa'dan
2.398	53	Almanya'dan
1.223.250	24.465	Dersaâdet'den
1.226.965	24.526	Yekûn

Şayak ve kazmirden ma‘mûl, kadın ve erkeklere ve çocuklara mahsus yeni ve dikilmiş elbiseler ile yağmurluk muşamma‘lar olup ekserisi nisvân ve sıbyâna aiddir.

[s.46]

MÜSTA‘MEL ELBİSELER
VÊTEMENTS USAGÉS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
232.845	26.689	İngiltere’den
582.523	82.991	Fransa’dan
610	130	Almanya’dan
2.860	187	Belçika’dan
16.168	3.399	Amerika’dan
159.600	15.960	Dersaâdet’den
994.606	129.356	Yekûn

(Otoğlav) denilen tebhir makinesinden geçirilerek mahzur-ı sahihisi izale edilmiş olduğuna dâir mevrûdlarından alınmış tasdiknâme ile idhâl edilen elbise-i müsta‘amele olup sene be-sene idhâlât mikdârı tezâyüd etmekdedir.

[s.47]

HÂZIR AYAK KABLARI
ARTICLE DE CORDONNERIE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
12.034	377	İngiltere’den
60	3	Fransa’dan
18.525	2.536	Almanya’dan
10.098	200	Avusturya ve Macaristan’dan
65.267	3.575	Rusya’dan
4.600	47	Amerika’dan
327.375	13.095	Dersaâdet’den
437.949	19.833	Yekûn

İşbu cedvel muhteviyâtını teşkîl eden erkām Amerika ve Avrupa’dan ve ecnebi ma‘mûlâtı olarak İstanbul’dan gelen envâ‘ potin ve iskarpinler ve tahta papuşlar ile lastik galoşlardır.

[s.48]

TUHAFİYE EŞYÂSI
NOUVEAUTES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
451.915	19.142	İngiltere’den
231.543	5.583	Fransa’dan
594.109	27.081	Almanya’dan
509.883	24.143	Avusturya ve Macaristan’dan
36.041	2.450	Rusya’dan
480	6	İtalya’dan
9.407	555	Belçika’dan
7.462	186	İspanya’dan
6.019	40	İsviçre’den
18.259	1.112	Japonya’dan
1.046.000	52.300	Dersaâdet’den
2.911.118	132.598	Yekûn

İşbu cedvele dâhil olan eşyânın başlucalarını; her nev‘ dantila ve kordelalar şemsiyeler, bastonlar, mendiller, çoraplar, ma‘deni ve meşin sigara tabakaları ve sigaralıklar, kravatlar, şapkalar, ipek ibrişimler, gömlekler ve sâir çamaşur takımları, küçük elektirik fenarları, sedef ve ma‘deni düğmeler, ipek ve yünden ma‘mûl baş ve boyun atkıları, elbise ve diş furçaları ve her nev‘ tuvâlet takımları evrak ve para çantaları ve sâir teşkîl etmekdedir.

[s.49]

ITRİYAT
PARFUMERIE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
16.387	3.485	İngiltere’den
32.238	8.951	Fransa’dan
18.159	1.330	Almanya’dan
114.695	16.326	Avusturya ve Macaristan’dan
5.542	1.368	Belçika’dan
128.763	61.222	Mısır’dan
815	71	Amerika’dan
41.860	8.372	Dersaâdet’den
358.459	101.125	Yekûn

Lavanta, kolonya ve gül yağı gibi kokulu sular ve yağlar ve kokulu sabunlar, gönenk ?, zencefil ve sâir emsâli gibi attârlar tarafından satılmakda olan râyihalı mevâd-ı nebâtiye işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.50]

MOBİLYA HÂNE VE YAZIHÂNE EŞYÂSI
MEUBLES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
92.754	14.518	İngiltere’den
81.257	14.338	Almanya’dan
77.691	13.327	Avusturya ve Macaristan’dan
17.647	4.290	Belçika’dan
38.000	8.340	Dersaâdet’den
307.349	54.813	Yekûn

Biro, dolap, kanape ve sandalye, korniçeli aynalar ve perde takımları gibi husûsî ve sipâriş üzerine gelen eşyâ ve tezyînât-ı beytiyyeden ibâretdir.

[s.51]

MATBAH EŞYÂSI VE SOFRA TAKIMLARI
USTENSILES DE CUISINE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
204.574	65.963	İngiltere’den
750	160	Fransa’dan
465.711	80.521	Almanya’dan
332.891	56.343	Avusturya ve Macaristan’dan
25.219	3.771	Rusya’dan
6.231	911	Belçika’dan
3.287	739	Flemenk (Hollanda)
4.670	482	Romanya’dan

53.600	10.720	Dersaâdet'den
1.096.933	219.610	Yekûn

İşbu cedvelin muhteviyâtını teşkîl eden eşyâ, [emaye] ya'ni sırlı çinko ve saç-âvâni ile çevken tavalar, kaşık, bıçak, çatal gibi ma'deni mevâddan ma'mûl sofra takımları, semâverler, kahve ve şerbet tepsileridir.

[s.52]

MA'MÛLÂT-I ZÜCÂCİYYE
VERRERIES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
455	72	İngiltere'den
10.889	2.659	Fransa'dan
69.332	33.177	Almanya'dan
171.862	51.594	Avusturya ve Macaristan'dan
23.888	2.720	Rusya'dan
58.324	26.648	Belçika'dan
111.880	22.376	Dersaâdet'den
446.630	139.246	Yekûn

Bi'l-umûm lem'a şişeleri, su kadehleri, sürahiler, kavanozlar ve'l-hâsıl zücâciyye ve billûriyeye âid bi'l-cümle eşyâ işbu cedvel mündericâtını teşkîl etmekdedir.

[s.53]

ÇİNİ MA'MÛLÂTI [PORSELEN]
PORCELAINES

Guruş	**Kilo**	**Hangi Memleketlerden Geldiği**
4.185	2.680	İngiltere'den
104.577	24.156	Almanya'dan
39.618	8.523	Avusturya ve Macaristan'dan
49.805	6.665	Rusya'dan
9.201	4.900	Belçika'dan
92.655	18.531	Dersaâdet'den
300.041	65.455	Yekûn

Bi'l-cümle tabaklar, kâseler, çay ve kahve fincanları ve kaffe-i çini ma'mûlât işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

ENVÂ'-İ LEM'ALAR
LAMPES

Guruş	**Kilo**	**Hangi Memleketlerden Geldiği**
28.819	1.502	Fransa'dan
40.667	4.007	Almanya'dan
89.622	10.641	Avusturya ve Macaristan'dan
24.824	853	Rusya'dan
2.216	131	Amerika'dan
186.148	17.134	Yekûn

Gaz ve ispirto yakar bi'l-cümle büyük ve küçük lem'alar ve lüks lem'aları işbu cedvele dâhil bulunmakdadır.

[s.54]

ENVÂ‘-İ SOBALAR
POELS DIVERS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
47.276	4.255	Fransa'dan
73.895	12.490	Almanya'dan
19.855	5.779	Avusturya ve Macaristan'dan
16.247	8.964	Belçika'dan
850	214	Amerika'dan
12.932	869	İsveç ve Norveç
7.631	415	Danimarka
178.686	32.986	Yekûn

Odun ve ma‘den kömürü yakan temür ve çini ve saçdan ma‘mûl her nev‘ sobalar ve matbahlarda kullanılan gaz ocakları ve [kalorifer]ler, teshîn için isti‘mâl edilen petrol sobaları işbu cedvele dâhil bulunmakdadır.

[s.55]

PİRİNÇ [ERZ]
RIZ

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
106.559	72.205	İngiltere'den
3.875	2.500	Almanya'dan
163.956	105.550	Avusturya ve Macaristan'dan
4.290	2.500	Belçika'dan
84.182	52.500	Flemenk (Hollanda)
90.497	61.002	Hindistan'dan
79.045	50.500	Romanya
147.959	92.447	Mısır
680.363	439.204	Yekûn

[s.56]

ŞEKER
SUCRE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
43.931	20.880	Almanya'dan
12.207.535	6.684.195	Avusturya ve Macaristan'dan
803.501	399.536	Rusya'dan
12.003	5.040	Belçika'dan
282.917	124.320	Romanya
13.349.887	7.233.971	Yekûn

Almanya, Belçika, Romanya'dan gelen şekerler tamamen kelle ve Rusya'dan vürûd edenler ile Avusturya ve Macaristan'dan gelenlerin bir kısm-ı mühimi kelle olup kısm-ı mütebâkisi murabba'şşekl kesme ve toz hâlinde bulunmakdadır.

Avusturya ve Macaristan'dan vürûd eden şekerler kıymet i‘tibârıyla mecmû‘ idhâlâtın yüzde -takriben- doksan bir buçuğunu ve mikdarca dahi yüzde doksan ikiden biraz fazlasını teşkîl etmekdedir.

[s.57]

KAHVE
CAFE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği

24.295	3.090	İngiltere'den
46.225	6.000	Fransa'dan
143.553	16.495	Almanya'dan
1.233.572	135.966	Avusturya ve Macaristan'dan
15.699	1.734	İtalya'dan
2.257.954	295.107	Amerika'dan
520	34	Mısır'dan
3.721.818	458.426	Yekûn

Müstakilen kahve olup sinîn-i sabıka idhâlâtına nispetle hayli noksan olduğu muhakkakdır.

[s.58]

ÇAY
THE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
428.940	40.453	İngiltere'den
11.657	684	Almanya'dan
2.987	160	Belçika'dan
33.559	2.671	Flemenk (Hollanda)
95.513	10.386	Hindistan'dan
2.040	222	Çin'den
79.100	3.955	Dersaâdet'den
653.796	58.531	Yekûn

328 senesi çay idhâlâtı sinîn-i sâbıka idhâlâtına nazaran biraz noksandır. Dâhili Anadolu'daki sunûf-ı ahali arasında çay isti'mâli ta'ammum etmekte olduğundan sarfiyât ve istihlâkâtı mütemâdiyen tevsi' eylemekdedir.

[s.59]

ÇİKOLATA, BİSKÜVİT VE ELVAN ŞEKERLER
CHOCOLATS, BISCUITS & BONBONS DIVERS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
156.812	28.682	İngiltere'den
39.637	5.089	Fransa'dan
12.256	1.896	Almanya'dan
34.759	5.192	Avusturya ve Macaristan'dan
11.406	1.812	Rusya'dan
37.396	10.972	Belçika'dan
67.547	4.692	İsviçre'den
17.597	2.803	Flemenk (Hollanda)
78.130	7.813	Dersaâdet'den
455.540	68.651	Yekûn

İşbu cedvel mündericâtını, envâ'-i çikolatalar, bisküvitler ve elvan şekerler ile şeker ma'mûlâtı teşkîl etmekdedir. Bunlardan bi'l-hassa bisküvit ve çikolata idhâlâtının sene be-sene tezyîd eylemekde olduğu his olunmakdadır.

[s.60]

DAKİK (UN)
FARINE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
4.569	3.534	Rusya'dan

MAKARONYA VE ŞA‘RİYELER

MACARONIE & PATES SIMILAIRES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
83.647	38.562	Avusturya ve Macaristan’dan
1.675	723	Yunanistan’dan
85.322	39.285	Yekûn

Sinîn-i sâbıkada Samsun’a yüz binlerce kilogram makaronya ve şa‘riye idhâl eden İtalya, Trablusgarp Muharebesi sebebiyle üçyüz yirmi sekiz senesi zarfında makaronya ve şa‘riye idhâl edememişdir.

[s.61]

SÜD VE SÜD MAHSÛLÜ

LAIT CODENSÉ, & AUTRES PRODUITS DU LAIT

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
27.410	4.896	İngiltere’den
16.926	1.983	Fransa’dan
6.139	1.985	Almanya’dan
10.768	2.613	Avusturya ve Macaristan’dan
29.923	6.408	Rusya’dan
9.705	1.885	Belçika’dan
14.264	9.133	Amerika’dan
15.133	3.080	İsviçre’den
832	62	Flemenk (Hollanda)
577	25	Danimarka’dan
131.677	32.070	Yekûn

İşbu cedvelin irâe etdiği erkām, teneke kutular derûnunda gelen ta‘kîm edilmiş süd ve süd hülâsalarıyla tereyağı ve peynir gibi mahsûlât-ı lebeniyyeye âiddir. Sinîn-i sâbıka zarfındaki süd ve ma‘mûlât-ı lebeniyye idhâlâtının mikdarını irâe edecek ve işbu cedvel muhteviyâtıyla medâr-ı mukâyese olabilecek elimizde bir vesika mevcûd olmamakla beraber üçyüz yirmi sekiz senesi zarfındaki süd idhâlâtının ârızi bazı esbâbdan dolayı tenâkıs etdiği muhakkakdır.

[s.62]

PATATES

POMMES DE TERRE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
67.277	128.840	Fransa’dan
3.500	15.019	Rusya’dan
70.777	143.859	Yekûn

Anadolu’nun ekser aksâmı ve bi’l-hassa Canik sancağı muhiti patates zirâ‘atine elverişli pek vâsi‘ araziye sâhip olduğu halde garipdir ki buralarda hâsıl olan yerli patatesler, ihtiyâc-ı mahallîye kifâyet etmiyerek hâricden her sene az ve çok patates idhâline mecbûriyet hâsıl oluyor.

Sinîn-i sâbıka zarfında patates idhâlâtını irâe edecek ve 328 senesi zarfındaki idhâlâtın mukâyesesine medâr olacak ma’lûmât-ı rakamiye mefkûd olmağla beraber 328 senesi zarfındaki patates idhâlâtının hayli noksan olduğu kavîyen melhûztur. Binâenaleyh Canik sanacağı dâhilindeki arazi-i vâsi‘anın patates yetişdirmek husûsndaki kâbiliyet-i tabi’yyesi nazar-ı dikkate alınarak buralarda patates zirâ’atinin müsemmer bir usûl dâiresinde tatbikini te’min edecek tedâbire tevessül eylemek lâzımdır.

[s.63]

SARDALYA BALIKLAR VE SAİR KONSERVELER
SARDINES, ET AUTRES CONSERVES DE POISSONS ET D'OLIVES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
28.348	4.922	İngiltere'den
37.869	6.197	Fransa'dan
10.213	1.831	Almanya'dan
21.451	4.517	Rusya'dan
3.973	600	Belçika'dan
1.575	180	Amerika'dan
5.882	896	İspanya'dan
7.376	1.394	İsveç, Norveç'ten
32.659	8.706	Portekiz
6.695	2.182	Yunanistan'dan
156.041	31.425	Yekûn

Teneke kutular derûnunda gelen sardalya ve ton balıklar ile yağlı zeytunlar ve sâir konserveler işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.64]

TUZLU BALIKLAR
POISSONS SALES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
15.338	4.439	Rusya'dan

Fuçılar derûnunda gelen envâ' tuzlu balıklardan ve bazan tuzlanmış ve kurutulmuş bir kısım balıklardan ibâretdir.

ZEYTUN YAĞI
HUILE D'OLIVE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
2.910	445	Yunanistan'dan

[s.65]

LİMON, PORTAKAL VE SÂİR MEYVELER
CITRONS, ORANGES & AUTRES FRUITS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
40.160	16.767	Fransa'dan
2.500	9.795	Rusya'dan
44.380	42.464	İtalya'dan
4.375	2.627	İspanya'dan
31.765	16.836	Yunanistan'dan
6.175	2.866	Mısır'dan
129.355	91.355	Yekûn

Limon, portakal, fıstık, üzüm, hurma ve sâir yaş ve kuru meyveler işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir. Binâen-aleyh sinîn-i sâbıkaya nisbetle 328 senesi zarfındaki meyve idhâlâtı pek mahdûd bir derecede kalmışdır.

[s.66]

SİYAH BÜBER VE SÂİR BAHARAT
POIVRE NOIRE & AUTRES PRODUITS AROMATIQUES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
44.113	6.830	İngiltere'den
5.952	890	Fransa'dan
64.852	15.272	Almanya'dan
31.083	5.083	Avusturya ve Macaristan'dan
3.746	624	Flemenk (Hollanda)
8.020	2.400	Japonya'dan
21.640	3.733	Hindistan'dan
179.406	34.832	Yekûn

İşbu cedvele dâhil olan siyah ve kırmızı büberler ile darçın, kimyon, karanfil ve sâire gibi baharat olup mecmû'una nisbetle takriben yüzde doksan yedisini siyah büberler teşkîl etmekdedir.

[s.67]

SABUN
SAVON

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
64.736	20.164	İngiltere'den
2.996	1.125	Fransa'dan
17.015	4.616	Amerika'dan
3.137	962	Yunanistan'dan
87.884	26.867	Yekûn

İşbu cedvele dâhil olan sabunlar, saf çamaşur ve sâire yıkamağa mahsûs olup râyihalı tuvâlet sabunları ıtriyâta âid diğer cedvel muhteviyâtı meyânında kayd edilmişdir.

[s.68]

İSPERMAÇET MUMLARI
BOUGIES STEARIQUES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
8.339	1.710	İngiltere'den
2.367	450	Fransa'dan
8.971	2.774	Almanya'dan
18.656	5.510	Avusturya ve Macaristan'dan
30.599	8.170	Belçika'dan
55.825	17.462	Flemenk (Hollanda)
124.757	36.076	Yekûn

İşbu cedvel muhteviyâtını teşkîl eden mumların bir kısmı külçe hâlinde olup kısm-ı mütebâkisi ma'mûl ve muhtelif numerolarda ve beheri onbir kiloluk sandukçalar derûnunda olarak idhâl edilmekdedir.

[s.69]

ENVÂ‘ MÜSKİRAT
BOISSONS DIVERSES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
40	18	İngiltere’den
44.669	9.987	Fransa’dan
225.172	163.877	Almanya’dan
16.387	6.106	Avusturya ve Macaristan’dan
9.570	8.050	Belçika’dan
2.510	960	Flemenk (Hollanda)
10.571	4.795	Danimarka’dan
1.396	576	Japonya’dan
37.804	4.734	Yunanistan’dan
348.119	199.103	Yekûn

Müskirâtın envâ‘ı bu cedvele dâhil ise de kısm-ı mühimini biralar teşkîl etmekde ve konyaklar ikinci derecede kalmakdadır.

328 senesi zarfında idhâlât mikdârı sinîn-i sâbıka idhâlâtına nisbetle takriben yüzde elli nisbetinde noksandır.

[s.70]

KİPRİT
ALLUMETTES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
8.960	1.260	İngiltere’den
30.082	8.046	Almanya’dan
463.434	42.738	Avusturya ve Macaristan’dan
10.040	3.750	Rusya’dan
128.287	15.414	İtalya’dan
85.942	14.398	Belçika’dan
89.000	13.350	Dersaâdet’den
815.745	98.956	Yekûn

İşbu cedvel muhteviyâtını teşkîl eden kipritlerin önemli bir kısmı mum ve kısm-ı küllisi ağaç saplıdır. Sinîn-i sâbıkada Samsun’a en ziyâde kiprit idhâl eden İtalya fabirkacıları, üçyüz yirmi sekiz senesi zarfında Trablusgarp Muharebesi’nin hitâmından sonra ancak 15414 kilogram kiprit idhâl edebilmişlerdir.

[s.71]

GAZ YAĞI
PETROLE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
2.135.156	4.753.085	Rusya’dan
862.790	1.394.831	Romanya’dan
2.997.946	6.147.916	Yekûn

Samsun'un petrol idhâlâtı öteden beri Rusya ile Romanya'ya inhisâr etmekdedir. Vaktiyle sanduklu ve sanduksuz tenekeler ve bazan variller derûnunda gelen gaz yağları, iki sene evvel Samsun kasabası civârında Rusya teb'asından Andrey Merkoliyef tarafından bir depo te'sîs edilmiş olduğundan mumâileyh nâmına sahrınclı vapurlarla dökme olarak celb ve mezkûr depoya idhâl olunmakdadır. Bu münâsebetle iki senden beri gerek Rusya'dan ve gerek Romanya'dan tenekelerle getirilmekde olan gazların mikdârı tenâkıs etmişdir.

[s.72]

İSPİRTO
ALCOOL

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
210.388	84.726	Avusturya ve Macaristan'dan
531.634	228.549	Rusya'dan
742.022	313.275	Yekûn

328 senesi zarfında idhâl edilmiş olan ispirtoların mikdarı sinîn-i sâbıkaya nisbetle biraz noksandır.

ENVÂ' KAĞITLAR
PAPIERS DE TOUTES SORTES (Papier a cigarettes etc.)

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
27.054	17.949	İngiltere'den
84.816	61.071	Fransa'dan
96.154	47.637	Almanya'dan
342.167	123.005	Avusturya'dan
5.326	1.237	İtalya'dan
60.669	44.481	Belçika'dan
27.825	28.400	Flemenk (Hollanda)
14.565	1.056	Yunanistan'dan
5.970	345	Mısır'dan
663.368	171.272	Dersaâdet'den
1.327.914	496.453	Yekûn

[s.73]

İşbu cedvelin muhtevî olduğu erkāmı, her nev yazı kağıtlarıyla defterler, mukavvalar, duvar, sigara ve anbalaj kağıtları terkip etmektedir.

Kağıt idhâlâtı sene be-sene tezayüd etmekte ve daire-i sarfiyatının o nispette tevsi' etdiği anlaşılmaktadır.

HALI VE KİLİMLER
TAPIS DIVERS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
2.592	184	Fransa'dan
10.530	1.518	Almanya'dan
5.210	120	Rusya'dan
77.968	9.799	Flemenk (Hollanda)
45.360	6.480	Dersaâdet'den
141.660	18.101	Yekûn

Halı ve kilim nâmıyla kaydedilen bâlâdaki erkāmı fabrikalarda terâkim eden yapağı hurdeleriyle kenevir ve pamukdan ma‘mûl döşemelik keçeler teşkîl etmekdedir.

Hollanda’dan geldiği gösterilen 9.799 kilogramın kısm-ı mühimmi kıl ma‘mûlâtıdır.

[s.74]

PAMUK
COTON

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
35.365	8.427	Almanya’dan
34.677	13.992	Avusturya ve Macaristan’dan
40.320	8.064	Dersaâdet’den
110.362	30.483	Yekûn

Bâlâdaki erkāmı teşkîl eden pamuklardan Almanya ve Avusturya’ya âid olanları mensucât fabrikalarında hâsıl olan hurde ve kırıntılar olup Dersaâdet’den geldiği görülen kısmı da Mısır mahsûlüdür.

[s.75]

EDVİYE-İ TIBBİYE VE ÂLÂT VE EDEVÂT-I CERRÂHİYE
PRODUITS PHARMACEUTIQUES, ET INSTRUMENTS DE CHIRURGIE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
29.840	3.838	İngiltere’den
79.659	4.249	Fransa’dan
181.885	15.896	Almanya’dan
81.278	10.593	Avusturya ve Macaristan’dan
708	800	Rusya’dan
3.011	741	Belçika’dan
1.301	8	Flemenk (Hollanda)
12.777	3.200	İsveç, Norveç’ten
247.860	16.524	İspanya’dan
638.319	55.849	Yekûn

İşbu cedvelin ihtivâ etdiği erkāmı terkîb eden mevâd edviye-i müstahzıra ve gayr-i müstahzıra gibi tebâbet ve eczâcılığa müte‘allik eczâ-yı mütenevvi‘a ile kezalik tebâbete ve eczâcılara âid âlât ve edevât-ı cerrâhiyeden ibaretdir.

[s.76]

SANAYİ‘DE MÜSTA‘MEL ECZÂ VE MEVÂD-I KİMYEVİYE
PRODUITS EMPLOYES A L’INDUSTRIE ET AUTRES PRODUITS CHIMIQUES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
102.624	47.368	İngiltere’den
68.461	73.840	Fransa’dan
14.786	7.423	Almanya’dan
22.449	15.837	Avusturya ve Macaristan’dan
3.473	1.669	Rusya’dan
2.120	720	İtalya’dan
5.480	2.850	Belçika’dan
25.590	19.163	Amerika’dan

8.764	3.280	Flemenk (Hollanda)
29.205	14.696	Romanya'dan
96.875	32.325	Dersaâdet'den
379.827	219.171	Yekûn

İşbu cedvelin ihtivâ etdiği mevâd, zira'at ve sanâyi'-i muhtelifede müsta'mel potas, soda ve emsâli eczâ ve mevâd-ı kimyeviyeden ibâretdir.

[s.77]

NEBÂTİ VE MA'DENİ ENVÂ' BÜZÛRÂT
HUİLES VEGETALES ET MİNERALES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
30.210	9.509	İngiltere'den
1.239	117	Fransa'dan
41.364	18.037	Almanya'dan
15.578	11.326	Avusturya ve Macaristan'dan
5.844	5.079	Rusya'dan
88.190	51.058	Belçika'dan
182.425	95.126	Yekûn

İşbu cedvel muhteviyâtını terkîb eden mevâd, matbahlarda müsa'mel pamuk, susam, haşhaş ve sâire gibi nebati yağlar ile sanâyi'-i telvinye ve makine ve motorlarda müsta'mel bezir ve neft ve benzin gibi nebâti ve ma'denî büzûrâtdan ve tuz ruhu, zac yağı, tî-zâb misüllü eczâ ve mevâddan ibâretdir.

[s.78]

MEVÂD-I TELVİNİYE (ENVÂ' BOYALAR)
MATIERES COLORANTES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
49.801	11.979	İngiltere'den
14.218	2.275	Fransa'dan
417.855	43.207	Almanya'dan
82.264	18.673	Avusturya ve Macaristan'dan
2.043	847	Rusya'dan
9.833	4.326	Belçika'dan
17.421	1.025	İsviçre'den
4.058	746	Flemenk (Hollanda)
688	80	Hindistan'dan
770	400	Mısır'dan
598.951	83.458	Yekûn

İşbu cedvelin ihtivâ ettiği erkāmı terkîb eden mevâd, mâyi' ve sulb hâlinde gelen envâ' boyalar, vernikler, istobec misillü mustahzar ve gayr-i mustahzar levâzım-ı telviniyeden ibâretdir.

[s.79]

MÜHENDİS VE RESSAMLARA AİT ÂLÂT VE EDEVÂT-I FENNİYE
INSTRUMENTS SCIENTIFIQUES (Ingénieurs, Photographes)

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
1.720	116	İngiltere'den
1.252	30	Fransa'dan
10.702	325	Almanya'dan
5.993	1.526	Avusturya ve Macaristan'dan
19.667	1.997	Yekûn

Âlât ve edevât-ı hendesiye ile ressamlara ve fotoğrafcılara müte'allik bi'l-cümle âlât ve edevât işbu cedvel mündericâtını terkîb etmekdedir.

[s.80]

ESLİHA VE AVCILARA MÜTE'ALLİK ÂLÂT Ü EDEVÂT
ARMES DE LA CHASSE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
900	40	İngiltere'den
11.259	3.817	Fransa'dan
27.187	735	Almanya'dan
47.752	2.656	Avusturya ve Macaristan'dan
258.373	4.523	Belçika'dan
2.320	176	Amerika'dan
847	18	Romanya'dan
104.250	3.475	Dersaâdet'den
452.888	15.440	Yekûn

Tek ve çifte av tüfekleri ve idhâli memnû' olmayan rovolverler ile bunlara mahsus memlû fişenkler ve tehi fişenk kovanları ve kapsül ve sâire misüllü âlât ü edevât-ı nâriye-i saydiyeye işbû cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

328 senesindeki asliha ve malzemesi idhâlâtı 327 ve 326 seneleri idhâlâtına nazaran âdetâ hiç mesâbesindedir. İlân-ı Meşrutiyeti müte'âkib ve bilhassa 325 senesinde Samsun İskelesi'ne idhâl olunan bu misüllü eslihanın kıymetleri takriben yarım milyon lira derecesine bâliğ olmuşdu.

[s.81]

ÇİMENTO
CIMENT

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
88.071	831.635[T1]	Fransa'dan
19.238	73.195	Almanya'dan
26.662	113.240	Avusturya ve Macaristan'dan
25.071	78.737	Rusya'dan
57.970	224.170	Belçika'dan
217.012	870.977	Yekûn

[T1] Muhtemelen dizi hatası yapılmıştır. Doğrusu 381.635'tir.

İşbu cedvel muhteviyâtını müstakilen inşâatda müsta‘mel çimentolar teşkîl etmekdedir. Gerek işbu çimentoların ve gerek âtide münderic cedvelin irâe eylediği su kiraçlarının bir kısmı inşâ edilmekde olan Samsun - Sivas hatt-ı hadîdisine âiddir.

[s.82]

KİRAÇ
CHAUX

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
290.732	1.986.260	Fransa’dan

KİREMİD
TUILES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
351.031	1.057.704	Fransa’dan

İşbu kiremidlerin sarf ve isti’mâli nefs-i Samsun şehrinde ta‘mim etdiği gibi civar karyeler ile Bafra ve Çarşamba kazalarına varıncaya kadar tevsi‘ eylemekde olduğundan idhâlâtı seneden seneye tezâyid etmekdedir.

[s.83]

TOPRAK VE ÇİMENTODAN MA‘MÛL DÖŞEMELİK PLAKALAR
PLAQUES A CIMENT

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
30.350	36.354	İngiltere’den
48.964	80.269	Fransa’dan
79.314	116.623	Yekûn

İşbu cedvelin ihtivâ etdiği erkāmı teşkîl eden mevâd, çimento ve toprakdan ma‘mûl döşemelik çinilerden ibâret olup idhâlâtı tedricen tezâid eylemekdedir.

ETERNİT
ETERNITE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
8.653	7.653	Almanya’dan
20.850	19.550	Belçika’dan
4.404	3.357	İsveç, Norveç’den
33.907	30.560	Yekûn

İşbu cedvelin ihtivâ eylediği mevâd a__ su ve havadan müte’essir olmayan bir kısım büyük levhalardan ibâret olup t__ ve kiremid yerine ebniye inşâatında kullanılmakdadır.

Samsun’da [Öksüz Mukavvâsı] z__ ve ancak iki seneden beri __ başlayan mevâd-ı mezkûreyi müstakilen kaya__ muvâfık gördük.[T2]

[s.84]

TEMÜR
FER

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
3.050	2.370	İngiltere’den
194.047	251.962	Almanya’dan

[T2] Eserin bu sayfasında basım hatası yapıldığı için bazı kelimeler okunamamıştır.

1.941.044	2.341.375	Belçika'dan
397.921	358.934	İsveç, Norveç'den
2.536.062	2.954.641	Yekûn

Ham olarak idhâl edilen müdevver ve murabba' temür çubuklar ile muhtelif çapdaki putreller ve saclar işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl eder.

328 senesi zarfındaki temür idhâlâtı avârığ-ı siyâsiyeden dolayı sinîn-i sâbıkaya nisbetle hayli noksan bulunduğu tahmin kılınmakdadır.

[s.85]

TEMÜR MA'MÛLÂT
PRODUITS DE FER

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
170.391	76.237	İngiltere'den
35.530	12.149	Fransa'dan
287.303	167.499	Almanya'dan
235.009	34.055	Avusturya ve Macaristan'dan
1.280	380	Rusya'dan
123.871	95.066	Belçika'dan
30.917	10.623	Amerika'dan
1.469	1.429	Flemenk (Hollanda)
1.914	654	İsveç, Norveç'den
256.512	46.128	Dersaâdet'den
1.144.196	462.220[T3]	Yekûn

Şimendüfer ve şose yolları gibi inşaât-ı nâfiada müsta'mel kazma, çekiç, kürek ve bağçevanlara âid temürden ma'mûl her nev' âlât ü edevât ile na'l ve n'al çivileri ve temür teller işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.86]

HIRDAVAT
QUINCAILLERIE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
61.841	11.038	İngiltere'den
222.292	29.792	Fransa'dan
1.079.617	142.860	Almanya'dan
297.600	49.445	Avusturya ve Macaristan'dan
6.649	238	Rusya'dan
182.993	101.137	Belçika'dan
39.295	18.644	Amerika'dan'dan
2.696	55	İsveç, Norveç'den
5.217	10.056	Yunanistan'dan
938.104	112.012	Dersaâdet'den
2.836.304	475.277	Yekûn

[T3] Verilen rakamlar ile toplam arasında bir tutarsızlık vardır. Verilen rakamlara göre yekün değeri 444.220 olması gerekiyor.

Temür ve pirinçten ma'mûl kapu ve pencere takımları, boya ve badana furçaları marangoz ve dülgerlere mahsûs âlât ü edevât ile pirinçten ma'mûl teller ve kundurucılara ve kafescilere mahsûs temür ve pirinçten ma'mûl çiviler ve sâire işbu cedvel münderecâtını teşkîl eder.

[s.87]

YAPRAK ÇİNKO
ZIC EN FEUILLES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
3.736	994	İngiltere'den
4.470	1.259	Fransa'dan
20.785	6.036	Almanya'dan
2.741	356	Avusturya ve Macaristan'dan
37.994	10.839	Belçika'dan
69.726	19.484	Yekûn

Müstakilen levha hâlinde ve muhtelif numerolarda idhâl edilen çinkolardan ibâretdir. Sinîn-i sâbıkaya nazaran 328 senesi zarfındaki idhâlâtın hayli noksan bulunduğu tahmin olunmakdadır.

[s.88]

YAPRAK TENEKE
FER BLANC

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
332.695	179.037	İngiltere'den
4.500	2.000	Avusturya ve Macaristan'dan
337.295[T4]	181.037	Yekûn

Cüz'i bir kısmı elvan olup mütebakisi parlak ve levha halinde idhâl edilen tenekelere âiddir. İki sene evvel te'ssüs eden gaz deposu içün Rusyalı tâcir Merkolyef tarafından gaz tenekeleri i'mâline mahsûs bir de fabrika te'sis edilmiş olduğundan idhâl olunan tenekelerden bir kısm-ı mühimmi mezkur fabrikaya âiddir. Binâenaleyh sinîn-i sâbıkaya nazaran 328 senesi zarfındaki teneke idhâli fazladır.

BAKIR (NÜHAS)
CUIVRE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
633.597	74.566	İngiltere'den
471.324	57.505	Almanya'dan
98.076	11.197	Avusturya ve Macaristan'dan
35.461	4.181	Rusya'dan
1.238.458	147.449	Yekûn

Murabba' ve müdevverü'l-şekl levha hâlinde yarıca işlenmiş bakırlar ile bakır ma'mûlatı ve bakır teller işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.89]

[T4] Muhtemelen dizgideki dikkatszilik sonucu, verilen yekün değerinde tutarsızlık meydana gelmiştir. Doğrusu 337.195'tir.

KALAY
ETAIM

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
312.608	13.465	İngiltere'den
2.430	102	Fransa'dan
237.732	10.569	Almanya'dan
55.385	2.439	Avusturya ve Macaristan'dan
23.751	1.015	Belçika'dan
14.382	609	Flemenk'den (Hollanda)
234.000	7.800	Dersaâdet'den
880.288	35.999	Yekûn

Eseriyetle çubuk ve ekaliyetle külçe hâlinde idhâl edilen kalaylar olup sinîn-i sâbıkaya nisbetle 328 senesi zarfındaki idhâlâtın biraz noksan olduğu anlaşılmakdadır.

[s.90]

KURŞUN
PLOMB

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
430	100	İngiltere'den
33.105	16.808	Fransa'dan
3.993	2.024	Almanya'dan
37.528	18.932	Yekûn

Boru ve levha hâlinde idhâl edilen kurşunlar ile muhtelif numerolarda dökülmüş kurşun ve saçmalar ve sâir kurşun ma'mûlatı işbû cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

ÇELİK
ACIER

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
24.350	9.699	İngiltere'den
22.909	7.861	Fransa'dan
40.815	24.580	Almanya'dan
141.408	74.830	Avusturya ve Macaristan'dan
7.855	5.942	İsveç, Norveç'den
237.337	122.912	Yekûn

Bu cedvelin irâe eylediği erkām müstakilen çelik idhâlâtına âiddir.

[s.91]

CAM
VITRE A FENÊTRE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
4.375	5.600	Almanya'dan
221.996	215.489	Belçika'dan
226.371	221.089	Yekûn

Muhtelif eb‘âd ve sihanda idhâl edilmiş olan pencere ve kapu camları işbû cedvelin ihtivâ etdiği erkāmı teşkîl etmekdedir.

Sinîn-i sâbıka idhâlatına nisbetle üçyüz yirmi sekiz senesi zarfındaki cam idhâlâtının bir mikdar noksan olduğu tahmin kılınmakdadır.

KERASTE
BOIS DE CONSTRUCTION

Guruş	Metromikab		Hangi Memleketlerden Geldiği
	Aded	S	
19.873	56		Avusturya ve Macaristan’dan
151.866	511	61	Rusya’dan
273.554	1.618	251	Romanya’dan
445.293	2.185	312	Yekûn

Muhtelif eb‘âdda tahta ve pencere ve kapular içün kasalık ve dökme ve bölmelik kirişler ve sâir kerasteler işbû cedvel mündericâtını teşkîl eylemekdedirler.

[s.92]

MA‘MÛLAT-I HAŞEBİYE
PRODUITS EN BOIS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
12.772	12.633	Fransa’dan
12.855	3.512	Almanya’dan
49.141	63.127	Avusturya ve Macaristan’dan
136.323	227.435	Rusya’dan
6.857	10.550	Romanya’dan
217.948	316.897[T5]	Yekûn

Ma‘mûl kapu ve pencereler ve korniçeler, biro ve dolaplar ve bazı âlât ü edevât ile sap ve parçaları ve sanduklara istif edilen yumurtaların muhafazası içün isti‘mâl olunan talaşlar ve kundura çivileri işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

KARFİÇHE
CLOUX

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
541.243	532.944	Avusturya ve Macaristan’dan
14.477	13.834	Belçika’dan
555.720	546.778	Yekûn

İnşâatda müsta‘mel muhtelif numerolu karfiçeler işbû cedvelin muhtevî olduğu erkāmı teşkîl etmekdedir.

Mikdâr-ı idhâlâtın sinîn-i sâbıka derecesinde olduğu tahmin kılınmakdadır.

[s.93]

İŞLENMİŞ DERİLER VE DERİ MA‘MÛLATI
PEAUX & PRODUITS DERIVES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
332	9	İngiltere’den
301.499	9.336	Fransa’dan

[T5] Yekün değerinde tutarsızlık vardır. Verilen rakamlara göre toplam 317.257 olarak hesaplanmaktadır.

92.612	1.291	Almanya'dan
31.084	535	Avusturya ve Macaristan'dan
1.753	217	Rusya'dan
14.446	178	Amerika'dan
1.409	25	Flemenk'den (Hollanda)
692.480	76.892	Dersaâdet'den
1.135.615	88.483	Yekûn

Kundura i'mâline mahsûs galâseler ?, vidâleler, ruganlar ile saraclara âid ve sanâyi'-i sâirede müsta'mel meşinler, telâtinler ve makine kayışları ve sanduk ve bavul misüllü deri ma'mûlâtı işbû cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.94]

GAVSALE
CUIRES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
566.800	37.321	Fransa'dan
135.079	24.691	Almanya'dan
1.533	1.075	Avusturya ve Macaristan'dan
15.820	874	İtalya'dan
212.005	22.894	Belçika'dan
4.190	355	Mısır'dan
630.760	39.360	Dersaâdet'den
1.566.187	126.570	Yekûn

Fiyatlar arasında meşhûd olan fark ve tefâvütden anlaşılacağı vechile kunduracılara ve babuşculara mahsûs ve sanâyi'-i sâirede müst'mel a'lâ ve edna her nev' gavsaleler ile gavsale parçaları işbû cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.95]

MANDA VE KARA SIĞIR DERİLERİ
PEAUX DE BEUFFES ET DES VACHES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
62.453	11.512	Rusya'dan
113.304	23.654	Hindistan'dan
107.902	36.588	Mısır'dan
102.814	16.777	Çin'den
176.736	22.092	Dersaâdet'den
563.209	110.623	Yekûn

Tuzlanmış ve kurudulmuş çamuş ve karasığır derileri işbu cedvel mündericâtını teşkîl etmekdedir.

[s.96]

ENVÂ' MAKİNELER
MACHINES DIVERSES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
414.133	38.766	İngiltere'den

64.246	8.420	Fransa'dan
256.632	37.690	Almanya'dan
6.179	998	Avusturya ve Macaristan'dan
21.056	4.672	Rusya'dan
4.340	170	Belçika'dan
262.277	45.332	Amerika'dan
3.440	220	İsveç, Norveç'den
191.400	47.832	Dersaâdet'den
1.223.703	184.100	Yekûn

Her nev' fabrikalara ve değirmenlere ve matba'alara ve mücellidlere mahsûs makineler ile fanila, çorab ve dikiş makineleri, otomobil ve arabalar, ve araba makasları ve bunlara âid parçalar işbû cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

[s.97]

ZİRÂ'ATE MÜTE'ALLİK MAKİNELER
MACHINES AGRICOLES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
1.710	310	İngiltere'den
35.729	2.368	Fransa'dan
157.874	44.802	Almanya'dan
850	320	Rusya'dan
14.590	4.406	Amerika'dan
800	145	İspanya'dan
211.553	52.351	Yekûn

Zirâ'ate müte'allik her nev' makineler ile âlât ü edevât-ı sâire-i zirâ'iye işbû cedvel mündericâtını teşkîl etmekdedir.

MA'DEN KÖMÜRÜ
MOUILLE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
6.981	26.920	Rusya'dan
5.060	15.000	Belçika'dan
12.041	41.920	Yekûn

İşbû cedvel muhteviyâtını müstakilen ma'den kömürü teşkîl eder.

[s.98]

ENVÂ' ÇALGI TAKIMLARI
INSTRUMENTS DE MUSIQUE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
7.121	776	Fransa'dan
30.970	1.446	Almanya'dan
8.352	556	Avusturya ve Macaristan'dan
243	5	Rusya'dan
21.000	2.463	Dersaâdet'den
67.686	5.246	Yekûn

İşbû cedvelin ihtivâ etdiği erkāmı teşkîl eden çalgılar, piyano, ud, keman, krânite ve gramofon gibi envâ‘ mûsikî takımlarından ve bunların aksâm-ı müteferri’asından ibâretdir.

[s.99]

ENVÂ‘ SÂ‘ATLER
MONTRES & HORLOGES

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
45.056	4.035	Almanya’dan
14.956	653	Avusturya ve Macaristan’dan
1.086	1	Belçika’dan
25.989	110	İsviçre’den
68	1	Flemenk’den (Hollanda)
158.415	537	Dersaâdet’den
241.570[T6]	5.337	Yekûn

Dıvar ve sehba ve cib sâ‘atlerinin envâ‘ıyla, altun, gümüş ve sâir ma‘denî sâ‘at kordonları işbu cedvel muhteviyâtını teşkîl etmekdedir.

Kadınlara âid bilezik, yüzük ve küpe ve sâire misüllü eşyâ-yı tezyîniye dahi bu meyanda olup heman umûmiyetle Dersaadet’den gelmekdedir.

[s.100]

İPEK TOHUMU
GRAINCS DE VERS A SOIE

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
2.192	7	Fransa’dan
1.356	6	Belçika’dan
3.548	13	Yekûn

Düyûn-ı Umûmiye İdâresi’nin himmet ve mesâ‘isi semeresiyle dâhilde sağlam ve emrâzdan sâlim böcek tohumları istihsâl etmek usûlü ta‘ammüm etdiğinden ecnebi ipek böceği tohumlarının idhâline ihtiyac kalmamış ve bâlâdaki cedvel mündericâtından da anlaşılacağı vechile üçyüz yirmi sekiz senesi zarfındaki Samsun İskelesi vasıtasıyla Anadolu’ya idhâl edilen tohumların mikdarı on üç kilogramdan ibâret bulunmuşdur.

[s.101]

EŞYÂ-YI MÜTENEVVİ‘A VE MÜTEFERRİKA
OBJECTS DIVERS

Guruş	Kilo	Hangi Memleketlerden Geldiği
220	5	İngiltere’den
15.072	11.516	Fransa’dan
24.002	4.063	Almanya’dan
9.075	790	Avusturya ve Macaristan’dan
171	250	Rusya’dan
510	25	İspanya’dan
5.996	1.420	Flemenk’den (Hollanda)
5.100	641	Japonya’dan
3.087	4.000	Yunanistan’dan
680	900	Bulgaristan’dan

[T6] Muhtemelen dizgi hatası sonucu yekünde tutarsızlık meydana gelmiştir. Verilen rakamların toplamı 245.570’tir.

1.524	1.015	Mısır'dan
499.914	174.038	Dersaâdet'den
565.351	198.663	Yekûn

Eşyâ-yı mütenevvi'a ve müteferrika nâmıyla işbû cedvelde cem' edilen mevâdın başlucaları çocuk oyuncakları, tehi variller, mermer ve bileği taşları ile bir mikdar sun'i gübre, zenbil ve sepet misüllü bir takım eşyâ-yı müteferrikadan ibâret olup bu meyânda kaka'o, reçel, turşu gibi az mikdarda [102] idhâl edilmiş ba'zı me'kûlât da dâhil bulunmakdadır.

Evvelâ müfredâtı, sâniyen envâ' ve aksâmı bâlâya derc edilen Samsun'un 328 senesi zarfındaki idhâlât-ı ticâriye-i hâriciyesinin mecmû' kıymeti ma'lûm olduğu vechile yüz yirmi üç milyon yetmiş bir bin beşyüz yetmiş bir guruşdan, yâhud tay küsür ile bir milyon iki yüz otuz bin yedi yüz on beş aded lira-yı Osmanî'den ibâretdi.

İdhâlat-ı vâkı'a kıymeti sene-i mezkûre zarfındaki ihrâcâtın kıymet-i mecmû'ası bulunan yüz doksan sekiz milyon, altı yüz seksen bir bin altı yüz on sekiz guruşla, yâhud bir milyon, dokuz yüz seksen altı bin, sekiz yüz on altı aded Osmanlı lirasıyla mukâyese edildiği halde yetmiş beş milyon, altıyüz on bin, kırk yedi guruş, yâhud yedi yüz elli altı bin, yüz aded lira-yı Osmanî derecesinde kıymet-i ihrâcatın fazlası olduğu anlaşılmakdadır.

Binâen-aleyh şu hesâba nazaran sene-i mezbûre zarfında vukû'bulan idhâlât-ı hâriciyenin kıymet-i mecmû'ası, ihrâcât-ı hâriciye kıymet-i umûmiyesinin takriben yüzde altmş iki nisbetini tutumakda ve idhâlâtınkine nisbetle ihrâcât kıymetinin yüzde otuz sekiz derecesinde fazla olduğu tahakkuk etmekdedir.

Bu netice böylece ta'yîn etdikden sonra şimdi bir kere de sene-i merkûme zarfında Samsun iskelesiyle memâlik-i Osmaniye dâhilindeki sâir iskeleler beyninde berren ve bahren vukû'bulan ihrâcât ve idhâlatın envâ' ve ecnâsıyla mekādir ve kıymetlerini tedkîk edelim.

[s.103]

1328 SENESİ ZARFINDA SAMSUN İSKELESİ'NDEN SEVÂHİL-İ SÂİRE-İ OSMANİYE'YE VUKÛ'BULAN İHRÂCÂT
EXPORTATION PENDANT L'ANNEE 1912 - 3 AUX ENVIRONNS DE L'EMPIRE

Guruş	Kilo	İhrâcâtın Esâmîsi
1.166.674	1.370.213	Buğday
11.878.834	10.116.303	Dakik
91.979	174.565	Kepek
463.600	394.593	Bulgur
30.630	27.161	Çorbalık Buğday
3.227.184	4.726.259	Arpa
1.247.740	1.743.520	Mısır
66.790	112.427	Yulaf
3.750	5.029	Ot
13.875	38.058	Saman
483.965	467.438	Fasulye
32.685	31.750	Nohud
42.118	27.144	Leblebi
18.749.824		Yekûn

[s.104]

Guruş	Kilo	İhrâcâtın Esâmîsi
18.749.824		Nakl-i yekûn
100.037	39.814	Mütenevvi' Erzak

168.487	191.615	Soğan ve Sarımsak
17.940	1.718	Revgān-ı Sâde
61.540	25.626	Ceviz ve Ceviz İçi
1.025	206	Ceviz Yağı
5.060	1.440	Kuru Kaysı
3.430.520	159.893	Pamuk ve Yün Mensûcât
129.317	16.004	Manda ve Kara Sığır Derileri
25.300	6.810	Tahin ve Tahin Helva
97.104	65.536	Elma
275.330	31.639	Pasdırma
94370	1.195	Siyah Havyar
902.164	365.900	Yumurta
2.600	675	Ham Kendir
71.895	10.744	Urgan, İp ve Kınnab
5.030	1.003	Kendir Tohumu
88.400	14.320	Mahleb
4.000	120	Sa‘leb

[s.105]

Guruş	**Kilo**	**İhrâcâtın Esâmîsi**
24.229.943		Nakl-i yekûn
23.875.230	1.591.682	Yaprak Tütün
6.697.326	421.176	Ma‘mûl Tütün ve Sigara(1)
147.985	145.710	Müteferrik ve Muhtelif Eşyâ ve Mahsûlât
1.680.380	19.334	Re’s Koyun ve Keçi
574.700	1.065	Re’s Manda ve Kara Sığır
31.100	30	Re’s Bargir
17.730	20	Re’s Ester
2.700	11	Re’s Merkep
57.257.074[T7]		Yekûn

İşte üçyüz yirmi sekiz sene-i mâliyesi zarfında Samsun İskelesi’nden Trabzon ve Kastomonı vilâyetleri sevâhiline ve Dersaâdet ile Marmara ve Bahr-i Sefid’deki cezâir ve iskelelere emrâr edilen eşyâ ve mahsûlât-ı mütenevvi‘a ile canlı hayvânâtın esnâs ve envâ‘ıyla mekâdir ve kıymetleri bâlâya derc olunan erkām ile ta‘yîn edilmiş ve bunların kıymeti mecmû‘aları elli yedi milyon, iki yüz elli yedi bin, yetmiş dört guruşdan veyâhud takriben beş yüz yetmiş iki bin beş yüz yetmiş aded Osmanlı lirasından ibâret bulunmuşdur.

Şu cihet dahi tasrihe şâyândır ki Balkan Muharebe-i zâilesi için Ordu-yı Osmaniye’nin seferberlik münâsebetiyle 328 - 9 senesi zarfında cihet-i askeriyyece gerek doğrudan doğruya Samsun’da ve gerek dâhili Anadolu’da mübâya‘a edilip Samsun İskelesi’nden emrâr olunan hayvânat ile kanûn-ı mahsûsuna tevfikân seferber Ordu-yı Hümâyûn’un ihtiyâcı içün havâli-i mebhûseden tedârik ve mezkûr iskele vâsıtasıyla sevk olunan erzâk ve hubûbât, bâlâya dec olunan cedvele dâhil değildir.

(1) İşâretle irâe olunan yaprak ve ma‘mûl tütün ve sigaralar, reji şirketi nâm ve hesâbına emrâr edilmiş olduğundan bunların kıymetleri sene-i mezkure zarfında cârî olan tütün fiyatına kıyasen takribi olarak vaz‘ edilmişdir.

[s.107]

[T7] Muhtemelen dizgi hatası sonucu yekünde küçük bir tutarsızlık meydana gelmiştir. Verilen rakamların toplamı 57.257.094’tür.

1328 SENESİ ZARFINDA MEMÂLİK-İ OSMANİYE'NİN SÂİR İSKELELERİNDEN SAMSUN'A VUKÛ'BULAN İDHÂLÂT
IMPORTATION DES DIVERS PORTS DE L'EMPIRE PENDANT L'ANNEE 1912 - 3

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
1.560.920	155.730	Pamuk İpliği
122.880	9.536	Yün İpliği
13.800	1.135	Kaput Bezi [1]
5.675	1.135	Ham Pamuk
546.250	22.637	Yün, İpek, Pamuk Mensûcât
6.110	2.866	Tavuk ve Kuş Tüyü
2.000	200	Tilki, Tavşan Derileri
3.232.470	328.671	Yaprak Tütün [2]
7.350	1.225	İp ve Halat ve Kınnab
4.166	648	Tuzlu ve Kuru Bağırsak
1.426.490	142.823	Gavsale
413.560	67.598	Manda ve Karasığır Derileri
23.650	10.915	Sisam
7.365.321		Nakl-i yekûn
[1]	Mersin'den	
[2]	Sinop sancağıyla Trabzon vilayetinin ba'zı kazâlarından	

[s.108]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
7.365.321		Nakl-i yekûn
24.338	8.076	Anason
45.628	10.223	Mahleb
81.935	98.187	Patates
13.275	12.185	Fasulye
19.874	7.124	Haşhaş
1.980	660	Şeftali Çekirdeği
990	660	Kettân Tohumu
1.023.020	106.554	Oğlak Derisi
8.900	52.500	Çimento [3]
2.029.790	544.496	Sabun [4]
1.038.201	222.176	Zeytun Yağı
744.832	252.615	Zeytun
298.708	28.740	Tereyağı
118.580	18.360	Pamuk ve Sâir Nebâtî Yağlar
97.777	48.033	Makaronya ve Şa'riyeler
9.042	2.521	Prinç
38.748	5.755	Kalaç ve Ekmek Kadayıfı
21.897	11.027	Tuzlu Balıklar
68.387	10.679	Pasdırma ve Kavurma
13.051.223		Nakl-i yekûn
[3]	Darıca Fabrikası'ndan	
[4]	Kısmen adalardan ve kısmen Antalya'dan gelmişdir.	

[s.109]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
13.051.223		Nakl-i Yekun
306.125	52.251	Kaşar ve Sâir Peynirler
70.024	69.393	Soğan
51.090	21.300	Yumurta
41.735	16.694	Bulama (Pekmez)
19.978	17.956	Sıska (Soğan Ufağı)
66.844	74.934	Kestane
973.072	259.938	Hurma
151.729	15.878	İncir
1.187.748	429.343	Üzüm
154.195	38.685	Ceviz İçi
81.525	16.306	Fındık
106.959	105.699	Envâ‘ Tâze Meyveler
14.248	4.392	Elvan Şekerler ve Lokum
148.825	48.335	Tahin ve Tahin Helva
154.650	17.768	Çekilmiş Kahve
427.356	336.561	Limon ve Portakal
179.275	14.342	Tönbâkü
4.200	1.400	Döğülmüş Kırmızı Büber
17.190.801		Nakl-i yekûn

[s.110]

Guruş	Kilo	İdhâlâtın Esâmîsi
17.190.801		Nakl-i yekûn
44.820	316.500	Ma‘den Kömürü
6.460	1.615	İsbermeçet Mumu
109.160	54.580	Sac Na‘l
627.853	257.878	Envâ‘ Müskirat
2.154.000	3.313.860	Tuz [5]
17.630	12.385	Müteferrik ve Mütenevvi‘ Eşyâ
373.455	1929-294 Metromikab	Kerâste
55.000	110.000 (Aded)	Dut Fidanı
2.850	22 (Re’s)	Boğa ve İnek
1.260	18 (Re’s)	Koyun ve Keçi
103.000	35 (Re’s)	Esb ve Kısrak
1.500	1 (Re’s)	Ester
20.687.789		Yekûn

[5] Düyûn-ı Umûmiye İdâresi hesâbına olarak Koça Memlehâsı'ndan celb ve idhâl edilmişdir. İdâre-i mezkûreden istihsâl olunan ma'lûmata nazaran 328 senesi zarfında Samsun'da satılan tuzun mikdârı 3.545.075 buçuk kilogram olup beher kilosu elli ve yetmişbeş santimden ma'-çuval-i esmânî 2.332.484 guruş 75 santim tutmuşdur.

[111]

1338[T8] senesi zarfında sevâhil-i sâire-i Osmaniye'den Samsun İskelesi'ne celb ve idhâl olunan eşyâ ve mahsûlât-ı muhtelife ile canlı hayvânâtın envâ' ve ecnâsı bâlâya derc edilmiş ve bunların kıymet-i mecmû'ası yirmi milyon, altı yüz seksen yedi bin, yedi yüz seksen dokuz guruşdan, yâhud iki yüz altı bin, sekiz yüz yetmiş yedi Osmanlı lirasından ibâret bulunmuşdur.

Samsun'un 328 senesi zarfındaki ticâret-i dâhiliyesi dahi bâlâda serd olunan esbâbdan dolayı dûçâr-ı sekte olmuş ve Çanakkale Boğazı'nın mesdûd kaldığı müddetce Samsun ile Cezâir-i Bahr-i Sefid, İzmir, Beyrut, İskenderun gibi iskeleler arasında muvâredât ve münâkâlât-ı ticâriye münkat' olduğundan gerek Samsun'dan mahal-i mezkûreye sevk ve ihrâc edilen ve gerek mahal-i mebhûseden Samsun'a celb ve idhâl olunan emti'a ve eşyâ ve mahsûlât-ı ticâriye sinîn-i sâbıkaya nisbetle takriben yüzde 35 - 40 derecesinde tenâkıs etmişdir.

İşte Samsun'un 1328 senesi zarfındaki ticâret-i umûmiyesi bâlâya kısım kısım derc olunan cedâvelin irâe eylediği erkāmdan ve mu'âmelâtın ma'rûz kaldığı ahvâl ise hülâseten serd ve hikâye olunan vukû'atdan ibâretdir.

SON

[T8] Doğrusu 1328 olacak.

CHAMBRE DE COMMERCE
DE
SAMSOUN

STATISTIQUE

PENDAT L'ANNÉE

1912 - 1913

Premièr Année

IMPRIMERIE
LE "SOLEIL"

Course de Samsoun

صامسون: طياره بايرامى

Souvenir de Samsoun Débarcadère de farine
Souvenir de Sinope
BLACK SEA
Türkei I. Turkey
La Turquie

Milli Mücadele'de Samsun Limanının İşlevi

Doç. Dr. Zeki Çevik
Balıkesir Üniversitesi - Baklıkesir

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 1. maddesi şöyle düzenlenmişti: *"Çanakkale ve ve İstanbul Boğazları açılacak ve Karadeniz'e serbestçe geçiş sağlanacak, Boğazlar İtilaf Devletleri'nce serbestçe işgal edilecek."* Bu madde İtilaf Devletleri'nin Karadeniz'e ne kadar çok önem verdiklerinin göstergesidir. Ayrıca 25 maddeli bu Mütareke'nin 11 maddesinin (1,2,3,6,8,9,12,13,14,15 ve18) denizlerle ilgili olmasının amacı da, İtilaf Devletleri'nin hedeflerine bu yolla ulaşmayı planladıklarının en açık belgesidir.[1]

13 Kasım 1918'de dördü Yunan gemisi olmak üzere elli beş parçalık bir İtilaf donanması İstanbul limanına gelmişti. Daha sonra bu donanma Karadeniz'e açıldı. Anadolu ve Rus kıyılarının önemli limanlarını işgal ettiler. İtilaf Devletleri, 1915 gizli antlaşmalarının öngördüğü bölgeler ile Çarlık Rusya'dan sakındıkları yerleri de kontrol etmeye başladılar. Üs olarak İstanbul seçilmişti. Karadeniz ve Kafkaslarda etkinliklerini arttırmaya çalıştılar. Hatta Anadolu, Rusya ve Kafkasların iç bölgelerine de ulaşıp müdahale etmek için Boğazlar ve Karadeniz yolunu kullandılar. Böylece Anadolu ve Sovyet Rusya'yı kontrol edebileceklerini hesapladılar.[2] Karadeniz ve Boğazlar İngiltere'nin Batı Anadolu'ya çıkarttığı Yunan ordusundan başka tek kozuydu. Bu yoldan hem Anadolu'da ki milli hareketi bastıracaklar, hem de kendi nüfuzunda kurulan Kafkas cumhuriyetlerine destek vererek, bir Kafkas Seddi oluşturup Sovyet yayılmasının önüne geçeceklerdi. İngilizler kendi ifadeleriyle Anadolu'nun iç kesimlerine karışamayacaklarını söyleyerek, kıyı şehirlerini işgal edip kuşatma yoluyla sonuç alacaklarını belirtmişlerdir.[3]

Karadeniz'deki diğer limanların yanında, Anadolu için olduğu kadar, Karadeniz çevresi ve sularındaki hareketlerin kontrolü açısından da Samsun Limanı aynı derecede önemliydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında önemli bir ticaret merkezi konumuna gelen Samsun'da bir liman yapımına ilişkin ilk önemli ve ciddi çalışma 1910 yılında Türkiye Milli Bankası tarafından işletme imtiyazı alma esasına dayanan girişimdir. I. Dünya Savaşı döneminde, Ankara - Erzurum hattı ile bu hattın Karadeniz'e yönelik kolları ve bağlandığı limanlar, Askeri Demiryolu ve Limanlar İdaresi yetkisinde idi. O zaman bu idare maliyetin yüksek olması sebebiyle liman yapımının imkansız olduğunu belirtmişti. Bu düşünceyle esas limanın yapımında büyük dalga kıran seddinin başlangıcını oluşturacak 400 m uzunluğunda bir bent yapılması uygun görülmüştü.[4]

Mütareke döneminde Karadeniz Limanlarını üs olarak kullanan güçler, Kafkaslar, Rusya, Anadolu ve Balkanlara yönelik politikalarında başarılı olurlarsa, kısmen ve dolaylı da olsa Orta ve Ya-

---

1 Ali Türkgeldi, *Mondoros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, (Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948), 65.*

2 Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz(1919-1922), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. 2001), . 27-28.*

3 R. Doğanay, a.g.e., s.32-33.

4 Coskun Topal, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı (Coskun Topal, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'un Ekonomisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2001, 1-2.)* www.kultur.samsun.bel.tr/samsen 2006/doc/019.pdf (Erişim tarihi:15.10.2012)

kındoğu siyasetine de katkı sağlayabilirlerdi. Samsun da buna müsait bir liman şehriydi. Ayrıca Samsun bu güçlere askeri ve siyasi politikaları yanında, ekonomik çıkarları açısından da önemli bir mevki kazandırıyordu. Başta Amerikalılar olmak üzere İngiliz, Fransız, İtalyan firmaları bölgede etkinlik yarışına girmişlerdi.

Samsun ve Karadeniz kıyılarında yaşayan Hıristiyanların kıyıma uğratıldığı propagandaları yanında, ecnebilere ait ticari şirketler ile yabancı okulların korunması amacıyla da Samsun limanı İtilaf savaş gemilerin uğrak yeri olmuştu. Bu gemiler aynı zamanda Karadeniz kıyılarındaki ticari temsilcilerine ulaşım ve bilgi açısından da yardımcı oluyorlardı. Amerika Donanması da iktisadi rekabet için Samsun'a üs kurmuştu. Samsun'daki tütüncülük şirketinin, petrol şirketlerinin ve bunların temsilcilerinin güvenliğini sağlıyorlardı.[5]

Milli Mücadele döneminde Karadeniz'de Anadolu kıyılarından Anadolu içlerine açılan en önemli kapı Samsun limanıydı.[6] Gerek İstanbul ve gerekse Sovyet Rusya ile kurulacak ilişkiler ve buralardan gelecek her çeşit yardım için, Samsun Anadolu'nun önemli kapılarından biri idi. Samsun, Trabzon ve İnebolu ile birlikte Karadeniz'de, Anadolu'ya yapılacak deniz taşımacılığının ve ticaretinin giriş çıkışın merkezleriydiler.

Bu bildiride, bir taraftan İtilaf güçlerinin, diğer taraftan da Milli Mücadele'yi yürütenlerin Samsun limanını niçin kontrol edebilme yarışına girdikleri incelenecek, ayrıca I.TBMM'de Samsun şehir ve limanına vurgu yapan görüşme ve tartışmalara da yer verilecektir.

İtilaf Devletleri'nin Genelde Karadeniz Limanları, Özelde Samsun Limanı'na Verdikleri Önem

Siyasi Açıdan:

İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere yayılmacı emellerini I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni şartlar altında ve yeni planlar ile sürdürme niyetindeydiler. Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Boğazların ve Karadeniz'in işgali, Güney Rusya, Anadolu ve Kafkaslarda yerleşme çabaları gibi, Bolşeviklere karşı Çarlık Rusya generallerini desteklemeleri de gerçekte kendi hedeflerine varmak için sahneye koydukları oyunlardan biriydi.

Ancak bu hedeflerinin önüne iki engel çıkmıştı. Birincisi, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali idi. Bolşeviklerin İngiltere aleyhine propagandaları[7] ve Kızıl ordunun tehdidi ve ilerleyişi, İtilaf Devletleri'nin Karadeniz ve Kafkaslardaki planlarını bozuyordu. İkincisi ise, savaş sürerken gizli anlaşmalarla paylaştıkları Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında tam bağımsız yaşama arzusunu son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Misak-ı Milli bildirisiyle kabul ettiren ve İtilaf güçlerine karşı savaş başlatan "Milliyetçi Hareket" ve lideri Mustafa Kemal Paşa.

İtilaf Devletleri'nin en büyük korkusu karşılarına engel olarak çıkan bu iki unsurun birleşmesiydi. Bunu önlemek için derhal harekete geçtiler. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'yi güneyden batıdan ve kuzeyden kuşatarak önemli gördükleri yerleri işgal ettiler. Diğer taraftan da Sovyet Rusya'yı kıskaca almak için Karadeniz'in kuzeyindeki Rus toprak ve limanlarını ve Kafkasları işgal ettiler. Azerbaycan, İran, Batum ve Kars çevresinde Osmanlı ordusunun kontrolündeki bölgeleri Kasım 1918'de ele geçirdiler. Amaçları, Yunanistan'ı yeterince güçlendirerek, Güney Kafkasya'da Rusya ile Türkiye arasındaki hükümetlere her çeşit yardımı yaparak, Türkiye'yi doğudan ve batıdan kıskaca alıp, iç ihaneti de kışkırtarak parçalayıp bitirmek idi. Böylece Sovyet Rusya ile Türkiye'nin birleşmesini aradaki tampon hükümetleri destekleyerek engelleyeceklerdi. Hatta Anadolu'daki dire-

---

[5] Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları Yay., 1982, 192; Osman Ulagay, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, (İstanbul: Özel Yay., 1974, 72-76; E. Mead Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı,(İstanbul: Milliyet Yay., 1972), 370.*

[6] Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali, (İstanbul: Örgün Yay., 1981), 206.*

[7] M.S. Anderson, *The Eastern Questions 1774-1923, (New York: St Martin's Press, 1966), 352.*

nişin bir Sovyet hareketine dönüşmesi ihtimali de onları çok korkutmuş ve bunu önlemek için de her çeşit çareye başvurmuşlardır.[8]

Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye bakışı ise İtilaf Devletleri'nin görüşüne yakındır. Onlar da Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile yakınlaşmasına karşıdırlar. Hatta onlar Ankara'daki direniş ile Bolşevik hareket arasında bir fark görmemektedirler.[9] A.B.D. Kafkas Seddi'nin oluşturulmasında Karadeniz'deki İtilaf donanmasına yardım ettiği gibi, Doğu Anadolu ve Kafkaslara yardım kuruluşları vasıtasıyla para, gıda ve giyecek yardımı da yapıyordu.

Milli Mücadele döneminde A.B.D. İstanbul ve Ankara'da iki hükümetin bulunması sebebiyle kararsız ve tarafsız bir politika yürütmüştü. Ankara güç kazandıkça, TBMM Hükümeti'yle ilişki kurmak için İstanbul'daki A.B.D. Yüksek Komiseri Amiral Bristol merkeze olumlu raporlar göndermiştir. Türkiye'de izlenen politika, Manda altına konulmuş topraklarda izlenenin aynıydı. Bu "açık kapı" politikası –var olan özel ve genel hakların korunması- ile birlikte hala kuvvetli diplomatik girişimlere yol açacak bir konu olan Anadolu Hırıstiyanlarına gösterilen -fakat Amerika Dışişleri Bakanlığı'nca daha öteye götürülmeyen- ilgi ve Amerikan misyonerlik ve eğitim örgütlerinin çalışmalarında sürekliliği sağlamak amacını güdüyordu.[10]

1920 başlarından itibaren Kızılordu'nun Beyazları yenmesi ve Kafkaslarda ilerlemesi, yine Türk ordusunun Ermenileri yenmesi üzerine zaten bölgede büyük bir kara gücü olmayan İtilaf Devletleri Güney Kafkasya'dan çekilmek zorunda kaldılar. Bu tarihten itibaren denizden ablukaya önem verdiler. Gönüllü Yunan donanmasının bu ablukaya katılmasına yeşil ışık yaktılar. Bunların Türk gemilerine ve limanlarına saldırılarını desteklediler.[11] Karadeniz'de birçok Türk liman şehri gibi Samsun da 7 Haziran 1922 tarihinde Yunan Savaş gemileri tarafından bombalandı.[12]

Samsun, İngilizlerin Karadeniz sahillerinde çok önem verdikleri ve kara birliği çıkardıkları birkaç limandan biridir. 1918 Aralık ayında Batum'u, 9 Mart 1919'da da Samsun'u işgal etmişlerdi. Bu bölgede kurulmasına çalıştıkları Pontus Devleti'nin merkezlerinde birisi de Samsun idi. [13]

Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi olarak, İstanbul'dan Bandırma vapuru ile 16 Mayıs 1919'da yola çıktı ve üç gün sonra da Samsun'a karaya ayak bastı. Havza'ya hareket edeceği 25 Mayıs'a kadar İstanbul'a resmen gönderdiği sekiz rapor vardır. Bu sırada, ona göre Samsun hiç güvenli bir yer değildir. 9 Mart'tan beri Samsun'da bulunan 200 kişilik İngiliz-Hint birliğine, 17 Mayıs'ta 100 kişilik bir takviye kuvvet gelmiştir. 17 Mayıs'ta Samsun'a gelen iki İngiliz kontrol subayının Sivas'a gideceğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, halkı da Pontus çetelerinden bezgin ve yılgın bir halde bulur. Sadarete ve Harbiye Nezareti'ne yolladığı raporların beş tanesi asayişsizlik ile ilgidir.[14]

Bir yabancı yazar Mustafa Kemal Paşa'nın müfettiş olarak Samsun'a çıktığı sırada şehir hakkında şu genel bilgileri veriyor: *"İstanbul'dan ayrıldıktan üç gün sonra 19 Mayıs'ta Bandırma, Samsun'daki ahşap bir iskelenin açığında demirledi. Bu Karadeniz kentinin nüfusunu Rumlar ve*

---

[8] Doğanay, 41.

[9] Oral Sander-Kurthan Fişek, *Türk- A.B.D. Ticaretinin İlk Yüzyılı(1829-1929), (İstanbul: Çağdaş Yay., 1977), 197.*

[10] ABD 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş açtı. Şubat ayında da Alman'ya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş olan ABD, bunun tabi sonucu Türkiye ile de diplomatik ilişkilerini kesmiş olmasına rağmen, düzgün olmakta devam etmiştir. Amiral Bristol bir raporunda: " Amerika, İtilaf Devletleri'nin planlarına karşı sesini çıkarmalı ve Amerikan Ulusu olaylar hakkında konuşmalıdır." (Ocak 1920) diyordu. Bu tutkulu başvuruların yapıldığı sırada Senato, Versay Antlaşması'nı reddetmiş ve Amerika'nın işlere karışması için açık kapı bırakmamıştı. (Nisan 1920). Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması(1914-1924), Türkçesi: Tevfik Alanay, (İstanbul: Milliyet Yay., 1972), 30, 266-269, 321-322.*

[11] Doğanay, a.g.e., 43.

[12] Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğanay, a.g.e., 123-129.

[13] Pontus hareketi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.Doğanay, a.g.e., 58-76. Pontus Cemiyeti 1904'te Merzifon'daki Amerikan kolejinin desteğinde kurulmuştu ve kolej eğitimlerini de sağlıyordu. 1920 yılında koleje yapılan baskında Pontus haritaları ve Yunanistan'a katılması ile ilgili kitaplar ve Müdür White'ın yazdığı, Türkiye'nin parçalanmasını tavsiye eden mektup bulundu. Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı, (Ankara: Ulusal Basımevi, 1969), 196; Nuri Yazıcı, Milli Mücadele'de(Canik Sancağı) Pontuscu Faaliyetler 1918-1922, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989), 39-45; Doğanay, a.g.e., 42*.

[14] Geniş bilgi için bk. Zeki Çevik, *Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2002), 177-180.*

Türkler oluşturuyordu ve içinde Rumlar daha kalabalıkken, Türkler kent dışında çoğunluktaydı. Büyük savaştan once Samsun Regie'nin (Yabancı mülkiyetinde bir tekel şirketi) çabalarıyla yerel ekonomiyi canlandıran tütün yetiştiriciliğinin ihraç limanı olarak gelişmişti." [15]

Özellikle İngilizlerin Karadeniz ile ilgili genel politikalarının yürütülmesinde Samsun'a özel önem verdiklerini görüyoruz. Nitekim hem asker çıkarmaları, hem önemli istihbarat elemanlarını buraya göndermeleri, hem de Samsun'dan Pontus çetelerine silah sağlayıp dağıtmaları bunu açık göstergeleridir. İngilizler Samsun, Trabzon ve Batum'u üs olarak kullanıp Anadolu içlerini kontrol etmeye çalışıyorlardı. Samsun'a çıkan İngiliz kuvvetleri sayesinde Rum Metropoliti Yermenos rahat çalışıyor ve Rusya ve diğer yerlerden gelen silahlı Rumları Samsun'a göç ettiriyordu.[16]

Ankara Hükümeti, İtilaf Devletleri'ni birbirinden ayırmak ve her biriyle ayrı ayrı ilişki kurmak politikası gereği olarak 1921 ilkbaharında da Fransız ve İtalyanlarla, Afganistan ve Sovyet Rusya ile yaptığı gibi anlaşma yoluna girdi. Bu dönemde ABD ile ilişki kuramak için de ilk adım Ankara Hükümeti'nden gelmiştir. ABD arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre; 1921 yılı Ocak ayında Ankara Hükümeti'nin bir temsilcisi Samsun'da geçici olarak demir atmış bir Amerikan destroyeri komutanına gelerek, Türk ve Amerikan temsilcilerinin Antalya'da buluşmalarını ve iki ülke arasındaki ilişkileri görüşmeleri düşüncesini ileri sürer. Bir ay sonra, Amerika hükümetiyle daha ciddi ilişki kurma yolunda çabalar gösterildi. Samsun yöneticilerinden biri, destroyer komutanına yeniden başvurarak, kendisinin Ankara Dışişleri Bakanlığı'ndan *"çok gizli talimat"* aldığını söylemiştir. Bu talimat, kendi hükümetinin Amerika ile ilişkilerin kesilmesinden önceki siyasi ve ekonomik ilişkileri yeniden kurmak biçiminde özetleyebileceği isteğinin Amerika Yüksek Komiseri'ne ulaştırılması yolunda idi.[17] Görüldüğü üzere Milli Mücadele'de Samsun Limanı Ankara Hükümeti'nin diplomatik ve siyasi mücadele açısından da bir çıkış ve bağlantı kapılarından birisi idi.

ABD Pontus tehlikesine karşı Ankara Hükümeti'nin Rum ahali hakkında aldığı kararlar ve Samsun'un Yunan donanması tarafından bombalanması dolayısıyla ilişki kurmada temkinli davranmasına rağmen, Haziran 1921'de Ankara'ya gelen ilk Amerikalı Yakın Doğu'ya yardım örgütünün resmi ilgililerinden biri olan R. McDowel olmuştur. Daha sonra İstanbul'daki Ticaret Kurulu yardımcılarından Julien Gillespie Ankara'ya Aralık 1921'de gönderildi. Ankara'ya devamlı bir ABD delegesi olarak Dışişleri Dış İlişkiler Servisi'nden Robert W. Imbrie 1922 Haziranında bu göreve atandı.[18] Böylece Milli Mücadele döneminin sonlarına doğru İngiltere ve Yunanistan dışındaki devletlerle Ankara Hükümeti'nin diplomatik ilişkileri yumuşama sürecine girmiştir.

Ekonomik Açıdan:

Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında maden imtiyazları ve ticareti kontrol açılarından İtilaf Devletleri arasında kıyasıya mücadele söz konusudur. İngiltere'yi harekete geçiren emperyalist düşüncelerle bölgede siyasi, stratejik ve ekonomik açıdan en güçlü olmak ve çıkarlar elde etmek idi. Karadeniz hakimiyeti yanında, Kafkas petrol bölgesini de ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla 16 Kasım 1918'de Bakü'yü işgal etmişler, Samsun, Trabzon gibi limanlara da savaş gemileri göndermişlerdi.[19]

---

[15] Andrew Mango, *Atatürk, Çev. Füsun Doruker, (İstanbul: Sabah Yay., 2000), 1. Baskı, 217.*

[16] Doğanay, *a.g.e.,, 70.*

[17] Ankara'daki Türk Dışişleri Bakanlığı, Amiral Bristol aracılığı ile ABD Hükümeti tarafından tetkik edilmek üzere dört nokta önermiştir: Bunlar: 1- Büyük Millet Meclisi'nin başlıca amacı, Anadolu halkının siyasi, ekonomik bağımsızlığını tanımak; 2- Türk Milleti, kendisinin bu amacını baltalamak isteyenlerin dışında ne içte, ne de dışta hiçbir tarafa karşı düşman değildir; 3- Ankara Hükümeti, temeli kapitülasyonların kaldırılması olmak üzere, Amerika ile dostça ilişkiler kurmak istemektedir. Bir defa bu nokta çözüldükten sonra, okullar ve hayır dernekleri gibi öteki sorunlar kolayca ve kendiliğinden çözülebilir ve işbirliği yapacak iki ülke arasında karşılıklı büyük ekonomik faydalar sağlanabilir; 4- Eğer Amerika Hükümeti, Mondros Mütarekesi'nden önce, Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından çizilmiş olan Türk sınırları ile Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını tanırsa, savaştan önceki ilişkilerin kurulmasına engel kalmaz. Evans, *a.g.e., 328-329.*

[18] Evans, *a.g.e., 330-331, 338; Doğanay, a.g.e.,. 101-102.*

[19] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi, c. I, (İstanbul: Tekin yayınevi, 1989), 355.*

1919 yılı başlarından itibaren İngilizlerin Anadolu'ya ilgileri, Rum ve Ermenilerin korunma ve kurtarılması ve aşayişin sağlanmasına yönelik olmuştur. Özellikle Samsun'a asker çıkarmışlar, burada bir telsiz telgraf merkezi kuracakları haberi alınmıştı. Haziran ayında da bir kısım istihbarat subayları Samsun ve Merzifon'da faaliyete geçtiler. Samsun adeta bir İngiliz üssüne dönüşmüştü.[20] 1920 yılı boyunca İngilizlerin Türk kıyılarındaki ablukası devem etti. 1921 yılında İngiliz savaş gemileri önemli faaliyetlerini Sinop ve Trabzon arasında ve özellikle Samsun'da yürüttüler.

Fransa ile İtalya'nın Karadeniz'in Anadolu kıyılarında özellikle Zonguldak bölgesindeki kömür madenlerinin işletme imtiyazları konusunda bir rekabet içine girdiklerini görüyoruz. Bu iki ülke kıyasıya pazarlıklar sonunda ortak şirketler kurma konusunda anlaşmışlardır.[21]

1919 yılı başlarında Amerikan iş adamları ile birlikte donanma da Türkiye'ye gelmişti. Karadeniz'deki Amerikan donanması sadece taşıma ve bilgi toplamakla kalmıyor, Amerikan sermayesini de koruyordu. Samsun'daki Amerika Tütüncülük Şirketi (American Tobacco Company) ABD savaş gemilerinin limanın üs haline gelmesinde önemli rol oynamıştır.[22] 25 Haziran 1919 tarihinde Amiral Bristol, Standart Petrol Şirketi'nden Mr. Thomas ve New York Milli Bankası'ndan Mr. Hutchins ile Samsun'a gelmişler ve yerli bir Rum'u %3 komisyon ile petrol işleriyle görevlendirmişlerdir.[23]

Samsun limanından yapılan ihracat yıllar itibariyle genellikle ithalatın üzerindeydi. İhracata konu olan mallar, başta tütün olmak üzere yumurta, buğday, arpa, mısır, fasulye, haşhaş, yün, deri ve cevizden oluşuyordu. İthal edilen emtia çok çeşitli olmakla birlikte, pamuklu dokumalar, demiryolu malzemesi, otomobil, kamyon, ve ziraat makineleri, muhtelif makine parçaları, çelik, demir, çimento, gaz, benzin ve mazot, hırdavat, kahve, çay, kırtasiye ve cam eşyasından oluşuyordu. İthal edilen ticari emtianın bir kısmı yeniden civar iskelelere ihraç edilmekte ve şehrin hinterlandına dağılmakta idi. [24]

Samsun limanında yükleme ve şehrin önündeki koyda denize doğru uzanan tahta döşemeli iskelelerden yapılmaktaydı. İskeleler gördükleri işleve gore adlandırılıyordu: Şimendifer, Yolcu, Tütün, Gümrük (Yük), Gaz, Dakik (Un), Zahire ve Park iskelesi adlarını taşıyan ve sahilden denize doğru uzanan iskeleler sekiz adetti. Yolcu iskelesinden sadece yolcular gidip geliyordu. Şehrin 1915'de Rus donanması tarafından bombalanması sırasında iskeleler de zarar görmüş, Gazhane ve Belediye yük iskelerinde büyük tahribat meydana gelmişti. Bu dönemde ikişer adet Gazhane ve Gaz iskelesi vardı. Bunlardan biri Belediye'ye, diğeri Rüsumat Dairesi'ne aitti. Reji Şirketi'ne ait olan Şimendifer İskelesi'nden Cumhuriyet döneminde Demiryolları İdaresi'ne ait eşya taşınırdı. Bu iskele limanın faal sahasından biraz uzaktaydı. Gaz, Un ve Tütün iskeleleri kendi işlerine tahsis edilmişti. Tütün iskelesi ile tütün depoları arasında elle işleyen dekovil hattı yapılmıştı. İhracat mevsiminde bu hattın yetersiz olması yüzünden tütün denkleri çoğu zaman sırtta taşınmaktaydı. Tütün İskelesi'nin gelirleri Memleket Hastanesi yönetimine ayrılmıştı. Gaz İskelesi sadece gaz işlerine tahsis edilmişti. Gaz tenekelerle geldiği zaman iskeleye kadar mavnalarla taşınır ve oradan depoya nakledilirdi. Gaz gemi sarnıçlarında bulunuyorsa depolardan vapura uzatılan hortumlarla alınmaktaydı. Park İskelesi ise parka giden yol üzerinde olduğundan yalnızca gezinti amacıyla kullanılıyordu. Gümrük (Yük), Dakik (Un), Yolcu ve Zahire iskeleleri Belediye'ye aitti.

Milli Mücadele döneminde tütün ihracatı dışında Samsun'dan yapılan ihracatın tamamı Dakik (Un) İskelesi'nden yapılmakta idi. Bu iskele bakımsız ve onarıma muhtaçtı. Birinci Dünya Savaşı içinde düşman donanmalarının tahrip etmesi yüzünden kullanılamaz hale gelmiş, yolcu taşıma ve ihracat işleri sadece Dakik İskelesi'nden yapılmak zorunda kalınmıştı. Şehir ve hinterlandının ithalatı ise Gümrük İskelesi'nden yapılmaktaydı. Vapurlardan çaparlar (mavnadan büyük Karadeniz kayığı) aracılığıyla çıkarılan ticari mallar bu iskeleden ambara taşınıyordu. Birinci Dünya Savaşı

[20] Musafa Kemal Paşa'nın müfettiş olarak Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Samsun'dan gönderdiği 22. 5. 1919 tarihli rapor. Doğanay, a.g.e., 190-191(ATASE Arşivi, Kls. 189, D.104, F. 16)

[21] Doğanay, *a.g.e., 246.*

[22] Doğanay, *a.g.e., 229.*

[23] Ulubelen, *a.g.e., 192.*

[24] Topal, *a.g.t., 25-37.* www.kultur.samsun.bel.tr/samsen 2006/doc/019.pdf (Erişim tarihi:15.10.2012)

öncesinde binlerce kiloluk balyaların iskele üzerine kurulu vinçlerle taşınması kolaylıkla yapılırdı. Savaşta zarar gören vinçler Mütareke döneminde kısmen onarıldı. Nakliye araçlarının ve hamalların yetersizliği sebebiyle ticari malların ambara zamanında konulmaması, iskele üzerindeki eşyanın hava olaylarından ve deniz fırtınalarından etkilenmesine, bazen de dalgalara tutunamayıp batmasına sebep oluyordu. Ticari mallardaki kayıp ve zarar piyasada darlığa ve hayat pahalılığına yol açıyordu.[25]

Samsun çok önemli bir tütün üretim ve ihraç bölgesi idi. Bu yöre bu özelliğini Milli Mücadelele'nin en şiddetli zamanlarında bile ispat etmiştir. Mesela II. İnönü Zaferi kazanılınca Bafra ve Alaçam ahalisi aralarında topladıkları 4 bin kilo tütünü orduya hediye göndermişlerdir. *"Ankara Büyük Millet Meclis Hükümeti Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" başlığı ile "15. Fırka Kumandanı Kaymakam Veysel"* imzasıyla gönderilen telgraftan öğrendiğimize göre bu tütünlerinSamsun Reji Fabrikasında sigara yapılarak orduya takdim edilmesi öngörülmüştür.[26]

Ankara Hükümeti limanlardan vergi geliri sağlamak için de yeni düzenlemeler getirdi. Bu amaçla Birinci Meclis'te *"Merakib-i Bahriyeden Alınacak Rüsüm Hakkında Kanun"* görüşülüp kabul edildikten sonra yerli ve yabancı yük ve yolcu gemilerinden ne kadar vergi alınacağı belirlenmiştir.[27]

Yine Meclis'te *"Yerli kumaş iktisası (giyinme) hakkında kanun layihası ve İktisat Encümeni mazbatası"* görüşmelerinde o günlerde Türkiye'nin ekonomisi tartışılıyor. Konuşmalardan Samsun Limanı da dahil diğer limanlarımızdan yeterince gümrük geliri elde edemediğimizi anlıyoruz. Canik mebusu Nafiz Bey konuşmasında şu bilgileri veriyor: *"...Bugün memleketin iktisadiyatı ne dereceye gelmiş olduğu cümlenizce malumdur. Anadolu'nun mahreç iskelesi olan muayyen birkaç şehrin gümrük varidatını tetkik ederseniz, veyahut gümrük ithalatını tetkik ederseniz hakikaten memlekette bugün beş para kalmamış olduğuna hükmetmek icabeder. Bugün Antalya, İnebolu, Samsun ve bunlara mümasil birkaç iskeleden ayda on milyon liraya karip bir ithalat mevcuttur. Fakat buna mukabil memlekete beş paralık hariçten para girmiyor. Şu halde memleketin iktisadiyatı fena bir dereceye gelmiştir. İktisadiyatımızın bu derece tezelzülü altında maazallah vaziyetin daha vahim bir hale girmesi ihtimali mevcuttur.."*[28]

Meclis'te fenni ziraat için makinalara gerekli yakıt ve malzemenin gümrükten muaf tutulmasına dair kanun görüşülürken İktisat Vekaleti vekili ve Nafıa Vekili Feyzi Bey (Diyarbakır) fenni ziraatin Samsun'da da yapıldığını belirtiyor: *"Malumualiniz sahil tarafta bulunan memleketlerde istimal edilmeye başlanmıştır. Mesela bugün Samsun'da, İzmir'de var...."*[29]. Buradan 1923 yılında Türkiye'de modern ziraatin yapıldığı nadir şehirlerimiz içinde Samsun'un da bulunduğunu resmi bir ağızdan öğreniyoruz. Bu durum Samsun'un o tarihlerde diğer şehirle kıyasla gelişmişliğinin de bir göstergesidir.

Birinci Büyük Millet Meclisi Zabıtlarında Samsun İle İlgili Görüşmelerden Örnekler

Samsun'a Yönelik Pontus Faaliyetleri:

Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1336/1920 günü Ankara'da açılan Birinci Büyük Millet Meclisin'de 24 Nisan'da yaptığı uzun konuşmasında gelen milletvekillerine Mondros Mütarekesi sonrası Türkiye'deki gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler verdi.[30]

İşte bu konuşmasında Samsun ile ilgili bilgiler de görüyoruz: "*...Vicdan-ı millinin irade-i aliye-*

---

[25] Topal*, a.g.m. (Samsun'da Piyasa, 24 Tesrinisani 1335, nr: 30.)* www.kultur.samsun.bel.tr/samsen 2006/doc/019.pdf (Erişim tarihi:15.10.2012)

[26] *Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıt Cerideleri (TBMM ZC), cilt:9 (İçt. 17, 7. 4. 1337/1921, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası), 1954, 376.*

[27] *TBMM ZC, cilt:19 (İçt. 27, 15. 4. 1338/1922, celse:4), (Ankara: TBMM Matbaası, 1959), 176- 184.*

[28] *TBMM ZC, Cilt:10 (İçt. 40, 20. 6. 1337/1921, celse:2), (Ankara: TBMM Matbaası, 1958), 435.*

[29] *TBMM ZC, cilt:27 (İçt. 192, 14. 2. 1339/1923, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1960), 325*

[30] *TBMM ZC, Cilt:1 (İçt. 2, 24. 4. 1336/1920, celse:1-3), (Ankara: TBMM Matbaası, 1959), 3. Basılış, 8-30.*

sine tabi olarak millet, müstakil vatanımızı masun görünceye kadar çalışmak ahdiyle 16 Mayıs 1335 günü Dersaadet'i terk eyledim. Samsun'da işe başladım. İlk düşündüğüm memleketimizde asayişin istikrarına kendi vesaitimiz ile muktedir bulunduğumuzu görmek oldu. Esasen Canik livasının vaziyet-i hususiyesi de bu babda en seri davranmayı müstelzim bulunmakta idi. Filhakika Rumların hakimiyetini ve İslam unsurunun esaretini istihdaf eden (amaçlayan) ve Atina ve Dersaadet komiteleri tarafından idare olunan Pontos Hükümeti amali Karadeniz sahiliyle kısmen Amasya ve Tokad'ın şimal kazalarında mukim Osmanlı Rumlarının hayalhanelerini çılgınca bürümüştü. İttihaz olunan tedabir sayesinde muvaffakiyetli netayiç istihsal edildi. Fakat ittihaz olunan tedabir ve muvaffakiyet yalnız Pontus havalisine ait ve mevzi idi…."[31]

Birinci Mecliste İzmit Mebusu Sırrı Bey'in, Anadolu için yapılan Rum-Pontus probagandası hakkında sual takriri ve Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey'in şifahi cevabından bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler öğreniyoruz.[32] 29 Aralık 1337/1921 tarihli oturumda Ali Fethi Bey Osmanlı Devleti I. Dünya Harbi'ne girer girmez düşmanlarımızın Karadeniz sahilindaki hristiyan unsurları kışkırtmaya başladıklarını belirterek:

"..Karadeniz savahilindeki Rumlar bu düşmanlarımızdan aldıkları kuvvete istinaden çeteler teşkil etmeye başlamışlar ve bir takım ihtilal teşkilatı vücuda getirmişler, casus teşkilatı vücuda getirmeye başlamışlardır ve ordumuzdaki efrat birere birer firar etmeye ve bir kısım düşman ordusuna iltihak etmeye başlamıştır." diyor.

Bir Pontus devleti kurma hayali Mondros Mütarekesi'nden sonra iyice alevlenmiş, başta İstanbul Patrikhanesi olmak üzere Rumların Avrupa'ya bir çok heyetler yollandığını söyleyen Ali Fethi Bey, bu faaliyetlerin en önemli merkezlerinden birinin de Samsun olduğunu ifade ederek şunları söylüyor: *" Efendiler ondan maada gerek İstanbul'da ve gerek Samsun'da gazetelerle propagandaya başladılar....Aynı zamanda Rusya'dan gelen birçok Rumlarla Samsun havalisindeki Rum ekseriyetini tezyid etmeye çalıştılar ve oraya muhacir yerleştirdiler. Bütün bu teşebbüsatta, yerli Rumlar, Yunan hükümetiyle resmen birlikte ve müttefikan çalışıyorlardı.Yunan hükümeti bu teşkilata alenen müzaharet etmiştir ve yerli Rumlar düşmanlarımızla alenen ittihat ve ittifak etmişlerdir. Yunan hükümetinin bütçesinde Pontus teşkilatına muavenet-i nakdiyede bulunmak üzere fasl-ı mahsus vardır."*

"Efendiler, mütareke üzerine biliyorsunuz ki, her tarafta bir takım ecnebi zabitleri dolaşmaya başladılar. Bu meyanda birtakım Rum zabitleri de Samsun'a ve o civar yerlere teftiş bahanesiyle geldiler. Ayrıca Rum sefain-i harbiyesi sahillerimizi dolaştığı esnada Rumlardan teşekkül eden heyetleri kendi sefinelerine aldılar. Avrupa'ya, Atina'ya kendi sefineleriyle gönderdiler, orada propagandalarına devam ettiler. Mütareke ahkamını kontrol bahanesiyle birtakım İngiliz zabitleri Samsun'a gelmişti. Bunlar alenen oradaki Rumları hükümet aleyhine teşvik ettiler..... Bununla da iktifa etmeyerek ahali-i islamiyeden ileri gelenleri birer birer tevkif etmeye başladılar. Ellerine geçirdiklerini de caniyane bir surette sefain-i harbiyenin ambarlarına hapsettiler ve oradaki teşkilatı takviye ettiler."

"Bu suretle Amasya ve Çarşamba taraflarında icra-yı faaliyet eden çetelere Samsun'da alenen on bin silah dağıttılar. Diğer yerlerde yine hafi surette silah dağıttılar. Bu suretle kıyam-ı umumi için bütün o havalideki Rum ahaliyi teşvik ve tahrik ettiler ve onların Pontus hükümeti teşkilindeki hayallerini emellerini takviye ve onları bütün vesait-i maddiye ve manevileriyle teşvik ettiler."

İstanbul'dan Batum'a kadar birçok yerde teşkilatlanan Pontusçular silahlı çete faaliyetlerini de bilhassa Mütareke'den sonra arttırdıkların söyleyen Ali Fethi Bey bu örgütlenme hakkında ayrıntılı bilgiler veriyor:

" Bütün metropolitler, bütün papazlar, bütün muallimler, tüccarlar, erbab-ı yesar cümlesi(varlık sahipleri) bu gayenin husulü için akd-i ittifak ettiler ve nakden, bedenen her suretle buna yardım ettiler. Kiliselere, mekteplere, birtakım mebani-i hususiyeye (özel binalara) Pontus arması taktılar. Pontus şarkıları ile mektep çocuklarını sokaklarda dolaştırdılar..."

Ankarada Büyük Millet Meclisi açılıp Hükümetini kurunca bu faaliyetler aniden duruyor. An-

[31] Aynı yer, 9.
[32] *TBMM ZC, cilt:15 (İçt. 136, 29.12. 1337/1921, celse:1), Ankara: TBMM Matbaası, 1958, s.238-241.*

cak dağlardaki Rum çeteleri çevrelerindeki müslüman köylerine zarar vermeyi sürdürüyorlar. Yine Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey'in verdiği bilgilerden öğreniyoruz ki, Batı Cephesi'nde Yunan ordusunun harekete geçmesiyle Pontus faaliyetlerinin de artmasından koordineleri hareket ettiklerini anlıyoruz. Hatta bu sırada Pontusçular İslam ahaliden bile nakdi yardım talep etmeye cüret etmişlerdir. Bunun üzerine Ankara Hükümeti de bazı tedbirler almak zorunda kalır ve uygular. Fethi Bey bu konuyu da şöyle açıklıyor:

"Bunun için hükümetçe düşünülen tedbir oradaki Rumları toplamak ve on sekiz yaşından elli yaşına kadar olan Rumları ahar mahalle sevk ederek, askerlerimizin arkasındaki tehditkar vaziyetlerine nihayet vermekti. Filvaki o zaman düşman donanması Karadeniz sahilinde birtakım nümayişler yapıyor ve bazı noktalara asker ihraç etmek teşebbüsünde bulunuyordu……Bunun üzerine on sekiz yaşından elli yaşına kadar olan Rumların ahar mahalle sevkine ve silahların da toplanmasına karar verildi. İlk icraat olmak üzere Samsun'da silah derci (toplamak) için gerek Merkez Ordusu Kumandanlığı'na ve gerekse cihet-i mülkiyeye talimat verildi. En mühim merkez-i şakavet ve merkez-i faaliyet Samsun şehri idi. Fakat Samsun şehrinde silahların teslimi hususunda verilen talimatnameye ahali-i hıristiyaniye katiyen riayet etmemiş ve mevcut olan silahlardan bir tanesini bile hükümete vermemiştir.Bunun üzerine Pontusçulukta methaldar oldukları vesikaya müsteniden sabit olan birtakım eşhas tevkif edildi. Bunu derhal alamet-i kıyam addettiler ve hepsi çoluk çocuklariyle dağlara firar ve aleni bir surette hükümetimize karşı isyan ettiler ve memleketin mevcudiyetine silahla kasteddiler. En çok "Bünyan" dağlarını merkez-i şakavet ittihaz ettiler.....O zaman bu "Bünyan" dağlarında icra-yı şakavet eden çeteler, yüs seksen veya iki yüz mevcutlu 50 ila 60 çeteden ibaretti. Kumandanları ekseriyetle ecnebi ve Yunan zabitlerinden ibaret olmak üzere bir kısmı da dört beş Avrupa lisanına vakıf gayet ileri gelen zabitlerden intihab edilmiştir. Uzun süren harekat-ı askeriye esnasında bu çetelerin bir kısmı tenkil ve imha edildi. Tenkil edilenlerin cümlesi Yunan üniformasını, Yunan armasını ve Yunan techizat-ı harbiyesini hamil idi. Bu çetelerin bir kısmı el'an dağlardadır ve icra-yı şakavetten hali kalmamaktadırlar. Bütün şakavetleri esnasında da civar köylerden ve kendi teşkilatlarından muavenet görmektedirler. Yapılan bu harekat-ı askeriye esnasında; Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon, Amasya ve Tokad dahilindeki Metropolithanelerde ve mekteplerde Pontusçuluğa ve Rum, Yunan ordularıyla müştereken hareket eylediklerine dair müteaddit vesikalar elde edildi. Samsun Metropolithanesinin yevmiye defterinde bu çetelere yapılan masarif harfiyyen görülmüştür. Bilahara Merzifon Amerikan Mektebi'nde Türkçe muallimi olan Zeki Bey, birgün mektep bahçesinde dolaşmakta iken kendi talebesinin hücumuna maruz kalmış ve bahçede kendi talebesi tarafından gayet feci bir surette katledilmiştir. Bu vaka hükümetin nazar-ı dikkatini celbetmiş ve Amerikan mektebi olmayıp "Pontus" Hükümeti için teşekkül eden mükemmel ve siyasi bir kulüp olduğu anlaşılmıştır. Birçok Pontus armaları; Yunan bayrakları ve vesaik elde edilmiştir."

Pontus çetelerinin bu bölgedeki Islam köylerine ve yaylalarına fevkalade zarar verdiklerini belirten Fethi Bey konuşmasını hasar ve zayiat rakamlarını vererek bitiriyor:

"….Birçok köyler, vahşiyane bir surette yakılmış, ahalisi katliam edilmiş, kadın, çoluk ve çocuklara feci bir şekilde tecavüzat vaki olmuştur. Bugün orada yalnız şehid olmak üzere (1303) ve cerh olmak üzere (147) vaka vardır. Ve yakılan hanelerin miktarı üç bin yüz üçe baliğ olmuştur."

Samsun Bağlantılı Kara, Demir, Nehir Yolları Yapımı ve Harcamalar

Birinci TBMM'nin 22 Şubat 1337/1921 tarihinde çıkardığı *"Tarik Bedel-i Nakdisi Kanunu"* ile halktan alınan vergilerin mahallindeki yolların yapılması için sarfedilmemesi üzerine bunu sağlamak amacıyla bu kanuna bir zeyl yapılması görüşmelerinde o yıllarda Anadolu'da yolların ne kadar yetersiz olduğunu ve yol yapımının zenginlik ve refah getireceği ayrıca liman ve iskelelerin önemi Nafıa Vekaleti'nin bu konudaki layihasında şöyle belirtilmiştir:

"…Memleketin iktisadi seviyesini yükseltmek ve umranını temin etmek için umumi ve hususi yollara ne kadar ihtiyaç olduğu Meclis-i alilerince malum ve müsellem bir keyfiyettir. Yoldan mahrum bir memlekete ne servet, ne de refah ve saadet girer. Mevcut yollar ihtiyacata gayrikafi olduğu cihetle her memleketin iktisadi ve askeri ihtiyacatını temine maateessüf kafi değildir. En fakir köylü-

den itibaren heyet-i içtimaiyemize mensup her sınıf halkın bu mahrumiyeti yüzünden duçar olduğu müşkülatı ve gördüğü zararları Heyet-i aliyenizin de bittecrübe takdir buyurduğu şüphesizdir. Binaenaleyh; memleketin hayat-ı umumiyesine mütaallik bu ihtiyac-ı acili tatbik eylemek için mevcut yolları tamir ve kabil-i istifade bir hale ifrağ etmekle beraber şehir ve kasabaların gerek yekdiğeriyle; gerekse liman, iskele ve hutut-u hadidiye gibi iktisaden mühim merkezlerle rabıtasını temin için daha bir takım ana hatların ve tali yolların inşa ve küşadı elzem ve zaruridir..." [33]

Yine bu görüşmelerde 1337/1921 senesinde 32 merkezde ne kadar yol vergisi toplandığı ve bunun ne kadarının mahallinde yol yapımına harcandığını gösteren bir tablo vardır. Bu tabloda Canik (Samsun) Mutasarrıflığının verileri bulunuyor.[34] Buna göre, Canik Mutasarrıflığı'nda 1337/1921 yılında toplanan 5.200.000 kuruş yol vergisi hâsılatının *"Umur-u Nafıaya tahsis olunan meblağ "* 5.148.000 kuruş olup, *"Mecalis-i umumiyece yoldan gayri işe sarf olunan meblağ"* ise 52.000 kuruş olarak gösterilmiştir. Buradan o savaş döneminde bile Samsun'un yol güzergâhlarının ihmal edilmediği sonucuna varılabilir.

Milli Mücadele sürecinde Canik livasında yol yapımına sadece mahalli idare bu kadar önem vermemiş, aynı zamanda merkezi hükümet de Samsun'a çıkacak bütün yolların geliştirilmesine özel bir önem atfetmiştir. Ankara Hükümeti Batı Cephesi'nde Yunanlılarla savaşı sürdürürken ve acil paraya ihtiyaç duyulan bir zamanda Bakanlar Kurulu kararıyla Samsun'a bağlanacak çeşitli yolların iyileştirilmesi için ek ödenek isteyen bir kanun layihası hazırlayıp Meclis'e sunmuştur. [35]

"Erzurum-Erzincan ve Samsun-Havza şimendifer hututunun inşaatı ve Kızılırmak Nehri'nin masarif-i istilşafiyesi(keşif yapma bedeli) hakkında kanun layihası" hakkında söz alan Nafıa Vekili Ömer Lütfi Bey (Amasya mebusu) çok ilginç bilgiler vermiştir.

İlk olarak I. Dünya Harbi'nde Rus işgali sırasında onların inşa ettikleri Sarıkamış'tan Erzurum'dan da Karabıyık hanları mevkiine kadar olan demiryolu hattının Tercan üzerinden Erzincan'a kadar başlatılan inşaatın tamamlanması için ödenek talebi var. Bu hattın iki senede tamamlanması planlanmış. Ayrıca Nafıa Vekili en çok önem verilen ve *" Anadolu'nun belkemiği mesabesindedir"* dediği Ankara-Erzurum demiryolu hattının planlandığını da söylüyor.

Yapımı planlanan ikinci hat, Samsun'dan Sivas'a gidecek olan tren hattıdır. Bu hattın yapımına I. Dünya Harbi öncesinde Samsun'dan başlanarak teşebbüs edilmiş ve o zamanki para ile 300 küsür bin altın sarf olunmuş. Bu bilgileri veren Nafıa Vekili Ömer Lütfi Bey, sarf olunan bu paranın o günkü yani 1921 yılındaki karşılığının 2,5-3 milyon lira olduğunu belirterek, bir keşif yaptırdığını ve gelen rapora göre yolun kısa sürede tamamlanabileceğini söylüyor. Bu hattın Havza'ya kadar uzatılarak elde edilecek ticari ve mali kazancı hesap ettiklerini ilave ediyor ve Samsun Limanı'nın ne kadar önem kazanacağı şöyle değerlendiriyor:

"Bugün araba ile yapılan nakliyattan akalli (en az) ikiyüz ton yük-yevmiye- Samsun'a gider. Samsun'dan da hemen bu nisbette ithalat vakidir ve bunlar da araba ve develerle yapılır. Bu nakliyatı şimendiferle yaptığımıza nazaran, hattın işletme masrafı çıktığı seneden itibaren senevî bize ilk senesinde akalli 500 bin lira hâsılat-ı safiye vereceğini tahmin ediyoruz. Bu para, hattın bize vereceği bir semeredir."

"Memleket için fevaidine gelince: Bugün Havza'dan Samsun'a bir çuval un kış mevsiminde beş liraya ve yaz mevsiminde iki, iki buçuk liraya nakil olmaktadır. Halbuki şimendiferle bu nakliyat, yarım veya bir liraya yapılacaktır. Binaenaleyh bizim kazanacağımız beş yüz bin liranın sekiz on misli de ahali tarafından kazanılacaktır, yani bu para zürraın cebine girecektir."

"Diğer taraftan bugün memleketin, Samsun vasıtasıyla ihracat yapan aksamı; malum-ı aliniz Tokad, Amasya, Çorum ve kısmen Yozgad sancakları ve bir dereceye kadar Sivas havalisidir. Daha geri taraflarda ücret-i nakliye idare etmediği için bittabi Samsun vasıtasıyla ihracat yapamıyor. Eğer bu şimendifer hattı Havza'ya kadar gelecek olursa doksan kilometrelik bir mesafe hazfedilmiş

---

[33] *TBMM ZC, cilt:21 (İçt. 61, 24. 6. 1338/1922, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1952), 6*

[34] Aynı yer, 7.

[35] *TBMM ZC, Cilt:10 (İçt. 26, 28. 4. 1337/1921, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1958), 118-122.*

(silme, kaldırıp atma) olacağı için, Malatya sancağı, Ankara vilayeti ve daha diğer daireyi bir mıntıka tasavvur edilirse bunlar da Samsun'u ihracat merkezi yapabilecek ve ellerindeki malı satabileceklerdir."

"Bu hattın yapılması için Trabzon'da yine Ruslar zamanından kalmış ve bize intikal etmiş olan 45 kilometrelik bir sahra hattı ve bir de o kadar küçük dekoviller mevcuttur. Ayrıca kısmen bozulmuş ve kısmen sağlam elli tane lokomatif vardır. Bin kadar da vagon yapmak için tekerlek ve sair aksamı mevcuttur. Meclis-i aliniz tensib ederse; bu hattı iki senede Havza hizasına getirmek istiyoruz. Bunun için de bir milyon yüz altmış bin lira masraf tahmin ettik ve bunu da bu sene istiyoruz."

Nafıa Vekili üçüncü mesele olarak Kızılırmak meselesini dile getiriyor ve şunları söylüyor: *"Kızılırmak'ta merakib-i bahriyeden hiç olmazsa en hafiflerini işletmek ve bu suretle Yahşihan'dan ve Sivas'tan itibaren Bafra'ya kadar nakliyat-ı nehriye yapmak mümkün olur mu olmaz mı meselesini düşündük. Buradan bir sandal yapıldı ve içerisine lazım olan memurlar bindirildi ve sandal Yahşihan'dan nehre indirildi. Bu sandal bir hayli müşkülatla Bafra'ya gitti. Bu heyetin göndermiş olduğu raporu da okuduk. Kızılırmak'ta nakliyat için hakikaten müşkülat mevcuttur. Fakat bu müşkülatın gayrikabil-i iktiham (tahammül) derecede olmadığını bendeniz zannediyorum. Nehir dahilinde daha iyi istikşaf ve daha fenni keşifler yapmak üzere birkaç zat daha gönderdik ve mevcut mevaniin (engeller) az bir para ile kaldırılmasını müteakip nehirde yedi sekiz ton hamuleye (yük) müsait kayık kafilelerini, motorların peşine takarak, işletmek ve bu suretle bir ihracat yolu yapmak istiyoruz."*

Nafıa Vekili bir soru üzerine bu nehir yolunda Yahşihan'dan Bafra'ya on beş günde gidildiğini belirterek, nehirdeki bazı yerlerin sığ bazı yerlerinde kayalık olduğunu ancak bunların az bir para harcanarak açılabileceğini söylüyor. Tartışmalar sonunda bu kanun oylanarak kabul edilmiştir.

İzmit mebusu Hamdi Namık Bey'in *"İstanbul'dan gelen şüpheli eşhasın bir garnizonda muhafaza ve Hükümetçe iaşe edilmelerine dair temenni takriri"*[36] münasebetiyle ilgili tartışmalarda belirtilen sahil şehirleri arasında Samsun'un da adı geçiyor. Hamdi Namık Bey konuşmasının bir yerinde şunları söylüyor: *"....Binaenaleyh rica ederim. Evvela buraya gelecek eşhasın Antalya, Trabzon, İnebolu, Samsun gibi mevakide Hükümetçe layikiyle ahvalleri tetkik edildikten sonra kabul edilmekle beraber buraya gelen eşhastan burada istihdamı caiz olmayanları İstanbul'a iade etmemek ve garnizonda muhafaza etmek lazımdır."*

Dahiliye Vekili Ata Bey (Niğde) de söz alarak: *"...Esasen İstanbul'dan ve sair mahallerden gelenler hakkında hudutlarda, iskelelerde memurin-i mahsusa tarafından tahkikat icra ediliyor ve ahvalinde şüphe görülenler esasen kabul edilmiyor, İstanbul'a iade ediliyor.....netice itibariyle böyle bir garnizon teşkiline Dahiliye Vekaleti taraftar değildir"* diyor.

Bu tartışmalardan sıkı bir denetim ve kontrolun yapıldığı yerlerden birisinin de Samsun limanı olduğunu ve bu konuda Meclisin ne kadar hassas olduğunu anlıyoruz. Sonuçta bu önerge reddedilmiştir.

Yine Meclis zabıtlarında Mersin mebusu Salahaddin Bey'in *"Samsun-Havza yolunun tamiri için havale verilmesine dair takriri"* ni görüyoruz. Takrir Hükümet'e havale ediliyor.[37]

Samsun Bombardımanı

Samsun şehri 7 Haziran 1922 günü Yunan harp gemileri tarafından bombalanmıştır. Bu olay Anadolu ile ilgili Yunan hayallerinde, Karadeniz sahil şehirleri içinde Samsun'un ne kadar önemli bir merkez olduğunu açıkca göstermektedir. Batı Anadolu'da ard arda yenilgiye uğrayan Yunan kuvvetleri bunun intikamını Pontus örgütlenmesinde merkez üs olarak planladıkları Samsun'u bombalayarak almak istemişlerdir. Esasen bu tarihlerde Pontus terörü de büyük ölçüde bertaraf edilmişti. Bir diğer sebep de Samsun limanının o dönemde hem askeri malzeme temini[38], hem de ticari ve iktisadi

---

[36] *TBMM ZC, Cilt:10 (İçt. 26, 28. 4. 1337/1921, celse:2), (Ankara: TBMM Matbaası, 1958), 129-131.*

[37] *TBMM ZC, Cilt:10 (İçt. 40, 20. 6. 1337/1921, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1958), 419.*

[38] Mesela İstanbul'daki İngiliz General Harrington'un İngiliz Savunma Bakanlığı'na gönderdiği 5 Ağustos 1921 tarihli

açıdan Ankara hükümetinin en büyük giriş ve gelir kapılarından biri olmasıdır. Bizce Yunanlılar bu yolla Ankara'nın askeri ve mali açılardan zarara uğramasını da hesap etmişlerdir. TBMM hükümeti bombardımandan sonra şehirde sıkıyönetim ilan etmiştir.

İşte Meclis zabıtlarında bu örfi idare konusu tartışılmış. Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey bu olayla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir.[39]

Aslında tartışmalar *"Samsun merkez kazasında idare-i örfiye ilanına dair İcra Vekilleri Heyet-i Riyaseti tezkiresi"* görüşülürken yapılmıştır.[40] Bu konu daha önce ayrıntılı olarak incelendiğinden dolayı biz burada sadece Meclis zabıtlarına yansıyan önemli bilgilerden örnekler vereceğiz.[41]

Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey sekiz adet Yunan harp gemisinin Samsun'a gelmeden önce İnebolu'da görüldüğünü ve kendilerine haber verildiğini belirttiği bilgilendirme toplantısında bu bombardıman hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Canik Mutasarrıfı Faik Bey'in 7. 6. 1337 tarihli raporuna göre maddi hasarın yanında *"Efrad-ı askeriyeden dört şehid, üç mecruh"* olduğunu da öğreniyoruz.

Söz alan mebuslar içinde en heyecanlı konuşmayı Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey yapıyor: *"Efendiler biz sahili açık bulundurmuş, daima bunlara göğsümüzü germiş adamlarız……Bugün sefil alçak Yunan ne haddine Karadeniz'de dolaşsın…. Yunan…! Aç tarihini huzurumuzda utan Yunan!.....Hristiyanlar bizim içimizde, geçen de arz ettiğim gibi, bizden mümtaz bir hayata maliktir. Bizim verdiğimiz ruhani altın taclar daha patriklerin başındadır. Kahrolsun o nankörler. Bizim içimizde servetleri milyonlara baliğ oldu. Bugün memleketimizi toplarıyla yakan Averof; Osmanlı sıfatını iddia eden kimselerin parasıyla alındığını bildiğimiz halde yine hürmetten geri durmadık. Bizim köylümüz son öküzünü verdi, onların refahı için evlatlarını öldürdü. Bunların milletini sıyanet için, hayatlarını muhafaza için köylülerimiz adeta bunların hesabına çalıştı. Avrypalılar utanmadılar. Bu ne vakayi! Hani hukuk-ı düvel? Nerede açık denizler? Nerede açık limanlar? Samsun'a 450 mermi atıyorlar. Bunu Samsun'a değil; beşeriyetin vicdanına atıyorlar. Beşerin vicdanı bir gün sızlayacak. Bir gün kendi hesabına adalet yapıyorum, diyen bir avuç insan; cebren fuzuli hareket eden insanları boğacak…..Ta Trakya'dan tutunuz Eskişehir'e kadar her yerde ve her gün mezalim ika olunuyor. Bütün bunları işittiğimiz halde biz sabır ve tahammül ediyoruz…….Benim elimden silahı alıp Rumlara veren Loid Corc değil midir? Hani bizim Yavuz zırhlımız, hani bizim toplarımız? Nerede, o Çanakkale Boğazı? Bunlar o düvel-i muazzama denilen insanların ellerine emaneten teslim olunmamış mıdır?.....Hala İngilizler çizdikleri projeyi tatbik etrmek emelindedirler.."*

Samsun'da bu olaydan sonra düzeni sağlamak için sıkıyönetim ilan edilmesinin görüşüldüğü bu celse sonunda örfi idarenin onbeş gün uygulandıktan sonra kaldırılması kabul edilmiştir.

---

rapora göre Karadeniz'deki İtilaf ablukasına rağmen Rusya'dan Samsun, Trabzon ve diğer limanlara Temmuz sonuna kadar sekiz yüz ton askeri malzeme gelmiştir. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. III, (Ankara: TTK Yayınevi, 1979), 581.*

[39] *TBMM ZC, cilt:20 (İçt. 50, 8. 6. 1338/1922, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1959), 246-254.*

[40] Bu tezkire şöyledir:

"T.B.M.M. Riyaset-i Celilesine,

Bugün 7 Haziran 1338 sabahı Samsun Limanı'na gelen Yunan filosu Amirali tarafından mutasarrıflığa verilen ültimatomda malzeme-i harbiyenin Yunan zabitanı muvacehesinde tahribini ve aksi halde müddetin hitamında Lahey İkinci Konferansı'nın onuncu maddesi mucibince hareket edileceği bildirildiğinden şehirde inzibat ve asayiş temin olunmak ve emniyet-i dahiliyeve hariciyeye taalluk eden hususat-ı rüyete(yüz yüze kalınan hususlar) Hükümet-i askeriye salâhiyettar olmak üzere Samsun merkez kazasında muvakkaten idare-i örfiye ilanı İcra Vekilleri Heyeti'nin 7 Haziran 1338/1922 tarihli içtimaında takarrur edildiğini bera-yi malumat arz eylerim efendim.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili
Fevzi"

[41] Samsun bombardımanı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Doğanay, *a.g.e., 123-129.*

Sonuç

Sonuç olarak, Milli Mücadele döneminde Samsun limanına siyasi, iktisadi, ticari ve stratejik açılardan hem İtilaf Devletleri, hem de Ankara Hükümeti'nin diğer Karadeniz Türk limanlarına kıyasla biraz daha çok önem verdiklerini söylemek mümkündür. Bu dönemde istiklal mücadelesi yürüten TBMM Hükümeti'nin Karadeniz'de dünyanın en büyük güçlerinin donanmalarıyla kontrol altına almaya çalıştıkları, başta Samsun olmak üzere diğer liman kentlerimizde türlü yokluklar içindeki Türk denizcilerinin fedakarlılarını da anmak gerekir.[42]

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Meclis zabıtlarında 1 Mart 1922 tarihinde *"Üçüncü İçtima senesinin küşadı münasebetiyle Reis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin irat buyurdukları nutuk"* başlığı ile verilen uzun konuşmasında bu konuları dile getirmiştir. Samsun- Havza demiryolu hattının yapımı için gerekli hazırlıkların yapıldığını söyledikten sonra, sahillerimiz ve gemilerimizle ilgili olarak da şunları ifade etmiştir: *"...Savahilimizin vüs'atine (genişlik) ve vasait-ı bahriyemizin fıkdanına (yokluk) rağmen gayyur (gayretli, çalışkan) bahriye zabitanımız mezkur hidemat ifa etmektedirler.."* [43]

Tarih boyunca olduğu gibi bugün de Karadeniz ticaretinde Samsun limanının önemini koruduğu bir gerçektir.

Kaynakça

Anderson, M.S. , The Eastern Questions 1774-1923, New York: St Martin's Press, 1966.

Atabey, Figen, Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006.

Avcıoğlu, Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi, c. I, İstanbul: Tekin yayınevi, 1989.

Çevik, Zeki Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2002.

Doğanay, Rahmi, Milli Mücadele'de Karadeniz(1919-1922), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. 2001.

Earle, E. Mead, Bağdat Demiryolu Savaşı, İstanbul: Milliyet Yay., 1972.

Esengin, Kenan, Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı, Ankara: Ulusal Basımevi, 1969.

Evans, Laurence, Türkiye'nin Paylaşılması(1914-1924), Türkçesi: Tevfik Alanay, İstanbul: Milliyet Yay., 1972.

Mango, Andrew, Atatürk, Çev. Füsun Doruker, (İstanbul: Sabah Yay., 2000), 1. Baskı,

Sander, Oral - Fişek, Kurthan, Türk- A.B.D. Ticaretinin İlk Yüzyılı(1829-1929), İstanbul: Çağdaş Yay., 1977.

Selek, Sebahattin, Anadolu İhtilali, İstanbul: Örgün Yay., 1981.

Topal, Coskun, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı (Coskun Topal, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'un Ekonomisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2001, s.1-2.) www.kultur.samsun.bel.tr/samsen 2006/doc/019.pdf (Erişim tarihi:15.10.2012)

Türkgeldi, Ali Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948.

Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıt Cerideleri (TBMM ZC), cilt: 1, 9, !0, 15, 18, 19, 20, 21, 27.

Ulagay, Osman, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul: Özel Yay., 1974.

Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları Yay.,, 1982.

Yazıcı, Nuri, Milli Mücadele'de Pontuscu Faaliyetler 1918-1922, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989.

Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.III, Ankara: TTK Yayınevi, 1979.

[42] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Figen Atabey, *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006) (Tüm eser).*

[43] *TBMM ZC, cilt:18 (İçt. 1, 1. 3. 1338/1922, celse:1), (Ankara: TBMM Matbaası, 1959), 2-16.*

Osmanlı Döneminde Canik Sancağı'nda (Samsun) Ticarete Konu Olan Mallar

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İmamoğlu
Sinop Üniversitesi – Sinop
Yrd. Doç. Dr. Önder Deniz
Sinop Üniversitesi - Sinop

Giriş

Osmanlı idaresine gelinceye kadar pek çok devletin egemenliği altına girmiş ve birçok farklı kültürle tanışmış bir şehir olan Samsun, M.Ö. VII. yüzyılda Miletosluların kurduğu ve muhtemelen "Amisos" adını verdikleri şehirdir.[1] Coğrafi olarak Karadeniz'in kıyısında yer alan bir şehir olarak tipik bir kıyı kenti olması ve iç bölgelerle bağlantısına izin veren konumu nedeniyle, ticari niteliği olan bir koloni olduğu tezi doğru kabul edilebilir.[2] Şehrin tarihine bakıldığında, Roma İmparatorluğu'ndan önce bir müddet Pontus Devleti'ne bağlı[3], Bizans döneminde ise, piskoposluk merkezi ve nihayet Danişmentlilerin bölgeye gelerek kurdukları Müslüman-Türk mahalleleriyle Gavur Samsun/Müslüman Samsun şeklinde anıldığı görülür. Şehir daha sonra sırasıyla Cenevizliler, İlhanlılar, Pervaneoğulları, Candaroğulları, Tacettinoğulları ve nihayet Osmanlı Devleti egemenliği altına girmiştir.[4]

Osmanlı döneminde ise, önce Amasya, daha sonra Sivas Eyaletine bağlanmıştır. Fakat daha sonra Canik Sancağı içinde bir kaza olarak Trabzon'a bağlanmıştır ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelişerek Canik Sancağı merkezi haline gelmiştir.[5] Canik Sancağı XV-XVI. yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesi'nde, sınırları Bafra'nın batısından başlayıp, Samsun Merkez, Kavak, Salıpazarı, Terme, Çarşamba ve Ünye'yi içine alan ve Bolaman Irmağı'na kadar uzayan coğrafyaya verilen addır.[6] Bir başka belirlemeye göre Canik, doğuda Trabzon il sınırından başlayıp Canik Dağlarını içine alacak şekilde Sinop'a kadar uzanan, güneyde Kelkit ırmağıyla sınırlı olan bölgenin adıdır.[7] Ancak önemli olan, Samsun'un Canik Sancağı'nın merkezi olduktan sonra öneminin nispeten artmasıdır.

Canik Sancağı, Karadeniz ticaretinde önemli yeri olan bir bölgedir. Bölgede tarih içerisinde pek çok millet hüküm sürmüş veya ticaret amaçlı gelip geçmiştir. Ticaretin bir kısmı Trabzon merkezli olsa da, Canik bölgesinin içinde de benzer nitelikli bir alışveriş yapıldığını düşünebiliriz. X. yüzyılda Peçenekler, Trabzon ve çevresinde ticari faaliyetlerde bulunduklarında, Müslüman tacirlere kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşı satmaktaydılar.[8] O tarihlerde Trabzon ve çevresindeki ticaret hayatı, büyük oranda bölgede yaşayan Hıristiyan Türkler tarafından yürütülmekteydi. Değişik yerlerden gelen tacirler, getirdikleri malları yörede yaşayan Hazar, Bulgar ve Peçenek Türklerinin ürettikleri mallarla

---

1 Besim Darkot, "Samsun", *MEBİA,* c. X, (İstanbul: MEB Yay., 1993), ss. 172-173.
2 Komisyon, "Samsun" *Ana Britannica*, c. XXVII, (Hürriyet Yay, 1994), ss. 108-110.
3 Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında Samsun-1973 İl Yıllığı*, s. 2.
4 Komisyon, "Samsun", *Büyük Larousse*, c. IXX, (Milliyet Yay., 1986), ss. 10132-10134.
5 Barkot, *a.g.m.,* s. 177.
6 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, (Ankara: TTK Yay., 1999), s. 25.
7 Necati Demir, "Bir Coğrafî Bölge Olarak "Canik" ve Tarihi Alt Yapısı", *Silahlı Kuvvetler Dergisi,* (Ankara: 2004), Sayı: 380, s. 69.
8 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1993), ss. 29-30.

değiştirirlerdi. Kaynaklarda o dönem için bölgede yer alan bazı zanaat ve meslek isimleri "ocakçı", "çuvalcı", "kalkancı" ve "dilenci" olarak geçmektedir. Ayrıca şehrin değişik mahallerine Meydan ve Pazar ismi verilmiştir.[9]

XIII. yüzyıla gelindiğinde, Malatya-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-Sinop kervan yolunun dışında Trabzon-Samsun-Sinop-Amasra-İstanbul hattı da bir başka ticaret güzergâhıydı ve bölgeye getirilen mallar Sinop ve Samsun limanlarından deniz yoluyla Suğdak'a ulaştırılıyordu.[10] Bölgede Samsun-Amasya-Tokat hattı kuzey-güney yönündeki, Kastamonu-Sinop/Durağan-Vezirköprü-Havza hattı, doğu-batı yönü üzerindeki kervan yollarıdır. Canik diye adlandırılan kısım ise, hattı zatında Samsun ve Kavak'tır.[11] Bu yıllarda Samsun ve Sinop tersaneleri, bölgenin ticari yaşamının önemli bir parçasıdır.[12] Nihayetinde Samsun, XIX. yüzyıla kadar Orta Karadeniz ve Anadolu ürünlerinin İstanbul'a nakledildiği, doğuya yapılan seferlerde ise, asker ve mühimmat sevkinin gerçekleştirildiği bir iskele konumundadır. XIX. yüzyılda ise, yapılan antlaşmalar neticesinde, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sonrası Anadolu ticaretinin çıkış kapısı olmuştur. Özellikle Amasya, Sivas, Kayseri, Elazığ ve Diyarbakır'dan gelen malların ihraç edildiği bir liman konumunun yanı sıra, gelen göçmenlerin Anadolu'nun içlerine sevk edildiği bir iskeledir. Dolayısıyla Samsun, tarihte ticaret, asker, mühimmat ve göçmen sevkiyatı açısından oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur.[13]

Osmanlı Erken Dönemi Karadeniz/Canik Ticareti

Osmanlı döneminde Karadeniz/Canik ticaretinde Cenevizlilerin yeri tartışılmazdır. Cenevizlilerin denizlerdeki hâkimiyeti ve deniz ticaretindeki rolü, Osmanlı-Ceneviz ilişkilerini güçlendirmiştir. Ağırlıklı olarak II. Murat dönemine rastlayan ilişkiler, Balkanlarda üstünlük kurma düşüncesine dönük olarak düşmanca bir seyirle başlamıştır. 1204 yılında Venediklilerin İstanbul'u işkal etmesinin ardından, Bizans yönetiminin Cenevizlilerle dostluk kurmasına vesile olmuş ve 1261 yılında Nymphion Antlaşması olarak tarihe geçen antlaşma neticesinde Cenevizliler, pek çok Karadeniz limanında koloni kurma hakkı elde etmiştir.[14] Ancak kısa sürede Osmanlıların üstünlüğünün tanınmasıyla, ticari ilişkiler ağırlık kazanmaya başlamıştır.[15] Hatta Osmanlı Devleti ilk ticari imtiyazları Ceneviz ve Venediklilere vermiştir.[16] Cenevizliler, Osmanlılara yıllık vergi ödeme koşulunu kabul ettikten sonra, Osmanlı-Ceneviz dostluğunun temelleri atılmış oldu ve böylece Osmanlılar, Gelibolu Yarımadasına geçişlerinde Cenevizlilerin gemilerinden faydalandılar.[17]

Ticari imtiyazlarla gelişme dönemine giren Osmanlı-Ceneviz ticaret hacmi, Karadeniz ticaretinde de önemli bir halkadır. Doğu Anadolu'dan getirilen mallar, Karadeniz'de Samsun ve Sinop üzerinden Kırım ve Rusya'ya ihraç ediliyordu. Aynı şekilde bu bölgelerden gelen mallar da aynı yolla Anadolu'ya sevk edilmekteydi. Bu ticarette pamuklu dokumalar, ipekliler, ham pamuk, halı, kilim, deri mamulleri, zamk, bakır, gümüş, mazı, kereste, susam, balmumu ve tahıllar önemli yer tutmaktay-

---

[9] Rustam Shukurov, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Trabzon: 2000), s. 116.

[10] M. Safran, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı:2*, (Samsun: 1988), ss. 459-462;; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet,* 3. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 1993) s. 97.

[11] Öz, *a.g.e.,* ss. 18, 19.

[12] M. A. Ünal, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, 4-6 Mayıs 2006, Geçmişten Geleceğe Samsun-2006, Bildiriler, 1. Kitap*, Yay. Haz.: Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2006), ss. 231-251.

[13] Nedim İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", s. 333 http://www.samsun.bel.tr/hizmet_birimleri/kulturwebsite/samsem2006/doc/020.pdf adresinden 06.10.2012 tarihinde ulaşılmıştır.

[14] Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* c. 2, Sayı: 7, s. 361.

[15] Hüseyin Vehbi İmamoğlu, *Bir Dünya Devleti Osmanlı 1299-1922,* (Samsun: Ceylan Ofset, 2008), s. 59.

[16] Bkz.: Rhoads Murphey, "Fatih Dönemi İç ve Dış Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 1, (Ankara: 1999), ss. 239-257.

[17] Nevin Özkan, *Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler (1485-1791) (Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme),* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004), s. 16.

dı. Cenevizliler ise daha çok Anadolu'dan çıkarılan şapın ticaretini yapıyor ve işliyordu.[18] I. Bayezit zamanında Anadolu'nun kuzeyine yapılan seferler sonucunda, Erzincan-Amasya-Tokat arasındaki kervan yolu Osmanlılara bağlanıp, güneyde de Antalya ve Alanya alınca, Hint-Arap eşyalarının Anadolu üzerinden naklinde Osmanlılar söz sahibi olmuşlardır.[19] Böylece Anadolu'nun kuzeyi ve güneyiyle arasındaki ticaret trafiği içerisinde, güneyden gelen çeşitli kumaşlar, baharat ve şeker, kuzeyden gelen kürk ve kölelerle takas edilmekteydi. Bu alışverişte, Halep-Samsun/Sinop hattı önemli bir yere sahiptir.[20] Şüphesiz Osmanlıların bu hatta sahip olması, ticaretin güvenli sürmesi açısından Cenevizlilerin de işine gelmiş olmalıdır.

Nihayetinde Venedik ve Ceneviz öncülüğünde gelişen ticaret, Güney Fransa'dan başlayarak Karadeniz limanlarında son buluyordu. Böylece Asya ve Avrupa arasında bir köprü kurulmuş oluyor ve bu limanlar değiş-tokuş merkezleri olarak işlev görüyordu. Aynı zamanda bölgenin gelişmesine de son derece büyük katkı sunuyorlardı.[21]

Avrupa sanayii için çok önemli bir hammadde olan ipek ticaretinde Azerbaycan-Bursa arası trafikte, Karadeniz'in aracı konumu dikkat çeker. Cenevizlilerin bu malları almak için diğer İtalyan tacirlerle rekabet içerisinde olduğu görülür.[22] Bu ticarete konu olan mallara bakıldığında, İnalcık'ın 1467 Ağustos-1469 Temmuz tarihli Bursa Tereke Defteri'nde şunlara rastlanır: Azerbaycanlı tüccarlar ipek getirirken, karşılığında Avrupa yünlü kumaşlarını alırlardı. Ayrıca geri dönerken buradan Bursa'nın ipekli kumaşları ve Frenk çuhaları ile altın, gümüş veya bakır da götürdükleri de bilinmektedir.[23]

Karadeniz'de ticarete konu olan önemli bir kalem de metallerdir. Kastamonu, Sinop ve Samsun'da bulunan bakır madenlerinden çıkarılan bakır, Cenevizliler ve Venedikliler aracılığıyla ihraç ediliyordu.[24] Öte yandan Rodos'ta üretilen metal objeler de, Anadolu'ya girdikten sonra Karadeniz'e ulaşıyor ve burada ticarete konu oluyordu.[25]

Ceneviz kolonileriyle olan ticaret, Karadeniz havzasında yer alan diğer devletleri de ilgilendiren bir konudur. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti, örneğin Polonya'yı da etkilemişti. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra, Yahudi ve Ermeni tüccarlar, Ceneviz kolonileriyle olan ticari faaliyetlerini terk etmek zorunda kalmışlar ve İstanbul'a yönelmişlerdir. İstanbul'da kurdukları bağlantılar, daha önce yaptıkları ticari faaliyetleri sürdürmeye dönük olmuştur ki, daha önce Cenevizlilerle yaptıkları baharat, ılıman iklim meyveleri, bazı sınaî ürünler, ipek ve şarap gibi ticaret maddelerini, İstanbul'dan temin etmeye çalışmışlardır.[26]

Canik Sancağı Limanlarında Ekonomik Dönüşüm

Osmanlı Devleti, uzun yıllar Avrupalı devletlere karada ve denizde üstünlük kurmuş ve siyasette olduğu gibi ticarette de belirleyici olmuştur. Gerek verdiği imtiyazlarda gerekse de uyguladığı politikalarda kontrolü elinde tutmayı amaçlamış ve özellikle Karadeniz, Ege ve Akdeniz'in adeta deniz

---

[18] Dilaver Azimli, "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3/2, 2010, s. 101.

[19] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Çev.: Norman Itzkowitz ve Colin Imber, (New York-Washington: Praeger Publishers, 1973), s. 124.

[20] Azimli, *a.g.m.,* s. 102.

[21] Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 6, Sayı: 23, Güz 2009, s. 41.

[22] Bilal Dedeyev, "Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik İlişkileri 1450-1520", *Qafqaz Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 18, (Bakü: 2006), s. 109.

[23] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeleri*, (İstanbul: 1996), ss. 196-197.

[24] Kutgün Eyüpgiller, Mine Topçubaşı ve Işıl Polat, "Kastamonu'da 19. Yüzyıl Ticaret Yapıları", *METU JFA* 2008/2, (25:2), s. 1.

[25] Altay Tayfun Özcan, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2009, 28 (46), s. 269.

[26] Numan Elibol, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Rumeli ve Orta Avrupa Toprakları Arasındaki Ticaret Faaliyetleriyle İlgili Bazı Tespitler", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, Sayı: 2, Aralık 2004, s. 45.

değil Türk gölleri gibi olmasını sağlamıştır.

Canik Sancağı'nın ekonomik gelişme seyri içinde, hiç şüphesiz Karadeniz ticareti en önemli pay sahibidir. Bununla birlikte Karadeniz'in Osmanlı Devleti tarafından bir Türk gölü olarak değerlendirilmesine paralel olarak, uluslararası ticarete uzun yıllar kapatılmak istenmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak Coğrafi keşiflerden sonra bu durum değişme eğilimi içerisine girmiştir. Şüphe yok ki, ticaret yollarının değişmesi, dünya ölçeğinde ekonomik göstergeleri derinden etkilemiş ve yeni ekonomi politikaları geliştirilmek zorunda kalınmıştır. Avrupa'da ekonominin tarımdan ticarete kayması, Osmanlı ekonomik parametrelerini de elbette etkilemekteydi. Artık yeni bir döneme girildiği aşikârdı ve Karadeniz ticaretinin de bundan nasibini alması kaçınılmazdı. Karadeniz'de büyük ölçüde Trabzon limanı etrafında şekillenen ancak, mahiyet itibarıyla aralarında fark olmayan diğer limanlarda ticaret, başlangıç itibarıyla bir iç deniz ticareti şeklinde gelişmişti.[27]

Her ne kadar bir iç deniz ticareti söz konusu olsa da, yine de Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasında kısmî bir uluslararası ticaret vardır. Anadolu'dan Kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk ve kenevirden mamul kumaşlar ihraç edilirken; kuzeyden özellikle İstanbul'a, tarım ve hayvancılık ürünleri ithal ediliyordu. Bu şekilde bir ticaret, Anadolu'nun dokuma sanayinin gelişmesine yardımcı oluyordu.[28]

Karadeniz'de mutad şekilde devam eden ticaret, Rusya'daki gelişmelere de bağlı olarak, 18. yüzyılın sonuna doğru değişme sürecine girmişti.[29] Öte yandan Osmanlı Devleti ile Doğu Avrupa devletleri arasındaki savaşlar da, ticareti aksatan nedenler arasında yer almaktaydı. Özellikle Kazak ve Abaza korsanların saldırıları karşısında nispeten etkisiz kalınıyordu.[30]

Balkanlarda da 18. yüzyıl dönüşüm çağıdır. Osmanlı Devleti'nin Polonya gibi Avusturya ile de ticari bağları mevcuttu. Özellikle 18. Yüzyılda, Avusturya'nın üretimi yaygınlaşan ürünlere olan talebinin artması, Karadeniz limanlarının önemi bir kat daha artırmış ve Balkanlardan kaba yünlüler, tütün ve hırdavat ürünleri Karadeniz limanlarında alıcı bulurken; Karadeniz kıyı kentlerinden fındık, bakır ve keten ile Anadolu'nun içlerinden pamuk ve yün ağırlıklı dokumalar Balkanlara aktarılmıştır.[31]

1774 Küçük Kaynarca antlaşmasının Osmanlı Devleti'nin aleyhine içerdiği hükümler, Karadeniz ticaretini de olumsuz yönde etkilemiş ve Karadeniz limanları ticari açıdan bir duraksama devresine girmiştir. Ancak Karadeniz ticareti yine bu nedene dayalı olarak gerçek anlamda uluslararası ticarete açılmıştır. Yabancı devletlere önceleri Karadeniz'de serbest ticaret hakkı vermeyen Osmanlı, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rusya'ya Karadeniz ve Akdeniz'de kendi ticaret gemileriyle serbest ticaret yapabilme hakkı vermiştir.[32] Her ne kadar Osmanlı Devleti bu antlaşmayı tekrar gözden geçirmiş ve 1779'da Rusya ile Aynalıkavak Tenkihnamesi'ni imzalamışsa da, 1783'te Rusya ile 81 maddelik bir ticaret antlaşması daha yaparak, Rusya'nın Karadeniz'de elde ettiği ticari hakları kabul etmek zorunda kalmıştır.[33] Rusya bu antlaşmayla aynı zamanda, Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğunu da üstlenmek istiyordu. Dolayısıyla hem ticari açıdan hem de siyasi açıdan ciddi sonuçlar doğuran bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısını da etkilemiştir.[34] Rusya'nın elde ettiği bu ayrıcalıkları, 1784 yılında Avusturya, 1802 yılında da Fransa ve İngiltere de elde etmiştir. Ancak Osmanlı'nın Karadeniz limanları bu antlaşmalardan hemen etkilenmemiştir. Avrupalı devletlerin o

---

[27] Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karsısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214, (Ankara: 1991), s. 687.

[28] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c. 1, Çev.: Halil Berktay, (İstanbul: 2000), s. 331.

[29] Murat Fidan, "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçeklesen İhracat ve İthalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28 Sayı: 45, 2009, s. 64.

[30] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (İstanbul: 2000), s. 149.

[31] Aygün, *a.g.m.,* s. 42.

[32] Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, (Ankara: 2006), s. 114.

[33] İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı" *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998),* (Trabzon: 1999), s. 304.

[34] Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 23, Bahar 2008, (Ankara: 2010), s. 55.

tarihlerde yaptıkları ticaret henüz Rusya limanlarında gerçekleşiyordu. Bununla birlikte Fransız ve İngilizlerin Karadeniz'e serbestçe girmeleri, Sinop, Samsun ve Trabzon gibi liman kentlerini çok yakında etkilemeye başlayacaktır.[35]

Karadeniz'in uluslararası ticarete kapalı olması, Osmanlı Devleti'nin İran ticaretine verdiği önemle de yakından ilgilidir. Bilhassa İngilizler, Osmanlı Devleti'nden elde ettiği ayrıcalıklardan sonra, İran ticaretine yönelmişler ve bir İngiliz şirketi olan Levant Company, 1580-1600 yılları arasında kendisine ticari açıdan bu bölgeyi hedef olarak seçmiştir.[36]

Canik Sancağı Ticaretinde Samsun Gümrüğü

Samsun, Osmanlı'nın son dönemine kadar Orta Karadeniz ve Anadolu ürünlerinin İstanbul'a nakledildiği bir liman kenti konumundadır. Savaş zamanında, özellikle doğuya yapılan seferlerde asker ve mühimmat sevkinin gerçekleştirildiği bir iskele olmuştur. Ancak XIX. yüzyılda, yapılan antlaşmalar ve diğer siyasi gelişmeler sonrasında, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla Anadolu ticaretinin çıkış kapısı durumuna gelmiştir. Amasya, Sivas, Kayseri, Elazığ ve Diyarbakır'dan gelen malların ihraç edildiği, göçmenlerin Anadolu'nun içlerine sevk edildiği bir iskele olarak Samsun, tarihte ticaret, asker, mühimmat ve göçmen sevkiyatı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Samsun gümrüğü ortaçağda, Karadeniz'in diğer liman kentlerinin gölgesinde kalmışsa da, değişen şartlara bağlı olarak XVIII. yüzyıldan itibaren canlanma devresi başlamıştır. Erzurum-Tokat kara kervan yolu dışında, güneyden gelen ticaret yollarının Kayseri-Sivas ve Tokat üzerinden Samsun ve çevre limanlara ulaşması, Samsun gümrüğünün de önem kazanmasını sağlamıştır. XVIII. yüzyılda Samsun, Tokat ve daha güneyden gelen malların ihraç limanı olarak işlev görmekteydi.[37]

18. yüzyılın sonunda, Samsun limanı vasıtasıyla Anadolu'nun pamukluları Lehistan, Erdel ve Macaristan'a; Orta Anadolu'nun dokumaları ise, kuzey Karadeniz limanlarına sevk edilmekteydi.[38] Yine aynı tarihlerde askeri aletlerin yapımında kullanılan bakır da, Tokat'tan getirilerek İstanbul'a naklediliyordu.[39]

Samsun'da ticaretin gelişmesinde karayolu yapımının da etkisi yadsınamaz. İç Anadolu ile bağlantı yollarının yapılması, deniz taşımacılığı yanında kara taşımacılığını da geliştirmiş ve Samsun gümrüğüne giren malların çeşidini artırmıştır.[40] Ancak tüm bu gelişmelere rağmen, Samsun'da ticaret, gayr-i Müslimlerin lehine bir gelişme seyri takip etmiştir.[41] 19. yüzyılda pek çok yabancı tüccar, bölgeye gelerek acenteler kurmuş, yabancı devletler de konsolosluklar açmıştır.[42] Bununla birlikte Trabzon ve Samsun'da ticaret borsaları da kurulmuştur.[43]

1890 yılında Samsun limanından yapılan ihracata ilişkin Cuinet şu verileri aktarmıştır[44]:

---

[35] Yılmaz, *a.g.m.,* ss. 368-369.

[36] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600,* s. 434.

[37] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986),* (Samsun: 1988), s. 197; Reji idaresi tütün ticaretinde kontrolü elinde bulunduran bir kurum olarak, ihraç edilecek malları denetliyor ve gerekli müdahaleleri yapıyordu. Bkz.: BOA, Fon Kodu: DH.MKT, Dosya No: 1423, Gömlek No: 28, 06/N/1304-29/05/1887.

[38] Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, (İstanbul: 2005), ss. 105-108.

[39] Mehmet Beşirli, "Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.14/1, (Elazığ: 2004), s. 229.

[40] M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* (Ankara: TTK, 1988), s. 87.

[41] Birçok gayr-i müslime ticaret yapma hakkı verilmiş olup, özellikle sinaî malların ticaretinde başat rol oynadıkları görülmektedir. Bkz.: BOA, Fon Kodu: DH. EUM, 5. Şb., Dosya No: 57, Gömlek No: 1, 13/C./1336-26/03/1918.

[42] Çadırcı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988),* (Samsun: 1990), s. 18.

[43] BOA, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 3623, Gömlek No: 271656, 05/Ş./1327-22/08/1909.

[44] Vital Cuinet, *La Turquia d'Asia I,* Paris, 1892'den Akt.: Yolalıcı, *a.g.e.,* s. 89.

Ürün Adı	Yurt Dışı (Kg)	Yurt İçi (Kg)
Un	-	4.457.400
Buğday	36.903.900	12.929.300
Arpa	279.500	294.100
Yulaf	6.706.600	155.600
Mısır	7.631.600	1.324.300
Tütün	3.713.200	1.931.000
Afyon	1.000	118.700
Keten Tohumu	280.700	-
Kenevir Tohumu[45]	61.500	-
İpek	250	950
İpek Kozası	9.516	1.100
Haşhaş Tohumu	1.739.600	-
Balmumu	1.000	6.200
Tahta Çanak	17.500	2.300
Hayvan Derisi	355.700	148.300
Tiftik	246.300	273.100
Diğer Yünler	28.700	505.000
Kumaş İpliği	9.900	3.500

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Samsun limanından yurt içi ve yurt dışına daha çok tarım ürünleri gönderilmektedir. Ancak unun yurt dışına ihracı yasak olduğu için, yalnızca yurt içine sevkine izin verilmiştir.[46]

19. yüzyılda Karadeniz'e buharlı gemilerin girmeye başlaması ve İstanbul-Batum boyunca yapılan ticarette Samsun limanına da uğraması, Samsun şehrinin önem kazanmasında ve gümrüğünün ticaret hacminin gelişmesinde katkı sahibidir. Bu durum, Samsun dışında diğer Anadolu kentleri için de son derece önemlidir. 1840'lı yıllarda Bafra'dan türün, Malatya'dan içiriş, kitre ve mazı, Sivas'tan koyun ve keçi yünü, Kayseri'den pastırma ve sığır derisi, Amasya'dan ipek ve bezelye, Karahisar'dan şap, Canik Sancağı'nın diğer yerlerinden keten tohumu, Tokat'tan üvez, kökboyası ve bakır Samsun'a getirilerek ihraç edilmekteydi.[47]

Aslen Trabzon gümrüğünde işlem görmesine rağmen, Orta Anadolu'dan getirilerek Samsun limanında ticarete konu olan mallar arasında, koz helvası, fasulye, pekmez, şeker, soğan, sarımsak, pastırma, sıska, çeşitli sahtiyan ve yemeniler sayılabilir.[48] Ayrıca Kayseri'den beyaz bez, boyalı iplik ve ham halat getirilerek, Samsun'da ticarete dâhil ediliyordu.[49]

Samsun limanında alım-satımı yapılan bir diğer ürün, pirinçtir. Özellikle Samsunlu tüccarların pirinç ticaretinde başı çektiği görülmektedir. Ayrıca ithal edilen mallar arasında da görüleceği üzere, Rusya'dan getirilen demir de, büyük oranda Samsunlu tüccarlar tarafından getiriliyordu.[50]

Trabzon Vilayeti Salnamesine göre ise, Samsun'dan ihraç edilen mallar, hububat ürünleri, tütün, keten tohumu, keten bezi, deri mamulleri, zamk, meyve, yemiş ile yünlüler olarak sıralanmıştır.[51]

Samsun limanı vasıtasıyla yurt içi ve yurt dışından ithal edilen malları ise, Cuinet şu şekilde listelemiştir[52]:

---

[45] Kenevir ticaretinde İngilizlerin önemli bir yeri vardır. Öyle ki İngiliz tüccarlar, yerli tüccarları ve memurları şikayet edebilmektedirler. Bkz.: BOA, Fon Kodu: HR. TO., Dosya No: 244, Gömlek No: 59, 16/Ra./1285-07/07/1868.

[46] Yolalıcı, *a.g.e.,* s. 89.

[47] K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu (4-6 Mayıs 2006),* (Samsun: 2006), ss. 290-294.

[48] Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", s. 47.

[49] BOA, Fon Kodu: ML.VRD.d., Gömlek No: 404.

[50] Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", s. 52.

[51] *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi Hicri 1319 (M.1901),* Trabzon Vilâyet Matbaası, (t.y.), ss. 220-221.

[52] Cuinet, *a.g.e.,* s. 96'dan Akt.: Yolalıcı, *a.g.e.,* s. 91.

Ürün Adı	Yurt Dışı (Kg)	Yurt İçi (Frank)
Çelik	62.600	-
Kibrit	97.400	22.100
Kahve	179.500	-
Boya	11.200	-
Lifli Pamuk	409.800	-
Vernik Cila	17.200	-
İşlenmiş Bakır	47.400	5.100
Kalay ve Çinko	28.800	-
Mum	24.200	3.100
Hırdavat	222.200	8.900
Demir ve Demir Eşya	2.037.800	-
Zeytinyağı	110.500	107.700
Makine ve Aletler	55.900	-
Pamuklu Dokumalar	2.137.640	-
Yünlü Dokumalar	136.456	-
Kırtasiye Malzemesi	230.500	-
Petrol	2.126.800	-
Tuz	-	3.450.000 (kg)
Şeker	2.053.400	-
Cam Eşyalar	245.950	-
Şarap ve Alkollü İçkiler	277.100	103.900

Bu tablodan anlaşılan, yurt dışından genellikle mamul malların ithal edildiğidir. Ayrıca tuzun sadece yurt içinden temin edildiği de görülmektedir.[53]

Samsun gümrüğüne ithal edilen mallar arasında, Rusya'nın ham demiri önemli bir yer tutar. Gümrükte gerçekleşen 91 ayrı vergilendirmenin 21'inde *"timur-ı ham-ı Rusya"* adı altında Rusların ham demiri yer almaktadır.[54]

Sonuç

Canik Sancağı, Karadeniz ticaretinde önemli yeri olan bir bölgedir. Bölgede tarih içerisinde pek çok millet hüküm sürmüş veya ticaret amaçlı gelip geçmiştir. Bu ticarette Trabzon merkez olsa da, Canik bölgesinde de benzer nitelikli bir alışveriş yapılmıştır. Osmanlı döneminin başlarında, ticari imtiyazlarla gelişen Osmanlı-Ceneviz ticareti, Karadeniz ticaretinde de önemli bir halkadır. Doğu Anadolu'dan getirilen mallar, Karadeniz'de Samsun ve Sinop üzerinden Kırım ve Rusya'ya ihraç ediliyordu. Aynı şekilde bu bölgelerden gelen mallar da aynı yolla Anadolu'ya sevk edilmekteydi. Bu ticarette pamuklu dokumalar, ipekliler, ham pamuk, halı, kilim, deri mamulleri, zamk, bakır, gümüş, mazı, kereste, susam, balmumu ve tahıllar önemli yer tutmaktaydı. Cenevizliler ise daha çok Anadolu'dan çıkarılan şapın ticaretini yapıyor ve işliyordu. XIII. yüzyılda, Malatya-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-Sinop kervan yolu ve Trabzon-Samsun-Sinop-Amasra-İstanbul hattı Canik Bölgesine ait birer ticaret güzergâhıydı ve bölgeye getirilen mallar Sinop ve Samsun limanlarından deniz yoluyla ihraç edilmekteydi. Bu yıllarda Samsun ve Sinop tersaneleri de, bölgenin ticari yaşamının önemli bir parçasıdır. Coğrafi keşiflerden sonra bu durum değişme eğilimi içerisine girmiştir. Ticaret yollarının değişmesi, yeni ekonomi politikalarının geliştirilmesine sebebiyet vermiştir. Bu değişimin Karadeniz ticaretine yansıması da vardır. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması yönünde seyreden gelişmeler, Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasında var olan kısmî uluslararası ticareti, 1774

[53] Yolalıcı, *a.g.e.,* s. 92.

[54] Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", s. 51.

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla tamamen uluslararası yapmıştır. 1774'ten önce Anadolu'dan Kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk ve kenevirden mamul kumaşlar ihraç edilirken; kuzeyden özellikle İstanbul'a, tarım ve hayvancılık ürünleri ithal ediliyordu. 1774'ten sonra ise, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişen süreç, Karadeniz ticaretini de olumsuz yönde etkilemiş ve Karadeniz limanları ticari açıdan bir duraksama devresine girmiştir. 18. yüzyılın sonunda, Samsun limanı vasıtasıyla Anadolu'nun pamukluları Lehistan, Erdel ve Macaristan'a; Orta Anadolu'nun dokumaları ise, kuzey Karadeniz limanlarına sevk edilmeye başlamıştır. Yine aynı tarihlerde askeri aletlerin yapımında kullanılan bakır da, Tokat'tan getirilerek İstanbul'a nakledilmekteydi. Nihayetinde Samsun, XIX. yüzyıla kadar Orta Karadeniz ve Anadolu ürünlerinin İstanbul'a nakledildiği, doğuya yapılan seferlerde ise, asker ve mühimmat sevkinin gerçekleştirildiği bir iskele konumundadır. Ancak zaman zaman özellikle mühimmat naklinden Rusya'nın memnun olmadığı ve engellenmesi için başvuruda bulunduğu arşiv belgelerine yansımıştır.[55] XIX. yüzyılda ise yapılan antlaşmalarla, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılarak, Samsun Anadolu ticaretinin çıkış kapısı olmuştur. Ancak Samsun'da ticaret, gayr-i Müslimlerin lehine bir gelişme seyri takip etmiştir. 19. yüzyılda pek çok yabancı tüccar, bölgeye gelerek acenteler kurmuş, yabancı devletler de konsolosluklar açmıştır. Samsun limanından yurt içi ve yurt dışına daha çok tarım ürünleri gönderilmektedir. Yurt dışından ise genellikle mamul mallar ithal edilmiştir. 19. yüzyılda Karadeniz'e buharlı gemilerin girmesi ve İstanbul-Batum ticaretinde Samsun limanının uğrak noktası olması, Samsun şehrinin önem kazanmasına ve gümrüğünün ticaret hacminin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Fon Kodu: ML.VRD.d., Gömlek No: 404.

BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 1169, Gömlek No: 46238/A, 29/Z/1253-26/03/1838.

BOA, Fon Kodu: HR. TO., Dosya No: 244, Gömlek No: 59, 16/Ra./1285-07/07/1868.

BOA, Fon Kodu: DH.MKT, Dosya No: 1423, Gömlek No: 28, 06/N/1304-29/05/1887.

BOA, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 3623, Gömlek No: 271656, 05/Ş./1327-22/08/1909.

BOA, Fon Kodu: DH. EUM, 5. Şb., Dosya No: 57, Gömlek No: 1, 13/C./1336-26/03/1918.

Basılı Kaynaklar

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul: 2005.

___, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 6, Sayı: 23, Güz 2009, ss. 41-76.

___, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 23, Bahar 2008, Ankara: 2010, ss. 53-84.

AZİMLİ, Dilaver, "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3/2, 2010, ss. 100-114.

BEŞİRLİ, Mehmet, "Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.14/1, Elazığ: 2004, ss. 229-258.

BEYDİLLİ, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karsısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214, (Ankara: 1991), ss. 687-755.

BOSTAN, İdris, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı" *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998),* Trabzon: 1999, ss. 303-309.

CUİNET, Vital, *La Turquia d'Asia I,* Paris, 1892.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986),* (Samsun: 1988), ss. 191-198.

___, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Bo-*

[55] BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 1169, Gömlek No: 46238/A, 29/Z/1253-26/03/1838.

yunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988), (Samsun: 1990), ss. 15-23.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu (4-6 Mayıs 2006),* (Samsun: 2006), ss. 290-294.

DARKOT, Besim, "Samsun", *MEBİA,* c. X, İstanbul: MEB Yay., 1993, ss. 172-173.

DEDEYEV, Bilal, "Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik İlişkileri 1450-1520", *Qafqaz Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 18, (Bakü: 2006), ss. 105-112.

DEMİR, Necati, "Bir Coğrafî Bölge Olarak "Canik" ve Tarihi Alt Yapısı", *Silahlı Kuvvetler Dergisi,* Ankara: 2004, Sayı: 380, s. 69.

ELİBOL, Numan, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Rumeli ve Orta Avrupa Toprakları Arasındaki Ticaret Faaliyetleriyle İlgili Bazı Tespitler", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, Sayı: 2, Aralık 2004, ss. 39-50.

EYÜPGİLLER, Kutgün, **TOPÇUBAŞI,** Mine ve **POLAT,** Işıl, "Kastamonu'da 19. Yüzyıl Ticaret Yapıları", *METU JFA* 2008/2, (25: 2), ss. 1-20.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: 2000.

FİDAN, Murat, "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçeklesen İhracat ve İthalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28 Sayı: 45, 2009, ss. 63-84.

İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi, *Bir Dünya Devleti Osmanlı 1299-1922,* Samsun: Ceylan Ofset, 2008.

İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Çev.: Norman Itzkowitz ve Colin Imber, New York-Washington: Praeger Publishers, 1973.

___, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeleri*, İstanbul: 1996.

___, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c. 1, Çev.: Halil Berktay, İstanbul: 2000.

İPEK, Nedim, "Samsun Sahil Demiryolu", http://www.samsun.bel.tr/hizmet_birimleri/kultur-website/samsem2006/doc/020.pdf adresinden 06.10.2012 tarihinde ulaşılmıştır.

KOMİSYON, "Samsun" *Ana Britannica*, c. XXVII, Hürriyet Yay, 1994, ss. 108-110.

KOMİSYON, *Cumhuriyetin 50. Yılında Samsun-1973 İl Yıllığı*.

KOMİSYON, "Samsun", *Büyük Larousse*, c. IXX, Milliyet Yay., 1986, ss. 10132-10134.

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara: 2006.

MURPHEY, Rhoads, "Fatih Dönemi İç ve Dış Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 1, Ankara: 1999, ss. 239-257.

ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1999.

ÖZCAN, Altay Tayfun, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2009, 28 (46), ss. 265-274.

ÖZKAN, Nevin, *Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler (1485-1791) (Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme),* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004.

SAFRAN, M. , "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı:2*, (Samsun: 1988), ss. 459-462

SHUKUROV, Rustam, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Trabzon: 2000), ss. 111-120.

TRABZON VİLÂYETİ SALNÂMESİ HİCRİ 1319 (M.1901), Trabzon Vilâyet Matbaası, (t.y.), ss. 220-221.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1993.

___, *Selçuklular ve İslamiyet,* 3. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 1993.

ÜNAL, M. A., "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, 4-6 Mayıs 2006, Geçmişten Geleceğe Samsun-2006, Bildiriler, 1. Kitap*, Yay. Haz.: Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2006), ss. 231-251.

YILMAZ, Özgür, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* c. 2, Sayı: 7, ss. 359-382.

YOLALICI, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Ankara: TTK, 1988.

Course de Samsoun

234561

BLACK SEA
Souvenir de Sinope

LA TOUR D'HORLOGE
ET LE MÉIDAN — BAZAR
Souvenir de Samsoun.
BANQUE IMPERIALE OTTOMANE
RUE DE LA BANQUE ALLANT
VERS LA TOUR D'HORLOGE
Propriété de Monsieur Adamantios G. Tchobataridès, Poste Française.

La Turquie
SINOPE

XIX. Yüzyıl Samsunu'nda İktisadi Teşekküller, Esnaf ve Meslekler*

Yrd. Doç. Dr. Filiz Dığıroğlu
Marmara Üniversitesi - İstanbul

Bu tebliğde esas olarak XIX. yüzyıl Osmanlı Karadenizi'nde küçük bir sahil kasabasından modern bir ticaret merkezine dönüşen Samsun şehrinin iktisadi hayatındaki vazgeçilmez unsurlardan biri olarak meslek grupları incelenmiştir. Samsun'daki meslekler ve esnaf topluluğu *Şark Ticaret Yıllıkları*ndaki listeler esas alınarak değerlendirilip esnaf tanımı ve tasnifi yapılmıştır.

Esnaf, bürokratlar, askerler, çiftçiler gibi Osmanlı toplumsal yapısını oluşturan sosyal gruplardan birisidir. Esnaf terimi hem zanaatkar ve üreticiyi hem de mal-alım satımı işlerini yürüten tüccarları kapsamaktadır. Dolayısıyla "esnaf", tüccar, zanaatkar ve üreticiyi içeren en geniş manasıyla kullanılmaktadır. Esnaf topluluğu nüfus içinde küçük bir oranı kaplasa da nispeten sermaye birikimi ve gücünü temsil ettikleri için toplumsal hiyerarşide üst basamaklara yakın yerde yer almaktadır. Ticaret ve üretimin farklı dallarında çeşitli düzeylerde yaptıkları faaliyetler esnaf topluluğunun hiç de homojen bir yapısı olmadığını göstermektedir. Gündelik işçilerden, hamala, marangozdan bakkala, dericiden kunduracıya, berberden terziye, simsardan sarrafa, uluslar arası ticaret yapan büyük tüccarlardan küçük perakendeci esnafa kadar ticaretin her alanında faaliyet gösteriyorlardı.

Grafik 1: Samsun'da Meslek Adedinin Yıllara Göre Dağılımı

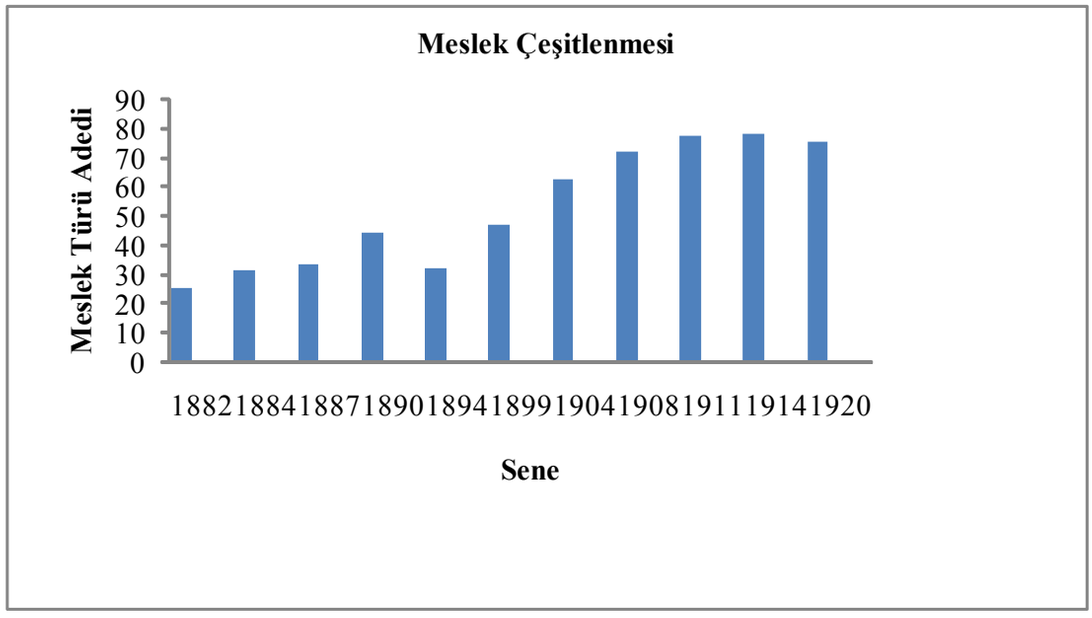

Kaynak: 1883-1921 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları

* Bu tebliğ Filiz Dığıroğlu, "XIX. Yüzyıl Karadenizi'nde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011'den türetilmiştir.

Samsun'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -belki de üçüncü çeyreği demek daha doğru olur- meslek türleri, iktisadi teşekkül ve örgütlenme düzeyinde ciddi oranda bir artış ve çeşitlilik görülmüştür. 1870'lerden itibaren Samsun'da küçük bir sahil kasabası iken var olan meslekleri de içinde barındıran 80 ayrı meslek türünün temsilcisini görmek mümkündür.

Grafik 2: 1882-1914 yıllarında Samsun'da Esnaf Adedindeki Artış

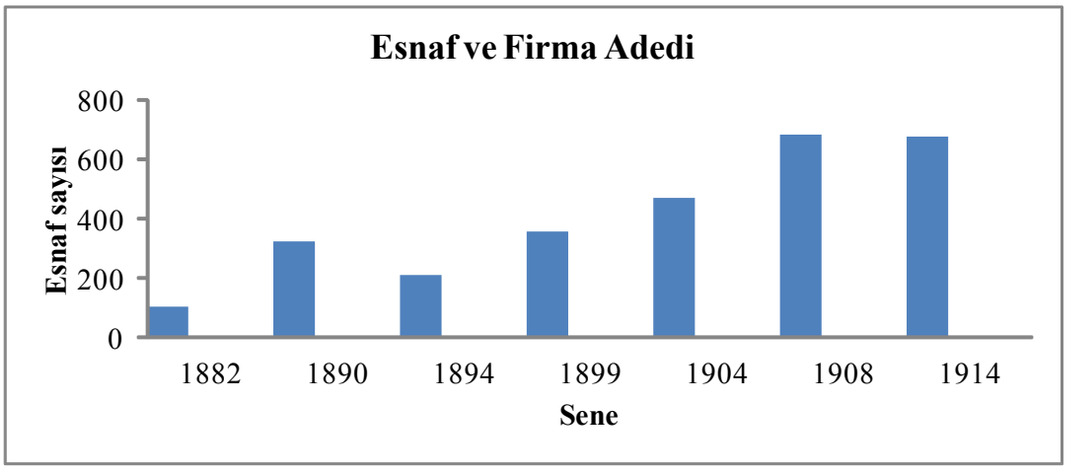

Kaynak: 1883-1921 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları

Esnaf sayısı tespit edilirken Şark ticaret yıllıklarındaki esnaf listeleri esas alınarak hesaplama yapılmıştır. Bu listelerde aynı esnafın birbirine yakın meslekler başta olmak üzere birden fazla mesleki faaliyeti aynı anda yürüttüğü gözlemlenmiştir. Listelerde her bir esnaf farklı meslek grupları altında farklı kişi olarak addedilip hesaplanmıştır. Esnaf sayısındaki artışa verilecek müstakil örnekler manifaturacı esnafı ile simsarlar olabilir. Kentin düzenli olarak artan ticaret hacmi, tüketim alışkanlıklarının değişmesi, piyasada ithal mallara olan rağbetin artması gibi etkenlerle manifaturacıların sayısı yaklaşık 40 yıllık zaman dilimi içerisinde 9 kat artmıştır. 1908'de simsar esnafının sayısı 78'e ulaşmıştır. Bu sayı incelenen dönem için Samsun'daki tellal sayısının ulaştığı en yüksek rakamdır. 1908-1920 yılları arasında Samsun'da I. Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan sıkıntılı günlerde bile bu rakamın 67'den aşağıya düşmemesi dikkat çekicidir. Ticari hayatın en hareketli aktörleri olan simsarların sayısının yüksekliği, ticari hayatın her şeye rağmen sürdürüldüğünü ve ticaret hacminin korunduğunu göstermektedir.

Şark ticaret yıllıklarındaki esnaf listelerinden edinilen 700'e yakın esnafın sürdürdüğü 80'e yakın meslek türü, Geleneksel Esnaf, İthalatçı-İhracatçı ve Simsarlar ile Yeni Meslekler olmak üzere 3 ana kategoride incelenmiştir[1].

GELENEKSEL	Geleneksel Esnaf ve Zanaatkarlar	Kasap, bakkal, baharatçı, kunduracı, hamamcı, sahaf, kahveci, fırıncı, berber, debbağ, terzi
	Üreticiler ve Aracılar (Tarımsal Mallar)	Arpa-çavdar tüccarı, ipek böceği kozası satanlar, zeytinyağcı, un-buğday tüccarı, yumurtacı, tütüncü
İTHALATÇI-İHRACATÇI ve SİMSARLAR	İhracatçılar (Hammadde)	Keresteciler, Deri ve post satanlar, Ham dericiler, İhracatçılar

[1] Meslek tasnifi yapılırken Ayhan Aktar'ın Şark ticaret yıllıklarını esas alarak hazırladığı makaleden faydalanılıp, İstanbul esnafı için yaptığı tasnif esas alınmıştır. "Şark Ticaret Yıllıklarında "Sarı Sayfalar": İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler (1868-1938)", *Toplum ve Bilim*, S. 76, İstanbul 1998, s. 105-143. Bu makale daha sonra aynı yazarın *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm,* İstanbul 2006, kitabında yer almıştır ve referans verilen sayfalar kitaptaki sayfa numaralarıdır.

	İthalatçılar ve Simsarlar (Tüketim Malları)	Elbise tüccarı, Saatçi, Manifaturacı, tuhafiyeci, tellal, kumaşçı, camcı, kağıtçı, son moda ürün satanlar, denre coloniale, ambalaj ithalatçısı, sobacı
	İthalatçılar ve Simsarlar (Yatırım Malları)	Tarım makineleri ithalatçıları, dikiş makinaları bayileri ve satıcıları, endüstriyel makine ithalatçıları, boya ithalatçıları, petrol ithalatçıları
YENİ MESLEKLER	Yeni Hayat Tarzı ile İlgili Hizmetler	Kuaför, bar ve içkili lokanta, sinema, fotoğrafçı, kartpostal ve illustürasyon satıcıları, kadın giyim mağazası, mobilyacı, çikolata ve bonbon satıcıları, konserveci, pulcu
	Yeni Girişimciler	Sigorta şirketi, gemicilik ve nakliye kumpanyası, komisyoncu, ticari temsilcilik
	Yeni Örgütler ve Dernekler	Dernek ve cemiyetler, Ticaret Odaları: Yabancı-Osmanlı, Ticaret mahkemesi
	Yeni Profesyoneller ve Uzmanlar	Doktorlar, göz doktorları, ebeler, eczane, diş hekimi, ecza tacirleri, avukatlar, mimarlar
	Yeni Kamu Hizmetleri	Tramvay, Elektrik ve Su şirketleri, Ticari İstihbarat, Matbaa, Otel, Restaurant
	Yeni İşler ve Zanaatlar	İçki fabrikaları, makarna imalathaneleri, tütün fabrikası
	Bankerler ve Finans Kurumları	Bankerler, Sarraflar, Bankalar

A.Geleneksel Esnaf Ve Zanaatkarlar

Geleneksel adından da anlaşılacağı gibi önceki yüzyıllarda da sürdürülen ticari faaliyetleri devam ettiren esnaf kesimini içermektedir. Bu kesim fırıncılar, sepetçiler, kazan ve mangalcılar, mücellitler, marangozlar, tespihçiler, kuyumcular, dülgerler, debbağlar ve terlikçiler gibi küçük üreticiler ile üretim faaliyetlerine katılmayıp esas olarak, ticaret ile geçimini sağlayan celepler, kasaplar, çiroz ve kurutulmuş balık satanlar, yumurtacılar, bakkallar, manavlar, sahaflar, baharatçılar, hamamcılar, süngerciler gibi iş ve meslek gruplarından oluşmaktadır.

Buradaki esnaf grubu Samsun sicillerinde eskiden beri var olan esnaf grubu esas alınarak hazırlanmıştır. Dış ticaretteki büyüme ile birlikte değişen ve gelişen esnafın değişime ayak uyduran ve dönüşüme rağmen ayakta kalabilen esnaf türü incelenmiştir.

1. Üreticiler Ve Aracılar (Tarımsal Mallar)

Bu grupta tarımsal malların üreticileri ile bu malların satışında uzmanlaşmış işyerleri bulunmaktadır. Örneğin arpa ve çavdar ticareti yapanlar, ipek böceği kozası satanlar, zeytinyağcılar, un ve buğday ticareti yapanlar, ceviz ve fındık satıcıları, yumurtacılar, sabuncular bu grup içinde ele alınmıştır.

Şark ticaret yıllıklarında karşımıza çıkan bazı firmaların verdikleri ilanlara baktığımızda aynı firmanın hem "üretici-tüccar" ve hem de "komisyoncu simsar" özelliklerini birlikte vurguladığı görülmektedir. Bu çerçevede düşünüldüğünde, az gelişmiş bir ekonomide üretici-toptancı-tüccar bütünlüğünün korunmuş olmasını da doğal olarak kabul etmek gerekir. Çünkü üretici firma ile pazarlama işlevini yerine getiren firmanın birbirinden ayrışması durumu, ancak daha gelişmiş bir ekonomik düzende karşılaşılabilecek uzmanlaşma düzeyine tekabül etmektedir[2]. Zamanla meslek dallarındaki uzmanlaşma sayesinde branşlaşma kendini göstermiş, zahire tüccarlarının ya da simsarlarının yanına zahire ihracatçıları da eklenmiştir. Samsun'da 1880 sonrası faal olan meslek dalları ve bu meslekleri icra eden esnafın adedine bakıldığında ana ticaretin tütün, un ve zahire malları üzerinden yürüdüğü

[2] Ayhan Aktar, *age*, s. 184-186.

açıkça görülmektedir.

Zahire tüccarları 1888 tarihli Şark ticaret yıllığında ilk defa müstakil bir meslek grubu olarak anılmıştır. Tüccarların isimlerine baktığımızda daha evvelki yıllara ait esnaf listelerinde ithalat-ihracat tüccarı ve simsar olarak kaydedilen isimlerin bir kısmının zahire ticareti yaptığı da anlaşılmaktadır. 1887'den itibaren ise mesleki uzmanlaşma ya da nicelik olarak belli bir sayıdaki olgunluğa ulaşma gibi sebeplerle olsa gerek zahire tüccarları Şark ticaret yıllıklarında müstakil bir başlık altında zikredilmişlerdi. Zahire ticareti 1887'de J. Th. Arzuoğlu, Bayramoğlu, Charal. Kargapulo, Costi Kargapulo, Kayıkçıoğlu Kardeşler, M. Mısıryan, A. Sarrafoğlu'undan müteşekkil 7 kişilik bir tacir grubu tarafından yürütülürken ertesi yıl 23 tacirin uğraştığı bir saha haline gelmiştir. Tüccar sayısındaki bu artış, ilk bakışta zahire ticaretinin ne kadar kârlı olduğunu ve tacir sayısının 3,5 kat arttırdığını düşündürse de bu durum Şark ticaret yıllıklarında yeni anılmaya başlanan zahirecilerin yıllıklara 1888'de iltifat göstermesi ile alakalı da olabilir.

Daha önceki yıllarda Daderyan-Keşişyan ortaklığı şeklinde zahire ticareti yapan tacirler, Dudyan adlı bir taciri daha ortaklıklarına dahil ederek üçlü bir işletme örneği sergilemişlerdir. Bu üçlü işletme modeli yeterli ve gerekli sermaye birikimini sağlamak için bulunmuş bir yöntem olmalıdır. Bu tür örnekler Samsun'daki tüccar/esnaf topluluğunun içinde yer aldığı sisteme dair ipuçları vermektedir. Uncu esnafı içinde yer alıp hem un ticareti hem de nakliyecilik yapan Pambukyan-Lusbaronyan ortaklığı gibi örnekler yine Samsun'daki tüccar topluluğunun içinde yer aldığı sisteme dair ipuçları içermektedir. Bu ipuçlarından yola çıkarak sistemin belli bir sektörde hakim olan uzun soluklu aile işletmelerinin varlığının yanı sıra mesleki uzmanlaşmanın tam anlamıyla netleşmediği bir dönemde bir tacir ya da esnafın birbirine yakın meslekleri ifa etmesini sağlayacak esnekliğe sahip olduğu söylenebilir.

A. İthalatçı- İhracatçı ve Simsarlar

Bu grup Şark ticaret yıllıklarında hususen "ihracatçı" olarak tanımlanan firmalardan oluşmuştur. Samsun'da ihracatçılar başlığı altındaki meslek erbabının ne tür emtiaların ihracatçısı olduğu yıllıklarda belirtilmemiştir. Meslek dallarında uzmanlaşma ile birlikte tütün ihracatçısı, deri ihracatçısı, kereste ihracatçısı, yumurta ihracatçısı, "cocon dechets/ipek kozası" ihracatçısı, üstüpü (chanvre filasse) ihracatı yapanlar[3], ham post ticareti yapanlar gibi kalemlerin belli olduğu ihracatçılar ortaya çıktığı gibi mal kalemlerini ayırt etmeksizin sadece ihracat işi ile uğraşan tüccar grubu da varlığını sürdürmüştür.

Şark ticaret yıllıklarında 1913 yılına kadar müstakil bir ihracatçılar başlığı açılmamıştır. Bunun nedeni tüccarların o tarihe kadar ithalat-ihracat işlerini birlikte yürütmeleri olmalıdır. Bu tarihten itibaren de ithalat-ihracat işlerini birlikte yürüten birçok tacir vardı ancak ticaret alanlarını sadece ihracat işi ile sınırlandırarak mesleki olarak bu tür bir uzmanlaşma yolunu tercih edenler de olmuştur. Eskiden beri birçok esnaf tütün, zahire gibi Samsun'da bol miktarda bulunan tarımsal ürünlerin ihracatını yaparak geçiniyorlardı. İsimleri hem zahire tüccarları, hem tütün tüccarları hem de ihracatını yaptıkları diğer ürünlerin tüccarları olarak tacir listelerinde geçiyordu. Yıllıklarda yer alan A.P. Sarrafoğlu adlı tacirin verdiği ilan oldukça dikkat çekicidir. 1865'ten beri ticari faaliyette bulunduğuna vurgu yapan A. P. Sarrafoğlu müşterilerine ne kadar köklü ve güvenilir bir kurum olduğu imajını vermek istiyor olmalı ki ilanlarında sadece mesleğinin ihracatçılık olduğunu ve kuruluş tarihini vermektedir.

1. İthalatçılar Ve Simsarlar (Tüketim Malları)

Bu grup, akla gelebilecek her türlü tüketim malının ithalat ve satışında uzmanlaşmıştır. Tanzimat döneminden sonra Osmanlı yönetici sınıflarını ve daha sonra da orta tabakaların tüketim kalıplarında-

[3] Filasse: Keten ve kenevir vesaireden çıkarılan elyaf, üstüpü. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi*, İstanbul 1322, s. 1054.

ki değişimi simgeleyen ve sürekli genişleyen bu grubun, yıllar itibariyle çeşitlendiğini ve kendi içinde uzmanlaştığı gözlemlenmiştir. Örneğin 1883 Şark ticaret yıllığında elbise tüccarları, saatçiler, manifaturacılar, kurdela ve dantel şeritçileri, tuhafiyeciler gibi işyerlerinin yanı sıra, genel olarak ithalat-ihracat kesiminde faaliyet gösteren pek uzmanlaşmamış bir grup olarak "denree coloniale" esnafı bulunmaktadır. İlerleyen yıllarda tellallar, simsarlar gibi aracı kesimin varlığı görülmektedir. Ayrıca 1883 yıllığında, kendi içinde pek uzmanlaşmamış bir "negociants-commissionaire" grubu vardı ve bu grubun Türkçe'deki karşılığı "tüccarlar-aracılar"dı. Daha sonraki yıllarda bu grup herhalde mesleki bilgi ve becerinin artmasıyla birlikte ikiye ayrılarak, tüccarlar ve komisyoncular başlığı altında oldukça kalabalık bir esnaf grubunu oluşturmuştur.

1900 yıllığından itibaren bu kesimin kendi içinde çeşitlendiğini ve Samsun'un ticaret yapısı içinde uzmanlaşma sürecinin varlığını somut olarak hissettirdiği gözlemlenmektedir. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı için incelenen yıllıklarda, bazı alt kategoriler gelişmiş ve (fotoğraf malzemesi satanlar, kibrit ithalatçıları, kırtasiyeciler, seyahat malzemesi satanlar, av malzemecileri, mefruşatçılar vb.) kendi içinde daha uzmanlaşmış faaliyetleri simgeleyen gruplar ortaya çıkmıştır.

Bunun yanı sıra ithal edilen ve Samsun'da satılan mallar düzeyindeki bütün bu uzmanlaşma ve çeşitlenmeye rağmen, genel anlamda uzmanlaşmamış tüccar kesimi de varlığını sürdürmektedir. Tüketim malları ithalatında ve bu malların tanıtımında en önemli rolü oynayan "büyük mağazalar" ile bu grupta karşılaşılmaktadır[4]. Toptan ve perakende ticarette Anadolu'ya satılacak mallar açısından aynı zamanda depo görevi yapan bu büyük firmalar, belli konularda her türlü malı kendi çatıları altında bulundurmakta veya müşterinin arzusuna göre istenirse bazı özel siparişleri dışarıdan getirtmektedir. Örneğin, 1909 yıllığına ilan veren A. ve P. Constantinidés mağazası her türlü komisyon, ithalat, ihracat ve sigorta işleri ile ilgilenmenin yanı sıra ispirto ve alkol fabrikası olduğunu ve zeytinyağı toptancılığı yaptığını da duyurmuştur. 1870'de kurulduğu bildirilen M. Fenerdjian Fils mağazası, reklamlarında "meme maison Merzifon" ibaresini kullanmakla beraber "maison de commis. A Constantinpole" de demektedir. Çorap, parfümeri ve tuhafiye eşya/quincaillerise satışı yapmaktadır. N. ve G. Topaloglou Freres ise "meme maison a Tokat" dedikleri ilanlarında mağazalarında pamuk ipliği, tülbent, kumaş boyası, mazı cevheri, kitre zamkı bulundurduklarını ifade etmişlerdir.

Samsun'da ithal ürün bulunduran mağazaların İstanbul ve Avrupalı ticaret merkezleri ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Samsun merkezli firmaların İstanbul şubeleri veya Tokat, Merzifon gibi Samsun'a yakın bölgelerdeki şubelerinin birçok mal türünün halka ulaşmasında aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Bazı büyük mağazaların ise tüm Yakındoğu ticaret merkezlerinde şubeleri olduğu görülmektedir. Örneğin, 1855 yılında kurulan ve merkezi Paris'te bulunan Orosdi Back Anonim Şirketi'nin Kahire, İskenderiye, İzmir, Selanik, Tunus, Beyrut ve Halep'te şubeleri vardır. Hırdavat, saat, mefruşat ve dikiş makineleri gibi geniş bir mal yelpazesi içinde satış yapan bu firmanın Samsun şubesinin 1911-1920 yılları içinde faal olması, Samsun ve hinterlandının Yakındoğu ticaret ağındaki önemini gösteren mühim ipuçlarından biridir. Orosdi-Back ithal malların Yakındoğu'ya girişindeki önemli kanallardan birisiydi ve alıcıların tüketim alışkanlıklarının değişimindeki etkisi şüphesiz çok keskindi[5].

Bu bölümde ele alacağımız diğer bir meslek grubu simsarlık ve tellallık mesleğidir. İlk defa 1889 yıllığında "courtiers" başlığı altında müstakil bir meslek grubu olarak zikredilmiştir. Komisyonculuk

---

[4] Şark ticaret yıllıklarında en çok reklam veren firmalar olarak göze çarpan büyük mağazalar, Amerikan anlamında "department stores" olarak görülebilir. Ama bunları küçük kasabalarda çok rastlanan ve köylünün veresiye alışveriş yaptığı, nal çivisinden mendile kadar her türlü malı satan uzmanlaşmamış dükkanlarla karıştırmamak lazımdır. Aktar, *age*, s. 187.

[5] Macar subayı Adolf Orosdi, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınarak 1855 yılında Galata'da ilk giyim mağazasını açtı. Avusturya-Macaristan kökenli Back ailesiyle birlikte, Orosdi ve oğulları başka yerlerde de benzer mağazalar açtılar. Merkez mağazaları 1888 yılında Paris'e kayıtlı olduğunda, Filibe, Bükreş, Selanik, İzmir, Kahire, İskenderiye, Tanta ve Tunus gibi şubelerde çoktan şubelerini açmışlar ve Avrupa'nın sınai ve ticari merkezleriyle ticarete başlamışlardı. Açtıkları şubelerle iş hacimleri toptan satıştan perakende satışa doğru yol aldı ve Ortadoğu'nun mağazalar zincirine özgün katkılarda bulundu. Orosdi-Back hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uri M. Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga*, İstanbul 2007; *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* (1894-95), nr. 528, s. 65, nr. 529.

başlığı altında da simsarlar ayrı meslek grubu halinde Samsun'da 1888-1920'ye kadar faaliyet göstermişlerdir.

a. Denree Coloniale

Şark ticaret yıllıklarında "denree coloniale" şeklinde tasnif edilen meslek erbabının Türkçe'deki karşılığı net değildir. Şemseddin Sami *Kamus-ı Fransevi*'de "denree coloniale" tanımı içerisine herhangi bir müstemlekede yetişen kahve, biber, çay, şeker ve benzeri mahsulat ile buralardan getirilen zahireleri almıştır[6]. 1924 tarihli Şark ticaret yıllığında bu esnafın adının zahireciler olarak çevrilmesi "denree coloniale" tacirlerini isimlendirme sorununa bir yeni halka daha eklemiştir. En genel manası ile ithal mal satıcıları olarak nitelendirilebilecek bu tüccar grubu için ithal mal satıcıları tanımını kullanmak düşünüldüyse de çok sıhhatli olmayacağı kanaatı hasıl olmuştur. Daha sonra bu meslek grubuna, kolonyal emtia satıcıları demenin dönemdeki kullanımına daha uygun olabileceği düşünülmüştür. Ancak incelenen dönemde Samsun'da olmasa bile Trabzon vb. bölgelerde "importateur coloniale" olarak zikredilen ve kolonyal emtia ithalatçıları olarak adlandırılabilecek bir meslek grubunun daha olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu iki meslek grubunu karıştırmamak için Şark ticaret yıllıklarındaki kullanıma sadık kalıp, bu meslek erbabı "denree coloniale" tüccarları olarak isimlendirilmiştir.

Bu tüccar grubu Samsun'da ilk defa 1885 yıllığında zikredilmektedir. 1921 yıllığına kadar her yıl düzenli olarak kayıtları görülmektedir. 1885 yıllığında A. Glichi ve D. Em. Rossetos adlı iki kişi tarafından yürütülen bu meslek 1921 yıllığında 29 kişilik bir tüccar grubu tarafından yürütülür hale gelmiştir. Toplumun tüketim alışkanlıklarının değişmesi ile birlikte yeni taleplere arz oluşturan bu tüccarların da sayıları hızla artmıştır. "Denree coloniale" tüccarları Samsun'da her türlü ithal malın tedarikçisi olmuşlardır. Başlangıçta Samsunlu tüccarların rağbet etmediği ya da gerekli bağlantı kanallarına henüz sahip olmadıkları için yapamadıkları bu ticaret kolu iki yabancı tarafından yürütülüyordu. 1888 yıllığında gördüğümüz tüccar isimleri arasında Samsunlu büyük tüccarların da yer alması, artık yerli tacirlerin de bu ticarete ilgi gösterdikleri anlamına geliyordu. Bu ilginin ilk nedeni yüksek kâr oranları olmalıdır. Çünkü uzak yerlerle ticaret yapan -esas olarak riski yüksek olan beynelminel ticaret ile uğraşan- tacirler/komisyoncular büyük paralar kazanabilirdi. İkinci nedeni ise tüccarların 1887 yılı itibariyle uzak mesafeli ticaretin gerekli kıldığı mesleki beceri ve bağlantılara sahip olmalarıdır. H. Arakelyan et Cie, A. I. Karamanoğlu, A. Cléopulos, G. Mısıryan, G. Sahakyan et Cie, L. Zissiyadi adlı tacirlerin "denree coloniale" ticareti yapabilmeleri, gerekli bağlantılara ve mesleki becerilere sahip olabilmeleri ile yakından alakalıdır.

Şu ana kadar sayılan esnaf isimlerinden anlaşılacağı gibi diğer tüccar gruplarında olduğu gibi burada da gayrımüslim Osmanlı tüccarlarının ezici çoğunluğu söz konusudur. 1908'den sonra Müslüman-Türk tacirin sayısında küçük de olsa bir artış görülmüş, ancak gayrımüslim tacir üstünlüğü piyasada devam etmiştir. Esnaf sayısının 31 kişiyle en fazla üyeye ulaştığı 1912-1913 yıllarında Alemdarzade Hafız, Nemlioğlu Kardeşler, Ofluzade Hacı Ömer et Fils ve Yelkencizade Kardeşler dışındaki tacirlerin hepsi gayrımüslimdir.

b. Elbise Tüccarları

Elbise tüccarları Şark ticaret yıllıklarında "habits confectionnes" başlığı altında zikredilen meslek erbabına tarafımızdan verilen addır. Hazır giyim, Osmanlıların XIX. yüzyılın son yıllarına kadar bildikleri ve kullandıkları bir giyim tarzı değildi.

Şark ticaret yıllıklarına göre Samsun'da ilk olarak 1884 yılında D. Barnestein tarafından hazır elbise satışı yapılmıştır. 1903 tarihli Şark ticaret yıllığından sonra yayınlanan yıllıkların Samsun bö-

[6] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi*, İstanbul 1322, s. 745; Coloniales denrees: Çay, şeker, kahve, biber ve emsali gibi alelekser müstemlekatta çıkan mahsulat, zahire-i müstemlekatiyye, bakkaliye malları. *Age*, s. 530.

lümünde elbise tüccarlığı için müstakil bir başlık açılmamıştır. Bu durum uzun yıllar tek tüccarın yürüttüğü hazır giyim hizmetine Samsun'da pek fazla rağbet olmadığını ve tüccarlarında talep azlığı nedeniyle bu iş kolunu terk ettiklerini düşündürmektedir. İnsanların ısmarlama elbise modasına rağbet ettikleri, aynı yıllarda Samsun'da ard arda açılan terzi, tüccar terzi ve modiste mağazalarından da açıkça anlaşılmaktadır.

Samsun ticaret odasının yayınlamış olduğu ithalat-ihracat istatistiğinde, ithal edilen mal kalemleri arasında sayılan "kullanılmış elbiseler" oldukça enteresandır. Bu kıyafetleri dezenfekte etmek için gerekli makinelerden geçirip, geldikleri ülkelerde de sıhhate uygun olduğuna dair belgelendirilen bu tür elbiselerin ithalatının her sene arttığının altı çizilmiştir. 1911 yılında Samsun limanına 129.356 kilo, 994.606 kuruşluk kullanılmış elbise ithal edilmiştir. İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, Amerika ve Dersaadet'ten gelen bu elbiselere alıcıların teveccüh gösterdikleri anlaşılmaktadır[7].

2. İthalatçılar Ve Simsarlar (Yatırım Malları)

Bu grupta daha çok her türlü makine, alet edevat ve yatırım hammaddesi ithalatçıları bulunmaktadır. Örneğin tarım makineleri ithalatçıları, dikiş makinaları bayileri ve satıcıları, endüstriyel makine ithalatçıları, "constructeurs-mécaniciens" ithalatçıları, tekstil makineleri ve boya ithalatçıları bu gruba dahil olan şirketlerden birkaçıdır.

B. Yeni Meslekler

Yeni meslekler üst başlığı ile kategorize edilen meslekler ve iktisadi faaliyetler, daha önceleri Samsun'da görülmeyen tamamıyla yeni ortaya çıkmış meslek, iktisadi teşekkül ve organizasyonlardır. Buradaki meslekler ve iktisadi faaliyetler yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetler, yeni girişimciler, yeni örgütler ve dernekler, yeni profesyoneller ve uzmanlar, yeni kamu hizmetleri ile diğer meslekler gibi alt meslek gruplarına ayrılmıştır.

1. Yeni Hayat Tarzı İle İlgili Hizmetler

Şark ticaret yıllıklarında genişçe bir kategori olarak karşımıza çıkan bu grup içinde berber dükkanları, kuaförler, barlar ve içkili lokantalar, sinemalar, fotoğrafçılar, kartpostal ve illustürasyon satıcıları, kadın giyim mağazaları, mobilyacılar, çeşitli makine tamircileri, pastaneler, çikolata ve bonbon satıcıları, oyuncakçılar, pulcular, antikacılar gibi faaliyet ve hizmetler sayılabilir.

Bu kesimin sosyolojik bakımdan özelliği, sanayi öncesi toplumlarda egemen olan geleneksel hayat tarzında önceleri ev veya aile içinde halledilen bazı iş ve hizmetlerin, artık dışarıdan ve anonim ilişki içinde satın alınması ve yaptırılması sonucunda ortaya çıkmış olmalarıdır. Dikkat edilirse sayılan iktisadi faaliyetlerin ve mesleklerin tümü belli ölçülerde gösterişçi tüketimle de ilintilidir. Dolayısıyla şehrin fakir mahallelerinde oturanlar ya da taşrasında bulunanlar açısından bu faaliyetlerin pek geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir[8]. Örneğin biçki dikiş becerisinin bu dönemde hızlı bir biçimde geliştiği ve İstanbul'daki moda evlerinin Avrupa başkentlerini aratmayacak ürünler vererek, İstanbul'u Ortadoğu'nun moda merkezine dönüştürdükleri bilinmektedir[9]. Samsun'da sayıları her geçen gün artan moda evleri ve Şark ticaret yıllıklarında boy gösteren moda dergisi ilanları da bu durumun bir göstergesidir.

---

[7] *Samsun Ticaret Odası tarafından neşr olunan İstatistik (Bundan sonra İstatistik)*, Samsun 1912, s. 46.

[8] Aktar, agm, s.

[9] Haydar Kazgan, 19. yüzyılda şirketleşme üzerine olan bir çalışmasında moda olayı sayesinde kumaş ve bağlı ithal malları ucuzlayınca, özellikle İstanbul'da biçki dikiş okullarından yetişen kızlar kısa bir zaman sonra İstanbul'u bütün İslam aleminin kadın moda merkezi haline getirecekler ve Hindistan'a kadar uzanan bir alan içinde yaşayan zengin ailelerin kadınları İstanbul'a kadar gelip kendilerine elbise diktirdikleri gibi kardeşleri ve hısım akrabaları için dahi yanı şeyi yapacaklardır. Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, İstanbul 1991, s. 14-15.

a. Mobilyacılar

Gündelik hayatta kullanılan eşyalardaki değişimi takip ederek insanların tüketim kalıplarının seyrini izlemek mümkündür. İnsanların günlük hayatta kullandıkları şemsiyeden şapkaya, eldivenden cekete, festen şapkaya doğru evrilen kıyafet alışkanlıkları kendini yeme-içme, eğlence ve ev eşyalarının kullanımında da göstermiştir. Yemek takımlarından sandalyelere, yeni karyolalardan mobilyalara kadar insanlar evlerinde yeni moda eşyalar kullanmak istemişlerdir. Osmanlı gündelik yaşamının değişimi ve bunların eşyalardaki yansımasını, mobilya satan dükkanların -taşrada bile- yaygınlaşması üzerinden takip etmek mümkündür.

Lüks tüketimden sayılabilecek eşyaların başında mobilya ve mefruşat malları gelirdi. Frengistan'dan getirilen bu mallar hali vakti yerinde, ayrıcalıklı statüye sahip bir konakta kendisine rahatlıkla bir yer bulabilirdi. 1860'lardan sonra sandalye, kanepe, masa, bardak, tabak, sürahi gibi mobilya ve mutfak eşyalarıyla ilgili yoğun şekilde görülen reklamlardan da anlaşılacağı üzere, gösterişçi-tüketici kesim için yeni ilgi alanları bunlar olmuştur.

Şark ticaret yıllıklarında ilk defa 1899 yılında müstakil bir meslek grubu olarak zikredilen mobilya eşya satıcılığı, başlangıçta M. İconomidi et Cie adlı firma tarafından yapılmıştır. 1899'dan 1904'e kadar aynı firma tarafından yapılan mobilya eşya satıcılığı, Samsun'da -tüm meslek dallarında olduğu gibi- ilk ciddi sıçramasını, hatta en parlak dönemini II. Meşrutiyetin ilanıyla yaşamıştır. Bu durum esnaf sayısındaki artışa bakarak rahatlıkla gözlenebilir. Samsun'da dükkanlarında mobilya bulunduran esnafın çoğalmasında elbette Samsun ve hinterlandından gelen mobilya taleplerinin artması yatmaktadır.

2. Yeni Girişimciler

Bu grup içinde genişleyen uluslararası ticaretin ortaya çıkardığı faaliyetler ve meslekler ele alınmıştır. Samsun'da ithalat ve ihracatın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arttığı bilinen bir olgudur. Burada sadece limandaki hareketliliğin iktisadi faaliyetlerin artmasında özellikle de "yeni girişimciler"in ortaya çıkmasında birinci derecede önemli olduğunun altı çizilmelidir.

Yaklaşık 50 yıllık bir zaman dilimi içinde bu denli genişleyen ticari faaliyetin sırf teknik açıdan düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesi bile, o döneme kadar Osmanlı şehirlerinde pek bulunmayan bilgi ve becerilerin seferber edilmesini gerektirmiş ve bu faaliyetin düzenlenmesinde sermayedar olduğu kadar teknisyenlik ve uzmanlık niteliklerini kendinde bütünleştiren yeni girişimcilerin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Yeni girişimciler olarak tanımlanan grup içinde, sigorta şirketleri ve temsilcilikleri, gemilere mal satanlar, sigorta eksperleri, gemicilik ve nakliye kumpanyaları, komisyoncular vardır. Bunların yanı sıra Osmanlı merkezi otoritesinin başlattığı reform süreci içinde artan devlet ihtiyaçlarının karşılanmasında uzmanlaşan müteahhit kesimi de bu grup içinde ele alınmıştır[10].

Ticaretin gelişmesi yeni alanların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Sigorta şirketleri ve temsilcilikleri, sigorta eksperleri, gemilere mal satanlar, gemicilik ve nakliye kumpanyaları ve komisyoncular bu yeni dönemin yükselen meslekleri olmaya başladı[11]. Ekonomik faaliyetlerin genişlemesiyle birlikte Avrupa'dan ithal edilen lüks tüketim mallarını satan dükkanlar, bar, lokanta, tiyatro gibi yeni alanlar başta İstanbul olmak üzere İzmir, Beyrut, Selanik ve Samsun'un da içinde yer aldığı Trabzon gibi taşra merkezlerinde de açılmaya ve geniş rağbet görmeye başladı[12].

---

[10] Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul 2006, s. 190-191.

[11] Aktar, *age*, s. 190.

[12] Fatih Kahya, Osmanlı Devleti'nde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 2007, s. 29; Aktar, *age*, s. 173.

a. Sigorta Şirketleri

Lüks tüketim ve ihtiyaçların artması Osmanlı Devleti'ne sigorta kavramının girmesine neden oldu. Dış ticaret hacmindeki artış sigortaya olan ihtiyacı arttırdı. Deniz nakliyatında İngiltere ve Fransa'nın sigortayı zorunlu hale getirmesi İstanbul, İzmir, Beyrut, Trabzon, Selanik gibi kentlerde sigortacılığın ortaya çıkmasına neden oldu; ticaret anlaşmaları ile getirilen sigorta hükümleri ihracatı arttırdı. Sigorta bedellerinin vergi matrahına alınması ilk zamanlar gümrüklerde anlaşmazlıklara neden olmuştur. Sigorta şirketleri bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için İstanbul başta olmak üzere Osmanlı limanlarına şubeler açtılar[13]. 1870 büyük Pera yangınından sonra Osmanlı piyasaları nakliye dışında bir alanda da faaliyete geçti. Bunu hayat, kaza ve diğer sigorta alanları izledi[14]. 1880 sonrasında Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin neredeyse tamamı Samsun'da şube ya da temsilcilik açmıştır.

Grafik 3: Samsun'daki sigorta acentalarının adedi

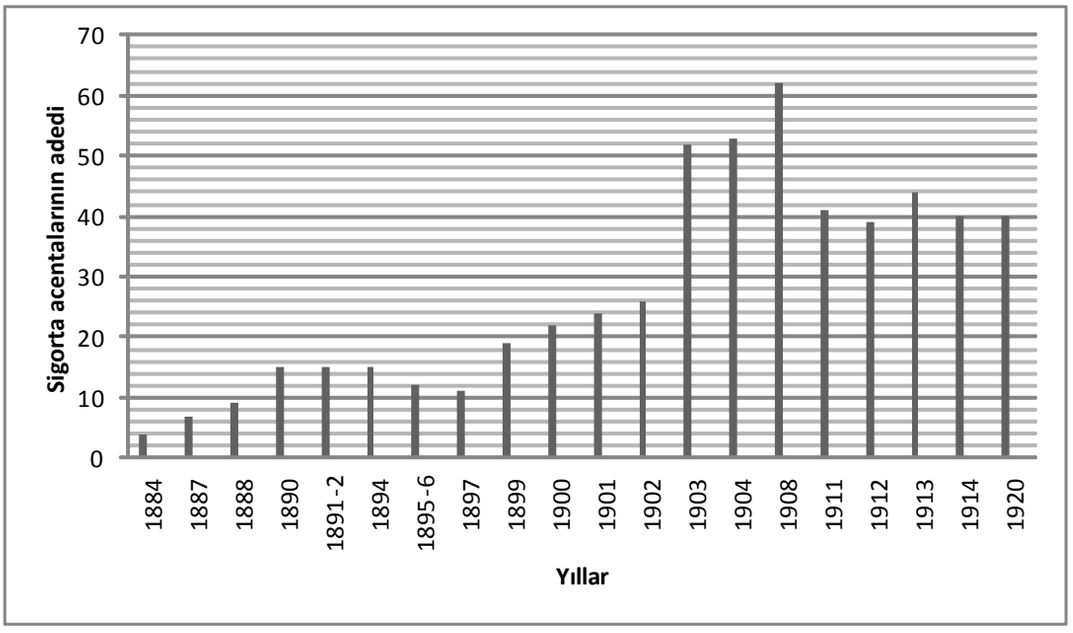

Kaynak: 1883-1921 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları

Samsun'da 62 adet temsilcilikle en fazla sigorta şirketinin faaliyette bulunduğu 1909 yılı, sigorta türleri açısından değerlendirildiğinde 19'unun deniz nakliyatı, 21'inin yangın, 1'inin kaza, 28'inin hayat sigortası yaptığı görülmektedir[15]. Aşağıdaki grafikte Samsun'daki sigorta şirketlerinin faaliyet alanlarına göre yüzdelik dilimleri gösterilmiştir. Grafikten de görüleceği gibi Samsun'daki sigorta şirketleri en fazla hayat sigortası en az da kaza sigortası alanlarında hizmet vermiştir. Samsun'da yaşanan yangın vakalarında gözlemlenen ilk bulgu, yangın sigortasının genellikle tüccarlar tarafından kullanıldığıdır.

[13] Kahya, agt, 27-28; Kazgan, age, 25-30.

[14] Murat Baskıcı, "Osmanlı Anadolusunda Sigorta Piyasası 1860-1918", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 57, S. 4, Ankara 2002, s. 3-33.

[15] Buradaki hesaplamada faaliyet alanlarına göre dağılımı yapılan şirketlerin toplam şirket sayısından fazla çıkması bazı şirketlerin tüm sigorta branşlarında bazılarının birden fazla branşta faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır.

Grafik 4: 1908'de Samsun'da sigorta şirketlerinin faaliyet alanlarına göre yüzdelikleri

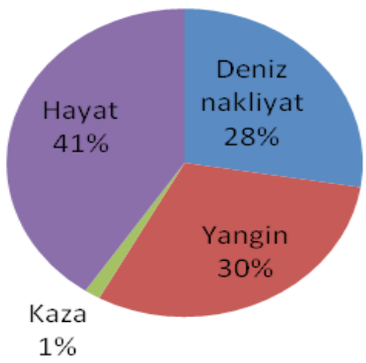

Kaynak: 1909 tarihli Şark Ticaret Yıllığı

Sigorta şirketlerinin temsilciliği ya da acentacılığı birkaç istisna dışında genellikle Osmanlı Rum ve Ermeni tebaası tarafından yürütülmüştür. Samsun'da sigorta acentalıklarını yürüten Hekimyan, Masraf, Arzuoğlu, Mavridi, Muradyan, Evmiridis, Marcopoli gibi belli başlı aileler vardı. İncelenen yıllar arasında L. Ed. Muradyan ve Th. J. Arzuoğlu 50 defadan fazla sigorta şirketi temsilciliği, J. Hekimyan Mahdumları ile Ignace J. Marcopoli 30 defadan fazla, Papadapulos ve Gülbenkyan ise 20 defanın üstünde temsilcilik yapmışlardır. Sigorta temsilciliğini yürüten kişiler ya da tüccar aileleri birden fazla şirketin temsilciğini idare ettikleri gibi deniz kumpanyalarının acentalıklarını, bankacılık hizmetlerini ya da ithalat ihracat işlerini de birlikte yapabiliyorlardı. Hekimyan ve mahdumları 1899 yılında dış ticaret yapmak isteyen tüccarlar için ticari bilgilendirme ofisi gibi çalışırken aynı zamanda *Dresde* ve *Victoria de Berlin* adlı sigorta şirketlerinin temsilciliğini, kundura yapımında kullanılan malzemelerin ticaretini, *Paquet*/Pake adlı kumpanyanın temsilciliğini ve muhtelif ticari emtianın komisyonculuğunu yapıyordu. Bazen de Vahan Malezyan gibi hem avukatlık mesleğini hem de sigorta şirketi temsilciliğini birlikte yürütebiliyorlardı. Avukat Malezyan 1899-1901 yılları arasında *New-York Life Insurance Co.* adlı şirketin Samsun'daki temsilciliğini yapmıştır.

b. Deniz Nakliye Kumpanyaları

Şark ticaret yıllıklarındaki bilgiler sayesinde 1882'den 1920 yılına kadar Samsun'a deniz yoluyla nakliyat yapan firmalar ve Samsun'daki temsilcilerinin isimleri bilinmektedir. Bu yıllarda 31 farklı firmanın Samsun'da gemicilik ve nakliye hizmeti verdiği görülmektedir. İngiltere, Amerika, Avusturya, İtalya gibi farklı menşelere mensup bu firmalar sayesinde Karadeniz'in uluslar arası ticarete katkıları birkaç kat artmıştır.

Grafik 5: Samsun'daki deniz nakliye kumpanya/firmalarının faaliyet süresi (yıl)

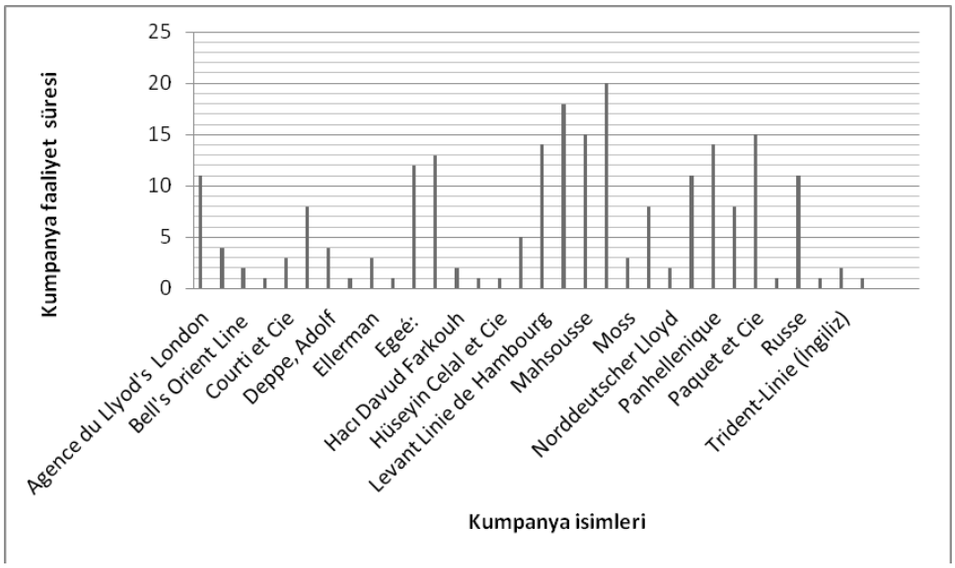

Kaynak: 1883-1915 tarihli Şark ticaret yıllıkları

Gemi komisyonculuğu yapan firmalar içerisinde Samsun'da en uzun süre faaliyette bulunan Messageries kumpanyasıdır. 20 yıl boyunca Samsun'da faaliyette bulunan Messageries kumpanyasını 18 yıl hizmet veren Lyod Autrichen firması izlemiştir. 15'er yıllık faaliyetleri ile Mahsusa ve Paquet et Cie kumpanyalarını, 14'er yıllık faaliyetleri ile Levant Linie de Hambourg ve Panhellenique izlemiştir. Samsun'da gemi nakliyatçılığı yapan ilk firmalardan birisi olan Floria et Rubattino ise 13 yıl boyunca hizmet vermiştir. Egeé 12 yıl, Llyod's London, Orient Linie de Hambourg, Russe kumpanyaları 11 yıl, Danoise ile Papayani et Cie kumpanyaları 8 yıl boyunca Samsun'da gemicilik ve nakliye kumpanyası olarak faaliyette bulunmuşlardır.

Karadeniz'de yolcu ve eşya naklinin yabancı şirketler tekeli tarafından yapıldığını söylemek çok da yanlış olmaz. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı tebasından bazı girişimciler bu tekeli yıkmak sınırlı bir hatta da olsa deniz nakliyatı yapabilmek için harekete geçmiştir. İnebolu-Çarşamba hattında yolcu ve eşya nakli yapmak üzere merkezi Sinop'ta olacak bir komandit şirket kurulması için başvuruda bulunulmuştur[16]. 5000 liralık sermaye ile 15 yıl boyunca faaliyette bulunma imtiyazı isteyen F. B. Akmeridis ile ortakları Samsun tüccarından Dimitri Kefalidis ve İlya Kostantinidis'in talepleri değerlendirilmiştir. Bu şirketin kurulmasında hiçbir beis bulunmamakla birlikte kaptanlarının diplomalı ve mürettebatının teba-i Osmaniden olması lazım geldiği, şirketin diğer bir kumpanyaya devri söz konusu olduğunda ise o şirketin de teba-i Osmani olması gerektiği[17] hatırlatılarak talebe olumlu yanıt verilmiştir. Bu şirketin faaliyete geçip geçmediği hakkında elimizde bilgi bulunmamakla beraber yerli bir teşebbüs olması bakımından bu talep dikkate değerdir.

3. Yeni Örgütler ve Dernekler

Şark ticaret yıllıklarında karşımıza çıkan ve doğrudan mal üretimi ve değişimi ile ilgili olmasa bile değişen iktisadi faaliyetler ve farklılaşan hayat tarzları ile yakın ilgisi olan örgütler ayrı bir grup olarak değerlendirilmiştir.

Bu örgütler içinde en önemlileri yabancı ticaret odalarıdır. 1882 yılında İstanbul Ticaret Odası'nın

[16] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (Bundan sonra DH MKT) 1166/14, 29 Ra 1325/11 Haziran 1907.

[17] BOA, DH MKT 1166/14, Lef 4, 6 Cemaziyelahir 1325/17 Temmuz 1907.

kuruluşundan önceki yıllarda yabancı tüccarların odalar ve tüccar klüpleri vasıtasıyla kendi amaçları doğrultusunda çalıştıkları bilinmektedir. İlk defa 1902 yıllığında ismine rastlanan Fransız Ticaret Odası, Samsun'da kurumsal olarak açılan ilk yabancı ticaret odasıdır ve I. Dünya Savaşı yıllarına kadar da faaliyettedir. Tam olarak ne zaman kurulduğu ve ne zamana kadar faal olduğu konusunda elimizde net bilgiler bulunmamaktadır.

Samsun Ticaret Odası'nın adı ise 1898 tarihli Şark ticaret yıllığında ilk defa, başkanı Nemlizade Hamdi Bey ile birlikte yer almıştır. 1890'larda kurulan Samsun Ticaret Odası eksiklikleri olsa da dönemindeki taşra ticaret odalarına kıyasla iyi örgütlenmiş ve faal bir organdır. En önemli faaliyetlerinden birisi 1912 yılında neşrettikleri Samsun'un ticaretine dair istatistiktir. Samsun'un 1328 mali yılındaki ticaret-i umumi verilerini kapsayan bu istatistik, dönemindeki diğer taşra ticaret odalarına göre son derece iyi örgütlenmiş ve aktif bir organizasyon olduğunu göstermektedir. Bu istatistiğin üzerinde "1. sene" ibaresinin yer alması bu tür bir çalışmanın devamını da getirmeye niyetli olduklarını göstermesi açısından mühimdir. Bu tür bir niyet göstergesi bile oda yöneticilerinin ileri görüşlü olduğunun önemli bir kanıtıdır. Yayınlanan *Samsun Ticaret Odası Gazetesi* de bu ileri görüşlülüğün diğer bir kanıtıdır.

Yeni dernekler içerisinde ise her türlü hayır kurumları, yetimhaneleri, yabancı cemaat okulları ve diğer eğitim kurumları sayılabilir. Bu derneklerin çoğu yabancı elçiliklerle veya kiliselerle dirsek teması içinde çalışan örgütlerdir. Bunların dışında II. Meşrutiyet ile birlikte başlayan klüpleşme faaliyetlerini de saymak gerekmektedir[18]. 1889 tarihli Şark ticaret yıllığında ilk defa görülen "Klüp ve Edebi cemiyetler" başlığı altında iki cemiyet ismi zikredilmektedir. Birincisi başkanlığını V. Rizzi'nin yaptığı *Cercle de Samsoun* adlı cemiyettir. İkincisi ise başkanlığını Th. J. Arzuoğlu'nun sekreterliğini ise Milihiyadis'in yaptığı kendisini edebi cemiyet olarak tanıtan *Terakki (Progress)* Cemiyeti'dir.

4. Yeni Profesyoneller ve Uzmanlar

Osmanlı kentlerinin kozmopolit yapısı ve gelişen ekonomik ilişkiler serbest çalışan yeni profesyonellerin sayısında gözle görülür artış sağlamıştır. Yıllıklarda batı tarzı eğitim almış tıp doktorları arasında cerrahlar, doktorlar, göz doktorları ve geleneksel hizmet sunan ebelerden, eczacılar ve diş hekimlerinden bahsedilir. Bunların dışında avukat, tarım uzmanları, sera dizaynı yapanlar, mimarlar, "droguist"ler, dalgıçlar, makine modelcileri ve sondaj uzmanları gibi esas olarak serbest çalışan yeni profesyoneller ve uzmanların varlığı ortaya çıkmaktadır[19].

a. Avukatlar

Yüksek öğrenim gerektiren avukatlık mesleği ticaretin özellikle de uluslararası ticaretin gelişmiş olduğu yerlerde gözde meslekler arasına girmiştir. Ticari hukukun ana mevzuatını oluşturan sözleşme ve antlaşmaların sıkça kullanıldığı mekanlar, liman kentleriydi ve buralarda avukatlık hızla yükselen meslekler arasındaydı. Aşağıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere 1880'lerin başında Samsun'da üç kişi avukatlık yaparken I. Dünya Savaşı'nın eşiğindeki Samsun'da 12 kişi avukatlık yapar hale gelmiştir. Görüldüğü üzere çeyrek asırlık bir dönem içinde Samsun'da avukat sayısı 4 kat artmıştır.

[18] Osmanlı Devleti'ndeki klüpler hakkında ayrıntılı bir yazı için bk. *Aks-ı Sada*, 24 Kanun-ı sani 1324/6 Şubat 1909, S. 51, s. 1-2.
[19] Aktar, *age*, s.

Grafik 6: Samsun'da avukatlık mesleğini icra edenlerin adedi

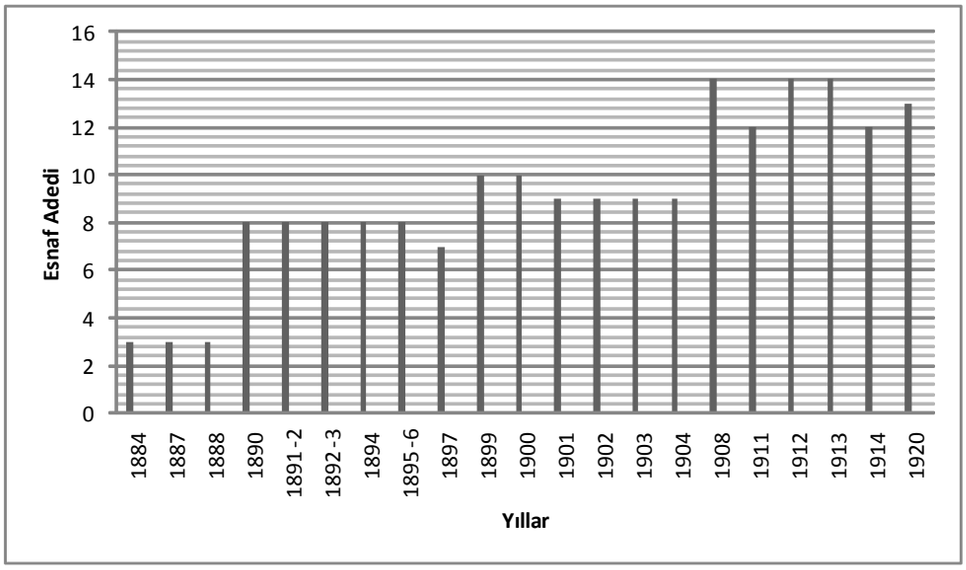

Kaynak: 1885-1915 tarihli Şark ticaret yıllıkları

Samsun'da 1884 yılında Subaşı caddesindeki Bezesten'in 28 numaralı dükkanında avukatlık yapan Bogos Matosyan dışında Basik Karapiloğlu ve Atanik Jagciyan da avukatlık yapmaktadır. 1888-1889 yıllıklarında "barreau Ottom et Europ. Avocat general de la douane imperiale et de la cour criminelle de Samsun" olarak zikredilen Bogos Matosyan'ın yanında Mahir Efendi ve Hacı Hirşoğlu'nun da avukatlık yaptığı görülmektedir. 1890'a kadar Samsun'da avukatlık yapan bu üç kişinin iş yoğunluğunu devlet dairelerinin hukuki işleri oluşturmaktadır. Bogos Matosyan'ın 1888'deki gümrük dairesi ve mahkemedeki görevleri bunu düşündürmektedir. 1890 yılında avukat sayısının daha önceki yıllara göre neredeyse üç katına çıkması, diğer bir deyişle avukatlık mesleğinde nicelik olarak bir artış olması, avukatların özel sektörde aranan bir meslek grubu olduğunu göstermektedir. Samsun'da 14 avukatın birden görev yaptığı 1908 yılında ise kurum avukatlarının isimlerinin özellikle zikredilmesi dikkati çekmektedir.

5. Yeni Kamu Hizmetleri

Bu grup içinde ele alınan firmalar, bir bakıma yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetleri ifa edenlere benzeyen fakat örgütleşme ve yatırım maliyetinin yüksekliği gibi ölçütler açısından ayrı bir grup olarak ele alınmayı gerektiren kuruluşlardır. Bunların içinde elektrik, tramvay, tünel, su ve hava gazı şirketleri, oteller, yabancı dilde yayımlanan gazeteler, müzayede salonları, ticari istihbarat kuruluşları, matbaalar, önceleri at sonraları araba kiralayanlar gibi şirketler ele alınmıştır. Ayrıca emlak komisyoncuları, tamir bakım sektörü, Avrupai anlamda sıhhi banyolar gibi iş yerleri bu kesim içine dahil edilmiştir.

a. Ticari İstihbarat Kuruluşları

Uluslar arası ticaretin gelişmesinin ardından XX. yüzyılın başında sağlıklı bilgi akışını sağlamak üzere ticari bilgilendirme yapan ve bunu profesyonel bir hizmet olarak sunan meslek grubu ortaya çıkmıştır. Şark ticaret yıllıklarının Samsun'a ayrılan sayfalarında ilk defa 1899 yılında görülen bu meslek grubunu Samsun'un önde gelen büyük tüccarları oluşturmaktadır. Bu meslek grubunu oluşturan isimlere bakıldığında uluslar arası bağlantıları olan; acenta temsilciliği, sigorta ve deniz nakliye

şirketleri veya banka gibi kurumların Samsun sorumluluğunu yürüten tacirler olduğu görülmektedir. Bu tür işleri yürüten tacirler, yabancı ticari kurum ve kuruluşlardan haberdar, onlarla sağlıklı iletişim kurma yöntem ve becerilerine sahip kişilerdir. Bu becerilere sahip tüccarlar Samsun'da isteyen her kişiye istediği alanda ticari bilgilendirme ve ticari yönlendirme denilen ticari danışmanlık işini yapmışlardır.

b. Oteller

Osmanlı gündelik hayatı Tanzimat'a kadar "konfor" kavramına yabancıydı. XIX. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerine gelen Avrupalıların sıkça kullandıkları ve ısrarla aradıkları bu sihirli kelime, modern hayat standardını ifade ediyordu. Bir başka açıdan konfor, Batılı insanın gündelik alışkanlıklarını Doğu'da sürdürebilme olanaklarıydı. Bu olanakları, başkentte geniş bir hizmet yelpazesi içinde müşterilerine sunan modern kurumlar, Beyoğlu otelleridir. Taşra otelleri başkentteki kadar rağbet görmemelerine ve konfor vaad etmemelerine rağmen bu hizmeti müşterilerine sunmaya başladılar. Samsun'da ilk modern oteller 1887 yılında hizmet veren "Concordia" ve "Oriental" otelleri idi. Şark ticaret yıllıklarında önceleri sadece "otel" başlığının açılması yeterli iken 1891'den itibaren bu başlığın "otel ve restaurantlar" şekline dönüşmesi -üstelik "restaurantlar" için müstakil başlık olmasına rağmen yeni başlığa ihtiyaç duyulması- otel kültüründe bir değişim yaşandığının göstergesidir. Bu oteller sadece temiz ve rahat bir yatak hizmeti sunmanın ötesine geçmişlerdir. Hem müşterileri hem de Samsun yerlileri için zengin bir mutfaktan oluşan leziz yemeklerin müzikli bir mekanda sunulduğu restoran ile otel hizmetlerinin standardı yükseltilmiştir. Ayrıca tamamen turistik ve dinlenme maksadıyla da yeni mekanlar açılmış, bölge halkı buralara gelmeye teşvik edilir olmuştur. Havza'da Paşa oteli ve hamamının işletmecisi Nuri, verdiği ilanda hamam ve otelin nezafetine dikkat çekip, müşteri memnuniyetini esas alan hizmet anlayışından bahsetmiştir. 1911'e gelindiğinde hem otel hem restaurant hizmeti veren Hasan Efendi'nin işlettiği Smyrne oteli, Avrupa ve doğu mutfağının seçkin lezzetlerinin sunulduğu Grand Otel Mantica ile Grand Otel Canik vardı. Hem otel hem restaurant hizmeti veren bu mekanlarda canlı müzik eşliğinde yemek servisi yapılmaktaydı. Modernleşmenin getirdiği hizmet sektörlerinden biri olan oteller Samsun'da da hızlıca yaygınlaşmıştır. Samsun'da iki otelle başlayan modern otelcilik hizmeti 1920'lerde sekiz otelin işletildiği bir sektör haline gelmişti. Bunda şehrin limanının son derece hareketli olması ve ticari, siyasi, askeri, kültürel birçok gezi ve seyahate Samsun limanın aracılık etmesi etkili olmuştur.

7. Bankerler Ve Finans Kurumları

XIX. yüzyıl Osmanlı taşrasında finans işlemleri önceleri bankerler ve sarraflar vasıtasıyla yürütülürken yüzyılın son çeyreğinde bankacılık sisteminin de dahil olmasıyla kurumsal işletmeler finans sektörüne dahil oldular. Banker, banka ve sarraf başlıkları altında Samsun'da finansal işlemleri yürüten meslek grupları incelenmiştir.

Samsun'da finansal faaliyetler 1890'larda bankalar temsilci bulunduruncaya kadar bankerler ve "change de money" olarak adlandırılan sarraflar tarafından yürütülmüştür[20]. Tüccarların gelişmesini sağlayacak parasal kaynağı nereden temin ettikleri ticarette en hayati sorulardan biridir. Bu çeşitli şekillerde olabilirdi; ortaklık anlaşmaları sayesinde borç ve kredi toplanmasıyla ya da banka gibi kurumlardan ya da bankerler gibi şahıslardan kredi veya borçlanma yoluyla temin edilebilirdi. Bankacılık sistemi Samsun'da iyice yerleştiğinde dahi bankerler sistemin içinde aktif olarak çalışmışlardır. Tüccarlar için hayati önem taşıyan nakit para teminini gerçekleştirdiklerinden Samsun'da en önemli iş kolunu oluşturdukları bile söylenebilir.

[20] Şark ticaret yıllıklarında "change de money" olarak tasnif edilen meslek grubu piyasadaki muhtelif paraların birbirine dönüşümünü sağlayan, piyasaya bozuk para temin eden, gerektiğinde tüccara ya da köylüye kredi veren, günümüz bankacılık faaliyetlerini yerine getiren bir esnaf grubu gibi görünmektedir.

Bankacılık sektörünün Samsun'daki varlığı yani finansal hareketliliğin kurumsal olarak işlemesi geleneksel sistemlerin devam etmediği anlamına gelmemektedir. Borç ve kredi işlemlerinde bankalarla birlikte bireysel olarak bankerler ve sarraflar (change de money) da faaliyet göstermekteydiler.

Birçok taşra kentinde olduğu gibi Samsun da şube bankacılığından önce banka temsilciliği ile tanışmıştır. 1890'lara gelindiğinde Samsunlu Masraf Kardeşler, dönemin önemli ve itibarlı bir finans kurumu olan Credit-Lyonne adına bankacılık işlemleri gerçekleştiriyorlardı. Aynı yıllarda Alfred Spadaro ise Osmanlı Bankası'nın temsilciliğini yapıyordu.

1891'den sonra şube bankacılığı şeklinde çalışmaya başlayan Osmanlı Bankası uzun yıllar Samsun'da hizmet vermiştir. 1890'ların başında hizmet vermeye başlayan Ziraat Bankası ise Samsun'da şubesi olan tek Türk bankasıdır. XX. yüzyılın başlarında açılan Selanik ve Atina bankaları ile birlikte 4 banka Samsun'da faaliyetteydiler. 18 Mart 1910 tarihli *The Times* gazetesindeki bir haberde Alman Orient Bank'ın Konya ve Halep'te ve aynı zamanda Karadeniz sahilindeki Samsun'da şubeler açacağı açıklanmıştır. "Bu Almanya'nın Bağdat demiryolu güzergahı boyunca şubeler kurmasıyla ilgili bir politikasıdır" yorumunu yapan gazete haklı olmalıdır[21]. Samsun'da Orient Bank şubesinin açılmasını geciktiren sebepler demiryolunun Samsun'a gelişini geciktiren sebep birbiriyle yakından alakalı olmalıdır.

1908 yılına gelindiğinde Samsun'da iki banka şubesi, 6 banker ve 8 sarraf aynı anda finans piyasasında hizmet veriyorlardı. Bu meslek grubundaki esnafın sayıca artması piyasada sıcak para akışının ne kadar hareketli olduğunu gösterdiği gibi bu meslek erbabının nakit para teminindeki becerisini de göstermektedir. Sarrafların borçlar-krediler-ortaklıklar-depozitolar vs. işlemlerinde ne tür bir hizmet verdiklerine daha doğrusu bankerler ya da bankalardan farklı bir hizmet sunup sunmadığına dair elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak piyango ve lotari gibi şans oyunları işleri ile de uğraştıkları düşünüldüğünde sarrafların her tür finansal işlemi yaptıklarını tahmin etmek zor değildir.

8. Diğer Meslekler Ve Faaliyetler

Şark ticaret yıllıklarında yukarıdaki tasnifin dışında kalan silah satıcıları meslek grubu vardı. Samsun'da Şark ticaret yıllıklarında zikredilmeyen şirket temsilcilikleri, küçük tacirler ya da işçiler, kayıkçı ve mavnacılar gibi meslek grupları da mevcuttu.

Sonuç

Samsun'daki meslekler ve esnaf topluluğu Şark Ticaret Yıllıklarındaki listeler esas alınarak değerlendirilip esnaf tanımı ve tasnifi yapılmıştır. Ancak bu tasnif nihayetinde bir tasniflendirme denemesidir ve geliştirilmeye açık olduğu muhakkaktır.

Şark ticaret yıllıklarında görülen esnaf listelerinin Samsun'daki esnaf örüntüsünün tüm resmini yansıtmadığı bir gerçektir. Her ne kadar eksiklikleri olsa da Samsun'daki esnaf örüntüsünün tamamına yakını yine de Şark ticaret yıllıkları sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu tebliğde ortaya çıkan en belirgin olgu, Karadeniz'in yeni bir ticari merkezi olarak yıldızı parlayan kenti Samsun'da ticari faaliyetlerdeki artma ve çeşitlenmenin, kentteki meslek türleri ve esnaf sayısının artışına neden olduğudur. Bu çeşitlenme mesleki anlamda uzmanlaşmayla yakından alakalı olduğu gibi kapitalist ekonomiyle bütünleşen Samsun gibi bir liman kentinin yeni meslek türlerine ev sahipliği yapmasıyla da alakalıdır.

[21] *The Times*, 18 March 1910, no. 39223.

Kaynakça

Aks-ı Sada, 24 Kanun-ı sani 1324/6 Şubat 1909, S. 51, s. 1-2.

Aktar, Ayhan *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm,* İstanbul 2006.

Baskıcı, Murat, "Osmanlı Anadolusunda Sigorta Piyasası 1860-1918", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 57, S. 4, Ankara 2002, s. 3-33.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH MKT) 1166/14

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi (1894-95), nr. 528, s. 65, nr. 529.

Dığıroğlu, Filiz, "XIX. Yüzyıl Karadenizi'nde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Kahya, Fatih, Osmanlı Devleti'nde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 2007.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, İstanbul 1991, s. 14-15.

Kupferschmidt, Uri M., *European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga*, İstanbul 2007;

Samsun Ticaret Odası tarafından neşr olunan İstatistik, Samsun 1912.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi*, İstanbul 1322.

The Times, 18 March 1910, no. 39223.

Course de Samsoun

Souvenir de Samsoun
Vue de Samsoun

Souvenir de Samsoun
Procession du 15 Août 1913
Fête Dieu. C1913 - Samsun.

Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması: Beslemelik Kurumu (Samsun Çevresinden Örnek Bir Vak'a)

Yrd. Doç. Dr. Abdullah Bay
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi - Rize

Besleme Kavramı

XVIII. yüzyılda "*ev işlerinde bakıcı, hizmetçi*" olarak tanımlanan "*besleme*" kelimesi, Giresun, Ordu, Kastamonu, Sinop, Samsun, Sivas ve Gümüşhane çevresinde genellikle "*beslek*" olarak kullanılmıştır[1]. Toplumsal ve ekonomik yaşamdaki değişim zamanla kelimenin içeriğinin değişmesine neden olmuştur. Özellikle köleliğin kaldırılması ile yaşanan toplumsal değişim süreci, kelimenin sadece kız çocuklarına hasredilerek "*boğazı tokluğuna tutulan hizmetçi kız*" şeklinde tanımlanmasına yol açacaktır[2].

Besleme ile eşdeğer anlamlara sahip olan "*evlatlık*" ve "*ahiretlik*" kelimeleri de kurumu tanımlamak üzere kullanılmıştır[3]. Daha geniş ve farklı anlamları da olan "*ahiretlik*" kelimesi "*besleme*" anlamını karşılamak üzere kullanıldığında, "*âhiret sevâbı ümidiyle alınıp büyütülmüş olan kız çocukları*" anlamına karşılık geliyordu[4]. Köleliğin yasaklanmasından önce, Osmanlı toplumunda aşırı sevgi ve ilgiden kaynaklanan himaye duygusu ile akranlar arasında "*ahiret kardeşliği*", büyük ile küçük arasında da "*ahiret evlatlık*" uygulaması yaygın bir adet halini almıştır. Özellikle küçük çocuklara bakmak üzere alınan besleme çocuklar, birbirlerinin ahiretliği yapılabiliyordu. Böylece, besleme çocuk ile ailenin kız çocuğu ayrıca birbirlerine "*ahiretlik*" oluyorlardı[5].

Günlük hayatta, besleme olarak alınan çocuk büyüdüğünde, tabir iyi anlamları çağrıştırmadığı ve çocuk konumunun hoş olmadığının farkına vardığından dolayı, "*besleme*" kelimesinin kullanılmasından mümkün mertebe kaçınılmıştır. Hane halkı ve komşular kötü bir konumu çağrıştıran "*besleme*" kelimesinin yerine, saygınlık ifade eden "*evlatlık*" kelimesini kullanmayı tercih etmişler; bu da "*evlatlık*" kelimesinin "*besleme*" kavramının yanında sıkça kullanılmasına sebep olmuş ve zamanla besleme kelimesi ile birlikte kurumu ifade eden diğer bir kelime haline gelmiştir[6].

Kurumun ortaya çıkışını sağlayan asıl etken "*Allah evlâtlıklarınızı öz oğullarınız olarak tanımadı*" ayeti ile eskiden beri Araplar arasında var olan klasik evlatlık uygulamasının yasaklanmasıdır[7]. Buna karşın, yetim ve kimsesiz kız evlat yetiştirmenin fazileti hakkındaki ayet ve hadislerin teşvikleri kurumun çizgilerini de belirlemiştir[8]. Bütün bu emir ve yasaklar beslemelik kurumunun

---

1 *Dızıonarıo Turgo, Arabo e Persıano*, Milano 1832, s.72; Şerif Ali Bozkaplan, "Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri", *Turkish Studies,* Volume 4/3 Spring 2009, s. 385-390; Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük,* I, İstanbul 2005, s.180.

2 Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, I/A-E, İstanbul-Wien 2002, s.223; Geniş bilgi için bkz. M. Bahaettin, *Yeni Türkçe Lugat*, İstanbul 1920, s.154; James Redhouse, *Redhouse's Turkısh Dıctıonary*, London 1882, s.30.

3 M.Bahaettin, *a.g.e*., s.154; Tietze, *a.g.e*., s.223; Öztürk, *a.g.e.*, s.180.

4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, İstanbul 1971, s.30.

5 Muzaffer Esen, "Besleme", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, İstanbul 1961, s.2556-2557.

6 Bülent Davran, "Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Hukuki Durumu", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Yıl.1, S.2/ Ekim 1948, s.51.

7 *Kuranı Kerim*, Ahzab, 33/4-5.

8 *Kuranı Kerim*, Kehf 18/82; Nisa 4/2-6; Duha 93/6-8; Müslim, Birr 149, (2631); Tirmizi, Birr 13, (1917); Abdurrahman

ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

Beslemelerin Hukuki Durumu

Osmanlı toplumsal yaşamında sosyal bir kurum olarak karşımıza çıkan besleme kurumu evlatlık anlamıyla hukukî sonuçlardan mahrum bir uygulamadır. Dolayısıyla bazı belgelerde "*tebenni*"den söz edilse de, *Kur'an* da yasaklanan "*tebenni*" uygulamasından farklıdır. İslam hukukçuları "*tebenni*"nin hukuki bir sorumluluk ifade etmeyeceği konusunda hemfikirdirler[9]. İslam hukukunun evlatlık kurumunu yasaklamasının doğal bir sonucu olarak, evlatlık ile evlat edinen arasında mahremiyet olmadığından evlilik engeli olmadığı gibi; kimsesiz kız çocuklarının sahipsiz kalmamaları için evlenme konusunda teşvikler de yapılmıştır. Bunlar, aynı zamanda mirasa ortak olamadıkları gibi öz babalarının isimlerini de taşımaya devam etmektedirler[10]. Sadece evlat edinen kişinin başka mirasçısı yoksa mallarının tamamını, varsa üçte birini vasiyet imkânı vardır. Koruyucu aile yanına fakirlik, kimsesizlik ve yetim kalma gibi çeşitli sebepler dolayısıyla yerleşen çocuklar, mahremiyetten dolayı teorik olarak büluğ çağına, uygulamada ise rüşt çağına kadar kalmakta, ondan sonra evlenerek aileden ayrılmaktadırlar[11].

Çocuklar zengin aileler yanına belli şartlarda verilebilirlerdi. Çoğunlukla fakir, yetim ve öksüz çocuklar başka aileler yanına veriliyordu. Veli, kalabalık ailede çocuğun nafakasını karşılamakta güçlük çekerse, daha iyi bir çevrede yetişmesini sağlamak amacıyla çocuğunu başka bir aileye verebilirdi. Özelikle bu tür bir işlemin 7 yaşından küçük "*icar-ı sağîr*" anlaşması yapılamayacak çocuklar için tercih edildiği anlaşılıyor. Çocuğu velayetiyle birlikte yanına alan aile, küçük çocuk kendine yetecek güce erişinceye kadar nafakasını karşılama sözü verir ve bu yazılı bir işleme tabi tutularak kadı defterine kaydedilirdi. Evlatlık olarak verilen çocukların yeni ailelerine devredilen velayet hakları, asıl anne-babası gibi değildir[12]. Anne-baba verdikleri çocuğu aradan uzun seneler geçse de takip eder, yakınsa sık sık görüşür ve olumsuz bir durum olduğunda geri alabilirdi. Verilen çocukların kontrolünü çocukların anne-babaları yerine getirmekte ve devlet olumsuz durumlarda anne-babaya resmî kurumlara başvuru hakkı tanımaktadır[13]. Böyle bir olayda, Edirneli Zehra hanım altı yıl önce "*kerîme-i mâneviye*" olarak verdiği kızının "*hayat ve memâtından bir haber alınamadığından bahisle"* nerede olduğunun meydana çıkarılmasını talep etmiş, *Dâhiliye Nezareti*'nin uzun süren araştırmalarından sonra çocuğun yeri tespit edilebilmiştir[14].

Kurumun hukuki şartları da İslam'ın ilk devirlerinden itibaren hizmetçi hukuku ile iç içe geçmiştir. İslam hukukuna göre, zengin bir erkek, hanımının hizmetinde bulunan köle, cariye veya çocuğun nafakasını, en az bir fakir kadının nafakası değerinde vermek zorundadır. Ayrıca, bir kadının uzak bir evde, kötü komşular arasında yalnız ikamet etmekten korkması durumunda, kocası, kendisine bir yoldaş vermekle yükümlüdür. Malikî hukukçulara göre, erkek veya kadın varlıklı ise veya erkek mevki sahibi olup karısının hizmet etmesi uygun olmazsa, bir veya birden fazla hizmetçi tutması gerekir. Şafiî ve Hanbelî hukukçular ise, kadının hasta veya yaşlı olması durumunda erkeğin hizmetçi tutması gerektiğini belirtirler. Hizmetçinin kadın, cariye, erkeklikten yoksun, akraba veya çocuk gibi kadına bakması uygun olacak kimselerden olması şarttır. Hizmetçi olarak alınan kimse gayrimüslim çocuk da olabilir. Yetişkin kadının hizmetçi olarak kiralanması uygun görülmesine rağmen, özellikle kalabalık ortamda mahremiyete dikkat edilemeyeceğinden hoş karşılanma-

---

Kurt, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.548-567; Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.397-433.

9 Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* I, İstanbul 1978, s.339.

10 Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s.88-89; *KJD (Kastamonu Jurnal Defteri) (1252-1253/1836-1837) (Metin ve Tıpkıbasım),* I, (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru), Ankara 1998, 92a, h.4.

11 "Evlat Edinme", s.27-29; Aktan, *a.g.m*., s.423; Ahmed Midhat, "Firkat", *Letâif-i Rivayât*, İstanbul 1287, s.34.

12 *TŞS (Trabzon Şeriye Sicili)*, nr.2107, s.111, h.5.

13 BOA, *DH.EUM.AYŞ (Asayiş Kalemi Belgeleri)*, nr.13/27; BOA, *DH.MKT (Dahiliye Mektubi Kalemi)*, nr.2568/15.

14 BOA, *DH.MKT*, nr.2570/106.

mıştır[15]. İcar anlaşmalarında, İslam hukukunun öne sürdüğü bu hassas şartlar, ailede mahremiyete dikkat etme isteği ve kız çocuğuna sahip çıkmanın sevabı gibi sebeplerden dolayı, uygulamada kız çocukları daha sık tercih edilmiştir[16].

Babanın "*icar-ı sağîr*" anlaşması ile çocuğunu zengin ailenin yanına nafaka karşılığı icara verebilmesi için uyması gerekli hukukî bir süreç bulunmaktadır. Bir çocuğun nafakasını babasının veya dedesinin sağlaması zorunludur[17]. Çocuğun kendi malı veya kazancı varsa malından veya kazancından sarf edilmesi tercih edilir[18]. Eğer çocuğun malı yoksa ve baba da fakirse, temyiz çağından sonra, baba nafakası ve elbisesi karşılığında küçük çocuğunu icara verebilir. Zamanla çocuğun satılması olarak algılanır hale gelen bu işlem, aslında çocuğun para karşılığı satılması değil, çocuğun nafakasını karşılaması için emeğinin kiraya verilmesidir[19]. Vasisi tarafından işe yerleştirilen çocuk, sözleşme devam ederken büluğ çağına girerse akdi feshetme yetkisine sahiptir. Ancak büluğ çağına girdikten sonra işe devam etmek isteyen çocuğun başlangıçta yapılan anlaşmaya uyma yükümlülüğü devam eder[20].

Çocuğa verilecek nafaka ücreti zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak derecede olmalıdır[21]. Baba veya çocuğu kiralayan kimse, çocuğun zorunlu harcaması sayılan nafaka ücreti dışında kalan parasını, ergenliğe ulaşmamış çocuğun kazancı olarak korumak zorundadır[22].

Kimsesiz ve yoksul çocuğun haklarının korunması amacıyla anlaşmanın yapılması şart, kayıt altına alınması tavsiye edilmiştir[23]. Yani, anlaşma yazılı olabildiği gibi, sözlü de yapılabilir. Yapılan kiralamada sürenin, eğer bu mümkün değilse işin cinsinin kaydedilmesi gerekir[24]. Anlaşmada süre, ay veya yıl belirtilerek yapıldığından, zaman dilimi başlangıcında anlaşmanın feshedilmesi mümkündür. Kiralamanın geçerli olması için tarafların ehliyetli olması, anlaşmanın şahitler huzurunda veya bir topluluk önünde yapılması ve çocuğun en azından temyiz yaşında olması gerekir[25]. Çocuğu sırasıyla, baba, dede, vasi ve kadı gibi yetkili kimseler kira sözleşmesi ile kendisinin ya da başkasının yanında işe yerleştirebilir. Baba ve dede veli sıfatına sahip olduklarından çocuğun hem nefsi, hem de malı üzerinde yetkilidirler[26]. Eğer çocuğun bu yakınlıkta velileri bulunmazsa, himayesinde bulunduğu kardeş, amca ve anne gibi vasiler de aynı hakları kullanabilirler. Ancak, birinci derecede vasiler bulunursa, diğer vasiler yalnızca çocuğun şahsını ve malını korumaya yönelik tasarrufta bulunabilirler[27].

Çocuk, velisinin izni ile çalışsa bile kazancı kendisine aittir. Malikî, Şafiî ve Hanbelî hukukçular, veli veya vasinin yoksul olması durumunda, yetim çocuğun malından nafakasına yetecek ölçüde harcamaya izin vermişlerdir. Fakat veli veya vasinin kendi malı varsa veya zenginse, çocuğun malından harcama yapamayacağı hususunda görüş birliği vardır[28].

Canik'te Beslemelik Kurumu

İmparatorluğun diğer yörelerinde olduğu gibi Karadeniz çevresinde de yaygın şekilde besleme uygulamalarına rastlanmaktadır. Trabzon çevresinden iki örnek kurumun Karadeniz'de aldığı genel

---

15 *Ansiklopedik İslam Fıkhı, Fetavây-ı Hindiye,* IX, (Ter. Mustafa Efe), İstanbul 2005, s.435-443; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye Kamusu (Istılahât-ı Fıkhiyye Kamûsu)*, V, (Sad. Hayrettin Yücesoy ve diğerleri), Ankara 1996, s.258-263.

16 Bilmen, *a.g.e.,* III, s.62-63.

17 *Kur'ân-ı Kerim*, Bakara, 2/233.

18 *Fetavay-ı Hindiye*, IX, s.441.

19 *Fetavay-i Hindiye,* IX, s.442-443; Bilmen, *a.g.e.*, V, s.256.

20 *Fetavay-ı Hindiye*, IX, s.442.

21 Bilmen*, a.g.e.*, III, s.62.

22 *Fetavay-ı Hindiye*, IX, s.442.

23 "İcare", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,*, XXI, İstanbul 2000, s.379-388.

24 Bilmen, *a.g.e.*, V, s.255; *Fetavay-ı Hindiyye*, IX, s.364.

25 Geniş bilgi için bkz. "İcare", s.379-388; *Fetavây-ı Hindiyye*, IX, s.362.

26 Aktan, *a.g.m*., s.427; Abdurrahman el-Ceziri, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, V, (Ter.Hasan Ege), İstanbul 1981, s.49-91.

27 *Fetavay-ı Hindiyye*, IX, s.363-366,441-442; Bilmen, *a.g.e.*, V, s.256.

28 Bilmen, *a.g.e.*, V, s.256.

durumu gözer önüne serecektir. İlk örnek Trabzon'a bağlı Tonya nahiyesinin Turalı köyündendir. Aynı köyden Karaoğlu Mehmet veli sıfatıyla on yaşındaki Fatıma'yı "*asla malı olmayub ben dahi ma'sere olmamla sağire-i mezbûru hanım-ı mûma ileyhanın konağında ber mutad hizmet ve ta'lim-i maârif ve adab etmek*" gerekçesiyle Trabzon Jandarma Alay kumandanı Mehmed Emin Bey'in hanımı Suriye hanıma aylık yirmibeş kuruşa besleme olarak "*icar-ı sağir*" anlaşması ile kiraya vermiştir. Alan kişi yirmi kuruşu yiyecek ve giyeceğine harcayacak, kalan beş kuruşu ise çocuk ergenlik çağına ulaşana kadar koruyacaktır[29].

İkinci örnek, Bayburt kazasının Luri köyünden Trabzon Kavak Meydan Mahallesi'ne göç eden Yahyaoğlu Mehmet'in kızı Saniye'yi besleme olarak vermesidir. Saniye, babası tarafından Trabzon Redif Yüzbaşısı Ahmet Safer Bey'in hanımı Kadriye hanıma benzer gerekçelerle aylık yirmi beş kuruş karşılığı besleme olarak verilmiştir. Aile 23 kuruşu çocuğun yiyecek ve giyecek masrafları için kullanacak, geri kalan iki kuruşunu ise "*emaneten*" saklayacaktır[30].

Bütün bu sürece tanıklık edebileceğimiz Samsun çevresinde yaşanmış bir olayı konu edinen "*Besleme*" adındaki edebî eser, kurumun bölgede aldığı vaziyete ışık tutmaktadır. Hiçbir inceleme de kullanılmadığı tespit edilen ve sadece bu konuya hasredilmiş ve yazarın kendi ifadesiyle gerçek hayatta yaşanmış olayın betimlemesi sayılabilecek Edhem Veysi'nin "*Besleme*" adlı eseri, kurumun Osmanlı Devleti'nin son döneminde aldığı şekli bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Yazar, önsözde eserin yaşanmış bir olaydan aktarıldığını şöyle ifade eder: *"Beslemenin mevzuû, hakikî bir vak'ânın mâ'kes-i tasviridir. Yakınımda zuhûr eden bir vak'â-i fec'iyyenin üzerimde hâsıl ettiği te'sir ve tehyicden birdenbire bu (besleme) doğdu. Bir kıymeti var ise hakîkat olmasındadır. Olmuş işlerin muzır netîcelerini, olduğu gibi yazmak sûretiyle efhâma çalışmak bence daha muvâfıktır. Ben bu eserde kudret değil, hakîkat arz ediyorum*"[31]. 1339/1920-1921 yılında Samsun'da basılan eserdeki olay da burada geçmiş olmalıdır. Kitabın içeriği de bu kanaatimizi desteklemektedir. Roman olmasına karşın kurumun sosyo-ekonomik yönden aydınlatılması açısından mutlaka değerlendirilmesi gereken bir kaynaktır.

Olayın gelişimi besleme uygulamasının bütün aşamalarına ayrıntılı olarak ışık tutacak ölçüde bilgiler içermektedir. Olay özet olarak şu şekildedir: Köyde Ahmet ve Mehmet adında iki fakir kardeşten Mehmet'in Ayşe ve Fatma adında iki kızı vardır. Babaları Hasan Çavuş, 1312/1894-1895 Yemen Savaşı'nda şehit düşmüş, beş yıl sonra da anneleri vefat etmiştir. Seferberlik ilanında muvazzaflar askere alındıkları esnada, genç olduğu için Mehmet de silâhaltına alınmış; savaşta şehit düşünce, hastalanan hanımı Kezban'ın da vefat etmesi üzerine, iki kız çocuğu amcalarının yanında kalmıştır. Besleme çocukların başka aileler yanına verilmelerinin en önemli sebebini teşkil eden yenge veya üvey annelerin kötü davranışları burada karşımıza çıkmaktadır. Etkileyici bir kuraklık döneminde yengelerinin Fatma'ya sahip çıkmaması üzerine, zengin mültezim İlhami Efendi Fatma'yı yenge ve amcasından izin alarak besleme olarak şehirdeki evine götürür.

İlhami Efendi'nin alış amacını anlatan bölümleri besleme almanın genel sebeplerini açıklar mahiyette bilgiler sunmaktadır. İlhami Efendi "*yaptığı işten işlediği hayırdan daima memnun idi. Fatmacık için parlak bir istikbal tasavvur ediyordu. O Fatmacığı büyütecek ... yetiştirecek, ... onu mesud edecek idi. Fatmacık evlendikten sonra İlhami Efendi'yi veli nimeti olarak tanıyacak, onu her vesile ile ziyaret ve arz-ı minnet edecek idi*". İlhami Efendi'nin annesinin devreye girmesiyle, Fatma, İlhami Efendi'nin kız kardeşine verilir. Fatma, aileye geldiğinden itibaren uzun yıllar boyunca diğer beslemelerin geleneksel olarak yaptıkları işleri yapmış, dört küçük çocuğa bakmış, yataklarını sermiş ve bütün ev işlerini yapmıştır.

Fatma, büyüdükten sonra birçok defalar isteyeni çıkmasına rağmen, hizmetlerinden yararlanmak isteyen ev hanımının engeliyle karşılaşır. Bu dönemdeki çoğu beslemeler gibi Fatma'nın da âkibeti mutlu bitmemiş; bütün evlenme teşebbüslerine engel olan ev hanımı yüzünden Fatma inti-

[29] *TŞS*,2092,s.50.
[30] *TŞS*,2093,s.11.
[31] Edhem Veysi, *Besleme*, Şems Matbaası, Samsun 1339, s.1-2.

har etmiştir[32].

XX. yüzyılın ortalarında gazete sütununda yer alan Bafra'da geçen bir olay, bölgede söz konusu uygulamanın hala yaygın olarak uygulandığını gösterir. Bafra'da karı-koca orta sınıf temsilcisi memur bir aile, küçük çocuklarına bakmak üzere besleme olarak iki kız çocuğu almış, kendi ifadeleri ile ailelerinde bulamadıkları imkânları sağlamışlardır. Ancak, çocukları yanlarından ayrıldıktan sonra sefalet ortamlarına geri dönmüşlerdir. Ailenin beyanına göre; besleme uygulaması resmen yasaklanmalı, çocuk ilk eğitimden mahrum edilmemeli, bu uygulama sırf ailelerin insafına bırakılmamalı ve demokratik rejimin mücadele konularından biri olmalıdır[33]. Burada dikkat çeken husus, artık anlaşmaların genellikle yazılı olmaktan ziyade, sözlü yapılır hale gelmesidir. Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonra, uygulama hukuki dayanaktan yoksun kaldığından dolayı, iş sözleşmesi veya gelenek haline dönüşmüştür.

Bölgede yaygın olarak tatbik edilen kurum, Türkiye'nin diğer yörelerinde olduğu gibi çeşitli sebeplerin etkisiyle önce azalmış daha sonra ortadan kalkmıştır. Beslemelik kurumunun eski devirlere nazaran yaygınlığının azalmasında çıkarılan kanunî düzenlemelerden çok, diğer bir kısım sebeplerin daha fazla etkisi olmuştur. En önemli etken, yoğun ev içi hizmete ve emeğe ihtiyaç duyan konak hayatının ve yaşam tarzının ortadan kalkarak apartman hayatının yaygın hale gelmesidir. Büyük bir hızla değişmekte olan toplumsal şartlar, eski yaşam tarzının sürdürülmesine imkân vermemiştir[34]. Apartman hayatı ile toplumun günlük hayatına giren yarı zamanlı denilebilecek yeni bir emek çeşidi olarak kapıcıların yaptıkları çeşitli hizmetler, ev içinde tam zamanlı olarak kalan ve büyük maddî ve manevî sorumluluk gerektiren beslemelik kurumuna alternatif oluşturmuştur[35]. Bakıma muhtaç çocukların barınması için yeni kurumların açılarak nispeten daha iyi bir kurumsallaşmaya gidilmesi de geleneksel koruyucu aile işlevi açısından beslemelik kurumuna karşı hatırı sayılır bir alternatif oluşturmuştur[36].

1970'li yıllarda tam veya yarı zamanlı ücretli hizmetçiler de yaygınlaşmaya başlamıştır. 1960'larda köyden kente göçün yoğunlaşmasıyla yetişkin gündelikçi veya hizmetçi olarak anılan kimselerin sayısı çoğalmaya başlamıştır. Beslemelerin en önemli ikinci alınış sebebi olan dadılık görevini ise, büyük şehirlerde açılan kreşlerin üstlenmesi bu talebi de azaltmıştır.

Diğer bazı sebepleri ise, ülkede meydana gelen teknolojik, ekonomik ve sosyal değişimler de aramak gerekir. Modern ev aletlerinin üst ve orta sınıf ailelerin evlerine daha yaygın olarak girmesi, teknolojinin günlük kullanıma daha yoğun sunulması, yatırımların tam olmasa bile genel bir iyileşme sağlaması, en azından kuraklıkların daha kontrol edilebilir hale gelmesi ve yıkıcı etkilerinin daha az hissedilir oluşu, kurumun ortadan kalkmasına yol açan diğer etkenlerdir. Modern ev aletlerinin kullanılması ev içi emeğe olan talebi azalttığı gibi, emek biçimlerine de etki etmiştir[37]. Kuraklık ve kıtlık sebebiyle besleme vermenin tamamen ortadan kalktığı söylenebilir. Yoksulluk sebebiyle besleme verme geleneği batı bölgelerinde daha erken tarihlerde ortadan kalkmış, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha geç tarihlere kadar devam etmiştir.

Bütün bu sebeplere rağmen, beslemelerin koruyucu aileden çok hizmetçi olarak istihdamı sürmüştür. Korunmaya muhtaç çocukların aileler yanına hizmetçi ve dadı olarak verilemeyeceği kanunen yasaklanmasına rağmen, özellikle kırsal kesimlerde besleme uygulaması sınırlı da olsa 1970'lere kadar devam etmiştir[38]. Ancak, genel olarak, koruyucu aile uygulaması olan beslemelik

---

[32] Edhem Veysi, *a.g.e*. Eserin özeti sunulmuştur.

[33] "Köylülerin sattığı çocuklar", *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1955.

[34] H. Ali Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı No.4*. İstanbul 2005, s.187.

[35] Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?,* İstanbul 1999, s.30.

[36] Ülker Gürkan, "Evlat Edinme ve Beslemelerin Hukuki Durumu", *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler,* (Ed. Adnan Güriz, Peter Benedict), Ankara 1974, s.205.

[37] Neyzi, *a.g.e.*, s.190.

[38] Tülin Kuşgözoğlu, "İhmal ve İstismara Uğrayan Çocuklar Açısından Koruyucu Aile", *Koruyucu Aile, Evlat Edinme Hizmetleri ve Ruh Sağlığı (Prof. Dr.Mualla Öztürk, Anısına XX. Sempozyum Sunumları-15-16 Şubat 2008),* Ankara 2008, s.239-249; Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler,* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2003, s.115.

kurumu, Türk toplumsal hayatında sessizce önemini yitirmiştir.

Ekler

EK-1

Merkez vilâyet olan Medine-i Trabzon nevâhisinden Tonya nâhiyesinin Turalı karyesinden atiyyü'l-ism sağirenin liebeveyn arkadaşı ve velisi bulunan Karaoğlu Mehmed bin Hasan bin Mehmed meclis-i şer'de Trabzon Jandarma Alay kumandanı Mehmed Emin Bey'in haremi Suriye hanım ibnete Hasan Bey tarafından zikri âti tasdike vekili şer'îsi mûma ileyhe Mehmed Emin Bey ibn-i Hacı Ahmed Efendi mahzarında velisi bulunduğum tahminen on yaşında sağire Fatıma ibnete Hasanın asla malı olmayub ben dahi mâ'sere olmamla sağire-i mezbûru hanım-ı mûma ileyhanın konağında ber mutad hizmet ve ta'lim-i maârif ve adab etmek üzere mûma ileyhâya bi'l-velâye icâr eyledikde oldahi bi'l-vekâle ba'de'l-kabul sağire-i mezbûreye şehriye yirmibeş guruş ücret tesmiyesiyle meblağ-ı mezkûrun yirmi kuruşunu sağire-i mezbûrenin nafaka ve kisvebahâsına harc ve sarfa ve baki beş kuruşu yedinde hıfza bi'l-velâye razı olduğumdan gıbbe't-tasdik eylemiş oldu. Fi 26 Safer 1328[39].

EK-2

Fi'l-asl Bayburd kazasının Luri karyesinden olub Medine-i Trabzonda Kavak Meydan Mahallesinde sâkine atiyyü'l-ism sağirenin babası ve velisi Yahya oğlu Mehmed bin Yusuf bin Halil Medine-i mezkûre mahallesinde meclis-i şer'î şerif-i enverde mahalle-i mezkûrde müsteciren sâkin Trabzon Redif taburu ikinci bölük yüzbaşısı Ahmed Safer Bey ibn'ül merkûm Mustafa Paşanın haremi Kadriye hanım ibnete Mehmed Efendi tarafından tasdike vekil-i şer'îsi zevci mûmaileyhe Ahmed Safer Bey mahzarında takrir-i kelâm ve tabir-i ani'l-merâm edub velisi olduğum sağire kızım tahminen yedi yaşında Saniye'nin asla malı olmayub ben dahi mâ'sere olmamla sağire-i mezbûre müvekkile-i mûma ileyhânın hanemizde ber mutad hizmet ve tehzib-i ahlâk ve talim-i maârif ve adab etmek üzere işbu tarih-i vesikadan itibaren şehriye yirmi beş kuruş ücret tesmiyesiyle müvekkile-i muma ileyhâ Kadriye hanıma bi'l-velâye icar ve teslim ve ala'l-vech'üş-şer'î istihdama izin ve beher şehriye müstehak olduğu ücret-i müsemmadan yirmi üç kuruşunu sağire-i mezbûrenin nafaka ve kisvebahâ vesâir levâzım-ı zarûriyesine harc ve sarfa ve maâda iki kuruşunu sağire-i mezbûre içün yedinde bi'l-emâne hıfz ve ibkâya müvekkile-i mûma ileyhâya izafetle vekil-i muma ileyhe Ahmed Safer Beye emr eylediğimde ol dahi ber minval-i muharrer bi'l-vekâle isticar ve teslim ve kabul ve emrim üzere meblağ-ı mezkûr yirmi beş kuruşun yirmi üç kuruşunu sağire-i mezbûrenin nafaka ve kisvebaha vesâir levâzım-ı zarûriyesine harc ve sarfa ve maâda iki kuruşunu sağire-i mezbûre için yedinde bi'l-emâne hıfz ve ibkâya müvekkile-i muma ileyhâ Kadriye hanıma izâfetle vekil-i muma ileyhâ Ahmed Safer Bey taahhüd eyledi dedikde ma vak'a bi't-taleb keteb olundu. Fi'l-yevm'üs selase işrin min şehr-i Muharrem'ül-haram li senete seman ve işrin ve selase miete ve elfin(23 Muharrem 1328)[40].

[39] *TŞS*,2092,s.50.
[40] *TŞS*, 2093,s.11.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Asayiş Kalemi Belgeleri, (BOA, DH.EUM.AYŞ). 13/27.

Dahiliye Mektubi Kalemi, (BOA, DH.MKT). 2568/15; 2570/106.

Trabzon Şeriye Sicili, (TŞS). 2107, s.111, h.5; 2092,s.50; 2093,s.11.

Cumhuriyet, "Köylülerin sattığı çocuklar", 27 Kasım 1955.

Kastamonu Jurnal Defteri*,(KJD),(1252-1253/1836-1837) (Metin ve Tıpkıbasım),* I, (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru), Ankara 1998.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

"İcare", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,*, XXI, İstanbul 2000, s.379-388.

Abdurrahman El-Ceziri, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, V, (Ter. Hasan Ege), İstanbul 1981.

Ahmed Midhat, "Firkat", *Letâif-i Rivayât*, İstanbul 1287.

Aktan, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.396-433.

Ansiklopedik İslam Fıkhı, Fetavây-ı Hindiye, IX, (Ter. Mustafa Efe), İstanbul 2005.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiye Kamusu (Istılahât-ı Fıkhiyye Kamûsu)*, III, V, (Sad. Hayrettin Yücesoy ve diğerleri), Ankara 1996.

Bozkaplan, Şerif Ali, "Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri", *Turkish Studies,* Volume 4/3 Spring 2009, s. 376-396.

Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994.

Davran, Bülent, "Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Hukuki Durumu", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Yıl.1, S.2/Ekim 1948, s.49-57.

Dızıonarıo Turgo, Arabo e Persıano, Milano 1832.

Edhem Veysi, *Besleme*, Şems Matbaası, Samsun 1339.

Esen, Muzaffer, "Besleme", *İstanbul Ansiklopedisi,* V, İstanbul 1961, s.2556-2557.

Gürkan, Ülker "Evlat Edinme ve Beslemelerin Hukuki Durumu", *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler,* (Ed. Adnan Güriz, Peter Benedict), Ankara 1974, s.163-205.

Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku,* I, İstanbul 1978.

Kura'n-ı Kerim ve Yüce Meali, (Ter. Elmalı'lı M. Hamdi Yazır), İstanbul 1996.

Kurt, Abdurrahman, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.548-567.

Kuşgözoğlu, Tülin, "İhmal ve İstismara Uğrayan Çocuklar Açısından Koruyucu Aile", *Koruyucu Aile, Evlat Edinme Hizmetleri ve Ruh Sağlığı (Prof. Dr.Mualla Öztürk, Anısına XX. Sempozyum Sunumları-15-16 Şubat 2008),* Ankara 2008, s.239-249.

M. Bahaettin, *Yeni Türkçe Lugat*, İstanbul 1920.

Neyzi, H. Ali, *Hüseyin Paşa Çıkmazı No.4.* İstanbul 2005.

Özbay, Ferhunde, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?,* İstanbul 1999.

--------"1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler,* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2003, s.105-118.

Öztürk, Özhan, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük,* I, İstanbul 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I, İstanbul 1971.

Redhouse, James, *Redhouse's Turkısh Dıctıonary*, London 1882.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, I/A-E, İstanbul-Wien 2002.

Course de Samsoun

مصطفی جمیل
تجارتزری

234561

Souvenir de Sinope

Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü

Doç. Dr. Kemalettin Kuzucu
Marmara Üniversitesi - İstanbul

Giriş

Türk-İslam geleneğinde Hazret-i Eyyüb peygamber devrinden beri kullanıldığı bilinen doğal tedavi yöntemlerinden biri olan kaplıcalar yönünden Anadolu oldukça zengindir. Türk fethinden önce Romalılar, hatta Hititler tarafından kullanılan bazı kaplıcalar korunarak ya da Türk mimari tarzına uygun biçimde yeniden inşa edilerek insanların hizmetine sunulmuştur. Bir yıkanma aracından ziyade, sağlık kuruluşu olarak önem kazanan ve gerek halk hekimliğinin, gerekse modern tıbbın vazgeçilmez unsurlarından olan kaplıca merkezlerinden birisi de Havza'dır. Şifalı su kaynakları Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da önceleri üstü açık havuzlar yani "ılıca" şeklinde bulunurken, Romalılar devrinde mimari yapılar içine alınarak kaplıca (kapalı ılıca) haline getirilmiş, Türklerin fethinden sonra ise yeni bir anlayışla vücut bulmuşlardır. Konunun temellendirilmesi bakımından, Türk tarihinde kaplıcaların gündelik hayattaki yeri, temizlik ve eğlence kültürleriyle ilişkisi ve kaplıca mimarisinin gelişimi üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla, diğer yapılar gibi antik devir kaplıcaları da birtakım tamir ve tadil işlemlerine tabi tutulmuş, İslamiyet'in temizlik şartlarına uygun bir yıkanmayı sağlayacak biçime kavuşturulmuştur.[1] Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdıkları geleneksel yaşam kültürü içinde var olan "yıkanma" ve "temizlik" işlevi akarsu boylarında yerine getirilirken, Anadolu'da köy, kasaba ve şehir gibi birimlerde yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte, "hamam" kültürü ortaya çıkmıştır. Kırsal ve kentsel yaşam kültürünün şekillenmesi sürecinde, İslam dininin vücut temizliği için belirlediği esaslar ile akan suyla temizlenme ilkesine dayalı gelenek ve göreneklerin sentezi sonucunda, antik çağlardan kalma kaplıca eserleri yepyeni bir ruh ve anlam kazanmıştır. "Türk hamamı" tipinden gelen temizlik amaçlı "kurnalı yıkanma" yerleri ile bunun yanında yer alan tedavi amaçlı kaplıcanın büyük havuz tekniği Anadolu'dan Avrupa'ya ve Amerika'ya da yayılmıştır.[2]

Selçuklu Türklerinde kaplıcalar diğer hamamlar gibi basit işlevsel yapılar olarak inşa edilirken, Osmanlı dönemi mimari anlayışı "saray hamamları" gibi büyük yapıtları ortaya çıkarmıştır.[3] Bu anlayış Osmanlılar döneminde kaplıcalara sadece halkın değil, yönetici elitin de ilgi duymasının sonucuydu. Nitekim resmi kayıtlar, sağlık sorunlarından kurtulmak isteyen bazı devlet adamlarının yurt içindeki ya da dışındaki kaplıcalara gitmeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Örneğin Abdülmecid devri sadrazamlarından Mustafa Nâili Paşa vücudunda çıkan yaraların tedavisi için 1860 yılında on

---

[1] Örneğin Kayseri'deki 12. yüzyıla ait Külük Hamamı ile Kastamonu'daki 13. yüzyıla ait Vakıf Hamamı'nın, muhtemelen antik temeller üzerine, fakat çok değişik hacimler meydana getirecek biçimde inşa edildikleri görülmektedir (M. Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 9).

[2] Nurten Özer, "Türkiye Kaplıcalarının Tarihçesine Kısa Bir Bakış", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 1992, s. 272.

[3] Yalova kaplıcalarındaki Valide Sultan Hamamı gibi, hükümdar ve hayırseverlerin "hayrat" olarak yaptırdıkları sosyal hizmet amaçlı sağlık yapıtları, Anadolu yerleşimlerinde önemli bir sosyal alt yapı aşaması olarak değerlendirilmektedir (N. Özer, agm, s. 272).

gün süreyle Yalakabad'a gitmiştir.[4] Paris Sefiri Cemil Paşa, 1870 yılında, doktorlarının tavsiyesi doğrultusunda termal tedavi görmek istediğini belirterek Bâbıâli'den izin istemiştir.[5] Tedavi amacıyla önce Paris'e giden Edirne Valisi Rauf Paşa ise, buradaki doktorların yönlendirmesiyle Almanya'daki Kroiç sularında yıkanmak amacıyla bu ülkeye geçmiştir.[6]

Romalılardan Osmanlılara Havza Kaplıcaları

Havza kaplıcasının tarihi insanoğlunun kaplıca suyundan istifade etmeye başladığı antik çağlara kadar uzanmaktadır. Bununla ilgili en eski bilgiyi, Miladın birinci çeyreğinde ölen ve dünyanın ilk coğrafyacısı kabul edilen Strabon'dan öğrenmekteyiz. Aslen Amasyalı olan Strabon, Romalıların "Thermae Phosemonitarum" adını verdikleri Havza kaplıcalarının öteden beri ünlü olduğunu ve şöhretinin Doğu Roma devrinde de sürdüğünü yazmaktadır.[7] *Amasya Tarihi* yazarının aktardığı efsaneye göre, Havza şifalı suları büyük bir deprem sonrasında ortaya çıkmıştır. O zamanki adı Hançere ya da Gançere olan şehirde 20 Ağustos 1050 tarihinde meydana gelen afette yapıların çoğu yıkılmıştı. Şehrin iki gün boyunca şiddetli biçimde sarsıldığı afette yerle bir olan bir kilisenin enkazı arasından sıcak bir su çıkmış, dokuz gün aktıktan sonra çekilmiştir.[8] Havza tarihi hakkında monografisi bulunan Mehmed Fuad, şehrin adının etimolojik tahlilini yaparken, bunun "dalmak" veya "havzetmek" fiiliyle bağlantılı olarak bu sıcak su kaynağıyla ilişkisi üzerinde durmaktadır.[9] Kievli Tüccar Basil, hastaları şifaya kavuşturduğunu öne sürdüğü Havza'daki sıcak su kaynağının üzerine Yıldırım Bayezid tarafından bir hamam ile kervansaray yaptırıldığını kaydetmiştir.[10] Katip Çelebi ise, 17. yüzyılın ortalarında yazdığı *Cihannümâ*'da, Havza ılıcasının üzerine Sadi Bey'in bir kubbe (hamam) yaptırdığını, hamamın içinde erkeklerle kadınların ayrı ayrı havuzları bulunduğunu belirtmiştir.[11]

19. yüzyıla kadar Havza'da başlıca iki kaplıca bulunmaktaydı. Yüzyılın sonlarında bunlara çok amaçlı ve modern anlayışla inşa edilen üçüncüsü eklendi. Kaplıcalardan birincisi ve en eskisi daha çok Büyük Hamam adıyla bilinen Sadi Paşa Hamamı'dır. Kurnasının özelliğinden dolayı Aslanağzı, kurnanın sağında bulunan sütundan ötürü Kızgözü adlarıyla da anılan[12] yapının inşa tarihi tartışmalıdır. Bazı kaynaklar bunu Roma devrine dayandırırken, birtakım yazarlar Selçuklular döneminde inşa edildiğini savunmaktadır. İkinci görüşün sahipleri Roma devrinde inşa edilen hamamların zamanla harap olarak özgün yapılarını kaybettiğini, Büyük Hamam'ın Roma mimarisinin özelliklerini taşımadığını, tam tersine Selçuklu mimari tarzını yansıttığını belirtmektedirler.[13] Yapılan kazılarda bulunan inşaat malzemeleri, kitabe ve diğer kayıtlar da eserin Selçuklu dönemine ait olduğuna delalet etmektedir. Gerek Rum gerekse Türk kaynaklarında hamamın hangi tarihte ve kim tarafından inşa edildiğini gösteren bir kayda rastlanmadığını belirten Hüseyin Hüsâmeddin'e göre "*Çok seneler evvelîsi bile kaplıcalara her taraftan pek çok züvvârın gelmekte olduğunu nazar-ı dikkate alan âlicenap ve medenî Türkler buralarda hamam, imaret, misafirhane gibi ictimâî ihtiyaçları tesis ve temin etmişler ve ezcümle, bugün lisân-ı nâsda Şâzi Paşa Hamamı, kuyûd-ı atîkada Sa'di Paşa Hamamı, daha evvelleri de Sultan Mesud Hamamı denilen şimdiki büyük hamamı imar etmişlerdir.*"[14] Büyük Hamam'ın Türk eseri olduğunu savunan yazarların genel olarak ittifak ettikleri dönem Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Mesud devri, inşa tarihi ise hicri 665 (1256) yılıdır. Ancak bu tarih hamamın inşasına değil, Sadi Paşa

---

4 26 L 1276 (17 Mayıs 1860), BOA, İrade Dahiliye, 30192; BOA, A. MKT. NZD, nr. 312/75.

5 "*Vücûdca olan ihtiyaca mebnî serîan sulara gitmekliğimi etıbbâ katiyen beyan etmekte olduklarından geçen hafta takdim eylediğim mektubun telgraf ile cevâbı gönderilmesini ricâ ederim*" (BOA, HR. TO, nr. 118/132).

6 13 N 1297 (19 Ağustos 1880), BOA, Y. EE, 147/1.

7 Salih Özbey, *Şifalı Sularımız "Kaplıcalar ve İçmeler Rehberi"*, Yurt Haberler Ajansı Yayını, Ankara 1979, s. 321.

8 Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1928, I, 326.

9 Zübeyiroğlu M. Fuad, *Yurdumuz Havza*, Vatan Matbaası, İstanbul 1925, s. 15-16.

10 Ali Tuzcu, *İlkçağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2007, s. 24.

11 A. Tuzcu, age, s. 88.

12 Enis Karakaya, "Kaplıca", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 352.

13 S. Özbey, age, s. 321.

14 H. Hüsâmeddin, age, s. 364; Z. M. Fuad, age, s. 17-18.

tarafından vakfedildiği tarihe aittir. Halk arasında Sâdi Paşa Hamamı olarak da adlandırılmasının nedeni de budur. Öte yandan Sadi Paşa'nın kim olduğu da tartışmalıdır. Birtakım kaynaklar bunu yanlış biçimde Selçuklu hükümdarı olarak sunarken, kimi kaynaklar da Şadi veya Şazi gibi farklı isimleri zikretmektedirler. En tutarlı görünen Hüseyin Hüsâmeddin ve ondan nakleden Mehmed Fuad'a göre bu kişi, halk arasında Şadi Paşa olarak da telaffuz edilen Amasya emîri Şadgeldi'den[15] başkası değildir. Hamam bu kişiye muhtemelen satın alma yoluyla geçmiş ve sonradan çocukları tarafından vakfedilmiş olmalıdır.[16]

Mehmed Fuad 1925 yılında yayımlanan eserinde hamamın mimari ve diğer özellikleri hakkında geniş bilgi vermektedir. Buna göre, eski bir binanın üstünde yükselen bir büyük ve iki küçük kubbeden ibaret olan hamam dış görünüşü itibarıyla zarafetten uzaktır. İç taksimatı, biri altı köşeli büyük diğeri dört köşeli küçük olmak üzere iki havuz, bir banyo ve bir halvetten ibarettir. Toplam altı kurnası vardır. Aslanağzı denilen büyük kurnasının sağında ihram şeklinde bir sütuncuk bulunmaktadır. Bu sütun bazı efsanelere, hurafelere ve inanışlara konu edilmiştir. Rivayete göre buranın eski hükümdarlarından birisinin kızı bir gün hamamda yıkanırken düşman askeri tarafından basılınca, kız bir köşeye büzülerek "Ya Rabbi, beni ya bir kuş ya da bir taş yap!" diye yakarmış, Allah da onu taş yapmıştır. Büyük Hamam'a "Kızgözü" denilmesinin altında bu efsane yatmaktadır. Cumhuriyet devrine kadar burası kurban kesmek, mum yakmak, taşa yüzlerini gözlerini sürmek amacıyla gelenlerin akınına uğramaktaydı. Kızgözü denilen bu taş sütuncuğun tepesinde yer alan ufak bir oyuk içerisinde biriken tuzlu ve bulanık suyun hamamda oluşan buhardan kaynaklandığı zannedilmekteydi; ancak yapılan incelemeler su birikintisinin buharla ilgili olmadığını ortaya çıkarmış, nereden ve hangi vasıta ile geldiği anlaşılamayan suyun ince ve muntazam tertibatlı bir mecradan sızdığına hükmedilmişti. Hükümdarın kızının taş kesildiğine inananlar, söz konusu suyun kızın o zamandan beri dinmeyen gözyaşlarından biriktiğini düşünüp bundan üzüntü duymakta idiler. Hamam belediye tarafından işletilmekte olup yıllık 3.000 lira gelir sağlamaktaydı. Son zamanlarda soyunma ve kurulanma yerlerinde epeyce tadilat yapılan ve birçok kafesli locanın inşa edildiği bu hamam diğerlerine oranla daha fazla rağbet görmekteydi.[17]

Büyük Hamam 1870'lerin başında ciddi bir onarım geçirdi. Bunda dönemin Sivas valisi Ahmed İzzet Paşa'nın gayretleri büyüktür. Vilayet idare meclisince alınan 21 Ekim 1870 tarihli karar mazbatasında, ecdâdın kâgir tekniğinde inşa etmiş olduğu hamamın zaman içerisinde eskidiği ve etrafının mezbelelik haline geldiği belirtilmiş, "*işbu kaplıcaya beher sene Mayıs ve Haziran aylarında ma'lûl ve marîz pek çok adamlar gelip istihmam ve iğtisâl ile şifa bulmakta ve bahre yakın olmak cihetiyle tebaa-yı ecnebiyyeden dahi çok kimseler gelip yıkanmakta olup bunun muhtaç olan tamiratına bakmak ve muntazam bir hâle koymak*" gerektiği ifade edilmişti. Tamir masrafının nereden karşılanacağı tartışıldı. Peşin para ile satılarak akar hükmüne konulması görüşü tasvip edilmedi. Bunun üzerine hamamlara girenlerden cüzi bir ücret alınması düşünüldü, ancak müessesenin personeli bulunmadığı ve sabun sürmek, çamaşır yıkamak gibi hizmetler verilmediği için müdavimlerin yanaşmayacağı dikkate alınarak bundan da vazgeçildi. Neticede, tamirin en fazla 5-6 bin kuruş tutacağı ve bunun da yerel hükümet bütçesine yük getirmeyeceği göz önüne alınarak buradan temin edilmesi düşünüldü.[18] Amasya mutasarrıflığı ile yapılan görüşmeler neticesinde bu tutarın 3.000 kuruşunun Havza nahiyesinin bağlı olduğu Ladik kazası belediye gelirinden karşılanması, kalan kısmının da bölge zenginlerinden toplanması kararlaştırıldı. Bununla birlikte, tamir konusuyla ileride yine karşılaşılacağı hesaba

---

[15] Hacı Şadgeldi, Eratnalılar zamanında Amasya emîri iken 1380 civarında Alâeddin Ali ile taht mücadelesine girişmiş, bundan bir yıl sonra Kadı Burhaneddin ile yaptığı savaşta ölmüştür (Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 117).

[16] H. Hüsâmeddin, age, s. 365; Z. M. Fuad, age, s. 18.

[17] Z. M. Fuad, age, s. 18-19. Kuruluşları genellikle efsanelere dayanan Anadolu ılıca ve kaplıcalarının, çok eski devirlerden beri bir Tanrının, bir azizin veya Müslüman Türklerin yerleşmelerinden sonra bir velinin himayesi altına verilmesi, bu maksatla yanlarına bir mabed, türbe veya tekke yapılması; hatta eski yol güzergahları üzerinde birer dinlenme, konaklama yeri olarak kullanılan bu tesislerin civarında han veya kervansarayların inşa edilmesi dikkati çekici bir husustur (M. Y. Önge, age, s. 11).

[18] 25 Receb 1287 (21 Ekim 1870), BA, ŞD, nr. 1782A/41.

katılarak, her defasında kaynak arayışına girişilmemesi için kalıcı bir tedbire başvuruldu. O tarihe kadar meccanen faydalanılmakta olan hamamlara giriş ücretli hale getirildi.[19]

Hamamın tamiri ve eksikliklerinin giderilmesi 1890 yılında bir kez daha gündeme geldi. Bununla ilgili yazışma metinlerinden, yukarıda anılan karar gereği hamama giren erkeklerden 10, kadınlardan 5 para ücret alındığı anlaşılıyor. Elde edilen gelirin bir kısmının tamir işinde kullanılması, kalan miktarın ise belediyeye bırakılması düşünülmüştü. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet kararıyla kaplıca iki yıllığı 36 bin kuruş olmak üzere belediye tarafından kiraya verilmişti. Ancak bir süre sonra bazı mütevelliler uygulamadan şikayetçi oldular. Mesela Amasya'dan telgraf çeken Mehmed İbrahim, padişah beratıyla mütevellisi bulunduğu Sadi Paşa vakfına ait kaplıcayı işletme hakkının belediyeden alınarak vakıf şartı gereği kendisine verilmesini istemişti.[20] Şikayetleri dikkate alan Evkaf Nezareti, kaplıcanın vakıf malı olduğunu ileri sürerek bunun kiraya verilemeyeceğini ve şimdiye kadar alınmış olan ücretin de mütevellilere bırakılması gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine uygulama durduruldu. Hamamın tamiri için belediyece ne kadar masraf yapıldığı, belediyeye devrinden sonra ne kadar gelir elde edildiği ve giderleri için ne kadar harcama yapıldığı gibi bilgilerin yıllık dökümleri istendi. Bunun üzerine kaymakamlık, istenen bilgilerin yer aldığı defteri hazırladı. Kaymakamlığın mazbatasında, Havza'nın Bağdat, Yozgat, Samsun ve Sinop yolları kavşağında bulunması hasebiyle kaplıcanın kazaya sağladığı iktisadi faydalara işaret edilmiş, yerli yabancı binlerce ziyaretçiye sahne olmasından dolayı kaplıcanın fizik ve hijyen şartları açısından daha kullanışlı hale getirilmesi için ıslah çalışmalarında kullanılmak üzere hükümet kararıyla 1872 yılından beri hamamlara giriş ücreti alındığı, elde edilen gelirin belediye çalışanları maaşları dahil bazı giderlere sarf edildiği belirtilmiştir. Vali Memduh Bey konu ile ilgili olarak Amasya ve Havza yöneticilerinden gelen yazılarla söz konusu defteri Bâbıâli'ye gönderdi. Memduh Bey yazısında bir yandan kaplıcanın yöre ekonomisindeki önemine dikkat çekmiş, bir yandan da hükümetten beklentilerini dile getirmişti. Buna göre yakın zamana kadar nahiye olan Havza'nın kaza statüsüne kavuşmasında ve kısa sürede büyüyüp cazibe merkezi haline gelmesinde kaplıcanın rolü büyüktü. Yıkanmak maksadıyla vilayet dahilinden ve haricinden binlerce ziyaretçiyi çekmesi nedeniyle Havza'da hanlar ve misafirhaneler inşa edilmişti. Buradaki hamam ilgili belediyeye terk edilmiş, ancak hamam aslında vakıf malı olduğu ve mütevellileri de hayatta bulunduğu halde belediye onlara herhangi bir ücret vermemiş, üstelik hamamın temizlik ve diğer işleriyle de ilgilenmemiş olmasından dolayı mütevelliler dava açmışlardır. Yargılama sonunda kaplıcaya girişlerde ücret alınmaması ve şimdiye kadar toplanan paranın mütevellilere terkine karar verilmiştir. Memduh Paşa bu kararı saygıyla karşıladığını belirtmekle birlikte, Havza'nın kalkınma trendinin de kaplıca koşullarının iyileştirilmesine bağlı olduğuna dikkat çekmiştir. Zira kaplıcaya ücretsiz girilmesi halinde zorunlu ihtiyaçları ve zamanla oluşacak tamir masraflarını karşılamak için ödenek bulmakta güçlük çekilecek, hamam harabeye yüz tutacak ve müşteri kaybı yaşanacaktır. Kaygılarını ve düşüncelerini teftiş için Havza'ya gittiği sırada mütevellilerle de paylaşan Memduh Bey, muhtemel tehlikenin önüne geçmek için hiç değilse birikmiş paradan 30 bin kuruşunun belediyeye verilmesini ve bunun yarısıyla kasabada bir eczane açılmasını diğer yarısının da temizlik ve diğer hizmetlere harcanmasını tavsiye etmiştir. Böylelikle hem memleketin kalkınacak, hem de şifa ümidiyle uzak diyarlardan gelen misafirlerin istirahatı temin edilmiş olacaktı. Memduh Bey'in nasihatleri mütevelliler üzerinde olumlu tesir bırakmış ve düzenlemeye riayet edeceklerini belirtmişlerdi. Memduh Bey'in yazısının son kısmı oldukça çarpıcıydı: "*Velhâsıl Havza kasabası demek kaplıca demek olmasıyla kaplıcadan alınacak para Evkâf-ı Hümâyûn hazinesine naklolunduğu ve mezkûr hamam mahrum-ı intizâm olduğu halde terakki-i tâmma müsta'id olan bir memleket gide gide yine köy şekline tenezzül eder.*"[21]

Evkaf Nezareti ile Şûrâ-yı Devlet'te yapılan görüşmelerden sonra, iki yıllığına kiraya verilmiş olan kaplıcadan elde edilecek hâsılatın belediye ile vakıf arasında paylaştırılması, vakfa kalan paranın kaplıcanın zorunlu giderlerine harcanması kabul edildi. Ancak belediyenin vakıf gelirine ortak

[19] 1 M 1289 (11 Mart 1872), BOA, ŞD, nr. 1782B/16. Konuya ilişkin Sadaret emri için bk. BOA, ŞD, nr. 1790/39.
[20] 20 M 1306 (26 Eylül 1888), BOA, DH. MKT, nr. 1547/69.
[21] 29 RA 1308 (12 Kasım 1890), BOA, ŞD, nr. 1790/39.

edilmesi usule aykırı olduğundan bundan vazgeçilerek, uygun bir bedel karşılığında icar yöntemiyle belediyeye verilmesi kararlaştırıldı. Belediye erkeklerden 10, kadınlardan 5 para giriş ücreti alacak, gelirin bir bölümü tabip ve eczacı maaşına sarf edilecek, vakıf hissesi olan bölümü ise kaplıcanın mutad tamirlerinde kullanılacaktı.[22]

Havza'daki ikinci kaplıca Küçük Hamam'dır. Büyük Hamam'ın hemen bitişiğinde yer alan bu müessesenin bânisi II. Murad'ın lalası ve Amasya muhafızı Vezir Yörgüç Paşa-zâde Mustafa Bey'dir. Mustafa Bey, şimdiki şehrin üst tarafındaki eski şehir harabesinin yerinde bir imaret ile bir de misafirhane yaptırmıştır (1431-1432). Mustafa Bey Küçük Hamam'ın evkafını 840 yılında (miladi 1436-1437) tanzim etmiştir. Hüseyin Hüsameddin bu yapının mimari açıdan Büyük Hamam'a hiç benzemediğini yazarken,[23] Mehmed Fuad da dış görünüşünün sıradan, iç kısmının ise son derece sade olduğunu belirtir. Biri büyük diğeri küçük iki kubbe altına yerleşmiş olan hamamda sekiz köşeli ufak bir havuz ile iki kurna ve bir halvetten başka bir şey yoktu. Gece kapalı olan hamam gündüz sadece erkeklere hizmet vermekteydi. Hamam bazen aileler tarafından kiralanmaktaydı. Küçük olmasına rağmen, içinin kasvetli olmamasından dolayı kasaba ileri gelenleri daha ziyade bu hamamı tercih etmekteydi.[24]

Modernleşme Sürecinde İnşa Edilen Sıradışı Bir Kaplıca: Maarif Hamamı

Havza'nın üçüncü kaplıcası 1891 yılında çağdaş bir anlayışla inşa edilen Maarif Hamamı'dır. Hamidiye devrinin en uzun süreli dâhiliye nazırı olan Memduh Paşa'nın Sivas valiliği zamanında yapılan Maarif Hamamı II. Abdülhamid'in imar politikası ile adı geçen valinin ileri görüşlüğünün ortak ürünüdür. Sultan Abdülhamid Osmanlı sınırları içindeki kaplıca, ılıca, şifalı su ve maden suyu adlarıyla bilinen kaynakları sık sık kontrol ettirip incelemeler yaptırmaktaydı. Bazen kendi belirlediği hastaları doktor ve uzman kişiler eşliğinde kaplıcalara gönderir, bunlar üzerindeki tesirinin raporunu isterdi.[25] Bu kapsamda 1894 yılında memleket dahilindeki kaplıcaların tespiti, sularının bileşimi, tıbbi etkileri, kaplıca binalarının durumu, bunlara ulaşım vasıtaları, ekonomik potansiyelleri ve diğer hususiyetleri hakkında araştırma yapmak üzere uzmanlar görevlendirmişti.[26] Padişahın bundan on yıl sonra, kimyahanede tahlil edilmesi amacıyla ülke sathındaki bütün maden ve kaplıca sularından numuneler gönderilmesini istemiş olması,[27] konuya olan ilgisini ve kararlılığını yansıtmaktadır. Suların bileşimlerinin tespiti için her birinden birer kiloluk ellişer şişe tedarik edilecek, kaynadıkları andaki ısı dereceleri belirtilecekti. Padişah kaplıca ve hamamların iç ve dış görünümünü yansıtan fotoğrafların çekilmesini de istemişti.[28]

1889-1893 yılları arasında Sivas valiliği yapmış olan Memduh Bey, vilayeti teftiş gezisi kapsamında Havza'ya uğradığında kaplıcalardaki insan kalabalığından etkilenmiş, bunun üzerine eski hamamları tamir ettirip yanına bir de yenisini yaptırmıştır. Güçlü bir merkezi idarenin taşranın gelişmişliğine bağlı olduğuna inanan Memduh Bey, Havza'nın iktisadi geleceğinde kaplıcanın oynayacağı rolü hesaba katarak Büyük Hamam'ın güneyinde altı hamam ve üstü otel olmak üzere büyük ve muntazam bir kompleks inşa ettirmişti. Binanın üst kısmına bir gazino yaptırmış, önünü de bahçe olarak düzenlemişti. Kompleks içerisinde bir de kıraathane bulunuyordu. Gazino ve kıraathaneden elde edilecek gelir eğitim harcamalarında kullanılacağı için hamama Maarif Hamamı adı verilmişti.

Maarif Hamamı'nın inşasında yöre ahalisinin beklentileri de etkili olmuştur. Örneğin eşraftan

---

[22] 3 ZA 1308 (10 Haziran 1891), BOA, DH. MKT, nr. 1840/121.

[23] H. Hüsâmeddin, age, s. 365; A. Tuzcu, age, s. 24.

[24] Z. M. Fuad, age, s. 19.

[25] 1892 yılında Bandırma'daki şifalı çamur ve kaplıca suyunu araştırması için gönderdiği hasta ve uzmanların çalışmaları hakkında bk. BOA, İrade Hususiye, nr. 5/11, 9 R 1310/31 Ekim 1892.

[26] Bandırma kaplıcalarının tarihçesi, o günkü durumu, suların terkibatı, bölge ekonomisindeki yeri ve ulaşım imkanları hakkında Mekteb-i Tıbbiye Seririyât-ı Dahiliye Muallim Muavini Kolağası Celal bin İsmail'in uzun raporu için bk. BOA, Y. PRK. SH, nr. 5/2.

[27] BOA, DH. MKT, nr. 2605/85.

[28] 5 Şaban 1321 (27 Ekim 1903), BOA, DH. MKT, nr. 781/51.

bazıları ile imam, muhtar ve hamam kiracısının imzasını taşıyan ve Havza kaymakamlığına yazılan 1 Ekim 1889 tarihli arzuhalde, kaplıcaya her yıl gelenlerin yoğunluğundan bahsedilmiş, ama hastalarla hasta olmayanların aynı havuza girmek zorunda kaldıkları ve bunun da sağlık açısından risk taşıdığı, bu durumun müşterilerin kaplıcalardan yüz çevirmesine yol açtığı ifade edilmişti. Ahali kaplıca ve havuzu ıslah etmek istemiş, ancak maddi yükünü kaldıramayacaklarını anlayınca buna yanaşmamışlardı. Kasabalılar çaresizlik içinde iken Memduh Paşa'nın kaplıca hamamına akan suyun altıda bir hissesiyle çok banyolu bir hamam yapma düşüncesi sevinç yaratmıştır. Kaymakam Osman Fehmi ve kaza idare meclisi üyeleri de aynı düşüncelerle Memduh Bey'e şükran ve dualarını bildirmişlerdir. Cami-i Kebir hatibi Osman Fevzi ve yörenin Müslüman ve gayrimüslimlerinden 32 kişi tarafından Memduh Paşa'ya gönderilen 6 Temmuz 1891 tarihli teşekkürnamede Havza'nın "*öteden beri şahrâh bir mahal bulunduğu gibi kaplıca münasebetiyle de kesb-i kabiliyet ederek günden güne terakkiyâta yüz tutmuş*" olduğu dile getirilmiş, kaza ekonomisini canlandıracak önemli bir tesis hayata geçirmesinden dolayı teşekkür edilmiştir.[29]

Memduh Bey'in Maarif Hamamı ve müştemilatının inşası yanında, kaldırım ve yol yapımına dönük çalışmaları kaza halkı arasında sevinçle karşılandı. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve aralarında müderris, imam, ulema ve mahkeme azalarının da yer aldığı Müslüman ve gayrimüslim eşraftan Havzalı 90 kişinin imza ve mührünü taşıyan teşekkür yazısında özetle şu duygulara yer verilmişti: "Havza kaplıcasının her türlü cilt hastalığına şifalı olmasından ve kazanın Bağdat Caddesi'nde bulunmasının sağladığı kolaylıktan dolayı bahar ve güz mevsiminde kitleler halinde ziyaretçi şehrimize gelerek ticari hayatı yükseltmektedir. Yapılan otel sayesinde barınma sorunu da hafiflemiş ve müşteri kaybının önüne geçilmiştir. Öte yandan Havza'da arazi fiyatları değer kazanmış, hane arsasının arşını beş kat artarak 10 kuruştan 50 kuruşa yükselmiştir. Memduh Bey'in kazamıza Bursa'daki gibi modern bir tesis kazandırmasından dolayı müteşekkiriz."[30]

Memduh Paşa'nın Sivas ve mülhakatında bayındırlık, eğitim ve kültür alanlarındaki faaliyetleri dönemin Dahiliye Nazırı ve eski Sivas valisi Halil Rıfat Paşa'nın ilgisini çekmiş, özellikle Amasya, Tokat, Merzifon ve Havza'daki yol düzenlemeleri, kaplıca inşaatı ve modern eğitimi yerleştirmeye yönelik projeleri padişahın politikasına uygun bir şekilde gerçekleştirdiği için kendisini takdir etmiştir.[31]

Bununla birlikte Memduh Paşa'nın yaptırdığı hamam Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde başlayan uzun süreli bir hukuk mücadelesine sahne olmuştur. Osmanlı Arşivi'nde bulunan çok sayıdaki belgeden bu mücadeleyi izlemek mümkündür. Hadisenin gelişimi özetle şöyledir: Memduh Bey

---

[29] BOA, Y. PRK. UM, nr. 25/45.

[30] "*Sivas vilayeti celîlesi dâhilinde Amasya sancağına mülhak bulunduğumuz Havza kasabasında vâki kaplıca her bir emrâz-ı cildiyye içün şâfi idüğü tecârib-i vâkıadan anlaşılmakla berây-ı istişfâ yılda iki kere yani bahar ve güz mevsimlerinde gelenler ve kasaba-yı mezkûrun Bağdat Caddesi'nde olması ve vilayet hududuna girildikte birinci kaza merkezi bulunması cihetleriyle Samsun'dan çıkanlar mezkûr kaplıcalar bahanesiyle olsun orada ârâma mecbur ve haftalarca imrâr-ı leyâl ve nehâr eylemekte bulunduklarından ekser eyyâmda derun ve birûnu istîâba adem-i kifâyede olmakla emrâz-ı sâriyyeden bir hâl-i ye's-i iştimâl vukûuna meydan verdirilmemek üzere Bursa kaplıcaları şekline konulması istirhamında vali-i vâlâ-şânımız atûfetlü Memduh Beyefendi hazretlerine vuku bulan mazbata-i umûmiyyemiz üzerine devren kazamızı teşrif-i meyâmin-redif-i devletleri manzûr-ı dekâyık-menşûr-ı âlileri buyruldukta istirhamât-ı vâkıamız lutfen karîn-i is'âfla mücerred ihtiyacât-ı ahalinin indifâı ve belediyemizin umran ve terakkiyâtı maksad-ı hayr-mirsadıyla mezkûr kaplıca ittisâlinde kargir ve nazar-rübâ bir halde ve suret-i mükemmelede bir bab hamam ve fevkanisinde misafirînin istirahatini temin için beş altı odayı havi ve hotel-vârî bir icarhâne ve bir de hasılâtı mekteb-i ibtidâî muallim ve hademe maaş ve masârifiyle beher sene mevlüd-i şerif-i nebevî kıraat edilmek üzere Maarif'e terk ve teberru ve vakfederek bir bab kıraathane ibnâ ve inşâsına mübâşeret ve ihtimam buyurmuş ve sâye-i mamuriyet-vâye-i cenâb-ı mülûkânede cümlesi pezîrây-ı hitâm bulmuştur. Bu cihet ekseri hamam yüzünden vukûu defaatle görülen arbede ve nizâın izalesini bâdî ve bi't-tahsis kaplıcanın şerefini kat-ender-kat artırdığında sene-i sâbıka icârından bu sene on üç bin kuruş fazlaya icara verilmiş olmasını ve siyemmâ kasaba derununda arşını on kuruş eder bir hane arsasının elli kuruşa kadar itibar ve kesb-i şeref etmesini dâi olmağın bunlardan ve gerek kasaba derûnunda olan kaldırım ve yolların inşaatına dahi evâmir-i ekîde itâsıyla inşaatına mübâşeret olunduğu cihetlerinden beldemizin ihyâ ve terakkiyâtına olan himemât-ı aliye-i vilayet-penâhîleri vesilesiyle dahi duavât-ı zıllullâhi tekrar-ale't-tekrar isâl-i kabulgâh-ı cenâb-ı rabb-i müteâl kılınmış olduğunun teşekkürâtı ma'rızında tahdîsen takdim-i mazbata-i umûmiyyeye mücâseret kılındı. Ol babda ve kâtıbe-i ahvâlde emr ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.*" (20 RA 1310/12 Ekim 1892), BOA, Y. PRK. AZJ, nr. 22/108).

[31] 17 S 1309 (22 Eylül 1891), BOA, DH. MKT, nr. 1870/65.

devre çıktığı bir sırada Havza'daki kaynak sularıyla hamamlarda inceleme yapmış, mevcut tesislerin yetersiz olduğunu görünce modern bir hamam inşasına girişmişti. Yakındaki kabristan ile namazgah arazilerinin bir bölümü inşaata katılmış, Sadi Paşa Hamamı'na akan suyun bir kısmı da buradaki banyolara bağlanmıştı. Hamamın tapusunu ise kızı Memduh Bey'in kızı Fatma Melek adına düzenlenmişti. Meşrutiyetin ilanından sonra Memduh Paşa'nın nüfuzu kırılınca Havza kazası idare meclisi söz konusu hamamın idaresinin maarif namına belediyeye geçmesini sağladı (13 Temmuz 1909). Havzalılar Memduh Paşa'nın tesisi yaparken zor kullanarak vakıf malını özel mülkiyete çevirdiğini savunmuşlardı. Kararın alınmasında "*Havza'nın servet ve ticareti işbu kaplıca ile kâim olmakla burasının kapalı kalması menâfi-i memlekete muzır bulunmuş olduğu cihetle buna mahal kalmamak üzere sahibi geldiğinde heyet ve varidâtıyla tamamen devr ve teslim edilmek şartıyla*" düşüncesi etkili olmuştur. Oysa Fatma Melek hanımın elinde tapu senedi bulunmaktaydı. Melek Hanım'ın avukatı İbrahim Sabit ise yeni rejimin sebep olduğu kaotik ortamda işten el çektirildiği için gelişmeleri takip edememişti. İbrahim Sabit vazifesine tekrar döndükten sonra Havza'ya gelerek hamamın müvekkilesi namına kendisine teslimini istedi. Ret cevabı alınca, Havza Belediyesi'nin özel bir mülkü zorla ele geçirdiği iddiasıyla Amasya livası idare meclisine başvurarak hukuka aykırı bu kararın bozulmasını istedi. Memduh Paşa'ya yakınlığıyla bilinen tahrirat müdürü Rıfat Efendi'nin baskısıyla Havza idaresinin kararı bozularak otel ve hamamın avukata teslimine karar verildi. Bunun üzerine Havza Belediye Reisi Mustafa Abdullah, Rufai şeyhi, ulema, müderrisler, imam ve hatiplerin de aralarında bulunduğu 139 kişi, Sivas valiliği ile Dahiliye Nezareti'ne birer arzuhal göndererek Amasya idare meclisinin kararına itiraz ettiler. Havzalılar hamamın hukuken kendi hakları olduğunu, ancak Rıfat'ın nüfuzunu kullanarak bunu istinaf ettirdiğini ileri sürdüler. İdare meclisi kararlarının temyiz edilemeyeceğini belirten 1319 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararının hiçe sayıldığını savunan Havzalılara göre, avukatın kayırılmasıyla "*hukûk-ı âmme bir alçağın hatırına feda edilmiş*" olacaktı. Böyle bir karara asla rıza göstermeyeceklerini ve uygulanmasına izin vermeyeceklerini belirterek nezaretten yardım istediler. Bu arada Sivas Vali vekili Naib Mehmed Rıza Dahiliye Nezareti'ne tahrirat göndererek söz konusu otel ve hamamın hukuki durumu hakkında bilgi istedi. Nezaretten gönderilen 17 Eylül 1910 tarihli cevabi yazıda, tesisin tapu sahibi Fatma Melek Hanım'a ait olduğu ve hak iddia edenlerin yargı yoluna başvurmaları gerektiği bildirildi.[32]

Memduh Paşa'ya hamam üzerinden yapılan eleştiriler bu kadarla sınırlı değildi. Havzalı Müslümanlar adına 1908 yılında Sadaret'e telgraf gönderen Redif Mülazımı Ömer Bey, Memduh Paşa'nın Sivas'ta vali iken Sadi Paşa'nın inşa ve vakfettiği umuma mahsus beş yüz senelik kaplıca hamamının suyunu zorla gasp ettiğini, vakıf hukukunu korumak amacıyla kendisine karşı çıkanlara baskı uygulayarak uzaklaştırdığını, belediye sandığında biriken 30 bin kuruşu cebren alıp bazı vakıf arazileriyle Müslüman kabristanı üzerine kendi namına otel ve hamam inşaatında kullandığını, bunu desise ile kızının üzerine geçirdiğini, birkaç gün önce de satışa çıkardığı yönünde ihbar aldığını belirterek, tahkikat yapılmasını istedi. Mülazımın şikayeti Sivas'a bildirildi.[33] Benzer suçlamaları içeren ve çeşitli kişi ya da gruplarca yöneltilen şikayetler çoğalınca Bâbıâli valilikten konunun soruşturulmasını istedi.[34]

Memduh Paşa'yla ilgili suçlamaları doğrulayan Hüseyin Hüsameddin, tepkilerin öfkeye dönüştüğünü fark edince, halka önayak olduğu bahanesiyle eşraftan Selim Ağazade Mahmud Bey'i Ankara'ya sürmek suretiyle yükselmekte olan galeyanı bastırdığını, bütün bunlardan dolayı Paşa'nın halk üzerinde olumsuz bir intiba bıraktığını yazmaktadır. Meşrutiyet'in ilanından sonra, gasp edilen haklarını geri almak isteyen ahalinin Paşa aleyhine açtığı dava aylarca sürdü. Neticede gelirin yarısının belediyeye yarısının da Maarif'e ait olması koşuluyla 600 lira karşılığında davadan vazgeçmişlerdir. Mehmed Fuad, Memduh Paşa'nın vaktiyle cebren ve gasp yoluyla da olsa meydana getirdiği bu hizmetin, bugün memlekete faydalı bir yatırım olarak miras kalmasından dolayı kendisini şükranla

[32] BOA, DH. H, nr. 37/2.
[33] BOA, DH. MKT, nr. 2614/10.
[34] 8 ZA 1326 (2 Aralık 1908), BOA, DH. MKT, nr. 2672/69.

anmak gerektiğini ifade etmektedir.[35]

Kaplıcaların Havza'nın Yükselişindeki Etkisi

Havza'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişiminde kaplıcalar doğrudan etkili olmuştur. Mesela 1881 yılında kaza statüsüne kavuşmasında kaplıca girdilerinin rolü büyüktür. Havza 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar nahiye statüsünde iken, 1870'lerin sonundaki düzenleme ile nahiye müdürlüğü lağvedilip yerine yerli ahaliden maaşsız birinin atanması, Havza ile birlikte yedi nahiyenin Ladik kazasına bağlanması gündeme gelmişti. Bu karar Havzalıların tepkisine neden oldu. Şehrin coğrafi büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, muhacir iskanının yol açtığı anlaşmazlık ve uyum sorunları ile ulaşımdaki güçlükleri gerekçe göstererek bu kararı kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Bununla birlikte Havza'nın kazaya dönüştürülmesini istemişler ve kaymakam maaşı ile diğer zorunlu giderleri kendilerinin karşılayacaklarını taahhüt etmişlerdi. Onlara göre kaplıca turizminin sayesinde oluşan ticari hareketlilikten dolayı Havza kaza olmayı çoktan hak etmişti. Havzalılar itiraz ve taleplerini Amasya ve Sivas idare meclisleri aracılığıyla İstanbul'a defalarca ilettiler. Dönemin Sivas valileri Hacı Ahmed İzzet ve İsmail Hakkı paşalar bu konuda hükümet nezdinde ısrarcı olmuşlardır. 1866-1871 ve 1874-1878 dönemlerinde iki kez valilik yapan Hacı İzzet Paşa, daha sonra atandığı Hicaz'da bulunduğu 1881 yılında Bâbıâli'ye başvurarak, Havza ahalisinin, oluşacak masrafları kendileri ödemek taahhüdüyle buranın kaza olması için Bâbıâli'ye müracaat ettiklerini, fakat hiçbir cevap alamamaları üzerine kendisinden yardım istediklerini; Sivas'taki görevinden ayrılırken görme şansı bulduğu Havza'nın bu statüyü hak ettiğini belirtmişti. İzzet Paşa'ya göre kasaba merkezindeki meşhur kaplıca nedeniyle bahar mevsiminde yerli ve ecnebi çok sayıda insanın aylarca Havza'da kalması, "*adeta panayır tarzında han ve hane ve haymelerde eylenmekte olduklarından bunların muhafazası*" ve diğer nedenlerden dolayı Havza'nın kaza yapılması zorunluydu. 1880-1882 dönemi valisi İsmail Hakkı Paşa da, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Ekim 1881 tarihli yazısında, Amasya ve Sivas meclislerinin görüşleri doğrultusunda, Havza'nın konumu ve nüfus yoğunluğunu ileri sürerek kazaya çevrilme talebini yinelemiştir. Hakkı Paşa kişisel gözlem ve görüşlerini "*Vilayeti esnâ-yı devr u teftiş-i kemterânemde Havza nahiyesine dahi uğranılıp bizzat icra eylediğim tahkikata nazaran nahiye-i mezkûrenin kaymakamlık haline ifrâğı idare-i umûr-ı inzibâtiyyece ve tahsil ve cibâyet-i emvâl-i devlet ve istihsâl-i refâh-ı memleket noktainazarınca pek ziyade ehemm ve elzem olarak bu yolda ihtiyar olunacak masârife mahallince karşılık bulunacağı dahi nahiyece tesviye olunmuş olmakla*"[36] şeklinde özetlemişti.

Kaplıcalarnın Havza'nın sosyal ve ticari gelişimine doğrudan etki ettiği alanlardan birisi de mevsimlik panayırdır. Havza idare meclisinden Amasya mutasarrıflığına gönderilen 31 Mayıs 1892 tarihli mazbatada, panayır açılması için öne sürülen iki gerekçeden biri, "*Bağdad Caddesi gibi bir şahrâhın kasabamızdan mürûru*", diğeri ise "*menâfi-i adîdesi müsellem bulunan bir kaplıcanın Havza'ca vücûdu*" olarak ifade edilmişti. Bu iki üstünlükten dolayı Havza iktisadi açıdan kalkınmıştı. Kasabanın tek eksiği, birkaç sene önce padişah iradesiyle tesisi kararlaştırılan ancak hayata geçirilemeyen zahire ve hayvan pazarıydı. Bu eksiklik ise "*senede bir defa kaplıca münasebetiyle her taraftan külliyetli tüccar ve züvvâr gelerek ictima' etmekte oldukları şehr-i Mayısın on beşinden otuzuna kadar enderûn-ı kasabada bir panayır küşâdıyla*" giderilecekti. Havzalıların talebi Memduh Bey tarafından Bâbıâli'ye iletildi.[37] 7 Eylül 1892 tarihli Şûrâ-yı Devlet toplantısında, Havza'nın Bağdad Caddesi

[35] H. Hüsâmeddin, age, s. 367-368; Z. M. Fuad, age, s. 21.

[36] BOA, ŞD, nr. 1784/30. Havza'nın kaza yapılması isteğinde etkili olan faktörlerden birisi de buranın Samsunlu çiftçilerin pazarı halinde bulunması ve Havza'dan tahsil edilen vergi gelirinin Ladik'tekinden hayli yüksek olmasıydı. Havza'nın Ladik'e bağlı kalması halinde on sekiz saatlik yolu aşmanın güçlüğü nedeniyle gelirde düşüş yaşanacağından endişe duyulmaktaydı.

[37] 17 Zilhicce 1309 (13 Temmuz 1892), BOA, ŞD, nr. 1792/12. Kaplıca mevsiminde pazar-panayır kurulmasının ticari girdisini hesaba katan Ladik yönetimi de 1902 yılında aynı istekle hükümete başvurmuştur. Buradaki Hamamayağı kaplıcasında üç gün süreyle kurulması istenen panayırın "*hem memleketin terakkisini ve hem de rüsumâtın tezyîdini bâdi*

güzergahında bulunması ve kaplıca şehri olması nedeniyle, tüccar ve ziyaretçilerin en yoğun olduğu Mayıs ayının ikinci yarısında on beş gün süreyle panayır kurulmasına karar verildi.[38]

Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi sıfatıyla Vilayât-ı Sitte'nin teftişi için görevlendirilmiş olan Ahmed Şakir Paşa, Havza'nın stratejik önemini ve sağlık turizmi potansiyelini dikkate alarak buraya yeni yatırımlar çekmek istemiştir. Şakir Paşa, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Temmuz 1898 tarihli tahriratta kaplıca mevsiminde kasabaya akın eden binlerce kişinin sağlık sorunlarıyla ilgilenecek "*ne bir eczane ne de bir tabip bulunmadığı*"nı, hasta ve sakatların "*diplomatsız yerli şarlatan tabipler*"in insafına sığınmak zorunda kaldıklarını ve bu yüzden türlü müşkülatla karşılaştıklarını belirtmişti. Bunun yanında cürm-i meşhûd vukûunda teknik inceleme yapacak eleman bulunmamasından dolayı yargı süreçlerinde güçlük yaşanmaktaydı. Havza'da hasta düştüğü sırada Samsun, Amasya ve Merzifon'dan beş tabip getirterek kendisini tedavi ettirdiğini, bu arada fukara ahaliden hasta olanlara da ücretsiz baktırarak yatak döşek inleyen 200 hastanın kurtulduğunu anlatan Şakir Paşa, "*mecma' ve meşher-i merzâ olan böyle mühim bir yerde tabip bulunmaması ne derecelerde muzır ve vahim ahvâl tevlîd edeceği*"nin hükümetçe de takdir edileceğini belirterek, maaşı belediyeden ödenmek şartıyla acilen bir tabip görevlendirilmesini ve akabinde eczane açılmasını istedi.[39] Şakir Paşa'nın talebi Umûm Mekâtib-i Askeriyye-i Şahane Nezareti'ne bildirildi. Bunun üzerine "*beledî tabâbetlerinin müddet-i medîde münhal kalması envâ' mahâziri dâî göründüğü gibi Havza kasabasında müteaddid kaplıcalar mevcut olarak berây-ı istişfâ oraya karîb ve baîd mahallerden ma'lûlîn ve merzâ gelmekte ve tedaviye muhtaç kalmakta olup beledîsinin varidatı da tabip maaşını muntazaman ifâya müsait*" olduğu göz önüne alınarak, talibinin çıkması beklenmeden mecburî hizmetle yükümlü doktorlardan birinin derhal görevlendirilmesi istendi.[40] Ayrıca "*mahalli sandığından ifrâz olunacak meblağ mukabilinde celb ile füruht edebileceği ecza esmanından husûle gelen temettüe kanaatle başka maaş talebinde bulunmamak veyahut hükümetin tahsis edeceği maaşa razı olup eczâyı beledî hesabına satmak üzere bir de eczâcının tayin ve i'zâmı*" kararlaştırıldı.[41]

Sivas valiliğinin bu şartları çerçevesinde, yani devletin vereceği maaşa razı olmak ve ilaçları belediye hesabına satmak üzere Havza tabipliğine Hudeyde tabibi Teodor Petridis tayin edildi. Bunun yanında 400 kuruş maaşla çalışacak bir de eczacı görevlendirilmesi Umum Mekatib-i Askeriyye Nazırı'na yazıldı. Öte yandan Zaptiye Nezareti'ne bir yazı gönderilerek Petridis'in bulunması ve yeni görev yerine sevki istendi.[42] Aradan üç ay geçmesine rağmen Petridis'in Havza'ya henüz gitmediği görülünce Dahiliye Nezareti yeniden harekete geçti. Zaptiye Nezareti'nin yaptığı tahkikat çerçevesinde Mekteb-i Tıbbiye evrak odasından bunun sebebi sorulduğunda, bu isimde bir doktor bulunmayıp adının sehven yazılmış olacağı bildirildi. Bunun üzerine nezaret Şubat ayında, Havza'ya yeni bir doktor atanması için yazı yazdı. Fakat bundan da sonuç çıkmayınca Sivas valiliği, "*evvel ve âhir bildirildiği üzere Havza kazası ma'lulîn ve merzâ için müracaatgâh olmasından dolayı tûl müddet tabipsiz kalması gayr-i câiz bulunmasına nazaran iş'âr-ı sâbık veçhile oraya münâsip bir tabibin hemen tayin ve izâmı*" isteğini tekrar bildirdi.[43] Nitekim 1316 (1898-1899) yılına ait salnamede Mois Behor'un Havza belediye tabibi olarak görev yaptığı görülmektedir.[44] 1900 yılında Havza tabipliğine Veliyyüddin Tahsin adlı biri atanmış, ancak Veliyüddin görevde fazla kalmadan tahsil için Avrupa'ya gidince hükümet tabibin ya görev mahalline dönmesini ya da kefalet bedeli olan 150 liranın kefilin-

olacağı" ifade edilmiştir (BOA, ŞD, nr. 1810/2).

38 BOA, Y. A. RES, nr. 61/7.

39 BOA, Y. EE, nr. 134/69. Bundan bir süre önce, Sivas valisinin Havza için bir doktor talebini içeren yazısı Dahiliye Nezareti'ne ulaşmış, nezaret talebi 14 Nisan 1898 tarihli yazı ile Umum Mekâtib-i Askeriyye-i Şahane Nazırı Mustafa Zeki Paşa'ya bildirmiş; Zeki Paşa ise "*tâlibi zuhur ettiği anda nasb ve izâm kılınacağını*" belirtmiştir (BOA, DH. MKT, nr. 2089/37).

40 12 R 1316 (30 Ağustos 1898), BOA, DH. MKT, nr. 2098/99.

41 BOA, DH. MKT, nr. 2131/35.

42 4 Ş 1316 (18 Aralık 1898), BOA, DH. MKT, nr. 2150/5.

43 3 ZA 1316 (15 Mart 1899), BOA, DH. MKT, nr. 2178/58.

44 Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 2, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1316, s. 502.

den tahsil edilmesini istemiştir.[45] Kovuşturmanın neticesi tespit edilememekle birlikte, 1902 yılında söz konusu göreve Mahmud Nedim Efendi'nin getirildiği görülmektedir.[46]

Ahmed Şakir Paşa, kaplıcaların iç düzeniyle de ilgilendi. Kapalı Müslüman kadınların İslami kurallara uygun biçimde buralara gelip gitmelerini sağlayacak düzenlemeler yaptı. Ona göre, genel ahlak kurallarının muhafazasıyla huzur ve istirahatın temininden, kaplıca gelirlerini alan belediye sorumluydu. Bundan dolayı daha önce Havza belediye azalığı yaptığı için bu konuda gerekli birikime sahip olan ve dürüstlüğünde şüphe bulunmayan Hacı İbrahim Ağa'yı hamam müfettişliğine önerdi. Böylece cinsiyet farklılığından kaynaklanan sorunlar giderilmiş olacak ve artan rağbetten dolayı kaplıca gelirleri yükselecekti.[47]

Kaplıcalara yapılan yatırımlar sonucunda Havza ekonomisinin hayat kazanması nüfus artışını da beraberinde getirmiştir. Mehmed Fuad Cumhuriyet'in ikinci yılında yayımladığı eserinde, Havza'nın elli yıl önce (1875 civarı) bir mahalleden ibaret olduğunu, Büyük ve Küçük hamamlar ile imaret, Şafi Paşa Camii ve medrese binasından başka yirmi otuz evden mürekkep iken giderek büyüdüğünü, kaplıcaların etrafında gelişen yapılaşma neticesinde Tatar ve Çerkez muhacirlerin iskanı, ticaret amacıyla gelen Darendelilerin burada yerleşmesi dolayısıyla nüfusun sürekli arttığını yazar.[48] Nitekim 1906 tarihli bir belgeden, şehir merkezinin büyümesi üzerine Çay mahallesinin ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır.[49]

Havza ekonomisinde önemli bir yeri bulunan panayır, varlığını Cumhuriyet'in ilanına kadar sürdürmüştür. Kurulduğu 10-12 Haziran tarihleri kaplıcanın en işlek zamanına tesadüf ettiğinden, ekonomik canlılık zirveye ulaşmaktaydı. En fazla hayvan alım satımı yapılmakla birlikte panayır günlerinde kahveci, gazinocu, otelci, hancı, hamamcı, ekmekçi, aşçı, gezginci esnafı büyük kazanç sağlamaktaydı. Panayırda asgari 10 bin liralık alışveriş dönmekteydi. Cuma günleri kurulan haftalık pazar da aynı şekilde kaplıca mevsiminde daha hareketli geçmekteydi.[50] Mehmed Fuad'a göre, Havza sahip olduğu modern şehir yapısını ve iktisadi gelişmişliğini başta kaplıcalara borçluydu. Kaplıcalar için her yıl şehre akan ziyaretçilerin savurganlık derecesindeki harcamaları dikkat çekici bir meblağa ulaşmaktaydı. Kaplıca turizminin yapıldığı Nisan-Eylül döneminde otel, han, misafirhane ve kirahaneler tamamen dolmaktaydı. Bu dönemde Havza'ya büyük paralar bırakan turistlerin temin ettiği maddi varlık ortada iken, Havzalıların onlara yeterince hizmet ve imkan sunamadıklarını da itiraf eden yazar, ziyaretçilerin sadece banyo değil, biraz da zevk ve eğlence beklediklerini, şehrin şimdilik yoksun olduğu böyle medeni tesislere yakında kavuşacağını ümit ettiğini dile getirmiştir.[51]

Seyyahların ve Entelektüellerin Kaleminden Havza Kaplıcaları

Havza kasabasının kaplıcalar nedeniyle gösterdiği gelişim dönemin yerli ve yabancı kaynaklarına

---

[45] 1 M 1318 (1 Mayıs 1900), BOA, DH. MKT, nr. 2339/62.

[46] Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 3, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1320, s. 737. Aynı görevde 1322 (1904-1905) yılında ise Havza'da tabip olarak Haralambos Grigoriadis bulunmaktaydı (Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 4, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1322, s. 729). Sivas Valisi Reşid Paşa, Sıhhiye Nezareti'ne gönderdiği 13 Mayıs 1920 tarihli telgrafta, Havza belediye heyetinin, ahali namına Doktor Mazhar Bey'in Havza'ya tayin edilmesini istediklerini belirtmiştir (BOA, DH. ŞFR, nr. 660/108).

[47] BOA, Y. EE, nr. 134/64.

[48] Z. M. Fuad, age, s. 17.

[49] 17 Z 1323 (12 Şubat 1906), BOA, DH.MKT, nr. 1048/28. İki mahallenin ortasından geçen ırmak sınır kabul edilmiş, mahallelerden birinin eski ismiyle anılmasına, diğerinin Yeni Mahalle olarak adlandırılmasına karar verilmiştir.

[50] Z. M. Fuad, age, s. 70-71. Yazar, Samsun-Sivas demiryolunun faaliyete geçmesi halinde başka istasyonların ön plana çıkacağı ve Havza transit yolunun önemini kaybedeceği için Havza'nın bu işten zarar göreceğini, bununla birlikte ekonomik kaybını başka türlü telafi edebileceğini belirmiştir. Bunun yollarından birisi kaplıcaların yeniden düzenlenmesidir. Yeni yapılacak modern ve daha kullanışlı tesislerle ahali bu işten daha büyük kazançlar sağlayabilirdi. Banyo mevsimi Nisan ortasından Eylül'ün sonuna kadar olan beş buçuk aylık bir dilimi kapsadığından bu süre zarfında ziyaretçilerin her türlü istirahat ve iaşelerini, serbestçe ve günlerce eğlenebilmelerini sağlayacak imkanlar hazırlanabilirdi. Havza'nın doğal güzelliği ve tabi varlıkları da bu gelişmeye müsaitti (age, s. 72-73).

[51] Z. M. Fuad, age, s. 82-83.

aksetmiştir. 1867-1873 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon konsolosu olarak görev yapan William Gifford Palgrave, 1869 tarihli raporlarında kaplıca sularının bileşimleri ve faydaları hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, Havza kasabası birçok doğal su kaynağına sahiptir. Suların bileşiminde yoğun karbonat bulunmaktadır. Türkler bu kaynakların üstüne çok güzel hamamlar yapmıştır. Romatizmal hastalıklara şifalı gelen kaplıcalar Havza civarından yoğun talep görmektedir.[52]

Şemseddin Sâmi 1888 yılında yayımlanan eserinde Havza nüfusunun 1.000 civarında olduğunu, kazada birkaç han ile 20 dükkanın faaliyet gösterdiğini ve haftada bir kere kurulan pazar bulunduğunu yazmaktadır.[53] Hanların ve haftalık pazarın varlığı kaplıcanın ekonomik hayata getirdiği canlılığın sonucuydu. Sâmi, şu bilgileri vermektedir: "*Bu kaplıcanın suyu 57 santigrat derece hararetinde olup romatizma ve şurbu mide ve bağırsak hastalıklarına nafi olmakla ve üstünde mükemmel surette hamam yapılmış olmakla mevsiminde birkaç bin kişi ictimâ' ederek istihmam ederler. Kasabanın başka suyu olmadığından suyunu soğutarak içerler. Pek hafif ve leziz bir sudur*." Yazar Havza'nın ormanlar ortasında ve pek güzel bir arazide kurulduğunu, yeni açılan Bağdat Caddesi sayesinde bir taraftan Amasya ve Sivas'a diğer taraftan Samsun'a bağlantı kurulduğunu belirtmektedir.

Havza kaplıcaları hakkında 1308 tarihli *Sivas Salnâmesi*'nde şunlar kayıtlıdır: "*Bu kasabada hamam şeklinde kargir olarak yapılmış ve derûnunda müteaddid kurnalar ve bir aded halvet ve iki havzı müştemil bir ılıca vardır. Suyu çelik madeninden gelmesinden dolayı istihmam edenler için pek nâfi'dir. Ve suyu leziz ve latif ve hafif olduğundan ve orada başka su bulunmadığından herkes bunu soğutur içer. İlkbaharda her tarafça pek çok adamlar gelip istihmam ve istişfâ ederler*."[54]

Fransız seyyah Cuinet ise 1892 yılında yayımlanan seyahatnamesinde, Osmanlı Anadolu'sunda son yıllarda kaplıca tedavilerine gitme modasının başladığını, yöre halkının yanı sıra, ülkenin çeşitli bölgelerinden dinlenmek ve tedavi olmak amacıyla insanların Havza'ya koştuğunu belirtir. Kaplıcaya ilgi o kadar fazladır ki Mayıs-Eylül döneminde kasabanın nüfusu altıya katlanır. Bu süre içerisinde ekonomik faaliyetler de canlanır ve yöre halkı bundan büyük gelir elde eder. Havza'daki iki su kaynağının antik dönemlerden beri şifa kaynağı olarak kullanıldığına dikkat çeken Cuinet, suların şimdiye kadar yeterince analiz edilmediğini belirtir. Ona göre kaynaklardan birisinin suları alkali, diğerininki kükürtlüdür.[55] Alkali sularının birtakım rahatsızlıkları sağaltıcı özelliği Romalılar zamanında keşfedilmiştir. Saniyede 10 litre çıkan suyun harareti 57 derecedir. Bu su soğutulup içildiğinde ağızda ve damakta hoş bir tat bırakmaktadır. Bileşiminde sodyum karbonat ve boraks bulunmaktadır.[56]

Cuinet'ye göre Bağdat Caddesi'nin 1882'de hizmete girmesinden sonra kaplıcaların namı imparatorluk geneline yayılmıştır. Bundan önce de kıt imkanlarla ama daha az kişi gelmekteydi. Barınma ve diğer ihtiyaçlara yönelik tesislerin yetersizliği ve halkın ekonomik durumunun düşüklüğü nedeniyle ziyaretçiler kaplıcalara yakın bölgelerde gelişigüzel biçimde yerleşmekte idiler. Adı geçen yolun açılması ve Karadeniz'de taşımacılığın ucuzlaması sonucu İstanbul ve Karadeniz sahilleriyle Anadolu içlerinden binlerce kişi daha kolay biçimde ulaşma imkanı bulmuştur. Birçok han inşa edilmiştir. Renkli camlarıyla göz kamaştıran hanların ortalarında bulunan kubbelerin altına büyük havuzlar yapılmış, havuzların etrafına ise sudan çıkanların dinlenmeleri için banklar yerleştirilmiştir. Havuzların tasarımı geleneksel Türk hamam mimarisine uygundur. Buharın yoğunluğundan dolayı içeriye ilk girişte görüş mesafesi kapanmaktadır, ancak göz alıştıktan sonra büyük havuz ve etrafındaki banklar fark edilmektedir. En büyük kubbenin tam altında küçük bir havuz bulunmaktadır. Kaynaktan çıkan

---

[52] A. Tuzcu, age, s. 249.

[53] Şemseddin Sâmi, *Kâmus'ul-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, III, 1998.

[54] *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, 1308, haz. F. Karaman, İstanbul 2001, s. 110.

[55] Havza'da iki çeşit kaynak suyu bulunması, Allah tarafından Hazret-i Eyyüb'e ikram edilen suları hatırlatmaktadır. Kuran-ı Kerim'de bildirildiğine göre Hz. Eyyüb bir cilt hastalığına yakalanınca bundan kurtulmak için rabbine niyazda bulunur. Allah da ona, ayağını yere vurmasını ve buradan çıkacak suyu içmede ve yıkanmada kullanmasını bildirir. Enbiya ve Sad surelerinde bildirilen bu olayın tefsirine göre, Hz. Eyyüb kendisine emredileni yapmış, sağ ayağını vurduğu yerden sıcak su, sol ayağını vurduğu yerden de soğuk su çıkmıştır. Eyyüb sıcak su ile yıkanmış, soğuk suyu ise içmiştir. Bunun üzerine hastalığından kurtulup gençleşmiştir (E. Karakaya, agm, s. 351).

[56] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Ernest Leroux, Paris 1892, I, 751; Ali Tuzcu, age, s. 285. Kaplıca sularının bileşimi ve şifa sunduğu rahatsızlıklar hakkında bk. Z. M. Fuad, age, s. 84.

42 derece sıcaklıktaki maden suları önce bu havuza sonra büyük havuza akmaktadır. Kaplıca suyunun yoğunluğu yağmur suyundan daha düşüktür. Havuzda yıkanan romatizma hastaları şifa bulmaktadırlar. Sular soğutulup içildiğinde mide ve bağırsak rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Maden sularının çokluğu nedeniyle kasaba halkı mahalle çeşmelerini de bu kaynaklara bağlamışlardır.[57]

1892 yılının Mayıs ayında Havza'yı gezen yerli bir seyyahın izlenimleri de şöyledir: "*Bu kaza Amasya sancağına tâbi ve takriben iki bin haneyi, yedi-sekiz bin nüfusu şâmil olup çelik mürekkebâtını hâvi ılıcalarıyla meşhurdur. Şimdi ise ılıcalara girmenin tam mevsimidir. Bunların bulunduğu mevkie gidip gezdim. Kadimen yapılmış cesim ve kargir bir hamam mevcut olduğu gibi geçen sene de diğer bir hamam yaptırılmış. Bu hamamlar oldukça muntazam ve naziftirler. Ilıcanın suları vücuda pek nâfi' olduğundan etraftan birçok hastegân gelip burada haftalarla ikamet ve istihmam ve ale'l-ekser iktisâb-ı ber'-i tâm etmekte imişler. Bendeniz yol üzerinde bu suya girmeyi münasip görmedim. Kasabanın Havza tesmiyesi sebebi de bu ılıcaların vücûdu olduğunda şüphe yoktur. Kasabada başka su olmadığından ahali ve misafirîn bunu soğuttuktan sonra içmektedirler. Bendeniz de bundan içerek fılhakika taamı leziz, hazmı kolay, latif bir su olduğunu anladım*."[58] Seyyahın kaza nüfusunu biraz mübalağalı göstermesi, seyahatinin kaplıcalara yoğun ilginin yaşandığı bir dönemde vuku bulmasıyla ilgili olmalıdır.

1907 yılında *İkdam* gazetesinde yayımlanan bir makalede Sivas vilayetinde 24 kaplıca bulunduğu, bunlardan bazılarının mamur bazılarının ise tamire muhtaç olduğu belirtilmiştir. Kaplıcalardan üçü Havza'dadır. Büyük, Küçük ve Paşa adlarını taşıyan Havza kaplıcaları ortalama 50 derece ısıya sahiptir. Bileşiminde kireç, çelik ve potas bulunan kaplıcalar mide, bağırsak, karaciğer ve böbrek hastalıklarıyla romatizmaya faydalıdır. Hamamlardan dolayı Havza günden güne büyümekte ve mamur bir kent haline gelmektedir. Ayrıca Havza kasabasının kuzeydoğusunda ve kasabaya üç saat mesafedeki Ilıca köyünde 15 derelik ısıya sahip bir ılıca daha mevcut ise de bugün harap durumda bulunduğundan insanların ilgisini çekmemekte, yalnız civardaki köylüler mandalarını yıkamak için kullanmaktadırlar.[59] Aynı yılın vilayet salnamesinde Sivas'ın soğuk veya sıcak birçok maden suyuna sahip olduğu, ancak Havza kaplıcaları dışındakilerin ilkel durumda bulunduğu, bir göl olarak kullanıldığı kaydedilmiştir.[60]

Havza Kaplıcalarının Resmî Ziyaretçileri

Havza kaplıcaları başta Trabzon ve Sivas vilayetleri olmak üzere çevre vilayetlerdeki memur ve bürokratların şifa umudu olmuştur. Trabzon valisi ve Canik muhassılı Süleyman Paşa, Faş kalesinin muhafazası görevinde bulunduğu 1815 yılında, ağır nikris (gut) hastalığı nedeniyle kısa bir süre için Havza'daki kaplıcaya gitmek istemişti. Ama II. Mahmud 1806-1812 savaşından kaynaklanan sınır sorunlarının devam etmesi ve bu ülkeye duyulan güvensizlik nedeniyle Süleyman Paşa'nın yerinden ayrılamayacağını belirtmiştir.[61]

Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa hem bölgeyi teftiş etmek ve hem de termal tedavi görmek amacıyla 1896 yılında Havza'ya gitmiştir.[62] Birtakım bedensel ağrılardan muzdarip olan Lazistan

---

[57] V. Cuinet, age, s. 771; A. Tuzcu, age, s. 300.

[58] *Seyahat: İstanbul'dan Samsun, Diyarbekir Tarikiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Haleb ve İskenderun Tarikiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*, A. Asadoryan Matbaası, İstanbul 1311, s. 21-22.

[59] Kemalettin Kuzucu, "Yüz Sene Önce Sivas Kaplıcaları", *Altıncı Şehir*, Sayı 2, Ekim-Aralık 2001, s. 42.

[60] *Sivas Vilayeti Salnâmesi*, 1325, s. 179-180.

[61] Süleyman Paşa'nın değil Havza'ya, Canik ve Trabzon havalisine gitmesine bile yanaşmayan padişah, bolca asker ile akrabasından güvenilir birisini Faş kalesinin muhafazasına bırakıp kendisinin tebdil-i heva için Batum civarına gitmesine izin vermiştir. O da "*külliyetli asker ile hazinedarı ve yeğeni Memiş Ağa'yı Faş kalesi muhafazasına bırakıp*" Batum'a 18 mil mesafedeki Hopa'ya nakletmiştir. Padişah Süleyman Ağa'dan elli altmış gün sonra Faş'a tekrar dönmesini ve Rusların Faş nehrinden zahire, mühimmat ve cephane geçirmesinin önlenmesini istedi. Süleyman Paşa böylece Faş, Batum ve Gönye sancakları arasında yer değiştirmek durumunda kalmış ve nispeten ılıman olan bu yerlerde dinlenebilmiştir (9 N 1230/15 Ağustos 1815, BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 44517-H).

[62] 26 Z 1313 (8 Haziran 1896), BOA, Y. MTV, nr. 142/55.

sancağı tahrirat memuru Şevki'ye, Havza kaplıcalarına gitmesi için iki ay izin verilmiştir.[63] Kronik mide rahatsızlığı yaşayan Trabzon vali muavini Vagleri Efendi de aynı amaçla Havza'ya gitmek için başvurmuş, isteği kabul edilmiş ancak bilinmeyen bir nedenle gidememiş, bunun üzerine bir yıl sonra talebini yinelemiştir. Vagleri'nin kaplıca tedavisine muhtaç olduğunu gösteren Trabzon sıhhiye müfettişinin raporunda, kendisinin müzmin mide ve bağırsak rahatsızlığı sebebiyle sürekli tedavi altında bulunduğu, bölgenin nemli ikliminden ötürü bu defa romatizmaya yakalandığı belirtilmiş, bununla birlikte ilaç tedavisinin yetersiz olmasından dolayı "*bu misilli hastalıklar hakkında tesirât-ı nâfiası mücerreb olan Havza kaplıcasında iki mâh kadar banyo eylemeye muhtaç olduğu*" ifade edilmiştir.[64]

Sultan II. Abdülhamid'in yaverlerinden Mülazım Asım Bey müptela olduğu romatizma hastalığının tedavisi amacıyla Havza kaplıcalarına gitmek için izin istemiştir.[65] Yine Dördüncü Ordu Samsun 28. Redif Taburu kumandanı Mirliva Ahmed Fehmi Paşa 1906 yılında, doktor raporuna binaen Haziran ve Temmuz aylarında iki ay süreyle Havza kaplıcalarına gitmek istemiş, padişah da bunu kabul etmişti. Ancak iradenin çıktığı 25 Ekim tarihi kaplıca sezonunun kapanışına rastlamıştı. Bürokrasinin ağır işlemesinin kurbanı olan Fehmi Paşa planını bir sonraki sezona ertelemek zorunda kalmış ve 1907 yazında Havza'ya gidebilmiştir.[66] Malatya Mutasarrıfı Bekir Paşa da, 1912 Eylülünün başında Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, ağrılarının iş göremeyecek kadar arttığı gerekçesiyle Havza kaplıcalarına gitmek istediğini ve mutasarrıflık görevinden affedilmesini belirtmiştir.[67]

Bununla birlikte kaplıca tedavisinin memuriyet yerini değiştirmede istismar konusu edildiği vakalar da yaşanmıştır. 1899 yılında bu türden yaşanan bir örnek bulunmaktadır. Buna göre Sinop tahrirat müdürü Nureddin Bey doktor raporuna istinaden Çeşme ya da Havza kaplıcalarından birine gitmek üzere izin istemişti. Dahiliye Nezareti Nureddin'in daha önce İstanbul'da çalıştığını, padişah iradesiyle Genç sancağı tahrirat müdürlüğüne atandığını, fakat memuriyetinin Sinop'a tahvil edildiğini göz önüne alarak Çeşme'ye gitme talebini reddetti. Nezaretten Kastamonu valiliğine gönderilen yazıda, Nureddin'in kaplıca tedavisine gerçekten ihtiyacının bulunup bulunmadığının araştırılması ve "*bir yere firar etmeyeceğine vilayetçe emniyet hâsıl olduğu halde Havza'ya azimetine*" izin verilmesi istenmiştir.[68]

Osmanlı döneminde Havza kaplıcaları ziyaretçilerinin en önemli siması şüphesiz Mustafa Kemal'dir. Paşa 1919 yılında Samsun'a geldiğinde böbrek sancısı ve romatizmal ağrılarının tedavisi için Havzalıların tavsiyesi üzerine 25 Mayıs-14 Haziran tarihleri arasında termal tedavi görmüş ve şifa bulmuştur. Cumhuriyetin ilanından bir yıl sonra 1924 Eylül'ünde Havza'ya uğrayan Mustafa Kemal bir konuşmasında duygularını "*Eğer Havzalıların o samimi ve metin hüsn-i kabulleri olmasa ve eğer Havza'nın nâfi' ve şifalı kaplıcaları ahvâl-i sıhhiyem üzerinde müspet bir tesir bırakmasa idi emin olunuz ki inkılâb için çalışamayacaktım*"[69] şeklinde dile getirmiştir. Mustafa Kemal Havza'da kaldığı sürece kaplıcanın yanındaki Mesudiye Oteli'nde ikamet etmiştir. Buranın ziyaretgâha dönüştüğünü belirten Şehidullah Fikri, anılarında, kaza nüfusunun iki üç bin civarında olduğunu, eşrafa ait birkaç konak, tek tük taş evler ve kaplıcalar sayesinde Havza'nın komşu yerleşmelerden üstün duruma yükseldiğini yazmıştır.[70]

---

[63] 26 RA 1326 (28 Nisan 1908), BOA, DH. MKT, nr. 1250/42.

[64] 27 R 1326 (29 Mayıs 1908), BOA, DH. MKT, nr. 1257/51.

[65] 20 RA 1325 (3 Mayıs 1907), BOA, Y. MTV, nr. 297/100. "*Kulları hayli vakitten beri romatizma hastalığından muztarip bulunduğum cihetle Amasya sancağına tâbi Kavza kaplıcalarında tedavi olunmak ve hem de on dört seneden beri hasret kaldığım biraderim kullarıyla görüşmek üzere müsâade-i merâhim-âde-i cenâb-ı tâcdârîlerinin lutfen raygân buyrulması bâbında ve kâtıbe-i ahvâlde ferman şevketlü ve kudretlü padişahımız ve velinimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinindir.*"

[66] 21 R 1325 (3 Haziran 1907), BOA, Y. MTV, nr. 298/89.

[67] "*Evvel ve âhir arz ve istirham eylediğim sûret veçhile vücûduma ârız olan rahatsızlık günden güne tezâyüd ediyor. Şu mevsim geçmeden Havza'da bir iki ay kalarak tedavi olunmak üzere Malatya mutasarrıflığından afvımla müsâade istihsâlini mücerred lütuf ve inayet-i devlet istid'â ve istirham eylerim. Ferman*" (BOA, DH. ŞFR, nr. 291/54, 3 Eylül 1912).

[68] 5 Z 1316 (16 Nisan 1899), BOA, DH. MKT, nr. 2190/106.

[69] Sinan Cembeloğlu-Mehmet Cembeloğlu, *Samsun Kitabı*, Kardeş Matbaası, Ankara 1976, s. 97; S. Özbey, age, aynı yer; Z. M. Fuad, age, s. 84.

[70] M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, 2. Baskı, Remzi

Sonuç

Doğal enerji kaynaklarının tedavi amacıyla kullanılışını Havza kaplıcaları örneğinde incelemeye çalıştığımız bu çalışmada, bugün olduğu gibi Osmanlı döneminde de kaplıca turizminin kentsel gelişmede büyük rol oynadığı ortaya çıkmıştır. Osmanlıların başka uygarlıklardan devraldığı bu türlü varlıklara sahip çıkarak kendi kültür ve değerlerine uygun biçimde yeniden inşa edip insanlığın hizmetine sunması politikasının olumlu sonucu Havza örneğinde açıkça görülmektedir. Modernleşme sürecindeki zihniyet değişikliği, Tanzimat döneminin bazı ileri görüşlü devlet adamları ve bürokratlarının şehircilik, bayındırlık ve iktisadi kalkınma hamleleriyle somut anlam kazanmıştır. Havza kasabası, kaplıcanın sağladığı yatırımlar neticesinde komşuları arasında temayüz ederek modern ve kalkınmış bir kent görünümüne kavuşmuştur. Bu kapsamda hamam, otel, gazino ve kıraathane gibi bölümleriyle asırlar sonrasının ihtiyaçlarına cevap verecek çok amaçlı bir sosyal tesis projesini hayata geçiren Memduh Paşa'yı bu olağanüstü buluşundan dolayı özellikle zikretmek gerekir.

Kaynakça

Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 2, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1316.

Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 3, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1320.

Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, nr. 4, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1322.

Cembeloğlu, Sinan-Mehmet Cembeloğlu, *Samsun Kitabı*, Kardeş Matbaası, Ankara 1976.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, vol. I, Ernest Leroux, Paris 1892.

Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, c. I, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1928.

Karakaya, Enis, "Kaplıca", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 351-353.

Kuzucu, Kemalettin, "Yüz Sene Önce Sivas Kaplıcaları", *Altıncı Şehir*, Sayı 2, Ekim-Aralık 2001, s. 41-42.

Önge, M. Yılmaz, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Özbey, Salih, *Şifalı Sularımız "Kaplıcalar ve İçmeler Rehberi"*, Yurt Haberler Ajansı Yayını, Ankara 1979.

Özer, Nurten, "Türkiye Kaplıcalarının Tarihçesine Kısa Bir Bakış", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 1992, s. 203-210.

Salnâme-i Vilâyet-i Sivas, 1308, haz. F. Karaman, İstanbul 2001.

Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Seyahat: İstanbul'dan Samsun, Diyarbekir Tarikiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Haleb ve İskenderun Tarikiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir, A. Asadoryan Matbaası, İstanbul 1311.

Sivas Vilayeti Salnâmesi, 1325.

Şemseddin Sâmi, *Kâmus'ul-A'lâm*, c. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.

Tuzcu, Ali, *İlkçağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2007.

Zübeyiroğlu M. Fuad, *Yurdumuz Havza*, Vatan Matbaası, İstanbul 1925.

Kitabevi, İstanbul 2005, s. 221, 225.

Ekler

1. Memduh Bey'in 26 Safer 1310/19 Eylül 1892 tarihli yazısı[71]

"Havza'daki kaplıca meselesine gelince bu kasaba vaktiyle ufacık bir karye iken şose tarikinin oraya uğraması ve kaplıca bulunması münasebetleriyle refte refte terakki etmekle yakın vakitte kaza merkezi olmuştur. Çâkerleri üç yüz beş senesinde devren oraya muvâsalet-i abîdânemde kaplıcaya etraf ve civardan ve bazen uzak bilâd ve diyardan adamlar gelmekte olduğunu gördüm. Binâenaleyh kaplıca nazar-ı dikkatten geçirildikte bir havuzla iki kurnayı müştemil olup emrâz-ı müstevliye ve ilel-i sâriyyeye duçâr olanlar ve hafifçe hasta bulunanlarla tenezzüh için dahi gelenler cümleten mezkûr havuza girmekte oldukları misillü kurnalarda iğtisal edenler bulunsa da miyâh-ı müsta'melenin o havuza dökülmekte bulunduğu meşhûd ve kaplıcaya akan suyun fazlası yollara aktıktan başka diğer bir hamama daha maa-ziyâdetin kifayet edecek derecede kesreti rû-nümûd olmasıyla kazıyye-i istişfâiyye temin kılınmak üzere müteaddid banyolu bir hamam yaptırılması için teşvikât-ı lâzime icra kılındı. Kasaba sekenesi mevcut hamamda ânifen bast olunan ahvâl-i istigâliyyenin mazarratını ve tarife muvâfık bir hamamın menfaatini kendileri de öteden beri takdir eylemekte ise de içlerinde öyle bir eser meydana getirebilecek kimesne bulunmadığından husûl-i maksad pezirây-ı imkân olamadığını beyan ve şu hayırlı işe taraf-ı çâkerîden teşebbüs edilmesini rica ve dermeyan etmeleri üzerine kaplıcanın pişkâhında müştereken bir arsa ve mütevellîlerinden dahi ber-vech-i şerişerîf hisse-i muayyene sıcak su iştirâ ve bedelleri tamamen ifâ olunup mücerred sâye-i hazret-i şehriyarîde bir hamamla varidatı bazı vücûh-ı birre sarf olunmak üzere vakıf olarak bir bab dahi gazino inşasına başlanılmış idi. Emirnâme-i sâmi suretinden keyfiyet müstebân olduğu veçhile Kazabad Gölü'nün kurutulması menâfi-i adîdeyi müstelzim görünmesiyle Bâbıâli'ce bu iş el-yevm müstelzim ve derbend hususu ferman-ı cihan-mutâ'-ı hazret-i padişahî muktezâ-yı celîlinden bulunduğu emr-i gayr-i mübhem olarak abd-i kemînelerine taalluk eden yeni hamam bahsine nakl-i kelam edilince her ferd arsa satın almak bedeninden akçe sarfiyla ebniye yapmak maddelerinde nizamına ve şerişerif ahkâmına tabiiyetle mukayyed olarak çâkerî de usûle tevfikan hareket ve umran-ı beldeye bâdî ebniyenin sâha-gîr-i hitam olmasına âcizâne bezl-i makderet eyledim. Leffen arz olunan resimde görüleceği üzere mezkûr hamam yapılmış olduğundan ve atik kaplıca muahharen mütevellîlerine tamir ettirilerek yeni bir hale geldiğinden istişfâ maksadıyla Havza'ya vürûd edenler artık rahat yerler hazırlandığını anlamalarına binâen âyende ve revendeye şevk-i cedid ve sekene-i memlekete de ticaret içün ümit hâsıl olmasından dolayı atik hamamın bedel-i icar-ı senevîsi yedi sekiz bir kuruş tezâyüd eyledi. Havza'da henüz rüşdiye mektebi olmayıp bir mekteb-i ibtidaî mevcûd ise de muallîminin maaşı pek cüzî bulunduğu ve şu sebeple muallimin terk-i hizmet niyetinde olduğunu tahkik eylediğimden iştirâ kılınan arsanın bir cihetine iki üç odayı havi bir gazino inşasıyla senede getireceği bir iki bin kuruş irâddan muallime maaş itâ olunmak ve mektebe bir de muvazzaf bevvâb tedarik kılınmak ve cami-i şerifte yıldan yıla menkabe-i vilâdet-i seyyidü'l-enbiyâ aleyhi ekmelü't-tehâyâ tilavetiyle sâmiîne şerbetler ikram olunarak dua-yı bekâ-yı ömr ü şevket-i cenab-ı hilafet-penâhî tekrarıyla vazife-i ubudiyette bulunulmak ümniyye-i sâdıkası bu bende-i âcizi sâlif'ül-beyan gazinonun inşasına sevk etmekle o dahi yapıldı ve taleben li-merdâtillâhi teâlâ vakfedildi. Ebniye-i mezkûrenin esası vaz' olunduğu sırada zuhur eden otuz sekiz aded meskûkât-ı atîka mazbata-i mahalliyye ile gelmiş olduğundan orada yapılan binanın ne gibi esbâb üzerine tesis kılındığı mârr'uz-zikr meskukât ile beraber tahminen bir buçuk sene mukaddem mabeyn-i hümâyûn serkitâbet-i celilesine arz u beyana ictisâr eylemiş idim. Kâtıbe-i umûrda emr u ferman hazret-i veliyy'ül-emrindir. Sivas Valisi MEMDUH

[71] BOA, Y. PRK. UM, nr. 25/45.

2. Maarif Hamamı Plan ve Krokisi

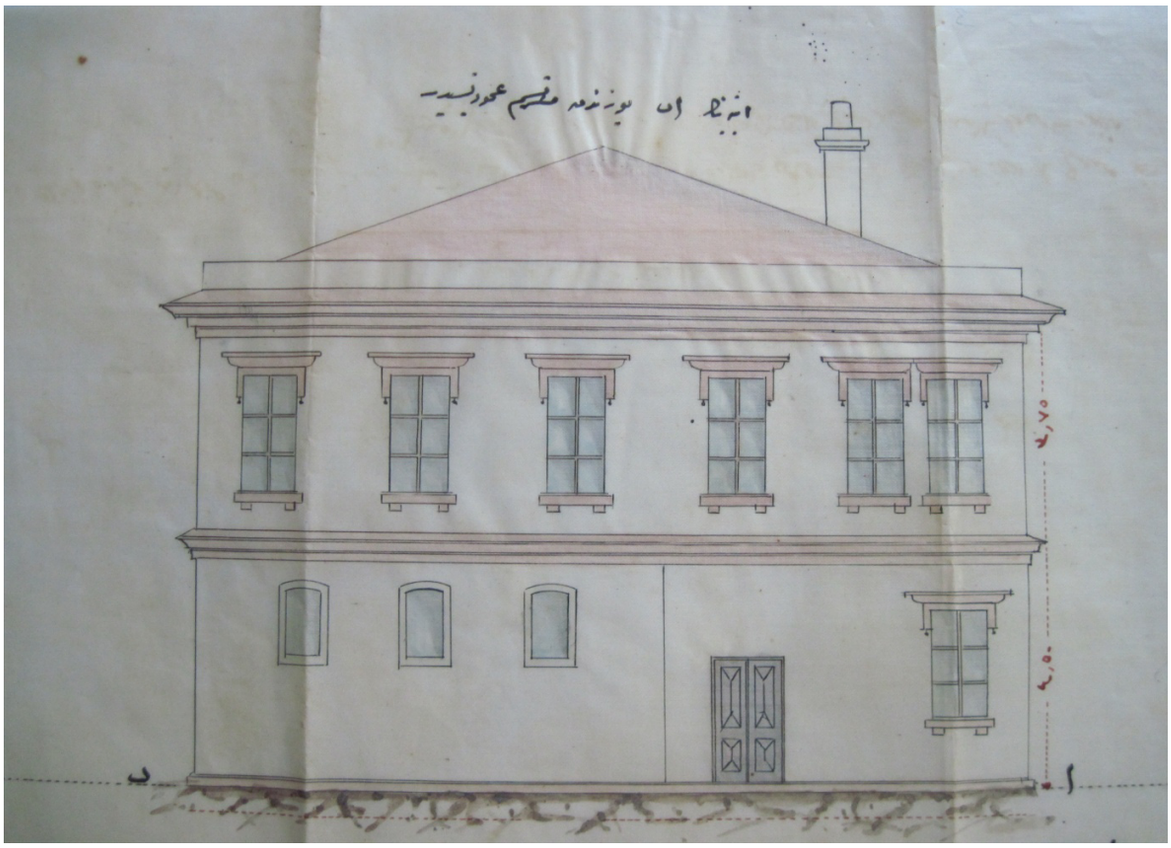

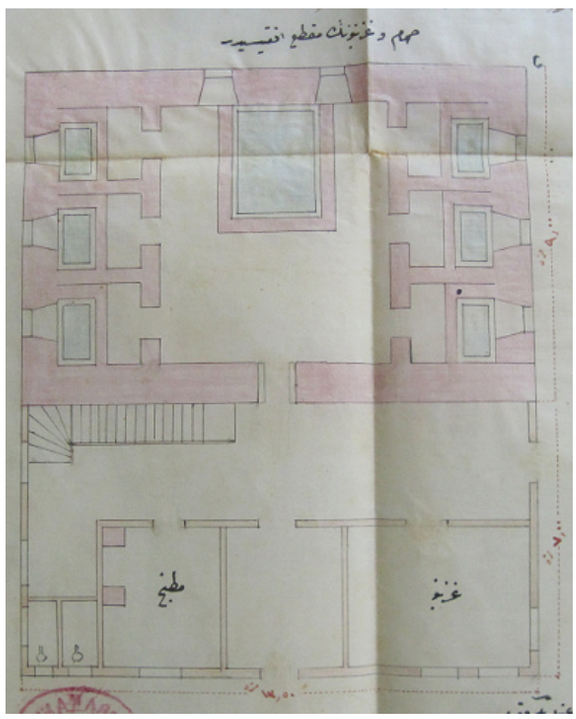

Course de Samsoun

Souvenir de Samsoun
Consulat Russe
Souvenir de Sinope
BLACK SEA
La Turquie

Vezirköprü'de Osmanlı Dönemine Ait Ticari Yapılar

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sami Bayraktar
Ondokuz Mayıs Üniversitesi - Samsun

Giriş

M. Ö. 5500 yıllarından iskân olunan Vezirköprü ve çevresinde Türklerden önce Hitit, Frig, Roma, Kimmer, Lidya, Pers ve Bizans egemenliği görülmektedir. İlçede hakimiyet kuran ilk Türk hanedanı burayı Bizans'tan alan Danişmentliler olmuş akabinde, Selçuklu Sultanı Mesud devrinde şehir Selçuklu idaresine geçmiş ve bu dönemde "Gedegara" adıyla anılmıştır. Selçukluların zayıflamasıyla birlikte Canik bölgesinde görülen ve Canik Beyleri adıyla anılan yerel beylerden Emir oğlu Taşan Bey, Merzifon, Havza ve Vezirköprü'de (Gedegra) kendi beyliğini kurmuştur. Taşanoğulları'nın, fetret devrinde Vezirköprü, Havza ve Zeytun'da, Çelebi Sultan Mehmed'e itaatle hüküm sürdüğü bilinmektedir. Yörgüç Paşa'nın Samsun ve havalisini kesin olarak Osmanlı hakimiyetine soktuğu yıllarda Vezirköprü'de (Havza'da dâhil olmalı) hüküm süren Taşanoğlu Haydar Bey'in, mukavemet göstermeden kenti teslim ettiği kaydedilmektedir. Vezirköprü'ye bağlı Gölköy Kasabası'nda bulunan dört kadar kitabeli mezar taşının Taşanoğullarına ait olduğu kabul edilmektedir. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa zamanında büyüyerek "Vezirköprü" ismini alan şehir Köprülü Mehmed Paşa ve aile fertlerinin imar ve vakıf faaliyetleriyle bir hayli gelişmiştir. Vezirköprü, Osmanlı döneminde idari bakımdan Sivas Vilayeti'ne bağlı Amasya Sancağı'na bağlı iken 1925 yılından itibaren Samsun İline bağlı ilçe merkezi haline gelmiştir.

1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, Vezirköprü'den epey genişçe söz etmektedir. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği bir köprü sebebiyle, şehre "Köprü" denildiği, yan yana iki şehrin zamanla birleşerek Vezirköprü'yü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi şehirlerden "Kocakayası" ve "Köprü" şeklinde bahsetmektedir. Çelebi, Köprü'deki kalenin harap hale geldiğini, "celâlî şerrinden" taş kaleye bitişik bir toprak kale inşa edildiğini, Kocakayasında kalede bir cami, su sarnıçları, ambarlar, birkaç dükkân bulunduğunu, hamam, han, bedesten ve imaret gibi yapıların bulunmadığını belirtmektedir. Yüz kırk köye sahip Köprü'de taş bir kale, ayrıca taşkaleye bitişik toprak bir kale, çam direklerinden yapılmış sağlam bir köprü, kurşunlu camiler, han, hamam, imaret, arasta bulunduğunu, çarşı ve pazarıyla mamur bir halde olduğundan bahsetmektedir. Çelebi, Köprülü Mehmed Paşa'nınki başta olmak üzere, şehirde 70 hamamlı saray, 40 mihrap (cami ve mescid), 7 tekke, 11 han, 2 imaret, 5 medrese, 48 sıbyan mektebi, 1000 dükkân, 1 bezzâzistân", bulunduğunu bildirir. 1943 yılı depremi şehir ve tarihi eserler bakımından hayli yıkıcı olmuştur. Bu depremde birçok tarihi yapı eski ev yıkılıp ortadan kalkmış, bir kısmı tamirlerle ayağa kaldırılmıştır.

Anadolu Selçuklu ve İlhanlılar döneminde Anadolu'nun önem kazanan iki ana ticari yoldan[1] biri

[1] "Anadolu'da bu dönemde yollar doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde iki ana güzergâh teşkil etmiştir. Bunlardan doğu-batı yönünde olanı Antalya ve Alanya'dan başlayarak. Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Türkistan'a ulaşırdı. Kuzey-güney yönünde olanı da yine Antalya, Alanya veya Yumurtalık'tan Kayseri yoluyla Sivas'a gelir ve birinci yolla birleşir, buradan Tokat-Sinop veya Tokat-Samsun güzergâhından deniz yoluyla Kırım'da Sugdak Limanı'na varırdı. Bu yol Elbistan-Malatya - Diyarbekir üzerinden Irak'a bir kol verirdi." M.

olan ve kuzey-güney hattı üzerinde bulunan Vezirköprü, Tokat-Sinop arasında bu yol ağına katılan önemli bir konumda görülmektedir. Ana hat haricinde Amasya ve Samsun bağlantılarının da şehrin ticari kapasitesinin artmasında önemli bir rolü olduğu muhakkaktır. Osmanlı döneminde ise değişen ana hatlara yakın mesafede bulunan Vezirköprü Sinop-Havza hattında yer aldığı anlaşılmaktadır.

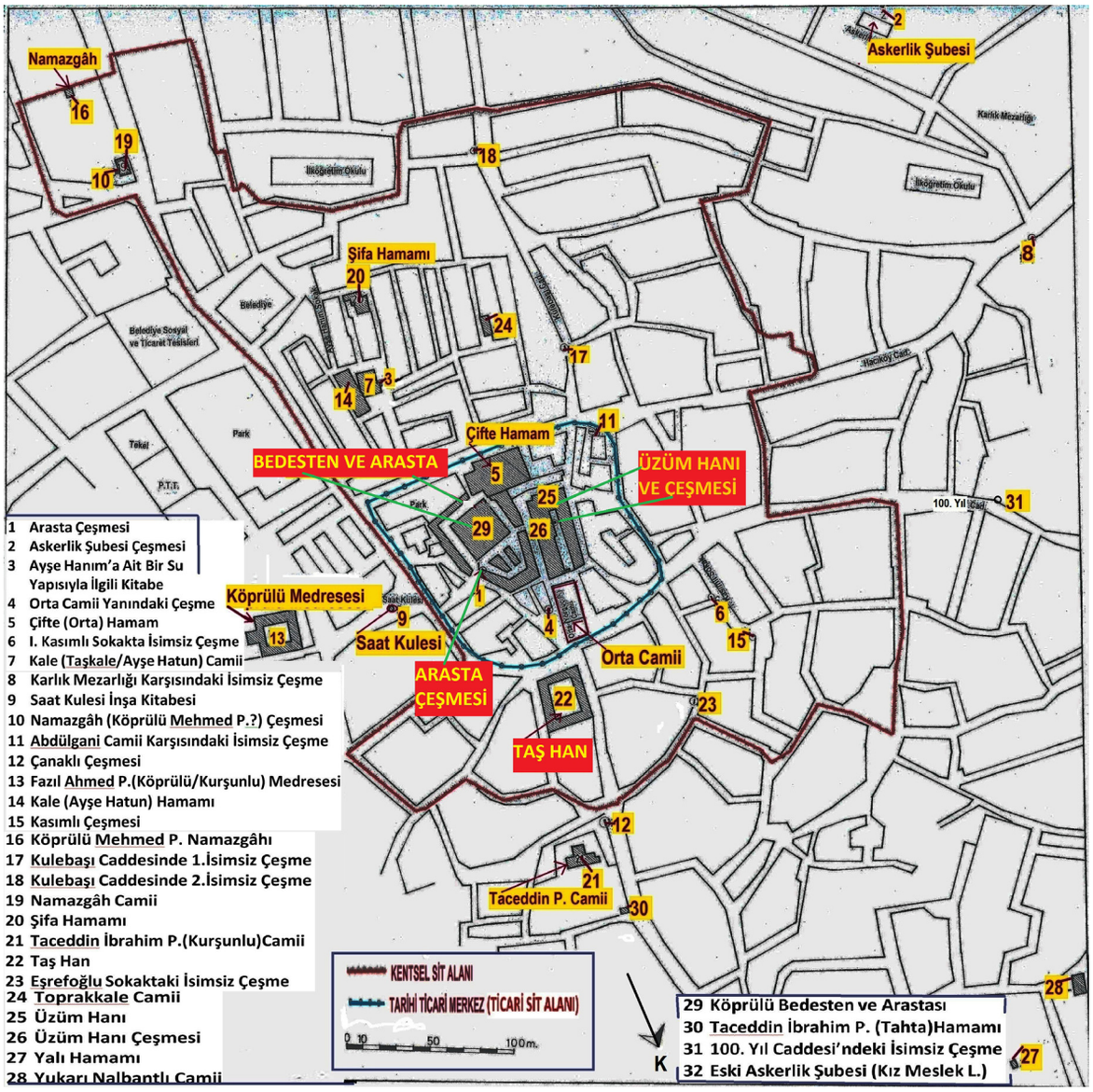

Çizim 1- Vezirköprü ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim
(Vezirköprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden işlenerek)

Taş Han Çizim 3-9 * Fotoğraf 4-16

Han, ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Camii'nin 30 m. kadar kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yapıya ait inşa kitabesi yoktur. İnşası konusunda bir belgeye de rastlayamadık. Yöreyle ilgili yayınların pek azında sözü edilen yapının, geç Osmanlı devrine ait olabileceğine işaret

İpşirli, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve yol Sistemi" başlığı, *T.D.V.İ.A., C. 3,* (İstanbul:1991),123.

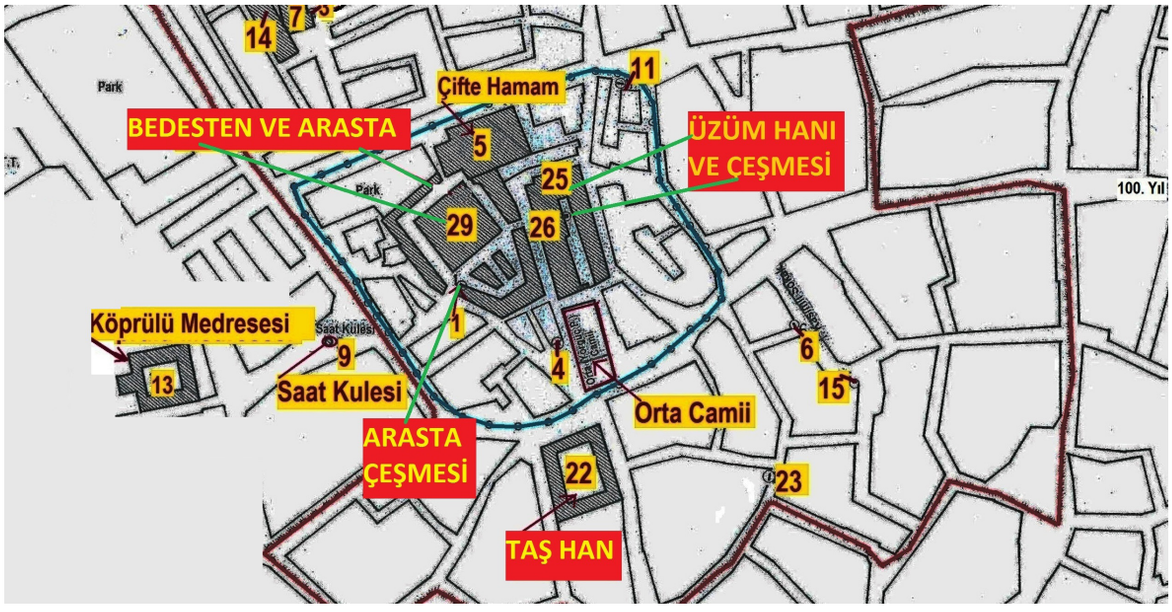

Çizim 2- Vezirköprü ilçe merkezinde tarihi ticari yapıların bulunduğu kesim
(Vezirköprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden işlenerek)

edilmekle birlikte, herhangi bir belge gösterilmemektedir.[2] Yapının malzeme ve teknik özellikleri,

Foto. 1 - Vezirköprü genel görünüşü (Orta Camii minaresinden)

Foto. 2 - Vezirköprü uydudan görünüşü (google map'den)

Foto. 3 - Vezirköprü uydudan görünüşü üzerinde ticari yapıların yeri (google map'den)

[2] A. O. Baş vd., *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun,* (Samsun: 1997),128.

birkaç asırdan daha eskiye gidemeyeceğine işaret etmektedir. Vezirköprü'nün Köprülüler zamanından sonra hızla büyümesiyle birlikte artan ticari kapasiteye binaen, yapının 17. yüzyılın sonlarıyla 19. y.y.arasında yaptırılmış olabileceğini kabul edebiliriz.[3] Hayli bakımsız durumda iken yapı 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı bir restorasyonla ihya edilmiştir. Restorasyonda hanın güney duvarına bitişen muhdes dükkânlar kaldırılmış, bu yönde sonradan açılan ve kapı olarak kullanılan açıklık kapatılmış, her iki katta yıkılan veya eriyen kâgir duvar ve ahşap kiriş direk gibi unsurlar yenilenmiş, avlu ortasındaki yıkılmış ancak izi belli olan sekizgen şadırvanın yeni bir benzeri yapılmış, alt ve üst kat odalara birer ocak ve dolap nişi konulmuştur. Bunlar batıda onarım öncesi yıkık vaziyette bulunan ocaklar ve dolap nişlerine benzetilerek yapılmıştır. Yapının çatı kaplaması yeni kiremitlerle değiştirilmiş, hemen tüm yüzeyler elden geçirilirken hücreleri ayıran duvar dolgularında yeni kör tuğlalar kullanılmıştır.[4] 1943 depreminde, hanın kuzey duvarının büyük ölçüde yıkıldığı ve bu tarihten sonra ikinci kat hizasının aslı taş iken, hımışla yenilendiğini 2002 ve 2003 yılındaki incelememizde tespit edebilmiş idik. Belirtilen yıllarda zemin kattaki hücrelerin birçoğu depo veya ahır, avlu park yeri, üst kattaki birimler, dükkân veya büro olarak kullanılmaktaydı. Bugün yapı çeşitli etkinliklerin de düzenlendiği otel olarak hizmet vermektedir. Gerekli hallerde eskiyen ahşap aksam aslına benzetilerek yenilenmiş, dokunulmayan kesimler ise ahşap yüzey temizleyicilerle elden geçirilerek gayet güzel ve orijinale yakın bir görünüm elde edilmiştir.

Yapı, güneyden kuzeye doğru alçalan bir alanda kurulmuştur. Girişin bulunduğu batı cephe Taceddin İbrahim Paşa Camii'ne kadar uzanan bir sokağa açılmakta, güneye bakan cephe ise 100. Yıl Caddesi'ne bakmaktadır. Hanın asıl ve tek girişi, kemerli açıklığına sahip olan batıdaki kapıdır. Güneyde son restorasyondan önce buradaki dükkânların yıkılması suretiyle sonradan açılmış geniş bir açıklık bulunmaktaydı. Girişin bulunduğu batı cephede yer alan kapı hariç tutularsa dış cepheler sağır duvarlarla şekillendirilmiştir.

Han, dıştan 33 x 39 m. ölçüsünde, hafif yamuk bir dikdörtgen şeklinde olup, ortadaki avlunun çevresinde sıralanan iki katlı hücre ve revaklar ile kuzeyde bir develikten oluşmaktadır. Küçük bir avludan ibaret develik, geniş ve basit bir açıklık vasıtasıyla hanla irtibatlı iken son restorasyonda yukarıda da değindiğimiz gibi bu kesim bir tür depo ve hizmet alanı olarak konumlandırılarak ana bünyeden kısmen koparılmıştır.

Yapının dış duvarları kâgir, diğer kesimlerindeki duvarları hımıştır. Hanı çeviren kâgir duvarlarda, yer yer devşirme blok taşların seçildiği moloz taş örgü görülmektedir. Kapı çevreliklerinde kesme taş, kirpi saçakta ve hücrelerdeki ocak çevreliklerinde tuğla kullanılmıştır. Hanın üst örtüsü, her iki katta da düz tavan olup, ikinci katta, tavanın üstünde, kırma çatı görülmektedir. Alaturka kiremitle kaplı iken son restorasyonda yenilenen çatının saçakları, hafifçe taşırılmıştır.

Hanın penceresiz kâgir dış duvarlarının görünümü oldukça sadedir. Batıya açılan kapı düzgün kesme taş çevrelikli, sivri kemerli, diğerlerine nispetle daha dar bir açıklıktan ibarettir. Dövme demir çivilerle yan yana çakılarak yapılan kapı kanatları, epey eskiye delalet etmekle birlikte, ilk yapıdan kalıp kalmadığı belli değildir.[5] Sokak seviyesinin 0.40 m. kadar yükselmesiyle, biraz basık görünen kapının, kemer kilit taşında basit bir rozet kabartılmıştır. Kapı çevreliğinin alt kesiminde, iki yanda büyükçe beyaz blok kesme taşlar kullanılmıştır. Açıklığın üstünde, sağlı sollu iki taş konsol ve kapı kemerinin iki yanındaki deliklere yerleştirilen eliböğründelerle taşınan basit kapı sundurması, yakınlarda elden geçirilmiş gibi görünmektedir.

Hanın güneye bakan giriş cephesinde, son restorasyondan önce çeşitli müdahalelerle orijinalliği bir hayli bozulmuş vaziyetteydi. Şehrin sosyal ve ticari trafiğinin zamanla bu yönde gelişmesi

---

[3] Köprülülere ait olarak elde edebildiğimiz vakfiye ve benzeri türden belgelerde yapının geçmemesi ve halk arasında bu yolda bir rivayet bulunmaması, yapının Köprülülere ait olmadığına bir işaret sayılabilir.

[4] Onarımda ahşap ve diğer malzemelerden kullanılabilir durumda olanlar tekrar kullanılmış, muhdes bazı duvar ve duvar kaplamaları tavan kaplaması, kirişler kaldırılmış gerekli hallerde orijinale uygun bütünlemeler yapılmıştır. Yeniden kullanılan ahşap ve metal aksam yapı kimyası standartlarına göre temizlenip boyamıştır. S.K.V.K.K.A.nde bulunan 55.11/29-I ve 55.11/29-II numaralı dosyalar.

[5] Diğer iki kapının açıklıklarında yeni demir doğramalar görülür.

sebebiyle bu cepheden birkaç dükkânın yıkılarak kapı alanı açılmış idi ancak son restorasyonda bu açıklık kapatılarak hana orijinal görünümü iade edilmiştir.

Kuzey kolu daha genişçe tutulan yamuk dikdörtgen şeklindeki avlunun ortasında son restorasyondan önce sekizgen kesme taş döşeme, vaktiyle burada bir şadırvan bulunduğuna işaret etmekteydi.[6]

Avluyu çeviren birimlerin orijinalde, altlı üstlü, büyük ölçüde simetrik tutulmuş olduğu, ancak sonraları çeşitli tarihlerde bölme, genişletme, tamir gibi müdahalelerle asli yapının bir ölçüde değiştirilmiş olduğu görünmektedir.[7] Son restorasyondan önce hanın alt katında girişin bulunduğu güney kesimde, kapının sağında dört, solunda bir olmak üzere, dört bölme (depo), üst katta kapının sağında iki, solunda bir olmak üzere üç dükkân yer almaktaydı. Güneyde caddeye bakan dış yüzde ise tek kat halinde, doğu kolda üç, batıda dört dükkân, doğuda alt katta beş bölme (depo), üstte yedi dükkân, batıda kapıya kadar olan güney kolda, alt katta, üç bölme (depo), üstte üç dükkân, kuzey kolda altta üç bölme (ahır) bulunmaktaydı. Bu kesimin ve kuzey holün üst katında, bölme duvarları yıkık olduğundan bu kesimler uzun bir revak-hol görünümünde idi. Kuzey yönde alt katta, beş bölme (depo ve ahır) bulunmaktaydı. Alt kattaki çeşitli birimlerin büyük çoğunluğu, ahır olarak kullanılmakta idi. Orijinalde yapının alt katının ahır, üst katının ise tüccarların ikametine mahsus odalar olarak kullanılmış olabileceği akla yakın gelmektedir. Ancak alt katta ahırların haricinde, diğer bazı birimlerin dükkân, depo veya tamir atölyesi (nalbant vb.) olabileceği beklenir. Asli halde hanın alt katındaki birimleri dükkân ve servis birimleri (nalbant vb.), üst kattakiler ise tüccarların ikametine mahsus hücreler olduğu anlaşılmaktadır. Bu düzen şehir hanlarının genel şemasına uymaktadır. Son restorasyonda yapıya yeni işlev verilirken bu düzenin bozulmaması esas alınmıştır. Şimdilerde alt kat restoran, idari, hizmet birimleri ve dükkânlar, üst kat ikamete mahsus otel odaları olarak şekillenmiştir.

Ortadaki avluyu her iki katta ahşap direklerle taşınan revaklar ve bunların gerisinde kalan hücreler çevrelemektedir. Son restorasyondan önce hanın oda ve revak düzeni epey bozuk bir haldeydi. Alt katta revakların birçoğu avluya bakan yüzlerine çekilen muhdes duvarlarla kapatılmış halde idi. Kimi yerlere sonradan ara duvarlar çekilerek hücreler bölünmüştü. Restorasyonda bu muhdes unsurlar kaldırılmıştır. Karşılıklı ve altlı üstlü bakılınca, hücre boyutları ve ocak ve dolap nişi gibi iç müştemilatı bakımından hücrelerde birbirinden farklı bir düzen görülmekle birlikte genel bir simetriden söz edilebilir. Zamanla yapılan müdahaleler muhtemelen daha simetrik olması gereken hücre düzenini olumsuz etkilemiştir.

Alt katta şimdiki halde batı cephede kapının sağ ve solundaki hücreler idari ve hizmet birimleri

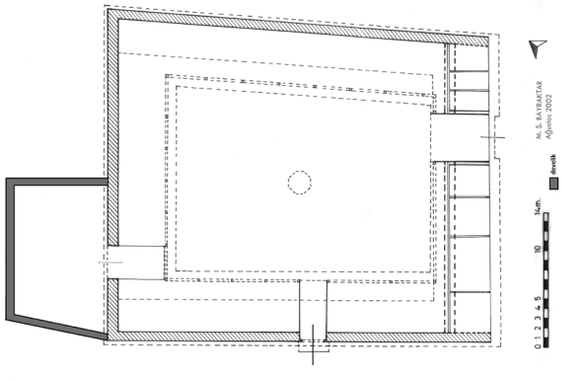

Çizim 3- Vezirköprü Taş Han plan krokisi (restorasyon öncesi)

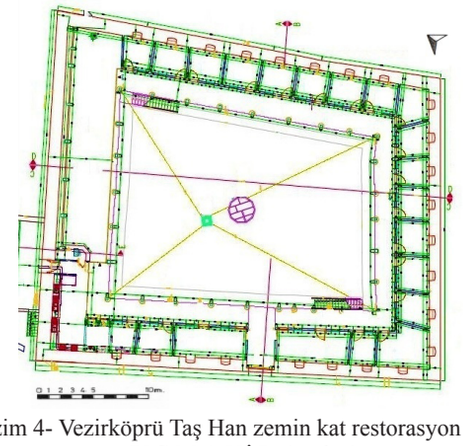

Çizim 4- Vezirköprü Taş Han zemin kat restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

[6] Hanın son restorasyonla ihya edilmesinden önce park yeri olarak kullanıldığı düşünülürse, şadırvanın yer kazanmak için sökülmüş olabileceği akla gelmektedir.

[7] Her iki katta birçok birimin kilitli olması ve sahiplerinin ilçe dışında bulunmaları sebebiyle, birimlerin yarısına yakınını içten göremediğimizden, plân krokide bunların hepsini göstermek mümkün olmamıştır.

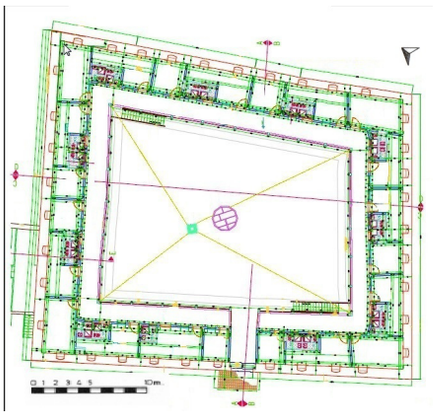

Çizim 5- Vezirköprü Taş Han birinci kat (zemin üstü) restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

Çizim 6- Vezirköprü Taş Han restorasyon doğu-batı kesitleri: a-kuzeye bakış, b-güneye bakış (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden sadeleştirilerek)

Çizim 7- Vezirköprü Taş Han restorasyon kuzey-güney kesitleri: a-batıya bakış, b-doğuya bakış (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden sadeleştirilerek)

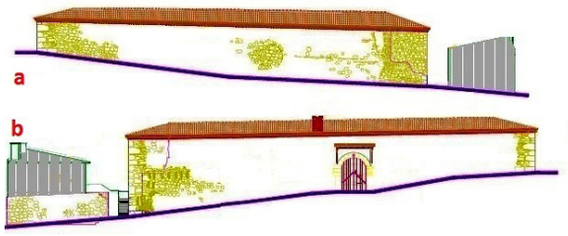

Çizim 8- Vezirköprü Taş Han restorasyon doğu (a) ve batı (b) cephe görünüşleri (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden sadeleştirilerek)

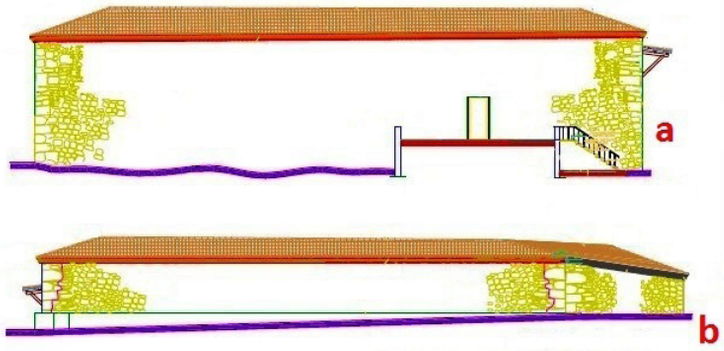

Çizim 9- Vezirköprü Taş Han restorasyon kuzey (a) ve güney (b) cephe görünüşleri (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden sadeleştirilerek)

Foto.4 - Vezirköprü Taş Han güneybatıdan

Foto. 5 - Vezirköprü Taş Han güneydoğudan

Foto. 6 - Vezirköprü Taş Han batı cephe

Foto. 7 - Vezirköprü Taş Han giriş kapısı ve batı cephe

Foto. 8 - Vezirköprü Taş Han kuzey cephe

Foto. 9 - Vezirköprü Taş Han güney cepheden detay

Foto. 10 - Vezirköprü Taş Han avlusundan kuzey kesim

Foto. 11 - Vezirköprü Taş Han avlusundan güneydoğu kesim

Foto. 12 - Vezirköprü Taş Han avlusundan güneydoğu kesim (restorasyon öncesi)

Foto. 13 - Vezirköprü Taş Han kuzeydoğu revak içinden

Foto. 14 - Vezirköprü Taş Han revak kuzey kesim

Foto. 15 - Vezirköprü Taş Han giriş kapısı içten

Foto. 16 - Vezirköprü Taş Han 1. kat batı cephe kapıya yakın hücre içi

olarak düzenlenmiştir. Bu cephede güney uçtaki iki hücre dükkân, diğerleri güneye doğru sıralı sayarsak kabul yeri, lobi, muhasebe, müdür odası, tuvaletler ve mutfak olarak şekillenmiştir. Hücrelerin boyutları, aralardaki bölme duvarlarla büyüklü küçüklü olmuştur. Handaki diğer ara duvarlarda olduğu gibi birimleri ayıran ara duvarlar hımış esaslıdır. Duvarlara sıva ve kireç badana ile kaplanmıştır. Ahşap karkasın arası tuğla ile doldurulmuştur. Hanın alt kat kuzey cephesi mutfak ve restoran-kafeterya olarak düzenlenmiştir. Bu kesimde develik olduğunu düşündüğümüz ana bünyeden dışa taşan üstü açık alan, bir nevi depo olarak kullanılmaktadır. Alt katta doğu cephede yer alan sekiz birim dükkândır. Cephenin güney ucu sözünü ettiğimiz restoran-kafeterya olarak kullanılan ve yaklaşık beş dükkân boyunca uzatılan dikdörtgen holün köşesini oluşturmaktadır. Kuzey cephedeki köşeleri de sayarsak sekiz hücre bulunmaktadır ki bunlar da dükkân olarak düzenlenmiştir. Hanın ikinci katına avlunun kuzeydoğu ve güneybatısına düşen ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır.

Yapının ikinci katını basit korkuluklarla sınırlandırılan ve ahşap direklerle taşınan revaklar kuşatır. Revakların gerisindeki hücreler otel odası olarak düzenlenmiştir. Buna uygun şekilde teşrif edilen hücrelerde birer ocak ve dolap nişine yer verilmiştir. Hücrelerin kimileri iki hücre büyüklüğündedir. Restorasyondan önce özellikle batı ve kuzey cephede, ara duvarlar yıkılarak hücre düzeni bozulmuş bu kesimler uzun bir hole dönüşmüş idi. Bu katta şimdiki halde 22 hücre teşkil edilmiştir. Bunlardan batıda taçkapının üstüne denk gelen holün kuzey bitişiğindeki hücre kat ofisi, diğerleri otel odası olarak donatılmıştır. Her iki kattaki birimlerin tavan döşemeleri aslına uygun bir şekilde ahşap kirişleme üzerine tahta çakılarak yapılmıştır.

Orijinal ocakların yaşmakları, tuğladan sivri kemerlerle kuşatılmış olup, sade bir görünüm verir. Yaşmakların içi küçük dilimli kemerlidir. Bazı ocaklar son restorasyonda orijinale bakılarak yeniden yapılmıştır.

Birimlerin avluya bakan cephelerinde görülen ve çeşitli zamanlarda yenilen kapı ve pencere çevrelikleri son restorasyonda büyük ölçüde aslına benzetilerek ve birbiriyle aynı şekilde yenilenerek eskiye nazaran daha uyumlu bir görünüm elde edilmiştir. Birçoğu yeni olan kapı ve pencere kanatlarının çakma usullü, dövme demir işçilikli bir kısmında, kayda değer bir eskilik görülmekle birlikte, sanatsal bir değer yoktur.

Revakı taşıyan ahşap direklerin hemen tamamı, altlık ve başlıksız olarak, son derece yalın tutulmuştur. Alt katta duvara gömülü bazı direklerde yalın profilli başlıklar, üst kattaki direkler arasında son derece yalın bir ahşap korkuluk görülür. Çatıyı taşıyan kiriş ve tavan detaylarında ve hücrelerde, ahşap iskelette çam ve meşe ağırlıktadır.

Üzüm Hanı Çizim 10-11 * Fotoğraf 17-23

Yapı ilçe merkezinde, Orta Cami Mahallesi'nde, Orta Camii'nin kıble yönünde, sokak aşırı kar-

şısında bulunmaktadır. Yöreyle ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen yapının inşa kitabesi yoktur. İnşa ile ilgili olabilecek bir belgeye de rastlayamadık. Tarihlemesi konusunda, hanın mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Ancak şehrin ticari açıdan canlanmaya başladığı Köprülüler döneminde veya akabinde yapılmış olabileceği düşünülebilir. Taş Han'la mimari açıdan yakınlık gösteren yapının, ona yakın tarihlerde, 17. yy. sonlarıyla 19. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan, yaklaşık; 17 x 50 m. ölçüsündeki, nispeten düzlük bir alanda kurulan yapı, doğu ve batıdan dükkân ve evlerle çevrilidir. Kuzey ve güneyde sokaklarla sarılan yapının girişi, kuzey cephenin ortasından biraz batıya kaymış durumdadır. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan hanın sahibi, hanın ölçüsünü alıp rölövesini çıkarmamıza izin vermediğinden, çalışmamıza yapının basit bir plan krokisini koymak zorunda kaldık.[8]

Han, uzun, dikdörtgen, revaksız bir avlunun etrafında, tek kat halinde sıralanan hücreler ve güneyde ahırdan oluşmaktadır. Avlunun kuzeydoğu köşesindeki dükkânlarla, gerideki ahırın birleştiği kesimde, 2003 yılı civarına kadar yerinde görülen yarı müstakil tek yüzlü çeşmeden eser kalmamıştır. Ahır günümüzde büyük ölçüde yıkıktır. Ahırın ortada küçük bir avlu ve etrafındaki kapalı birimlerden oluştuğu mahallindeki yaşlı kişilerce belirtilmektedir. Hanın aslını oluşturan kesimde, ortadaki avlunun doğu, batı ve kuzeyinde dükkânlara yer verilmiştir. Kuzey cephede kapı açıklığının sağ ve solunda, sokağa açılan dükkânlar yer almaktadır.[9]

Doğu ve batıda hana bitişik dükkânlar, önlerindeki sokaklara açılmaktadır. Sokağa bakan cepheleri giriş olarak değerlendirilen dükkânların sırtı, hanın avlusuna açılan dükkânlara dayanır. Yer yer yenilenen ve bazılarının üst katına ev çıkılan bu dükkânların, hanla direkt bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak hanın inşasını takiben yapılmış olabilecekleri düşünülebilir.

Han, tek katlı olup, kırma çatıyla örtülüdür. Giriş kapısının solunda sokağa bakan dükkânda olduğu gibi, bazı kesimlerine kat çıkılan veya bazı duvarları yıkılıp, yenilenen yapı, orijinal ifadesini kısmen muhafaza etmektedir. Yapının duvarlarında, ahşap iskeletin arasında moloz taş, tuğla ve kerpicin kullanıldığı hımış-strüktür görülür. Hımış duvarların üzerindeki samanlı sıva tabakası büyük ölçüde dökülmüştür. Duvarların ana iskeletinde, çatıyı taşıyan kirişlerde ve çatı aksamında, çam ve meşe kullanılmıştır. Hücreler, saçakları duvarlardan hafif dışa taşırılan, alaturka kiremitle kaplı çatıyla örtülüdür. Dükkân aralarındaki duvarlar ve avluya açılan kapı ve pencere çevrelikleri, büyük ölçüde değişmiştir.

Yaklaşık 3.50 m. genişliğinde ve kırma çatıyla örtülü kapı açıklığını, basit çakma usullü kanatlar örtmektedir. Kapı açıklığının avluya bakan yüzü, ortada ahşap bir direk, kenarlarda dükkânların duvarlarına oturan bir revak şeklinde düzenlenmiştir. Zemini moloz taş döşeli avlunun, diğer kesimlerinde revak görülmez.

Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası Çizim 12-22 * Fotoğraf 24-49

Yapı ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Camii ile Çifte Hamam arasında bulunmaktadır. Çeşitli yayın, belge ve halk nazarında "Köprülü", "Fazıl Ahmet Paşa", şeklinde adlandırılan yapıların inşa kitabesi yoktur. Evliya Çelebi, bedesteni çeviren arastadan bahsetmeksizin, bedestenin Hacı Yusuf Ağa hayratı olduğunu bildirmektedir.[10] Hüseyin Hüsameddin yapının banisi

[8] Kroki, yapıyı incelerken adım ve göz kararı ölçümlerimiz ile belediyeden edindiğimiz 1/1000 ölçekli şehir imar plânından çıkarılmıştır. Diğer çizime nazaran çok basit duran bu kroki özellikle çeşmenin yerini belgelemek açısından konulmuştur.

[9] Hanın sahibi tüm ısrarlarımıza rağmen yapının ölçülerini almamıza razı olmamış, ancak fotoğraf çekmemize ve açık bulunan kesimlere göz gezdirmemize izin vermiştir. Avlunun iki yanındaki dükkânlardan hemen tamamı kapalı olduğundan, bu kesimleri kapı pencere camlarından ve camekânlardaki aralıklardan gözlemleyebildik.

[10] Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İkinci Kitap* (Hazırlayanlar, Z. Kurşun – S. A.

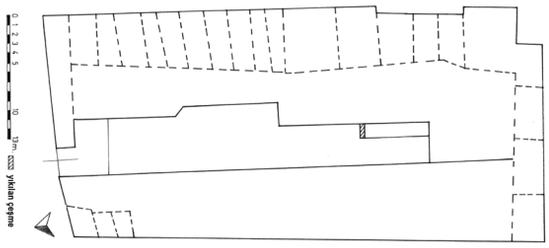

Çizim 10 - Vezirköprü Üzüm Hanı plân krokisi

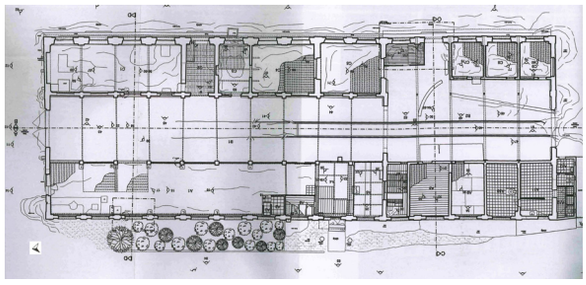

Çizim 11 - Vezirköprü Üzüm Hanı plân krokisi (S.K.V.K.K.A.nden)

Foto. 17 - Vezirköprü Üzüm Hanı kuzeyden

Foto. 18 - Vezirköprü Üzüm Hanı avlusu kuzeyden (2002 yılı)

Foto. 19 - Vezirköprü Üzüm Hanı güney ve batı kesim (2002 yılı)

Foto. 20 - Vezirköprü Üzüm Hanı kuzeydoğu kesim (2002 yılı)

Foto. 21 - Vezirköprü Üzüm Hanı güneyden

Kahraman – Y. Dağlı), (İstanbul: 1999), 210.

Foto. 22 - Vezirköprü Üzüm Hanı doğu kesim (2002 yılı)

Foto. 23 - Vezirköprü Üzüm Hanı Çeşmesi (2002 yılı)

olarak gösterdiği Köprülü Mehmed Paşa'nın şehirdeki diğer yapılarıyla birlikte H. 1078'de (M.1667) vakfiyesini düzenlediğini bildirmektedir.[11] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede[12] adı sık sık geçen bedesten ve arastaya ait dükkânların, vakfiye tarihinden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede, Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'deki vakıf eserlerine gelir sağlayan taşınmazlar arasında görülen bedesten ve arastanın inşa ve banisine ışık tutacak bir bilgi bulunmaz. M. Tunçel, A. S. Ülgen'in bahsettiği vakfiyelere[13] dayanarak bedesten ve çevresindeki dükkânların inşasının Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatıldığını ölümü üzerine eşi Ayşe Hanım tarafından tamamlatılmış olabileceğini belirterek yapıyı, 1657–67 yılları arasında tarihlemektedir.[14] G. Özdeş ve M. Sözen kaynak göstermeksizin bedestenin, 17. yüzyılda Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığını bildirmektedir.[15] M. Cezar yapıyı, mimari görünüşüne göre 17. yüzyıl'a tarihlendirmekte, bedestenin banisi hakkında Evliya Çelebi'nin ifadelerine yer vermekte, arastanın ise Çelebi'de geçmediğine bakarak Çelebi'nin şehre geldiği tarihten (1645) sonra, Köprülüzâdelerden Mustafa Paşa, Numan Paşa veya bir başkası tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir.[16] Darkot'a göre yapı, Vezirköprü Bedesteni ve Arasta'sı ve Çifte Hamam'la birlikte, bir külliye dahilinde, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.[17] Yerel yayınlarda kaynak gösterilmeksizin yapının, Ayşe Hanım'ın babası "Yusuf Ağa" tarafından yaptırıldığı tekrar edilmektedir.[18] Yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Ayşe Hanım adına düzenlenen vakfiyede, Ayşe Hanım'ın vakıflarına gelir sağlayan dükkânların anılan bedesten ve arastanın vakfiye tarihinden (1696) önce Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış, ölümüyle yarım kalan inşanın hanımı tarafından tamamlatılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen ve Paşa'nın ilçedeki vakıflarından söz eden H. Evahir-i Şehri Zilkade 1064 / M. Ekim 1654 tarihli Osmanlıca vakfiyede,[19] bedesten ve arastadan bahsedilmemesi yapıların Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu durumda böylesine büyük bir yapı topluluğunun güçlü bir

[11] Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, age., C. I, 309. Hüseyin Hüsameddin vakfiyenin nerede olduğuna dair bir açıklamada bulunmamaktadır.

[12] V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208. sayfada, 303. sırada kayıtlı vakfiye sureti. Vakfiyede bedesten içinde 4 yeni dükkân, 66 adet dolap, bedesten dışında dört tarafa açılan 29 bab dükkân, bedestenin karşısında 58 dükkândan bahsedilmektedir.

[13] Tunçel'in "H.1102 ve 1107 tarihli iki vakfiye ile mükerrer nüshaları" şeklinde bahsettiği vakfiyelerden 1107 tarihlisi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulduğumuz ve yukarıda değindiğimiz vakfiye olmalıdır.

[14] M. Tunçel, *Osmanlı Mimarisinde Bedestenler,* A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: 1980), 124.

[15] G. Özdeş, *Türk Çarşıları,* (Ankara: 1998), 136; M. Sözen vd., age., 271

[16] M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* (İstanbul: 1985), 282. Cezar, Köprülüler hakkında bir kitabı bulunan Ahmed Refik ve Köprülüler'in hayır eserlerini yazan Mustafa Nuri Paşa'nın yapılardan bahsetmediğine dikkat çekmektedir. Cezar'ın dikkat çektiği gibi yukarıdaki kaynakların haricinde köprülüler hakkında bilgi veren diğer tarih ve kaynaklarda yapıdan söz edilmektedir.

[17] B. Darkot, "Vezirköprü" mad., *İ.A., C.XIII,* (İstanbul: 1988), 315.

[18] A. O. Baş vd., age., 129; *Samsun Turizm Envanteri 2002,* (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), 153.

[19] Vakfiye V.G.M.V.K.A. nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır.

bani tarafından yapılabileceğini hesaba katarak baninin Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa veya oğlu Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa olması gerektiğini düşünmekteyiz. Yapıları 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

Bedesten Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından; 1950, 1969, 1975, 1998 yıllarında onarılmıştır.[20] 1990'lı yıllarda tütün deposu olarak kullanılan bedestenin, yine bu yıllarda kuzeydeki hariç olmak üzere, kapılarının önündeki eyvanların kapatılarak dükkân olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır.[21] 1998 yılı civarındaki restorasyonda, kapı önlerindeki muhdes dükkânların kaldırılarak, kapılar özgün görünüme kavuşturulmuştur. Sadece bedesten ve bedestenin güneydoğu ve batı kenarları karşısındaki dükkânlar ile bu kesimlerdeki taçkapıları içeren restorasyonda o yıllarda sac[22] olan çatı kaplamasının kurşuna dönüştürüldüğü, belirttiğimiz kesimlerdeki dükkân saçaklarının orijinale uygun olarak yenilendiği, dükkân kepenklerinin orijinalde olduğu gibi ahşap camekân yapıldığı, duvarların elden geçirildiği anlaşılmaktadır.[23] Bedestenin zeminine ve sekisine beton dökülerek düzlenmiştir.[24] 2007 itibariyle yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde restore edilmiştir. Halen şehrin ticari merkezi konumunda bulunan külliyenin, bedesten haricindeki tüm dükkânları faaliyetlerine devam etmektedir.[25]

Bedesten ve arasta; yaklaşık 77 x 55 m. ölçüsünde, geniş bir alana yayılan büyük bir ticari site/külliye oluşturmaktadır. Külliyenin kuzeyinde sokak aşırı karşısında Orta Camii, güneybatı bitişiğinde Çifte Hamam, doğusunda Hükümet Konağı, batısında yol aşırı karşısında Üzüm Hanı bulunmaktadır. Yapının bulunduğu alan doğudan batıya doğru, hafifçe alçalmaktadır. Külliyenin merkezini, dış cepheleri dükkânlarla sarılı, cephe ortalarında birer kapısı bulunan, dört kubbeyle örtülü bedesten oluşturmakta, bunun dört yanındaki arasta sokaklarının gerisinde ise arastayı oluşturan dükkânlar sıralanmaktadır. Bedestenin ana girişinin bulunduğu kuzeyde, arasta, yamuk dikdörtgen şeklinde kuzeye doğru "U" şeklinde uzatılmıştır. Arastanın büyük bir kısmını oluşturan bu kesiminde, ortada, aralarındaki dar bir sokakla ayrılmış halde, doğu ve batıda on birerden toplam yirmi iki dükkândan oluşan iki dükkân bloğu yer alır. Bunların dışında külliyenin dış çerçevesini oluşturan duvarın, içe bakan yüzüne dizilmiş olarak, kuzeyde 4, doğuda 20, güneyde 13, batıda 19, olmak üzere toplam 56 dükkân bulunmaktadır. Arastayı oluşturan duvarların dış yüzünde, doğuda 7, batıda 17 olmak üzere, 24 dükkân daha bulunmaktadır. Bedestenin duvarlarına dıştan bitişik halde, her kenarda sekizerden toplam 32 dükkân daha bulunur. Böylece ortadaki iki ayrı kümede 22, bedestene dıştan bitişik 32, duvarlar boyunca tüm yönlerde içe bakan 56, duvarlar boyunca tüm yönlerde dışa bakan 24 olmak üzere toplam dükkân sayısı 134'ü bulmaktadır. Arastanın dış duvarına sonradan yapılan bazı dükkân ve bina ilaveleri son restorasyonda kaldırılarak yapı daha aslî ve güzel bir görünüme kavuşturulmuştur.

Arastanın kuzeydoğu kapısının sol iç yanındaki dükkânın, kıbleye bakan duvarına bitişik halde bir çeşme bulunmaktadır. Güneybatıda arasta sokağının bedestene bakan yüzünde bulunan çeşme yenidir.[26] Külliyenin güneydoğu köşesinde, dükkânların arasında kubbeyle örtülü bir mescide yer verilmiştir. Külliyeye biri kuzeyde, ikisi kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde, diğeri ise güneyde orta eksenden biraz batıya kaymış durumdaki, anıtsal dört kapıyla ulaşılmaktadır.

Külliyenin ana yapısı olan bedesten, arastanın diğer birimlerinden hayli yüksek tutulduğun-

[20] V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde 55.09/9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

[21] S.K.V.K.K.A.nde bulunan A 23 numaralı Tescil Fişi.

[22] Eski resimlerde ve arastanın kuzeyindeki dükkânlarda bugün de görüldüğü üzere, külliyenin çatı kaplaması alaturka kiremit idi.

[23] Restorasyon projesinde yer verildiği üzere bedestenin içine duvar boyunca sıralanması düşünülen 16 yeni dükkânın inşasından vazgeçildiği görülmektedir. V.G.M.A.Y.İ.D.A.ndeki 55.09./9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F ve A.E.E.O.F. ve 13.11.1990 tarihli bir rapor.

[24] Orijinali moloz taş döşeli olan zeminde beton tabla arasında bırakılan küçük kanalları su tahliyesine yöneliktir.

[25] Arastanın güneybatı kolunda bedestene bakan güney uçtaki dükkân, içine beton eklemeler yapılarak tuvalete dönüştürülmüştür. Genellikle semaver ve soba ve benzeri teneke işleri yapan zanaatkârların bulunduğu dükkânlarda ayrıca, ayakkabıcı, lokanta, terzi, kasap gibi küçük esnaflar bulunmaktadır.

[26] Bunun yerinde vaktiyle eski bir çeşme olabileceği akla gelmektedir.

dan, etkileyici bir tesir bırakır. Klasik Osmanlı bedesteni şemasında, bir birine eş büyüklükte dört kubbeyle örtülen 31.50 x 31.50 m. ölçülerinde kare şeklinde bir alana oturan yapının dört yönünde, kenar ortalarında sivri kemerli abidevi taçkapılar yer alır. Tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeler, kapı eksenleri üzerinde atılan gayet geniş sivri kemerler vasıtasıyla, kenarlarda duvar ve duvar payandaları, ortada ise büyükçe bir ayakla taşınmaktadır. 4.70 x 4.70 m. ölçülerindeki kare ayağın içinde, altlı üstlü kubbelerle örtülü iki küçük hücre yer alır.

Yapının silueti gayet başarılı, akıcı bir tesir bırakır. Bedesteni saran dükkânlar, beden duvarlarının yarısını aştıktan biraz sonra son bulur. Dükkânların geniş saçakları epey aşağılara uzanarak tok bir etki bırakmaktadır. Tuğladan geniş bir yuvarlak kemerle kuşatılan dükkânların camekânlarının çoğu yenilenmiştir. Dükkân cephelerini saran kör kemerlerin içinde, üç sıra halinde altışar tane, üçgen kesitli 0.20 m. kadar kenar uzunluğu bulunan küçük dekoratif açıklıklar yer almaktaydı. Son restorasyondan önce kısmen mevcut iken belirtilen restorasyonda tamamı kapatılan açıklıklar, cephelere karakteristik bir görünüm vermekteydi. Dekoratif yönleri bir yana bırakılırsa bunların, geniş çe tutulan saçağın gölgelendirdiği dükkânlara ışık sağlamaya yönelik olabilecekleri anlaşılmaktadır. Bugün tüm üst örtüde olduğu gibi son restorasyonda yenilenmiş (bir öncesi çinko, orijinali oluklu kiremit olmalı) kurşunla kaplı saçak, köşelerde ve dükkânları ayıran ara duvar hizalarında, birer eliböğründelerle desteklenmiştir. Beşik tonozlarla örtülü dükkânların arasında yer alan, geniş sivri kemerlerle kuşatılan, eyvan tipi taçkapıların ağırlığı, cephelerde hemen hissedilir.

Bir sıra kirpi saçakla sınırlandırılan bedesten duvarları, takriben 9 m.de son bulur. Bedestenin örtüsü gayet akıcı bir görünüm vermektedir. Kapılarla ortadaki paye arasında uzatılan ve üstte küçük kubbecikle bağlanan geniş kemerlerin üstü, dükkân saçaklarında olduğu gibi, rampa şeklinde alçalmaktadır. Yüksek sekizgen kasnaklar üzerinde yükselen hafif basık kubbeler, yapının siluetine hakimdir. Üstte kubbe yayları, aşağıda tromp ve orta eksendeki eğik çizgilenme, ortada duvarların düşey çizgileri ve bunları dengeleyen kirpi saçaklardaki yatay çizgiler, yapının üst örtüsünde hareketli ve ilgi çekici bir tesir meydana getirir. Duvarların üst hizalarında, kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekelerle korunan dikdörtgen açıklıklı mazgal pencerelere yer verilmiştir. Kubbeler, boğumlu metal alemlerle son bulmaktadır.

Bedestenin duvarlarında büyük ölçüde moloz taş kullanılmıştır. İçte, kemerlerin başlangıcına kadar yer yer tuğlaların da görüldüğü örgüde, ana malzeme moloz taştır. Ancak kapı çerçevelerinde düzgün kesme taşla birlikte iri devşirme blok taşlar görülür. Ortadaki payede, köşelerde yer yer iri kesme taşlar olmak üzere, büyük ölçüde moloz taş işçilik, duvarların dış yüzünde daha kaliteli ve özenli bir işçilik göze çarpar. Bu kesimlerde bir sıra taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzen görülmektedir. Aynı düzen kubbe kasnaklarında da görülür. Duvarların üst hizasındaki pencerelerde, yukarıda değindiğimiz gibi düzgün kesme taş işçilik göze çarpar. Örtüye geçiş elemanları, kemerler, üst örtü ve taçkapıların kuşatma kemerleri, dükkânların cepheye açılan kemerleri ve yukarısında tuğla, dükkân saçakları ve camekânlarında ahşap malzeme kullanılmıştır.

Bedestenin dört yöne açılan, düzgün kesme taş çevrelikli, basık kemerli taçkapılarının önünde, sivri kemerli beşik tonozlu eyvanlar görülmektedir. Kapı açıklığının önündeki eyvanların sıvaları yenidir. Kuzeye bakan ana kapının açıklığı üzerinde sivri kemerli kör bir alınlık görülür[27]. Kapının önündeki eyvanın doğuya bakan yüzünde zemine yakın bir yerde, devşirme bir yazıt bulunmaktadır. Doğudaki kapı eyvanının kuzeye bakan yüzünde yerden 1.80 m. kadar yüksekte duvar yüzeyine gömülü bir başka devşirme kitabe yer alır. Diğerinde olduğu gibi taş levhaya, kazıma usullü Latince yazılan yazıt, okumayı hayli güçleştirecek şekilde aşınmıştır. Diğer kapılardaki görünüş, antik kitabeler (kuzey ve doğu kapıda var) ve boş kitabelik (kuzey kapıda var) haricinde bunların aynısıdır. Zeminden 3.50 m.ye kadar yükselen kapı açıklıklarındaki ahşap çifte kanatlar, dıştan dövme demir levhalarla kaplıdır. 7 cm. kalınlıktaki meşe olması muhtemel düşey kalaslar, içten yatay parçalara, dövme demir çiviler çakılarak tutturulmuştur. Kapılar yapı içine, tuğladan örülen sivri kemerlerle açılır.

[27] Bunun içinde vaktiyle bir kitabe olabileceği akla gelmektedir

Bedestenin içinde yalın bir hava hakimdir. Etkileyici büyük bir boşluk hissi uyandıran yapıya girilince ilk bakışta, ortadaki ayak ve çevresindeki seki dikkat çeker. 0.80 m. yükseklikte 1.90 m. genişlikteki kâgir sekiye, kuzeydeki beş basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. İçten haçvari plânlı ayağın kuzeyinde bir kapı açılmıştır. Orijinalde lentoyla kapatılan açıklığın üstünde, sivri kemerli tuğla bir alınlık bulunurken, son onarımda alınlık boşaltılarak kapı, sivri kemerli bir açıklığa dönüştürülmüştür. Yüksekçe bir eşikle girilen kapının kanatları yoktur. Kuleyi andıran ayağın içine girilince, dört yanda sivri kemerlerle genişletilen, pandantiflerle geçilen, kubbeyle örtülü küçük, haçvari bir mekânla karşılaşılır. Kubbenin güneydoğu köşesindeki dörtgen açıklıkla, ayağın içinde üstteki küçük sekizgen mekâna ulaşılır ki, bunun da üzeri, bedestenin ortasını taçlandıran küçük basık kubbecikle örtülüdür. Üst üste iki hat halinde düzenlenen payenin içine yerleştirilen küçük mekânlar, hayli ilginçtir. Payenin dört yanında mazgal, küçük dikdörtgen pencereler alttaki hücreyi aydınlatmada yetersiz kalmakta, üstteki hücrenin ise ışık alacak bir açıklığı bulunmamaktadır. Bu kesimlerin bedestenlerde saklandığı bilinen değerli evrak veya mücevheratın muhafaza edildiği bir tür kasa işlevine hizmet ettikleri düşünmekteyiz.[28]

Arastanın güney kesimi, bedesteni dolanan sokağın iki yanına "U" şeklinde dizilen dükkânlardan oluşur. Bedestenin ana girişi önünde bulunan kuzey kesim, bedestene bakan "U" şeklinde ayrı bir blok oluşturur. Bu kesim ortasındaki ara sokakla birbirinden ayrılan bir birinin aynısı ikiz bloklar gibidir.

Arastanın doğu ve batısında açılan ve bedestenin giriş cephesinin iki yanını tutan taçkapılar, bedestenin merkezi konumuna işaret etmektedir. Ticari sitenin hem kendi içindeki akışını, hem de şehirle irtibatını sağlayan kapılar, yerli yerinde ve yeteri sayıda plânlanmıştır. Bloklar arasındaki arasta sokakları da aynı fonksiyona hizmet eder.

Arastanın kuzey ve güneye açılan kapıları, diğerlerine nispetle oldukça yalın tutulmuştur. Eksenden hafif batıya kayan kuzey kapıya, yeni dükkânlar arasında kalan dar bir sokakla ulaşılmaktadır. Dışarıya kesme taş çevrelikli, yayvan bir sivri kemerle açılan kapının içe bakan yüzünde, açıklığı kuşatan sivri kemer ve beşik tonozla örtülü küçük bir eyvan yer alır. Açıklık kemerinin kilit taşında, basit bir kandil motifi kabartılmıştır. Açıklık kemeri ve çevresinin düzeni, kapının sonradan açılmış olabileceği izlenimini vermektedir.[29] Kapıdan girilip sağa dönülünce doğudaki taç kapıya kadar sivri beşik tonozla örtülü sırt sırta vermiş içte 10, dışta 7 dükkân yer almaktadır. Cephe düzenleri birbirinin aynı olan dükkânlardan, kuzeydoğudakilerin üzerinde, bağdadi duvarlı, kırma çatılı muhdes bir yapı yer alır. Dükkânları aşarak öne uzatılan yapının, bu kısımdaki çıkması, taş altlıklara oturan altı ahşap direğe oturtulmuştur. Dükkânların önüne denk gelen direklerin başlıkları, basit profillidir. Birbirinin aynısı olan dükkân cephelerinde, sıva altında izi kalmış, yuvarlak kemerli açıklıklar ve dükkânları ayıran bölme duvarlarının üst hizalarında taş konsollar dikkat çekmektedir. Vaktiyle dükkânların önündeki saçakların oturtulduğu konsolların benzerleri, kuzey koldaki dükkânlarda da mevcuttur.

Yukarıda değindiğimiz üzere, doğu kolda, bedestene yakın dükkânın, güney duvarı bitişiğinde bir çeşme bulunmaktadır. Arastaya doğudan girişi sağlayan taçkapı, sivri beşik tonozlu bir eyvan şeklinde külliyeye açılmaktadır. Dışa kesme taş çevrelikli, kilit taşında küçük bir gülçe kabartılan basık sivri kemerle açılan kapının üstü, kalkan şeklinde taş ve tuğla sıralarıyla yükseltilerek, tek sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur. Kapı, önündeki küçük eyvanı da içine alan, eğimli çatıyla örtülüdür. Bu kapının güneyinde, arastanın doğu kolunu oluşturan külliye içine bakan, on üç dükkân yer alır. Bedestenin güneyinde "U" şeklinde dizilen dükkânlar ile bedestene bitişen dükkânların cephelerine çekilen ahşap camekân ve saçaklar, son restorasyonda birbirinin aynısı olarak yenilenmiştir. Bu kolun ucunda güneydoğu köşede, küçük bir kubbeyle örtülü, kuzeydoğuya açılan bir kapı ve penceresi bulunan bölüm, mescid olarak düzenlenmiştir.

Arastanın güney kolunda bu kesimdeki kapının doğusunda 10, batısında 3 olmak üzere 13

[28] A. Ödekan, "Bedesten" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1,* (İstanbul: 1997), 209.

[29] Aynı hususa Tunçel de işaret etmektedir. M. Tunçel, agt., 129.

dükkân yer alır. Bunların da cephe düzeni ve örtüsü diğerlerinin aynısıdır. Kesme taş çevrelikli basık kemerli bir açıklıktan ibaret kapı, batısındaki üç dükkânla birlikte Çifte Hamam'ın odun deposuna bitişiktir. Üstü dükkânlarla aynı seviyeye çıkan kalkan duvarla yükseltilen kapının önünde, beşik tonozla örtülü, küçük bir giriş eyvanı oluşturulmuştur. Dıştan, dükkânları örten çatı altına alınan kapı, kuzeydeki gibi cepheden yukarıya taşırılmıştır.

Arastanın batı kolunda; güneyden başlayıp batıdaki taçkapıya kadar sırt sırta vermiş halde içte ve dışta sekizerden toplam 16 dükkân bulunmaktadır. İçteki dükkânlar, öncekilerin benzerleridir. Dışa açılan dükkânlar, alçalan arazi zeminine uyarak, içtekilerden biraz daha aşağıda kalmıştır. Bunlar içe bakan dükkânlar gibi son restorasyonda elden geçirilmediklerinden, daha orijinal bir görüntü vermekle birlikte, cephelerine çekilen camekân ve kepenkler muhdestir. Bunların kuzey ucunda, kapının hemen yanındaki dükkânın dövme demir kenet ve gergilerle tutturulan ahşap kepenkleri, orijinal cephe düzenine dair ipuçları vermektedir. Bunlar belki birkaç yüz yıllık, belki de ilk inşadan kalmış olabilirler.

Arastaya batı yönden girişi sağlayan taçkapı, doğudakinin yakın bir benzeridir. Hem iç hem de dışta önünde küçük, sivri beşik tonozla örtülü birer eyvanı bulunan kapının üstü, dükkân seviyesinden yukarıya uzatılmıştır. Tek sıra kirpi saçakla son bulan kapı, eğimli çatıyla kapatılmıştır. Düzgün kesme taş çevrelikli basık kemerli açıklıkla geçilen kapının iç yüzünde, eyvanın sivri kemeri içine alınmış bir başka sivri kemere yer alır. Kapının oturduğu alan, batıdan doğuya doğru yükseldiğinden, içe bakan eyvan söz konusu kemerle yükseltilerek basıklığı giderilmiştir. Bu kapının da açıklık kemeri üstündeki tonoz ve kemerlerde tuğla, daha yukarıda ise taş-tuğla almaşığı görülür. Diğerlerinde olduğu gibi, bu kapıda da kalın ahşap kalaslardan çakma usulüyle yapılmış çifte kanatlar dikkat çeker. Dövme demir çivi, gergi ve kenetlerle sağlamlaştırılan kanatlar, kesme taş sövelere demir menteşelerle tutturulmuştur.

Arastanın batı kanadındaki taç kapının kuzey kesiminde ise 11 iç, 9 dış dükkân bulunur. Ortadaki bloklara yönelen dükkânlar, arastanın kuzeyindeki diğer dükkânlarla ortak özellikler göstermektedir. Arastanın kuzeyini oluşturan kesimde ortada kalan iki paralel blokta 11'şer dükkân bulunmaktadır. Dört yönden sokaklarla sarılan bloklar, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ortak duvarın, sağ ve solunda sırt sırta vermişlerdir. Bedestene bakan güney köşeleri çapraz ara duvarlarla bölündüğünden, bu kesimdeki dükkânlar, bedestenin dört köşesindeki dükkânlarda olduğu gibi, üçgen şeklindedir. Blokların kuzey uçlarındaki dükkânlar "U" şeklinde dışa açılır. Üçgen şeklindeki dükkânlar, bedestenin köşelerindeki gibi, iki kademeli yarım konik tonozlarla örtülmüştür.

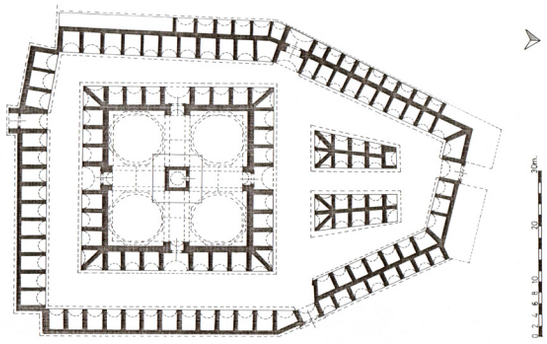

Çizim 12 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası rölöve plânı (G. ÖZDEŞ'ten)

Çizim 13 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni restitüsyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

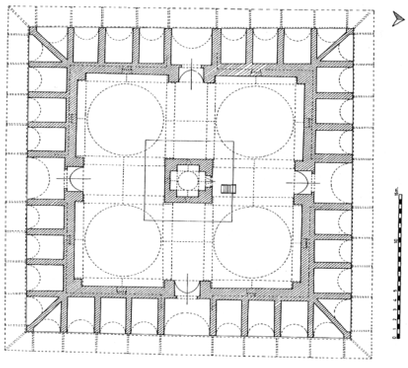

Çizim 14 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten rölöve plânı (G. ÖZDEŞ'ten)

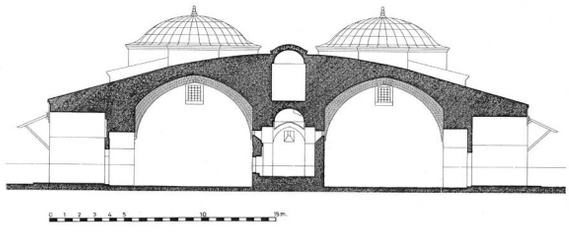

Çizim 15 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni rölöve kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

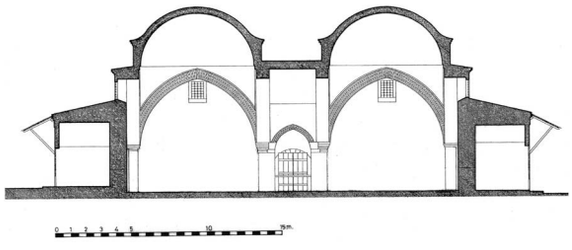

Çizim 16 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni rölöve doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

Çizim 17 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni rölöve kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

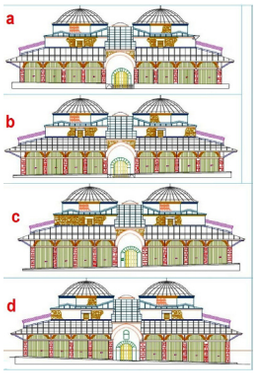

Çizim 18 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni restitüsyon cephe görünüşleri: a-doğu b-güney c-batı d-kuzey (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)

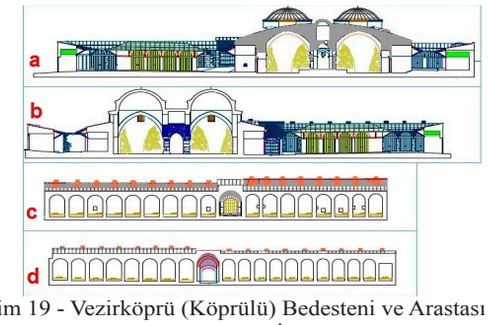

Çizim 19 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni ve Arastası restitüsyon kesitleri (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)
a-Bedesten ve Arasta kuzey-güney kesiti (orta aks)
b-Bedesten ve Arasta kuzey-güney kesiti (batı aks)
c-Arasta batı kol dış dükkânlar kuzey-güney kesiti
d-Arasta batı kol iç dükkânlar kuzey-güney kesiti

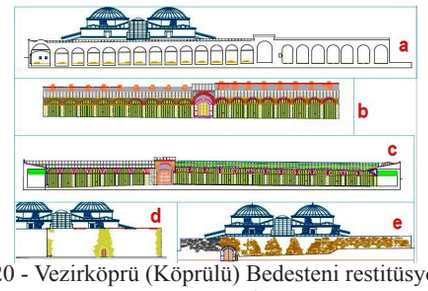

Çizim 20 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni restitüsyon kesit ve cephe görünüşleri (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)
a-Bedesten ve Arasta kuzey-güney kesiti (doğu aks)
b-Arasta batı dış dükkânlar cephe görünüşü
c-Arasta doğu iç dükkânlar cephe görünüşü
d-Bedesten ve Arasta kuzey dış cephe görünüşü
e-Bedesten ve Arasta güney dış cephe görünüşü

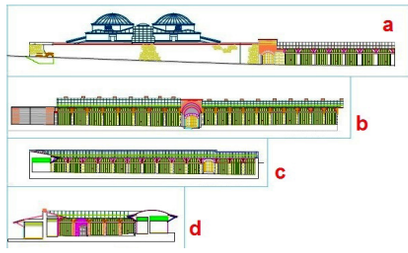

Çizim 21 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni restitüsyon cephe görünüşleri (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden)
a- Bedesten ve Arasta doğu dış cephe görünüşü
b- Arasta batı kol içe bakan dükkânların cephe görünüşü
c- Arasta güney kol içe bakan dükkânların cephe görünüşü
d- Arasta kuzey kol içe bakan dükkânların cephe görünüşü

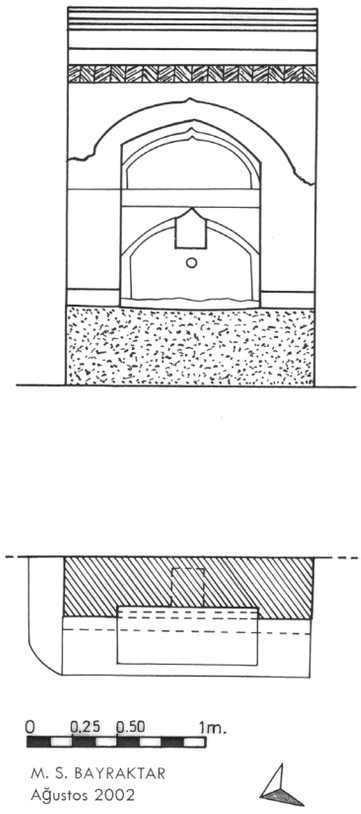

Çizim 22- Vezirköprü Arasta Çeşmesi restorasyon öncesi rölöve plânı ve ön cephe görünüşü

Foto. 24 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası kuzeybatıdan

Foto. 25 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası güneyden

Foto. 26 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten kuzey ve doğu cepheleri

Foto. 27 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni kuzey taçkapı dıştan

Foto. 28 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni batı taçkapı kanadı dıştan

Foto. 29 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni batı taçkapı kanadı detay dıştan

Foto. 30 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni batı taçkapı içten

Foto. 31 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni içten güney ve batı kesim

Foto. 32 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni orta ayak kuzey yüz

Foto. 33 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası orta ayak içindeki hücre

Foto. 34 - Vezirköprü (Köprülü) Bedesten ve Arastası kuzeyden

Foto. 35 - Vezirköprü Arastası batı taçkapı dıştan

Foto. 36 - Vezirköprü Arastası batı taçkapı içten

Foto. 37 - Vezirköprü Arastası batı cephenin kuzey kolu dıştan

Foto. 38 - Vezirköprü Arastası batı cephenin güney kolu dıştan

Foto. 39 - Vezirköprü Arastası batı cephenin güney kolu içten

Foto. 40 - Vezirköprü Arastası doğu kol içten

Foto. 41 - Vezirköprü Arastası doğu taçkapı dıştan

Foto. 42 - Vezirköprü Arastası doğu taçkapı içten

Foto. 43 - Vezirköprü Arastası doğu taçkapı yanındaki çeşme (Arasta Çeşmesi)

Foto. 44 - Vezirköprü Arastası kuzeyden cephe içten

Foto. 45 - Vezirköprü Arastası orta küme kuzeyden bakış

Foto. 46 - Vezirköprü Arastası orta küme güneydoğudan bakış

Foto. 47 - Vezirköprü Arastası orta küme güneybatıdan bakış

Foto. 48 - Vezirköprü Arastası orta küme doğu kesimde kuzeybatı köşe (restorasyondan önce 2002)

Foto. 49 - Vezirköprü Arastası bedestene bitişik dükkânlardan detay

Arasta Çeşmesi Çizim 47 * Fotoğraf 43

Çeşme, arastanın doğu kapısının yanındaki doğu kolda, içe bakan dükkânlardan kapıya yakın olanının güney duvarına bitişiktir. İnşa kitabesi bulunmayan çeşmenin, bedesten ve arastayla birlikte, 17. yüzyıl ortalarında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. 2002 yılının Ağustos ayındaki incelememizden sonra Şubat 2003'te yapıyı tekrar ziyaretimizde kemer çevresi ve üst kısmının insan eliyle kasten tahrip edildiğine şahit olduk. Çeşmenin suyolunun faaliyeti durmuş haldedir. Yapının önüne çekilen yeni tesisat şehir şebeke suyuna bağlıdır.

Son olarak 2007 yılındaki bedesten ve arasta restorasyonunda elden geçirilen çeşme bakım kabilinden küçük müdahalelerle birlikte, orijinal görüntüsünü büyük ölçüde korumaktadır. 1.38 x 0.70 m.lik bir alana oturan, çeşme 2.20 m. yüksekliğinde ve tek cephelidir. Güneye bakan cephesinde tek lüle deliği bulunan çeşmenin, gayri muntazam sivri kemerin oturduğu üzengi hizasının altında,

kesme taş üstünde ise büyük bir kısmı sıva altında kalmış olmakla birlikte, son yıkımda açığa çıktığı üzere tuğla kullanılmıştır. Çeşmenin önünde, iki yanı kesme taş döşeli testi sekisiyle değerlendirilen, basit dikdörtgen bir yalak bulunmaktadır. İç içe silmelerle belirlenen kuşatma kemerinin altındaki zarif, kaş kemerli taslığın iki yanında, benzer şekilde yüzeysel bir kemer görülmektedir. Ortası hafif içe çekilen çeşmenin iki yanındaki çevrelik, kesme taş bloklardan ibarettir. Çeşme tek sıra kirpi saçak üzerinde profilli bir kornişle son bulmaktadır. Yer darlığı sebebiyle çeşmenin boyuna nispetle cephesinin dar tutulduğu ve sol köşesinin yalak hizasında pahlandığı dikkat çekmektedir.

Ortadan Kalkan Ticari Yapılar

Çeşitli araştırma, tarihi belge ve vakfiyelerde bir kısım ticari yapının adı geçmektedir. Daha önce de değindiğimiz üzere Evliya Çelebi, 1647 yılında ziyaret ettiği Vezirköprü'de ticari yapı adedi olarak "11 han, 1000 dükkân ve 1 bezzâzistân" bulunduğunu bildirmektedir. Taşkalede "Hacı Yusuf Hanı, Hacı İsa Hanı, Mehemmed Çelebi Hanı, İmaret Hanı" olmak üzere beş han, Seyahatnamede Evliya Çelebi'nin adını verdiği ticari yapılardır. Günümüze ulaşan iki han, bugün farklı adlarla anılmaktadır. Setahatname'de adları geçen hanlar farklı yapılar olmalıdır. "Ganizâde Mahallesi'nde Seyyid Mustafa Efendi Hanı" Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihinde adı geçen bir başka handır.

Değerlendirme

Tarihi eserlerin yoğunluğuyla dikkat çeken Vezirköprü'de yapılar, en eski yapılardan biri olan fakat orijinalliği kaybolan, **Orta (Yörgüç Paşa) Camii**'nin merkezini oluşturduğu tarihi dokunun çevresinde yoğunlaşmaktadır. Tarihi dokunun merkezinde, birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi, camiyle birlikte çarşı da bulunmaktadır. **Bedesten ve Arasta, Üzüm Hanı, Taş Han** belirtilen kesimdedir. Şimdi yıkılmış olmakla birlikte **Müftü Hanı** da, vaktiyle bu kesimde bulunmaktaydı.[30] İlçenin bugün de kalbi durumundaki Bedesten, çevresindeki arastayla birlikte tarihi çekirdeğin en yoğun merkez noktasıdır. Şehrin içerisinde pek fark edilmezse de, **Bedesten** ve **Arasta** şehrin yüksek bir noktasında konumlanmıştır.

Şehir Hanları

Vezirköprü'de iki şehir hanı günümüze ulaşabilmiştir. **Üzüm Hanı** hımış duvarlı, **Taş Han**, yarı kâgir - yarı hımış duvarlıdır. **Üzüm Hanı** dışındaki iki yapı, tek avlulu ve iki katlı Osmanlı şehir hanları grubuna girmektedir.[31] Türk mimarisinde Anadolu öncesinde Karahanlılar'dan itibaren görülen[32] bu tipin, erken Osmanlı devrinde, ilk olarak[33] **Bursa Emir Hanı** (1339–40)[34] ile başlayarak sonraki dönemlerde de yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.[35]

---

[30] İlçede görüştüğümüz yaşlı bir şahıs, Müftü Hanı'nın, Çifte Hamam'ın hemen kuzeybatı yanında olduğunu belirtmiştir.

[31] Osmanlı şehir hanlarının tipolojik bir sınıflaması için bkz. B. Ersoy, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi,* VII (1994): 76-80.

[32] M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* (İstanbul: 1977), 189-91; C. Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, (Ankara: 1978), 3; A. Altun, Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, (İstanbul: 1988), 87-88; İ. Aytaç, "Selçuklu Kervansarayları", *Türkler, C. 7*, (Ankara: 2002), 855-56; B. Ersoy, *İzmir Hanları,* (Ankara: 1991), 125; O. Aslanapa, Türk Sanatı I-II, (Ankara: 1990), 32-753.

[33] E. H. Ayverdi - İ. A. Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi,* 105; G. Cantay, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler, C. 6,* (Ankara: 2002), 81; C. Güran, age., 35; M. B. Tanman, "Emir Hanı" mad., *T.D.V.İ.A.,* C. 11, (İstanbul: 1995), 133-34; G. Yalçıner, "Han" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2*, (İstanbul: 1997), 753.

[34] E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I,* (İstanbul: 1989), 96-101; M. B. Tanman, "Emir Hanı" mad., 133.

[35] M. Cezar, "Türk Tarihinde Kervan Saray", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II,* (Ankara: 1981), 937; B. Ersoy, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", 17; Y. Can- R. Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği,* (Samsun: 2005), 177; M. Özkarcı, "Gaziantep'te Üç Han", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* (Editör, Y. Küçükdağ), (Gaziantep: 2000), 251; M. Çerkez, "Merzifon Taş Han" *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempoz-*

Dikine dikdörtgen **(Üzüm Hanı)** ve kareye yakın ancak hafif yamuk bir dikdörtgen(**Taş Han)** çerçeve içerisinde plânlanan hanların, Osmanlı döneminin şehir içi hanlarında görülen bir plân şemasıyla ele alındıkları görülmektedir. Ortadaki avluyu saran birimleri, hücrelerin önünde yer alan revak düzeni, hayvanların barınmasına yönelik ahırlarıyla bu iki han, Osmanlı şehir hanlarının genel şemasına uymaktadır. Esasen belli bir plân şemasının sıkı sıkıya takip edilmediği, genelde sokak yapısına göre şekillenen ve içerisindeki ticarî faaliyete göre, zaman zaman birçok değişikliğin yapılarak mekân düzeninin değişebildiği şehir içi hanlarının, birçok tipi olduğu bilinmektedir.[36]

Üzüm Hanı ve **Taş Han**'ın bir kısmında gördüğümüz hımış duvarlı bölümler ve revaklarda kullanılan ahşap iskelet ve nihayet kırma çatı, kâgir hanlarda da görülen ve Osmanlı döneminde varlığı bilinen bir uygulamadır.[37] **Ankara Saman Pazarı Hanı,** genel olarak Vezirköprü'deki hanlara benzer bir örnektir.[38]

Ahırın durumu düşünüldüğünde, **Taş Han,** hem "ahırın alt kat avlu kanatlarında", hem de "hana dıştan bitişen bir mekân" şeklinde,[39] **Üzüm Hanı** ise "hana dıştan bitişen kapalı bir mekân" şeklinde tasarlanan gruplarda yer almaktadır.

Bedesten

Bu grupta yer alan **Vezirköprü Bedesteni** (17. yy.ın 2. yarısı) klasik Osmanlı bedesteni şemasındadır. Düzgün kare şeklindeki yapının ortasında, içi boşaltılmış bir ayak yer alır. Bu ayakla duvarlar arasında uzanan sivri kemerlerle, dört eşit parçaya bölünen mekân, kubbelerle örtülmüştür. Dükkânlarla sarılan cephelerin ortasına eyvan türü taç kapılar yerleştirilerek, klasik bedesten şeması tekrar edilmiştir. S. Eyice ve M. Tunçel'in klasik bedestenlerin son örneklerinden biri olarak gösterdiği[40] yapının önemli bir özelliği, dört yanını saran sokakların gerisindeki arastayla karşılıklı konumlandırılmasıdır. Bedestenin ana girişinin önünde, yamuk dörtgen şeklinde uzanan arastanın bedestenle birlikte[41] şehrin en hareketli mekânını teşkil ettiğine değinmiştik. M. Cezar'ın sınıflamasına göre "dışa dönük dükkânlı" ve "arastalı"[42] bedestenler grubuna sokulabilecek yapının birçok benzeri arasında yakın örneklerden **Amasya Bedesteni** (1483)[43] ve **Merzifon Bedesteni** (1666–67

yumu, (Ankara: 2001), 428; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609–1690)*, (İstanbul: 1975), 229; H. Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* (Ankara,: 1999), 489.

[36] Konuyla ilgili literatüre bakıldığında, tipolojik bir sınıflamanın henüz tam olarak yapılmadığı, farklı bölgelerden tanıtımı yapılan birçok han bulunduğu ve bunların da kendi içerisinde büyük bir çeşitlilik gösterdiği, Osmanlı topraklarındaki birçok şehir hanının henüz tanınmadığı, bunlarla birlikte çeşitliliğin büyük ölçüde artacağı görülmektedir.

[37] Hanlarla ilgili yayınlarda ahşap ve hımışın belirttiğimiz şekillerde kullanıldığına dair bulgulardan bahsedilirse de, ahşap hanları tanıtan bir yayından yoksunuz. Burada görüldüğü gibi, yarı ahşap olarak niteleyebileceğimiz hanların, Anadolu'da halen ayakta bulunan örnekleri, az sayıda da olsa olmalıdır. Ancak bu tip hanlar, yayınlara pek yansımadığından, konuyla ilgili örnek veremiyoruz. Fethi takip eden ilk yıllarda, İstanbul'da, ahşap hanların görüldüğü bu durumun uzun sürmediği, bunların yerini kâgir hanların aldığı belirtmekle (C. GÜRAN, age., s. 33) birlikte, Anadolu'da bu tip hanların inşasının daha uzun yıllar devam etmiş olabileceği düşünülebilir.

[38] Resim için bkz. C. E. Arseven, *Türk Sanatı*, (İstanbul: 1970), 94.

[39] Vezirköprü Taş Han'da, alt kattaki birçok birim son restorasyondan önceye kadar ahır olarak kullanılmaktaydı. Orijinalde de ahır olmaları kuvvetli bir ihtimal olarak gözüken bu birimlerin dışında, hanın arka duvarına bitişik, halkın "develik" olarak adlandırdığı, üstü açık, küçük bir mekân yer almaktadır. Geniş bir açıklık vasıtasıyla hanla bağlanan bu kesimin orijinalde de açık olduğu düşünülürse, Ersoy'un sınıflamasına "hana dıştan bitişik açık bir mekân şeklinde" ayrı bir maddenin eklenebileceğini söyleyebiliriz. Bkz. B. Ersoy, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", 83-84.

[40] M. Tunçel, "Merzifon Bedesteni", *Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu,* (Ankara: 2001), 387; S. Eyice, "Bedesten" mad., *T.D.V.İ.A.,* C. 5, (İstanbul: 1992), 310.

[41] M. M. Cerası, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi,* İstanbul, 1999, 124. Ayrıca bkz. M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 15.

[42] M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 290. Cezar'ın kitabında görülen arastalı diğer iki bedesten Ankara - Mahmut Paşa ve Tokat Bedesteni'dir. Tokat Bedesteni hayli farklı görünmesine karşılık Ankara'daki, dört yanını saran arasta sokakları ve sokağın iki yanındaki karşılıklı dükkân dizileriyle, Vezirköprü Bedesteni'ne yakın durmaktadır. Ancak önündeki yamuk dörtgen kesim, Vezirköprü Bedesteni'nin farkıdır. Mahmut Paşa Bedesteni'nde tüm cephelerde düzgün dikdörtgen şema bozulmamıştır.

[43] M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 290.

civarı),[44] gösterilebilir. **Amasya Bedesteni**'nde Vezirköprü'de olduğu gibi dört kubbeli benzer bir mekân düzeni görülürken, Merzifon'da kubbe sayısı dokuza çıkmıştır. Üç yapıda da ana şema, karedir. **Vezirköprü Bedesteni**, S. Eyice'nin de işaret ettiği gibi *"bu yapı tipinin, kubbeleri en aza indirilmiş"* ve *"kendi türünün en küçük ve son örneklerinden"* birisidir.[45]

Anadolu Türk mimarisinde ilk örnekleri Selçuklu ve Beylikler devrinde görülmeye başlayan bedestenlerin, erken Osmanlı döneminden beri, hemen hemen aynı plân ve mimari düzeni göstererek, büyük bir tutarlılıkla, 18. yy.a kadar inşa edildikleri bilinmektedir.[46] **Vezirköprü Bedesteni**, bu genel şema içerisindeki son örneklerden biri olması bakımından önemlidir. **Vezirköprü Bedesteni**'nin ortasındaki içi boş iki katlı ve küçük bir kubbecikle örtülü kare ayak hayli ilginçtir. Tarayabildiğimiz kadarıyla, bedestenlerde bu şekilde bir başka ayağa rastlanılmamıştır. Bu kesimlerin bedestenlerde saklandığı bilinen değerli evrak veya mücevheratın muhafaza edildiği bir tür kasa olabileceğine daha önce değinmiştik. **Vezirköprü Bedesteni**'nin kapıları, aynı türdeki birçok bedesten ve bazı şehirlerarası hanlarda da olduğu gibi, eyvan türü taçkapılardır. Cepheyi de aşarak yükselen ve basık kemerli açıklıklara sahip kapılar sivri kemerle kuşatılan bir eyvan içerisine alınmıştır. Arastaya açılan doğu ve batı kapıları, bunların yakın benzerleridir. Arastanın diğer iki kapısı, yalın tutulmuş basık kemerli açıklıklardır. **Vezirköprü Bedesteni**'nin pencerelerinin, güvenlik temini için, üst hizada açıldıkları ve demir şebekelerle korundukları dikkat çekmektedir.

Arasta

Vezirköprü Arastası, bedesten etrafında konumlandırılmıştır. Sokaklara ayrılarak, bedestenin etrafını dolanan dükkân dizilerinden oluşan arastanın, bedestenin önündeki kesimi, aradaki dar sokaklarla birlikte karakteristik bir görünüm vermektedir. Genel şemasıyla **Vezirköprü Arastası** "açık arastalar" grubuna dahil edilebilir.[47]

VEZİRKÖPRÜ'DE OSMANLI DÖNEMİNE AİT TİCARİ YAPILAR (KRONOLOJİK LİSTE)		
1	Vezirköprü Taş Han	17. yy. sonları-19. yy.
2	Vezirköprü Üzüm Hanı	17. yy. sonları-19. yy.
3	Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni	17. yy. ın 2. yarısı
4	Vezirköprü (Köprülü) Arastası	17. yy. ın 2. yarısı

[44] M. Tunçel, a.g.m., 384.
[45] S. Eyice, "Bedesten" mad., 310.
[46] Bedestenlerin kaynağı, ilk bedestenler ve Osmanlı devrindeki seyirleri hakkında bkz. M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 212-20. S. Eyice, "Bedesten" mad., 302-11; A. Ödekan, "Bedesten" mad., 209-210; K. İnan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", *O.T.A.M.,* 7, (Ankara: 1996), 120-23.
[47] N. Çam, "Arasta" mad., *T.D.V.İ.A., C. 3*, (İstanbul: 1991), 335.

Sonuç

Tarihi eserleriyle dikkat çeken ve klasik ticari yapılar bakımından il ölçeğinde öne çıkan Osmanlının vezirler şehri Vezirköprü'de, bir arastalı bedesten ve iki şehir içi hanı, ayakta kalabilen ticari yapılardır. Osmanlı döneminde inşa edilen yapılar tarihi dokunun merkezinde; vaktiyle ilçenin merkezi ve büyük camisi olan Yörgüç Paşa (Orta) Camii'nin etrafında inşa edilmişlerdir. Belirtilen yapılar konumları itibariyle, merkezinde cami ve çarşının yer aldığı tipik Osmanlı şehir düzenine uyarlar. Kitabeleri bulunmayan ancak bir kısmı hakkında vakfiye ve vakıf kayıtları bulunan ve klasik Osmanlı döneminden kalan Vezirköprü Bedesteni ve Arastası Köprülü sadrazam ailesinin ilçede yaptırdığı en büyük vakıf eseridir. Osmanlı döneminin arastalı bedestenlerinin son örneği olarak kabul edilen yapı, ilginç mimari özellikleriyle dikkate değerdir. Taş Han ve Üzüm Hanı şehir içi hanı sınıfından örneklerdir. Taş Han kâgir olmakla birlikte kısmen hımış, diğeri ise hımış bir yapıdır.

Geleneksel mimarimizin tipik özelliklerini taşıyan Vezirköprü ticari yapıları, yapı sanatımız bakımından geleneksel çizgide inşa edilmiş yapılardır. Mimari kıymetlerinin ötesinde, şehrin tarihi ticari merkezini oluşturan ve halen bu konumlarını sürdüren yapılar, tarihi mekân ve çevre bağlamında "mekânsal tarih" değeri yüksek eserlerdir.

KISALTMALAR

age.	adı geçen eser
agm.	adı geçen makale
agt.	adı geçen tez
A.Ü.D.T.C.F.	Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
C.	Cilt
İ. A.	İslam Ansiklopedisi
m.	metre
mad.	maddesi
M.Ö.	Milattan Önce
O.T.A.M.	Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
S.K.V.K.K.A.	Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi
T.D.V.İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	ve diğerleri
V.E.E.F.	Vakıf Eski Eser Fişi
V.G.M.A.Y.İ.D.A.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi
V.G.M.V.K.A.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

Kaynaklar

ABDİZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi C. 1* (Mukaddime), (Sadeleştirenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), Ankara: 1986.

ACUN, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* Ankara: 1999.

ALTUN, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* İstanbul, 1988.

ARSEVEN, C. Esat, *Türk Sanatı,* İstanbul: 1970.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı I-II,* Ankara: 1990.

AYTAÇ, İsmail, "Selçuklu Kervansarayları", *Türkler, C. 7,* Ankara, (2002): 854-864.

AYVERDİ, E. Hakkı – YÜKSEL İ. Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi,* İstanbul: 1976.

AYVERDİ, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I,* İstanbul: 1989.

BAŞ, A. Osman vd., *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun,* Samsun: 1997.

CAN Yılmaz- GÜN Recep, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği,* Samsun: 2005.

CANTAY, Gönül, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler, C. 6,* Ankara, (2002): 76-86.

CERASI, M. Maurice, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi,* İstanbul: 1999.

CEZAR, Mustafa, "Türk Tarihinde Kervan Saray", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* C. II,

Ankara, (1981): 931-940.

CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul: 1977.

CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* İstanbul: 1985.

ÇAM, Nusret, "Arasta" mad., *T.D.V.İ.A., C. 3,* İstanbul, (1991): 335-336.

ÇERKEZ, Murat, "Merzifon Taş Han" *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, (2001): 415-449.

DARKOT, Besim, "Vezirköprü" mad., *İ.A., C.XIII,* İstanbul, (1988): 314-315.

ERSOY, Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi,* VII, İzmir, (1994):75-97.

ERSOY, Bozkurt, *İzmir Hanları,* Ankara: 1991.

ERSOY, Bozkurt, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", *Kültür ve Sanat,* 26, Ankara, (1995): 17-20.

EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHEMMED ZILLÎ, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi İkinci Kitap,* (Hazırlayanlar, Z. Kurşun – S. A. Kahraman – Y. Dağlı), İstanbul: 1999.

EYİCE, Semavi, "Bedesten" mad., *T.D.V.İ.A.,* C. 5, İstanbul, (1992): 302-311.

GÜRAN, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi,* Ankara: 1978.

İNAN, Kenan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", *O.T.A.M.,* 7, Ankara, (1996): 119-133.

İPŞİRLİ, M. "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve yol Sistemi" başlığı, *T.D.V.İ.A.,* C. 3, İstanbul, (1991):123-124.

NAYIR, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609–1690),* İstanbul:1975.

ÖDEKAN, Ayla, "Bedesten" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* C. 1, İstanbul, 1997, s. 209-210.

ÖZDEŞ, Gündüz, *Türk Çarşıları,* Ankara: 1998.

ÖZKARCI, Mehmet, "Gaziantep'te Üç Han", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* (Editör, Y. KÜÇÜKDAĞ), Gaziantep, (2000): 243-268.

TANMAN, M. Baha, "Emir Hanı" mad., *T.D.V.İ.A.,* C. 11, İstanbul, (1995): 133-134.

TUNÇEL, Mehmet, "Merzifon Bedesteni", *Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, (2001): 383-398.

TUNÇEL, Mehmet, *Osmanlı Mimarisinde Bedestenler,* A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 1980.

YALÇINER, G., "Han" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* C. 2, İstanbul, (1997): 753-754.